

**JOURNAL OF SOCIAL
SCIENCES**

**SOSYAL BİLİMLER
DERGİSİ**

**VOLUME IV/NO. 1
JANUARY 2001**

GAZIANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

VOLUME IV/NO.1
JANUARY 2001

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Sahibi:

Gaziantep Üniversitesi adına
Rektör Prof. Dr. İ. Hüseyin FİLİZ

Editör :

Doç. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ

YAZI KURULU

Başkan :

Prof. Dr. Ömer ABUŞOĞLU

Üyeler:

Doç. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ

Doç. Dr. Erdal CEYHAN

Yrd. Doç Dr. Turan PEKMEZCİ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet CİVAN

Dizayn-Mizanpaj:

Arş. Gör. İsmail ALTINÖZ

ISSN: 1303-0094

Baskı:

Gaziantep Üniversitesi Matbaası

Gaziantep Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 05/12/2000 tarih ve 41 nolu kararıyla 350 adet basılmıştır.

- Dergimiz hakemlidir.
- Dergide yer alan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

1 JANUARY 2001

VOLUME IV

NO.1

İÇİNDEKİLER

Yrd. Doç. Dr. Mehtap ÖZDEĞER VAKIF MÜESSESELERİNİN KURULUŞ VE İŞLEYİŞ TARZLARI HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME.....	1-30
Yrd.Doç. Dr. Murat DOĞANLAR- Yrd.Doç. Dr. Harun BAL GLOBAL KRİZ, GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER VE TÜRKİYE.....	31-56
Yrd.Doç.Dr. Murat DOĞANLAR- Ar.Gör. Mehmet ÖZMEN TÜRKİYE EKONOMİSİ İÇİN BASİT ÇARPANIN HESAPLANMASI.....	57-74
Yrd. Doç. Dr. Harun BAL TÜRKİYE EKONOMİSİNDE ULUSLARARASI FİNANSMAN VE DIŞ BORÇLARIN, NET KAYNAK TRANSFERLERİ ÇERÇEVESİNDE TARİHSEL İNCELEMESİ.....	75-106
Yrd. Doç. Dr Jülide YILDIRIM CURRENCY SUBSTITUTION and CROSS-BORDER MONETARY AGGREGATION.....	107-120
Yrd. Doç. Dr Atılhan NAKTİYOK- Yrd. Doç. Dr Muhsin HALİS ALGILANAN ÇEVRESEL BELİRSİZLİK VE ÖRGÜTSEL BÜROKRASİ:TÜRKİYEDEKİ İŞLETME YÖNETİCİLERİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA.....	121-132
Yrd. Doç. Dr., Mehmet CİVAN- Öğr. Gör. Taner AKÇACI SANAYİ İŞLETMELERİNDE PROFESYONEL YÖNETİM SÜRECİ GAZİANTEP SANAYİ İŞLETMELERİNDE BİR UYGULAMA.....	133-158
Yrd. Doç. Dr Atılhan NAKTİYOK ÖRGÜTÜN KÜLTÜRÜ VE ÖRGÜT STRATEJİSİ ARASINDAKİ DÖNGÜSEL İLİŞKİ.....	159-170
Doç. Dr., Erdal CEYHAN A TAXONOMY OF PREPARATORY SCHOOL PROBLEMS.....	171-178
Yrd. Doç. Dr. Sevinç Sakarya MADEN DIE VON YÖK (HOCHSCHULRAT) AB DEM SEMESTER 1998/1999 GEFORDERTEN NEUEN VERÄNDERUNGEN AN DIE DEUTSCHLEHRERAUSBILDUNG DER PÄDAGOGISCHEN FAKULTÄTEN.....	179-192

Yrd. Doç. Dr., Neşide Yıldırım SINIF ÖĞRETMENLERİNİN DENETİMLERİNİN OBJEKTİFLEŞTİRİLMESİ.....	193-204
Yrd. Doç. Dr., Elif Leyla TOPRAK FOOT-IN-THE-DOOR THROUGH STYLISTICS.....	205-210
Doç. Dr Yusuf KÜÇÜKDAĞ TÜRKİYE'DE VAKIF MAHALLİ ARŞİVLERİNİN KURULMASI.....	211-218
Yrd. Doç. Dr Celâl PEKDOĞAN YALNIZ BIRAKILMAYAN ŞEHİR : ANTEP.....	219-250
Yrd. Doç. Dr., Göknur GÖĞEBAKAN XVI. YÜZYILDA OSMANLI'DA DEVLET-HALK MÜNASEBETİNE BİR ÖRNEK.....	251-258
Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman Tarıktaroğlu- Öğr. Gör H.Ali Şahin ATATÜRK ve TÜRK DİLİ.....	259-262
Öğr. Gör. Yusuf ALTINIŞIK BİR DİLE ADINI VEREN ŞÂİR: NEVÂYÎ.....	263-274
Öğr. Gör. Kaplan ÜSTÜNER REFÎ'-İ ÂMİDÎ VE HÜSN Ü AŞK'A NAZİRE BİR ESERİ: CÂN U CÂNÂN.....	275-286
Ar.Gör. Kahraman BOSTANCI RUŞEN EŞREF ÜNAYDIN'IN MÜLÂKAT YAPTIĞI SANATÇILARA GÖRE DİVAN EDEBİYATI.....	287-306

VAKIF MÜESSESELERİNİN KURULUŞ VE İŞLEYİŞ TARZLARI HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Mehtap ÖZDEĞER*

(Abstract)

Foundation institutions were established in every part of the Empire, especially in Selçuk ve Ottoman State. During the period when transportation and communication were very backward, foundations owned strong budgets obtained by the revenues of agricultural lands belonging especially to the State, and moreover, revenues coming from local sources. While the foundation institutions were being established, the first investments were directed to the increase and acceleration of economic activities in the cities where they were established with an aim oriented to profitability. However, the spending of foundation revenues was not reciprocated and was of social goals. Thus, the State executed the services which it was bound to realize by means of the foundation institutions. Ottoman State protected the foundation law with a special care within the state law. In the conditions of those periods, every kind of state services which could not be realized by central state budget was provided widely and permanently by means of foundation institutions.

1. Vakıf Kelimesinin Tanımı İle Vakfiyelerin Özellikleri

Vakıf, menfaati insanlara ait olmak üzere, bir menkul veya gayrimenkulün ya da hususi şartlar altında tahsis edilmiş mîrî arazinin, âmme mülkü hükmünde olarak, alınır-satılır, bağışlanır, miras olunur ve mülk edinilir halden (temlik ve temellükten men eylemek) çıkartılarak; dinî, hayrî düşüncelerde sosyal ve iktisadî bir gayeye, sürekli bir şekilde (müebbeden) tahsis edilmesidir¹.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, İstanbul.

¹ Ömer Hilmi Efendi, *İtlaf-ül Ahlâf fi Ahkâm-il Evkaf*, Ankara 1977, s. 2; Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983, s. 28 vd.; Şakir Berki, "Vakfın Mâhiyeti", *VD.*, Sayı VIII, Ankara 1968, s. 4.

Bir kurum olarak vakıflar; VIII. yüzyıl ortalarından başlayarak XIX. yüzyıl sonlarına kadar, Türk-İslâm dünyasında sosyal olduğu kadar iktisadî hayat üzerinde de önemli tesirleri olan dinî, hayrî üslûplu daha fazla, iktisadî ve sosyal hayatı tanzim eden bir müesseseler silsilesidir².

Vakıf kelimesinin çoğulu evkaf olup, vakıf kurucusuna “vâkıf”, vakf edilen mülke “mevkuf”, vakfin menfaatlerinden faydalananlara “mevkûf-ün-aleyh” veya “meşrûf-ün-leh” denilmektedir³.

Vâkıfın bir vakıf tesis edebilmesi ancak, hür, akli başında ve ergin olması; borç ve müsriflik sebebiyle malını kullanmaktan alıkonulmamış olması halinde, mümkündür. Ayrıca, vakfettiği malın da vâkıfın mutlak mülkiyeti altında ve sürekli bir gelir getirir (akar) durumda bulunması gerekmektedir⁴. Sahip olduğu menkul ve gayrimenkulleri bu kıstaslara uyan kişilerin, kurduğu vakıf ile ilgili uyulması gereken kuralların ve şartların kayıt edilmiş olduğu diğer bir deyişle; vakıf akdinin yazıldığı vesikaya “vakfiye” denilmektedir⁵. Vakfiyenin kadı tarafından tescil edilmesi gerekmektedir ki, tescil edilen vakfiyeye “vakfiye-i müseccel” adı verilmektedir⁶.

Vakıf ile ilgili bir anlaşmazlık vuku bulduğu zaman başvurulacak ana kaynak vakfiyelerdir. Bir vakfiye ise birbirini takip eden aşağıda yazılı şu kısımlardan tereküp etmektedir.

- a) Vakfiyelerin baş kısmında, kadı ve kazaskerin tasdikleri bulunur⁷.
- b) Tasdikten sonra, Allah’a hamd-ü senâ ve Hz. Muhammed’e salât-ü selâm ile hayır ve hasenâtın ecir ve sevâbı ile bu husustaki âyet ve hadisler, yazılı bulunmaktadır (ki, bunlar bir mukaddime niteliğinde olup, vakfiyenin hukukî bünyesine dahil değildir)⁸.

² Fuat Köprülü, “Vakıf Müessesesinin Hukûkî Mâhiyeti ve Târihî Tekâmülü”, *VD.*, Sayı II., Ankara 1942, s. 1; Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İA.*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 153.

³ Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, İstanbul 1940, s. 41; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. IV, İstanbul 1969, s. 284; Mehmet İpşirli, “Vakfın Tarihi Gelişimi”, *Türk Vakıfları*, Tüsev yay., İstanbul 1996, s. 36.

⁴ Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.e.*, s. 154.

⁵ Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 306; A. mlf., *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, s. 57.

⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, s. 287.

⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 360; Ferdâ Mazak, *Sultan II. Mahmud’un Kızı Âdile Sultan*, İstanbul 2000, s. 79 vd.

⁸ Ali Himmet Berki, “Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti”, *VD.*, Sayı VI, Ankara 1965, s. 5; Halim Baki Kunter, “Türk-İslâm San’at Eserlerine Vücut Veren Mânevî Âmiller (Sanat Felsefesi Denemesi)”, *VD.*, Sayı VIII, Ankara 1969, s. 11; Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul 1977, s. 92; Mübahat S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 360 vd.

- c) Dua faslından sonra, vâkıfın veya vakfa geçici bir müddet için müteveli olarak tayin edilen zatın; isim, unvan ve ikamet ettiği yer (mahalle ve köy gibi) yazılır⁹.
- d) Bu kısımda, vakf edilen gayrimenkul ve menkul mallar yani “mevkufun” tanımı verilmektedir. Gayrimenkulün tanımında, önce bulunduğu yer belirtilir daha sonra, etrafında bulunan mülk sahiplerinin isimlerinin sayılmasıyla gayrimenkulün sınırları tarif edilerek kaydedilir. Eğer vakfedilen nakit para ise bunun miktarı yazılır. Mevkuf bir mal vakf edildiği zaman, bu mevkufun dökümü yapılır. Meselâ kitaplar vakf edilmişse, kitapların her birinin ismi ayrı ayrı zikredilir¹⁰.
- e) Vâkıfın şartlarının yer aldığı bu kısımda, vakfın nasıl idare edileceği, gayrimenkullerin hangi şartlar ile kiraya verileceği, nakit paraların nasıl işletileceği ve vakıf vâridatlarının nerelere ve kimlere sarf edileceği, kimlerin müteveli olacağı ile hizmet erbabının ücretleri açıklanır¹¹.
- f) Bu kısımda vâkıfın, kadı huzurunda, vakfi meydana getiren her nevi menkul ve gayrimenkulden vazgeçtiğini ve vakfa terk ettiğini belirten bir “rücû rüknü” bulunur. Bunun sebebi ise, vakıf konusunda hukukçular arasında görüş farklılıklarının oluşudur. Vakıf kurulduktan sonra, mevkufun mülkiyetinin

vâkıfta kalacağı görüşünde olan Ebu Hanîfe’ye dayanarak, ileride herhangi bir sebeple vâkıf ya da mirasçıları vakfi bozma hakkına sahiptirler. Buna rağmen, Ebu Hanîfe’nin talebelerinden Ebu Yusuf’a göre, vakıf “vakf ettim” sözüyle ve İmam Muhammed’e göre de müteveliye teslimi ile vâkıfın mülkiyetinden çıkmış olmaktadır. İşte bu görüş farklılıkları sebebiyle, vakıflar üzerinde çıkacak anlaşmazlıkların önlenmesi için vakfiyelerde, vâkıfın, vakıftan rücû ettiğini gösteren ifadeler yer almaktadır. Bundan sonra ise, vâkıfın rücû’una itiraz eden mütevellinin beyânı bulunur¹².

- g) Mütevellinin itirazından sonra, hakim ya da kadının kararı yer almaktadır.

Vakfiyelerde yukarıda sayılan maddelerin dışında: vâkıfın belirtmiş olduğu kurallara aykırı hareket edenler, vakfın gelirlerini azaltıp, kötüye kullananlar veya

⁹ Kemal Edib Kürkcüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962, s. 13 vd.; M. Tayyib Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 92; Mübahat S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 361; İbrahim Ateş, “Vakfiyelerde Duâ ve Bedduâlar”, *VD.*, Sayı XVII, Ankara 1983, s. 9 vd.

¹⁰ Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 362 vd.; A. Süheyl Ünver, “İkinci Sultan Bayezid’in Edirne’deki Vakıf Kitaplarına Dair”, *VD.*, Sayı IV, Ankara 1958, s. 105 vd.; Nimet Bayraktar, “Üsküdar Kütüphaneleri”, *VD.*, Sayı XVI, Ankara 1982, s. 46-49; Ayr., bu hususa misâl için bkz., *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı Türk Vakfiyeleri No. 1, Ankara 1938.

¹¹ Ali Himmet Berki, *a.g.m.*, s. 5; M. Tayyib Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 93.

¹² Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 364.

vakfın mülklerini ellerine geçirmeye çalışanlar, vakfın bozulmasına sebep olanlar gibi vakıf şart ve kurallarına aykırı hareket edenler için yazılan beddûalar bulunmaktadır¹³. Vakfiye metninin en son kısmında vakfiyenin tanzim edilme tarihi ile şahitlerin isimlerinin bulunduğu “şuhûd-ül hâl” kısmı yer almaktadır¹⁴.

Ord. Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün fikrine göre vakfiyeler; vakıf kitabelerinden sonra, vakıf müesseselerinin tarihi gelişimini ortaya koyacak olan en önemli kaynaktır¹⁵. Aynı müellife göre: vakıf vesikalarının ve vakfiyelerin bilimsel metotlar çerçevesinde incelenerek, yayınlanması halinde; yalnız vakıf müesseseleri hukukî ve tarihî bakımlardan aydınlatmakla kalınmayacak, yapılan sağlam neşriyat sayesinde, tarihimizin her alanını aydınlayabilecek yeni vesikalar elde edilecektir. Böylece, iktisat tarihi, sosyal tarih, şehir tarihi, iskân tarihi, tarihî topografya, idarî ve malî tarih, dinî tarih gibi eski Türk devletlerinin iç yapısı, çeşitli sosyal zümreleri, hayat şartları, hukukî ve içtimâî münasebetleri aydınlatılmış olacaktır¹⁶.

2. Vakıf Müesseselerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi

Vakıf müessesesinin tarihi gelişimi konusuna geçmeden önce, eski Türklerde sosyal yardımlaşma müesseseleri hususunu incelemek gerekmektedir. Şurası da bilinen bir gerçektir ki, bu sosyal yardımlaşma müesseseleri, yazılı hukukî kaideler ile belirlenmemiş olup, örfî hukuk kurallarına göre hayat bulmuştur. Dolayısıyla, bu müesseselerde, bugünkü manada hukukî esaslarla vesikalandırılmış, vakıf kurumlarını aramak yerine, verdikleri hizmet ve fonksiyonlar üzerinde durmak gerekmektedir.

Göçebe ya da yarı-göçebe eski Türk kavimlerinde, kendi hayat şartlarına uygun olarak, zaman içerisinde tezahür etmiş, sosyal ve iktisadî yaşama nizam veren kurallardan, örfî hukuk kaideleri doğmuştur. İşte bu örfî hukuk kaideleri, eski Türk kavim veya devletlerinin siyasî, sosyal ve iktisadî yaşam tarzlarını anlayabilmemizi kolaylaştıran en önemli kaynakları teşkil etmektedir. Bâ-husus, birbirinden uzak bölgelerde kurulmuş, Türk devletlerinde aynı özellikleri gösteren, örfî hukuk kaidelerinin bulunuşu da dikkate şâyân bir husus olarak aynı müşterek bir menş'e in mevcudiyetini ortaya koymaktadır¹⁷.

¹³ İbrahim Ateş, *a.g.m.*, s. 34; Germiyan-oğulları hükümdarı Yakub Bey vakfiyesinde yer alan beddûalar için bkz. Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara 19784, s. 143-144; Feridun Nafiz Uzluç, “Germiyan-ogulları Yakup II. Bey'in Vakfiyesi”, *VD*, Sayı VIII, Ankara 1969, s. 71 vd.

¹⁴ Halim Baki Kunter, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd”, *VD*., Sayı I, Ankara 1969, s. 118 vd.; Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 366.

¹⁵ Fuat Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Târîhi Ehemmiyeti”, *VD*., Sayı I, Ankara 1969, s. 4.

¹⁶ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 5.

¹⁷ Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, “Türk Taamül Hukukuna göre İçtimâî Muavenet Müessesesi”, *VD*., Sayı II, Ankara 1942, s. 185; Halim Baki Kunter, “Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi”, *VD*., Sayı III, Ankara 1956, s. 1 vd.

Örfî hukuk kaidelerinden vücut bulmuş olan, sosyal yardımlaşma müesseseleri hakkında burada birkaç misal verilebilir. Sibiryâ Türkleri'nden Yakut'larda¹⁸, herhangi bir nedenle felâkete uğrayan, felâketzedeye önce akrabaları daha sonra konu komşusu yardım etmekle mükelleftirler. Felâketzede, yardım temin etmek için akraba ve komşularını evinde, tertip ettiği yemeğe davet eder, davetliler de hazırlıklı olarak bu yemeğe icabet ederlerdi. Davete katılanlar, nakit para yardımında bulunabilecekleri gibi büyük ya da küçük baş hayvan gibi aynî yardımlarda da bulunabilirlerdi. Çünkü, Yakut Türkleri çoğunlukla hayvancılıkla geçinmekteydiler. Bu yardımlaşma usulü, bazı farklılıklarla Azerî Türkleri'nde de bulunmaktadır. Azerî Türkleri'nde, ziraî faaliyette bulunmakta olan, şahısa aynî konuda yardım edilmesi gerekmektedir. Ayrıca, hayvancılıkla uğraşmak isteyenlere de "damızlık" adıyla bir yardımda bulunulurdu¹⁹.

Kırgız Türkleri'nde ise borcunu ödeyecek durumu olmayan veya hileye maruz kalma neticesi iflas eden veyahut kan bahası ödemekle yükümlü olanlara, toplumun diğer bireyleri yardım etmek durumundaydılar. Ayrıca, düşmanların saldırısı sebebiyle malı mülkü yok olan yakınlarına, Kırgızlar yardım etmek zorundadırlar. Aksi bir harekette bulunanlar ise toplumdaki tecrit edilir veya ağır bir cezaya çarptırılırdı²⁰.

Soyot²¹, Yakut ve bazı Altay Türkleri'nde, bir örfî kural olarak, bir kimse av avlanmış bulunan, kendi oymağından bir avcıyı görerek, hemen "uca" yahut "yuca" diyerek bağırarak hisse talebinde bulunursa, avcı bu kişiye avladığı av etinden belli bir pay vermek zorundadır. Bu adete karşı gelen avcıya meselâ; Soyot Türkleri'nde kırk veya altmış tokat cezası verilir²².

Türk kavimleri arasındaki bu sosyal yardımlaşma geleneği, Türk tarihi ile ilgili ilk yazılı vesika olma hüviyetine sahip olan "Orhun kitabelerinde" de geçmektedir. Bilge Kağan yazıtının, doğu yüzünde; Bilge Kağan'ın Türk milletini toparlamak için yaptığı çalışmalar şu şekilde yazılmıştır: "Tanrı (öyle) buyurduğu için, bahtım (ve) talihim olduğu için ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli kıldım, fakir halkı zengin kıldım, az halkı çok kıldım, güçlü devleti olandan, güçlü hakani olandan daha iyi kıldım"²³ demekle, tüm milletçe refahı tarif etmektedir.

¹⁸ Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Ankara 1983, s. 1-4.

¹⁹ Ahmet Caferoğlu, *a.g.m.*, s. 186 vd.; A. mlf., "Türk Taamül Hukukunda Evlâdlık Müessesesi" *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, İstanbul 1939, s. 97 vd.

²⁰ A. Caferoğlu, *a.g.m.* (Ankara 1942), s. 188.

²¹ Moğolistan'ın batısında yaşayan Türk halklarından olan Soyon ya da Soyot adı verilen kavimdir. Bu kavmin kendileri için kullandıkları adlar ise, Tuva, Tuba veya Tıba'dır. Bu husus için bakınız: Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 4 vd.

²² A. Caferoğlu, *a.g.m.*, s. 191 vd.

²³ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994 s. 42 vd.; Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 45.

Budist Uygur Türkleri'nde inşa edilen manastırların ya da vihâraların²⁴ vakıf tarzında kurulup, işletildiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu konuya ait bir vesika, Budist manastırlarının temeline konulan bir tahta kazık üzerine yazılmış kitabedir²⁵. Doğu Türkistan bölgesindeki Turfan kazısında çıkarılan XII. yüzyıla ait bez üzerine yazılan bir başka kitabe, vakfiye olarak tanımlanmakta ise de aslında, İslâmiyet'in buraya ancak XV-XVI. yüzyıllarda girmiş olması sebebiyle bu kitabe, İslâmî vakıf tariflerinin haricinde, Türklerdeki adı vakıf olarak konmamış olmakla beraber, vakıf hizmet ve uygulamalarının aynıdır²⁶.

Vakıf kuruluşları halindeki, Selçuklu kervansaraylarına gelen tüccar veya yolcular, zengin ve fakir oluşuna bakılmaksızın, üç gün süreyle misafir edilmekteydiler. Bir kervansaray yapısı içerisinde; yatakhane, aşhane, erzak anbarı, ticarî emtianın konulduğu depo, ahır, samanlık, mescit, hamam, hastane (bimârhane), eczahane gibi tesisler bulunmaktadır. Hatta burada, yolcuların ayakkabılarını tamir eden ve fakir yolculara yenisini yapan, ayakkabıcı esnafı da bulunmaktaydı. Hem nalbant ve hem baytar olan kimselerde kervansaraylarda mevcuttu²⁷. Bu kervansaraylar, ticaret yapan tüccar, seyyah ve diğer yolcuların konaklayıp, her türlü ihtiyaçlarını rahatlıkla temin edecekleri yerlerdi. Bu hususiyetler içindeki vakıf halindeki kervansaraylar, her çeşit misafirin yolculuğunu kolaylaştırmaktaydı. Ayrıca, hepsi de kervansaraylar gibi vakıf kuruluşları olan hanlar, köprüler, çeşmeler de her nevi yolcunun seyahatında emniyet ve faydalar sağlamaktaydılar²⁸. Diğer taraftan, özellikle yerleşim alanlarından uzak olan ıssız muhitlerde tesis edilen ve bir nevi karakol vazifesi de gören, zâviyeler tamamıyla bir vakıf hizmeti içinde gelip geçen yolcuları karşılıksız misafir etmekteydi²⁹. Nitekim, Anadolu beylikleri döneminde, Anadolu'yu dolaşan ünlü seyyah, İbn-i Batuta, seyahati esnasında, Ahi zâviyelerinde misafir edilerek, bu yolculuğu gerçekleştirebilmiştir³⁰.

Vakıf müesseselerinin tarih sahnesine çıkışı, İslâm dinine dayandırılmak istenmekle beraber, Kur'ân'da doğrudan doğruya vakıf kelimesi geçmemektedir. Fakat, "zekât" ve "sadaka" tabirlerinden başka, iyi niyet ve dostlukla ödünç verme

²⁴ Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, Türk Kültür El-Kitabı II Cilt I/b'den ayrı basım, İstanbul 1978, s. 125.

²⁵ W. Ruben, "Buddhist Vakıfları Hakkında", *VD.*, Sayı II, Ankara 1942, s. 180.

²⁶ Nazif Öztürk, *a.g.e.*, s. 31; Halim Baki Kunter, *a.g.m.*, (Ankara 1969), s. 117.

²⁷ Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları" *Bellekten*, C. X, Sayı 39, Ankara 1946, s. 479.

²⁸ Lütfi Güçer, "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1987, Sayı 1, s. 9-16.

²⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *VD.*, Sayı II, Ankara 1942, s. 299 vd.; Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara 1988, s. 141 vd.

³⁰ Mehmet Şeker, *İbn Batuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahîlik*, Ankara 1993, s. 20, 21, 23, 27, 75 vd.

(karz-ı hasen), yoksul, düşkün ve yetimin hakkının gözetilmesi, köle ve esirlerin azat edilmesi, yolcuların (ibn-i sebil) doyurulması ve konaklamasının temini, yolda kalmışları kollama ve borcunu ödemede zorluk çekenlerin bu külfetten kurtarılması gerektiği gibi hususlar sıkça, yer almaktadır³¹.

Vakfın, İslâmî menşeli olduğunu ileri sürenler; daha çok Hz. Peygamber'in şu hadisinden bahsetmektedirler. Bir insan ölünce; âmeli nihayet bulur ve âmel defteri kapanır. Yalnız, 1- sadaka-i câriyesi (mektepe, câmi, hastane, çeşme, köprü yaptırmak, ağaç dikmek gibi), 2- kendisinden sonra faydalanılan ilmî eseri, 3- kendisine duâ eden hayırlı bir evlâdı olan kimsenin âmel defteri kapanmayıp, öldükten sonra, bunlar vasıtasıyla meydana gelen sevaplar, defterine geçirilmeye devam eder. Sadaka-i câriye ile ifade edilmek istenen, vakıf kurumu olup, onun faydası yeryüzünde devam edip gider³².

Genellikle, vakıf kurumu yalnızca, İslâm dininin esaslarına dayandırmakla beraber Diğer dinlere ait kültürlerin ortaya koyduğu misallerin de etkili olduğu hususunda, Fuat Köprülü: "İslâmiyet'in hicrî birinci asırdaki tarihî inkişafı, vakıf müessesesinin vücud bulması için icab eden iktisadî şartları hazırlamış ve mümâsil Hıristiyan tesisleri, İslâm fakihlerine vakfın hukukî esaslarını ve şekillerini vücûde getirmek için lâzım olan örnekleri vermişti. Bu haricî âmillere, İslâm dininin hayır ve teâvün hakkındaki ahlakî prensiplerini, uhrevî mükafat telkinlerini, dinî ve hayrî müesseseler vücûde getirmek için Müslüman zenginlerinin tabîf temâyüllerini ilave edecek olursak, İslâm vakıf müessesesini doğuran muhtelif âmilleri kolayca anlayabiliriz. İşte bu sûretle iptidâ dinî bir tesis mahiyetinde olan vakıf, Kurân'da hiçbir sarîh mesnedi olmadığı halde, sadece sünnete istinad ettirilerek meşrû görülmüştür" fikrindedir³³.

Bu itibarla bazı müellifler; vakıf müessesesinin menşei, İslâm öncesi Arap adetlerinde, Bâbil, Roma ve Bizans hukuku ile Budist dini müesseselerinde aramaktadır. Bu din ve kültürlerdeki bazı kuruluşlar, vakıflara da benzetilmektedir. Meselâ: Roma hukukunda "emphythéose" denilen ve Bizans'a da intikal eden, kilise ve manastırlara ait mülklerin, tasarruf şeklinin, İslâm vakıf sistemini etkilediği tezi de ileri sürülmektedir. Yine, Bizans Devleti'nde "typica" adı verilen vesikalar, İslâm vakfiyelerine benzetilmektedir³⁴.

³¹ Kur'ân, LVII, 18; LXXIII, 20; II, 220; LXXXIX, 18; CVII, 1-7; II, 177; XLVII, 4; V, 96; XI, 78; IX, 60; Nazif Öztürk, *a.g.e.*, s. 40 vd.; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 154.

³² Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, s. 301; Hüseyin Hatemi, *Önceki ve Bugünkü Türk Hukuku'nda Vakıf Kurma Muamelesi*, İstanbul 1969, s. 25 vd.; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tabikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 16.

³³ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, (Ankara 1942), s. 11.

³⁴ W. Bijörkman, "İslâmiyet'te Sermayenin Zuhuru ve Tedavüle Vaz'ı", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, İstanbul 1939, s. 92; Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 11; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 155.

Bizans ve İnan gibi devletlerle yakın münasebetinden dolayı, bunların kültürlerinden etkilenen Emeviler, İslâm toplumunda siyasî ve sosyal yapıda menfi gelişmelere sebep oldular. Aynı zamanda, iktisadî alanda ortaya çıkan huzursuzluklar, yapılan yeni fetihler ile zenginleşen bir kısım Müslümanların, dinî gayelerle vakıflar teşkil etmeleriyle telâfi edilmeye çalışıldı. Vakıf kurucusu bazı kişiler, mülklerini vakf etmekle beraber, hakikatte mülklerini vakfî idare etmek için tayin ettikleri evlâtlarına intikal ettirdiler. Bu tarzdaki vakıflar, gerçek amacına ancak, vakıf kurucusunun nesli tükenince olursa ulaşılabilirdi. Yani, vâkıf bu yolla, mülkünü emin bir şekilde mirasçılarına intikal ettirme imkânına sahip olmaktadır³⁵.

Vakıf müessesesinin hukukî esasları, daha geniş bir tarzda Abbâsiler devrinde, Ebû Hanîfe ile talebelerinden Ebû Yusuf ve İmam Muhammed tarafından tespit ve tarif edilmiş olup, bilhassa Ebû Yusuf, vakıfların kendi hukukî içerisinde çoğalıp yayılmasını uygun bulmuştur³⁶. Vakıf müessesesinin hukukî esaslarının belirlenmesiyle, bu kurumlar Mâverâünnehr'den Atlantik kıyılarına kadar bir çok İslâm ülkesinde, hızlı bir şekilde yayılarak, buralarda mescitler, ribâtlar, kervansaraylar, zâviyeler, medreseler, köprüler, su kanalları ve yolları gibi sosyal ve iktisadî amaçlı tesisler inşa edilmiştir. Her biri vakıf kuruluşu olan bu tesisler, görünüşte dinî ve hayrî bir gayeye hizmet eder nitelikte ise de aynı zamanda devletlerin ekonomik, sosyal ve siyasî hatta, iskân politikalarına hizmet etmektedir³⁷. Diğer bir ifadeyle, bu yolla devletlerin hizmet ve idarelerinde tesirini daha da artırmıştır.

Vakıf tesislerinin, Abbâsiler'den başlayarak bu derece yaygınlaşmasının bir sebebi de, İslâm fetih hareketleri neticesinde elde edilen geniş ve mümbit toprakların, gelirleriyle büyük servetlere sahip olan hükümdar ve aileleri ile yüksek dereceli devlet ricâli, zengin tüccarlar ve büyük toprak sahipleri arasında, vakıflar temayülünün fazlasıyla artmasındandır³⁸.

Bilhassa, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda, o devrin genel hizmet müesseseleri olarak, vakıf tesisleri her tarafta mevcut bulunmaktaydı. Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra bu devletin yerini alan Harizmşahlar, Atabekler, Eyyûbiler, Memluklar ve Anadolu Selçuklu Devleti zamanında da vakıflar, aynı hızla gelişmeye devam etmiştir³⁹. Öyle ki, Mevlânâ Celâleddin Rumî'nin babası, Bahaeddin Veled, 1228 yılında Konya şehrine geldiği zaman, Alâeddin Keykubad onu Taşhâneye davet etmiş fakat, Bahaeddin Veled her zümrenin yerini belirleyici

³⁵ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 12; Hüseyin Hatemi, "Vakıf Kurumuna Hukuk Tarihi Açısından Genel Bir Bakış", *Türk Vakıfları*, TÜSEV., İstanbul 1996, s. 18 vd.

³⁶ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 12; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 153 vd.

³⁷ Ömer Lütfi Barkan, *a.g.m.*, (Ankara 1942), s. 284 vd.; Fuat Köprülü, "Ribât", *VD.*, Sayı II, (Ankara 1942), s. 270 vd.

³⁸ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 25; Bahacddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 155 vd.

³⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 237.

ifadesiyle “imâmların ineceği yer medrese, şeyhlerin hanegâh, beylerin saray, tüccarların han, rindlerin zâviye ve garipelerin mastaba” olduğunu söyleyerek, Altun-Aba Medresesi'ne gitmiştir⁴⁰. Anadolu Selçuklu Devleti'nin inkırazından sonra, Moğolların Anadolu'yu işgaliyle birlikte, vakıf kurumları da büyük ziyana uğradı. Fakat aynı dönemde, Anadolu'da kurulmaya başlayan, beylikler zamanında vakıfların bizzat emîrler ve sülâleler tarafından tesis edilmeye başlandığı, görülmektedir. Bu beylikler, yeni topraklar elde ettikçe, bu toprakların ya tamamını ya da yarısını vakf etmişlerdir⁴¹. Anadolu'nun, Bizans'a sınır olan “uc” bölgelerindeki, beyliklerde bu kuruluşların daha da fazla olduğu, özellikle arşiv vesikalarında kayıtlı bulunmaktadır.

3. Kuruluş Amacına veya Gelirinden Faydalanılmasına Göre Kurulan Vakıflar

Vakıf hukuki bir akit olup, vâkıf Allah'a “kurbet” (yakın olmak) amacıyla, vakıf kurma teşebbüsüne girmektedir. Bu cümleden olarak, vakıflar kuruluş gayelerine göre, “hayrî vakıflar”, “evlâtlık (zürri ya da ehli) vakıflar” ve “yarı-ailevi” vakıflar olmak üzere üç kısımda incelenebilir.

- a) Hayrî Vakıflar: Doğrudan doğruya “kurbet” amacıyla kurulan ve vakıf gelirinin tamamı, bütün insanlar ya da fakirler gibi yararlananlara (mevkûf-ün aleyh) tayin edilen vakıflardır⁴².
- b) Evlâtlık (zürri, ehli) Vakıflar: Vakıf gelirlerinin tamamı, asıl gayeye gitmeden önce, vâkıf ve akrabaları (muhtaç veya muhtaç değil) veya evlâtlarının elinde kaldığı ve ancak bunların vasıtasıyla toplumun diğer fertlerinin, bu gelirden faydalanabildiği vakıflara “evlâtlık vakıflar” adı verilir⁴³.
- c) Yarı-ailevî Vakıflar: Vakıf gelirlerinin, hem vâkıf ve ailesiyle, hem de toplum fertleri arasında paylaşıldığı vakıflardır⁴⁴.

Vakıflar, gelir kaynaklarının menkul ve gayrimenkul oluşu açısından ikiye ayrılmaktadır. Gerçekte, vakıflara ait gelir kaynaklarında süreklilik esastır ve bu süreklilik ancak akar yani gayrimenkul mallar ile mümkün olabilmektedir. Menkul değerlerin sürekliliği ise düşünülemez. Fakat, bu tür vakıflar da çeşitli ihtiyaçlar sebebiyle kabul edilmiştir⁴⁵.

⁴⁰ Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı”, *Belleten*, C. XI, Sayı 42, Ankara 1947, s. 201.

⁴¹ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 22.

⁴² Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, (İstanbul 1940), s. 95 vd.; Nazif Öztürk, *a.g.e.*, (Ankara 1983), s. 84.

⁴³ Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.* (İstanbul 1986), s. 154.

⁴⁴ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 200 vd.; Bahaeddin Yediyıldız, “Müesseseler-Toplum Münâsebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi, *VD.*, Sayı XV, Ankara 1982, s. 26 vd.

⁴⁵ Karînâbâdîzâde Ömer Hilmi/İsmet Sungurbey, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, İstanbul 1978, s.18 vd.; Ömer Nuhu Bilmen, *a.g.e.*, s. 313; Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, (Çev. Mehmet Dağ-

Öte yandan, vakıflar kendilerinden yararlanılması bakımından: “ayniyle intifa olunan” yani, bizzat kendisinden yararlanan vakıflar ve doğrudan doğruya kendisinden değil de geliriyle intifa olunan vakıflar ve avâriz vakıfları olmak üzere üç grupta incelenebilir.

3.1. Aynıyla İntifa Olunan Vakıflar:

Bu vakıflar, “müessesât-ı hayrîye” olarak da adlandırılmaktadır ki bunların içine; câmiler, mescitler, namazgâhlar, medrese ve mektepler, kütüphaneler, zâviyeler, ribâtlar, dergâhlar, imâretler, çeşmeler, köprüler, kuyular, hastaneler ve kabristanlar gibi toplum menfaatine sunulmuş tesisler, girmektedir⁴⁶.

3.2. Geliriyle İntifa Olunan Vakıflar:

Gelirinden faydalanan vakıflar olarak da adlandırabileceğimiz bu vakıflarda, müessesât-ı hayrîyenin masraflarını temin etmek için vâkıf tarafından tahsis edilen, menkul veya gayrimenkul mallar söz konusudur. Vâkıfın koymuş olduğu şartlar çerçevesinde işletilen kaynaklardan elde edilen gelir, hayır müesseselerine tahsis edilir veya yoksul ve fakir insanların ihtiyaçları için harcanır. Bunlar için, “müstegallât-ı vakfiye” ya da vakıf işletmeleri tabirleri de kullanılmaktadır⁴⁷.

Vakıf işletmeleri, “müsakkafât” ve “müstegallât” olarak tasnif edilebilir. Müsakkafât, müsakkâf kelimesinin çoğulu olup, üzeri çatı ile örtülü; ev, han, dükkân gibi binalar anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti’nde bu tür vakıflar: ikâmetgah (menzilhaneler, saraylar ve konaklar gibi) olarak kullanılan binalar ile vakfa gelir sağlayan dükkânlar, imalâthaneler ve kiraya verilen mülkler olarak ele alınmaktadır. Müstegallât adı verilen vakıf işletmeleri ise bağlar, bahçeler, çiftlikler ile maden ocaklarından meydana gelir. Bu tür vakıf işletmelerinin çoğunu, köyler ve mezralar yani tarımsal faaliyetlerde bulunan araziler teşkil eder⁴⁸.

3.3. Avâriz Vakıfları:

Osmanlı maliyesinde bir vergi terimi olan, avâriz, başlangıçta devlet tarafından yalnızca olağanüstü hallerde (savaş, doğal afetler gibi), Divân-ı hümayûn’da alınan bir karar ile aynî veya nakdî olarak, halktan toplanmakta iken,

Abdulkadir Şener), Ankara 1977, s. 134 vd.; Nazif Öztürk, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar (Ahkâmu'l-Evkaf)*, Ankara 1995, s. 157 vd.; Bahaceddin Yediylidiz, *a.g.m.*, (İstanbul 1986), s. 156.

⁴⁶ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 52; Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 115 vd.; Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, C. V, s. 9 vd.; Hüseyin Hatemi, *a.g.e.*, s. 122 vd.; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 209 vd.

⁴⁷ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 14; Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, C. IV, s. 286; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 214 vd.

⁴⁸ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 14; Ali Himmet Berki, *İstılah ve Tabirler*, s. 42; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 214 vd.; Nazif Öztürk, *a.g.e.* (Ankara 1983), s. 105.

devlet maliyesinde ortaya çıkan gelir darlıkları sebebiyle, olağan bir vergi haline dönüşmüştür. Bu vergiye, “avâriz-ı divâniye” denilmekte olup, kısaca avâriz olarak da adlandırılmaktadır⁴⁹.

Avâriz vakıfları, gelirinden yararlanan vakıflar tasnifine dahil edilmekle beraber, kendine özgü kuruluş ve işleyiş tarzı ile farklılıklar da arz etmektedir. Şöyle ki, bu tür vakıflar merkezî devlet ve dolayısıyla mahalli idarecilerin, mahalle ve köy halkına nakit para olarak tarh ettiği, “tekâlif-i örfiye” ve “avâriz divâniye” türü vergileri, ödemede zorlanan kimselere, bazı hayırseverlerin, vergi borçlarını ödemede yardım etmek için akar ve para vakfetmeye yönelmeleriyle ortaya çıkmıştır. Kurulan bu vakıflarda, vergisini ödeyemeyecek vaziyette bulunan fakir halka yardım edilirken, vakfa bağlanan akarın gelirinden ve nakit paranın ise faize verilerek işletilmesinden elde edilen kazançlardan da faydalanılmaktaydı⁵⁰.

Osmanlı Devleti’nde avâriz ve örfi tekâlif şeklinde vergi toplama sisteminin terk edilmesiyle beraber, avâriz vakıflarının kuruluş amacında da değişmeler olmuştur. Şöyle ki, bu tür vakıfların gelirleri artık, vakfin bulunduğu mahalle veya köy halkının fevkâlâde ihtiyaçlarına sarf edilecektir. Meselâ, vefat eden fakirlerin defnedilmesi, hastalanıp çalışamayacak durumda olan esnâf ailesinin masraflarının temini, sermayesi olmayan esnafa sermaye verilmesi, borcunu ödeyemeyecek durumdaki esnafın borçlarının ödenmesi, fakir kızlara çeyiz verilmesi, köy ve mahallede tamire muhtaç yerlerin ve tamir edilmesi gereken yol ve su kanallarının, tamiri gibi sosyal, beledî ve insanî hizmet ve yardımlar yerine getirilmekteydi⁵¹.

Bu şekliyle avâriz vakıfları, tek bir kişi tarafından kurulabileceği gibi köy veya mahallenin hali vakti yerinde olanlardan toplanan paralar “avâriz akçesi sandığında”, esnaftan toplanan paralar “esnâf sandığı” denilen yardım sandıklarında toplanmakta ve buradan gerekli hallerde sarfiyatlar yapılmaktaydı⁵².

4. Mülkiyetleri Yönünden Vakıflar

Vakıf kurucusu tarafından, vakfin idamesini temin etmek amacıyla vakfedilen değerlerin; vâkıfın mutlak mülkiyeti altında bulunması ve sürekli gelir getiren

⁴⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Avâriz”, *İA.*, C. II, İstanbul 1944, s. 13-19; Halil Sahillioğlu, “Avâriz”, *DİA.*, C. IV, İstanbul 1991, s. 108.

⁵⁰ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 17; Ömer Lütfi Barkan, *a.g.m.*, s. 18; Mehmet İpşirli, “Avâriz”, C. 4. *DİA.*, C. IV., İstanbul 1991, s. 109; Nazif Öztürk, *a.g.e.* (Ankara 1983), s. 86.

⁵¹ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 53; Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, C. IV, s. 294; Ömer Lütfi Barkan, *a.g.m.*, s. 18; Ali Himmet Berki, “Vakıfların Tarihi Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Ferdlere Sağladığı Faydeler”, *VD.*, Sayı VI, İstanbul 1965, s. 13.

⁵² Osman Nuri Ergin, “Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı”, *Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne Seçmeler*, (Hz. Selâhattin Yıldırım), İstanbul 1987, s. 112, 126; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 215; Nazif Öztürk, *a.g.e.*, s. 85 vd.

taşınmaz (gayrimenkul) mal olması gerektiği hususu, bizzât Ebû Hanife tarafından savunulmuştur. Bu durumda, taşınabilir (menkul) mallar, vakf edilemeyecektir. Ancak, zamanın icaplarına göre, değişen ekonomik ve sosyal zaruretler karşısında özellikle, Ebû Yusuf tarafından, gayrimenkul malların tamamlayıcısı mahiyetinde olması şartıyla, menkul malların da vakf edilebileceği belirtilmiş ve böylece menkul malların vakf edilmesi mümkün olmuştur⁵³.

İşte bu cümleden olarak, mülkiyetleri bakımından vakıflar, “sahîh vakıflar” ve “gayri sahîh vakıflar” olmak üzere iki nevidir.

4.1. Sahîh vakıflar:

Bu nevi vakıflarda, aranan ilk ve en önemli şart, vakfa bağlanan gelir kaynakları mülkiyetinin, vakfın hükmi şahsiyetine bağlı olmasıdır⁵⁴. Bahsedilen gelir kaynakları: arazi-i öşriye, arazi-i haraciye ve alınan bir izinle mevât arazilerden oluşan, mülk araziler ile menkul ve gayrimenkul mallardan meydana gelmektedir⁵⁵.

Sahîh vakıflarda, gelir kaynağının vakıf kurucusunun mülkü olması ve sürekli gelir getirir (akar) durumda bulunması da diğer önemli şartlardan birisidir⁵⁶.

Netice itibarıyla, menfaati “ibadullaha” ait olmak üzere, akar veya akar hükmünde olup vakfın hükmi şahsiyetine bağlı olan mülkün, temlik ve temellükten müebbeden alıkonulması halindeki vakıflar, sahîh vakıf olarak nitelendirilmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen sahîh vakıfları şöyle izah etmektedir: “Vakıf arazi iki kısımdır. Bir kısmı, evkafı sahîhadan olan arazi-i vakfiyedir ki, arazi-i memlûkeden (mülk topraklar) iken şer’i şerife tevkifan bir cihete vakf edilmiş arazidir. Bu arazinin rakabesi ve bütün hukuku tasarrufiyesi vakıf canibine aiddir”⁵⁷.

⁵³ Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.e.*, s. 154, 157; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 125 vd.

⁵⁴ Şakir Berki, “Türkiye’de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri”, *VD.*, Sayı IX, Ankara 1971, s. 4; Nazif Öztürk, *a.g.e.*, s. 87 vd.; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 157; Mehmet İpşirli, *a.g.m.* (İstanbul 1996), s. 36.

⁵⁵ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 39; Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 11-15; A.m.f., “İslâmda Vakıf: Zağanos Paşa ve Zevcesi Nefise Hâtun Vakfiyeleri”, *VD.*, Sayı IV, Ankara 1958, s. 23; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 131, 445; Osmanlı Devleti’nde toprakların tasnifi hususunda daha ayrıntılı bilgi edinmek için bakınız: *Düstûr*, birinci tertip, C. I, Dersaadet 1289, s. 165.

⁵⁶ Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 15; Nazif Öztürk, *a.g.e.*, s. 88.

⁵⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, C. V, s. 5.

4.2. Gayri sahîh Vakıflar:

Tahsisat kabilinden vakıflar ve irsâdî vakıflar olarak da adlandırılan gayri sahîh vakıflarda, mülkiyeti (rakabesi) devlete ait olan topraklar yani mîrî arazilerin vakıf haline getirilmesi söz konusudur⁵⁸.

Bu nevi vakıfları ilk defa gerçekleştirenler, Eyyubî Devleti'nin kurucusu Selahaddin Eyyubî ile Musul Atabeyi Nureddin Mahmud Zengi'dir. Bu hükümdarlar, beytûlmâl yani devlet hazinesine ait arazilerin bir kısmını; medrese, mescit ve hastane gibi tesislere, vakıf adıyla tahsis etmişlerdir⁵⁹.

Gayri sahîh vakıfların, Ortaçağın sonlarında Memlûkların idaresindeki Mısır'da, devlet toprakları üzerinde kurulmuş olması hususu C. Cahen tarafından mümkün görülmektedir⁶⁰. Ayrıca, Anadolu Selçuklu devletinde de bu tür vakıflar oldukça yaygın bir şekilde kurulmuş bulunmaktaydı⁶¹.

Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlı bir uc beyliği olarak kurulan, Osmanlı beyliği; beylikten devlete devletten imparatorluğa giden yolda ilerlerken, Selçuklulardan ve Anadolu beyliklerinden kendisine (miras olarak) intikal eden pek çok vakıf müessesesini kendi bünyesi içine dahil ederek, "evkâf-ı kadîme hükmünde" devam ettirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu zamanında da aynı topraklar üzerinde, pek çok vakıf müessesesi kurulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunda, mülkiyeti devlete ait olan toprakların (arazi-i mîrî'nin) tasarruf haklarını veya bu topraklardan devletin elde edeceği gelirin veyahut her ikisinin birden vakıflara bağlanması usulü oldukça yaygın bir uygulama durumundadır. Burada dikkat edilecek husus, toprakların çıplak mülkiyet haklarının değil, sadece tasarruf ve diğer hakların verilmesidir. Bu tür vakıfları, Ömer Nasuhi Bilmen şöyle tarif etmektedir: "Vakfî irsâdî; Beytûlmâle aid olan bir mülkün rakabesi yine beytûlmâle aid olmak üzere menfaatinin veliyyül'emr tarafından veya anın müsaadesiyle başka bir zat tarafından bir kimseye veya bir cihete tahsis edilmesi demektir ki buna tahsisat kabilinden vakıf da denir ve irsâd-ı sahîh ile irsâd-ı gayri sahîh kısımlara ayrılır"⁶².

Gayri sahîh vakıfların konusunu meydana getiren mîrî araziler: devletin rakabesini yani, mutlak mülkiyet hakkını elinde tuttuğu, arz-ı memleket olarak da tarif edilen arazilerdir. Osmanlı tatbikatında mîrî arazi deyince aklımıza daha çok tarımsal

⁵⁸ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 131; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 157; Ali Himmet Berki, *a.g.m.*, s. 23.

⁵⁹ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 439 vd.

⁶⁰ Claude Cahen, *Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 180.

⁶¹ Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 157.

⁶² Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, C. IV, s. 285.

faaliyetlerin gerçekleştiği ziraî topraklar yani çiftlikler gelmelidir⁶³. Devlet, mîrî arazilerin ancak, tasarruf hakkı ile rûsûm-ı şer'îye ve rûsûm-i örfiye adı altında toplanan vergi gelirlerini vakıflara tahsis etmektedir. Sözü edilen vergi gelirleri ise, arz-ı memleket olan topraklardan, harâc-ı mukaseme karşılığı olarak, toprağın verimlilik derecesine ve diğer etkenlere göre 1/4 ilâ 1/10 nispetlerinde alınan öşür vergisi ile harâc-ı muvazzaf karşılığı olarak arazinin verimliliğine göre 10-70 akçe arasında alınan çiftliklerin yıllık kira akçesi yani çift resmi ile bennâk, tapu, gerdek, yaylak ve kışlak resimleri gibi vergilerden meydana gelmektedir⁶⁴.

Rakabesi devlete ait olan mîrî arazi, gayri sahîh şeklinde vakf edilince, vakfa devlete ait vergi gelirleri ile tasarruf hakkı kalmaktadır. Kendilerine bağlanan gelir kaynakları açısından, gayri sahîh vakıflar şu kısımlara ayrılmaktadır⁶⁵:

- a) Rakabesi gibi tasarruf hakkı beytûlmâle (devlet hazinesine) ait olduğu halde, yalnız vergi gelirlerinin (öşür ve rûsûmatın) bir vakfa tahsis edilmiş olduğu arazidir ki, bu mîrî arazi gibidir.
- b) Vergi gelirlerinin devlete ait olduğu, tasarruf hakkının ise vakfa tahsis edildiği topraklardır. Bu nevi araziler ya bizzat vakıf sahipleri tarafından ya da başkaları (yani köylüler) tarafından işletilir. Topraklar, vakıf sahipleri tarafından değil de köylüler tarafından işlenirse, köylü toprağın sahibi olan vakfa "malikâne hissesi" denilen toprak kirasını öder. Diğer taraftan köylüler, devlete vermek zorunda oldukları vergileri "divânî" adı altında devlete veya devleti temsil eden kişilere (timarlı sipahi gibi) öder. Bu sistemin geçerli olduğu bölgelerde, her köyün biri mâlikânesini, diğeri divânisini tasarruf eden iki sahibi bulunmaktadır. Köylü, yetiştirdiği mahsulden önceden tesbit edilen belirli miktar hisseyi, bu iki tarafa öder⁶⁶. Mâlikâne-divânî sistemi daha çok Orta ve Kuzey Anadolu'da Amasya,

⁶³ Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi*, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Ankara 1990, s. 2 vd.

⁶⁴ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 41; Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 323 vd.; A. mlf. "İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller II. Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı", *HFM.*, C. VII, Sayı I, İstanbul 1941, s. 157 vd. ; Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu" *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 39; A.mlf. "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 24; Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsi*, İstanbul 1988, s. 68.

⁶⁵ Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 132; Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 41, Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 451 vd.

⁶⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller, I, Mâlikâne-divânî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Sayı II, İstanbul 1939, s. 122.

Çorum, Tokat, Sivas ve Şarki Karahisar bölgesinde yaygınlık kazanmıştır⁶⁷.

- c) Hem tasarruf hakkı, hem de vergi gelirlerinin, vakfa tahsis edildiği topraklardır.

İrsâd-ı sahîh vakıflarda; devlet tarafından vakfa tahsis edilen gelir kaynakları, devletin cemiyet için yapması elzem hizmet ve himayelerin yerine getirilmesini sağlamak üzere kullanılmaktadır. Aranan şart ise toplumun müşterek yararına hizmet eden tesislere yönelik olmasıdır. Eğer vakıf, bu amaca hizmet etmiyorsa, irsâd-ı gayri sahîh olmaktadır ki bu husus da vakfın iptalini gerektirmektedir⁶⁸.

Fatih Sultan Mehmed, bu nevi vakıfları kaldırmak için teşebbüse geçmiştir. 1480 (H. 885) tarihinde Beğ Sancağı kadılarına hitaben yazılan, bir fermânda: “taht-ı hükûmetinizde olan evkâf-ı mensûheden şol ki bağ ve bağçe ve değirmendir ve müsakkafâtın evler ve dükkânlar ve kârbânsaraylardır bunlar kebb sâhibleri üzerine mukarrerdir” denilmekte ve vakıf sahiplerinin tecdîd-i hüküm almaları istenmekte, almayanların köyleri ve yerlerinin ellerinden alınması gerektiği belirtilmektedir. Aynı fermânda, kadılardan: bu uygulamaya tâbi olan evkâfın “bağdan, bağçeden ve değirmenden fil’l cümle müsakkafât kısmından ve köyden ve yerden” timara verilen yerlerin sayısı ile timara verilmeyip vakıf sahiplerinin ellerinde kalan yerlerin miktarlarının ne olduğu ve bunların ellerindeki temessüklerin neye dayandığı hususlarının bir defter halinde tertip ederek, İstanbul’a göndermeleri istenmektedir⁶⁹.

Öte yandan, Fatih Sultan Mehmed’in vefatından sonra tahta çıkan II. Bayezid, timara verilen vakıf mülkleri tekrar eski sahiplerine iade eder. Tursun Bey, *Târîh-i Ebül’-feth* isimli tarihinde “... binden ziyâde kurâ vü mezârî’ sâhib-i emlâk-ü evkâf elinden istinzâ‘ olunmuş idi ve zulmet-i tîh-i tahayyürde ol dervîşlerin çerâğları bî-pîh kalmış idi. Pâdişâhumuz ... halka inâyet idüp, her mülki ve vakfî sâhiblerine in’âm” ettiği aynen ifade edilmektedir⁷⁰.

⁶⁷ Ömer Lütfi Barkan, *a.g.m.*, s. 134 vd.; A.mlf. “İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller, III. İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, *HFM.*, C.VII, Sayı 4, İstanbul 1941, s. 912; Bu sistemin uygulanış şekilleri hakkında daha fazla bilgi elde etmek için bakınız: Huricihan İslamoğlu-Inan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*, İstanbul 1991.

⁶⁸ Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 16, 132; Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, C. IV, s. 285; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 441 vd.; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 157.

⁶⁹ Halil İnalcık, “Bursa Şer’iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed’in Fermanları”, *Belleten*, C.XI, Sayı 44, Ankara 1947, s. 702 vd.; Şehabettin Tekindağ, “Mehmed Paşa Karamânî”, *İA.*, C. VII, İstanbul 1957, s. 589.

⁷⁰ Tursun Bey, *Târîh-i Ebü’l-feth*, (Hz. A. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 197.

Mîrî Arazinin Vakf edilme Usulleri: Devlet topraklarının, sahîh bir tarzda ve hukukî olarak vakf edilebilmesi için temlik (mülk olarak verme) edilip, vakıf kurucusunun eline “mülknâme-i hümayûn” verilmesiyle mümkündür. Şöyle ki, mîrî arazi ancak, belirli şartlar altında hükümdar tarafından temlik edilebilir. Mîrî arazinin mülk olarak verilmesinde aranan en önemli şart, kamu menfaatine uygun olmasıdır. Yapılan temliklerin sahîh olabilmesi, doğrudan doğruya devlet maliyesinin içinde bulunduğu şartlara bağlıdır. Eğer, devlet malî yönden bir sıkıntı içindeyse ve satışlardan elde edilen gelirlere ihtiyacı varsa mîrî arazi, râyiç bedeli (semen-i misli) ile satılır. Aksi takdirde, yani devlet hazinesinin gelir yönünden her hangi bir sıkıntısı mevcut değilse, araziler iki misli fiyatla satılır. Ayrıca, mîrî arazinin giderleri gelirlerinden fazla olduğu hallerde, devlet toprakları gerçek değeriyle satılır. Sayılan bu üç usul ile yapılan temlikler “sahîh temlik” olmaktadır. Temlik-i sahîh sonucu verilen mülknâmeler de esas itibariyle tam mülkiyeti temsil etmektedir⁷¹.

Yukarıda belirtilen şartlara uymadan gerçekleşen temlikler, sahîh değil, gayri sahîh olmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nda, mîrî arazinin gayri sahîh bir şekilde hususi mülkiyete verilmesi usulü, başlangıçta devlet nâmına büyük fetihler yapan gazi beyler ve beylerbeyiler ile toplumun manevî yapısına yön veren din ve tasavvuf ehline, yaptıkları bu büyük hizmetlerine mukabil, rakabesi devlete ait olmak üzere bir kısım devlet toprakları, hükümdar tarafından verilen temliknâme veya mülknâme ile tahsis edilirdi. Bu yolla, toprağın tasarruf hakkını elde edenler, buradan sağlanacak olan gelirleri, toplumun faydalanabileceği vakıf kuruluşları haline getirdiler. Gazi Evrenos Bey, Mihâl Bey, Timurtaş Paşa, Lala Şahin Paşa ve Gedik Ahmed Paşa gibi büyük gaziler, bu nevi vakıflar tesis etmişlerdir ki bu vakıflar tamamıyla amacına uygun vakıflar olmaktadır⁷².

Öte yandan, mîrî arazinin padişahın izni ile özel mülkiyete geçmesi suretiyle ortaya çıkan vakıflar belli bir müddet sonra çeşitli sebeplerle gerçek amacından uzaklaşmış, yarı-ailevî vakıf haline dönüşmüştür. Kurulan bu vakıflar, vâkıf ve ailesine maddi ve manevi faydalar temin ederek, mîrî arazinin mülkleşmesine bir bahane teşkil etmiştir⁷³. Giderek yaygınlaşan bu uygulamayla da devletin mîrî topraklardan elde ettiği vergi gelirleri azalmış, bu vaziyet diğer tesirlerle birlikte timar sisteminin bozulmasına sebebiyet vermiştir⁷⁴.

⁷¹ Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 131; Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 39; Ömer Lütfi Barkan, *a.g.m.* (İstanbul 1939), s. 119 vd.; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 447 vd.; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 157.

⁷² Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 23; Koçi Bey Risâlesi, (Hz. Ali Kemalî Aksüt), İstanbul 1939, s. 55 vd.; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 449 vd.

⁷³ Hatta, Yavuz Sultan Selim kendisinden arazi temlik talebinde bulunan kişilere: “ibtidâi cülûsumuzda gâfletle Ali Paşa’ya bazı kurâ temlik etmiş idim, eshâb-i seyfin muhassasâtını mâ vuzia leh gayrine verdiğimden dolayı hâlâ nâdim ve perişanım” demiştir, bkz. Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 23; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 158.

⁷⁴ Koçi Bey Risâlesi, s. 56; Fuat Köprülü, *a.g.m.*, (Ankara 1942), s. 29 .

Devlet topraklarının, temliknâme verilerek tahsis edildiği bir diğer zümre de hanedan mensuplarıdır. Bu hususu, Fuat Köprülü şu satırlarla dile getirmektedir: “hanedana mensub prensler esasen çok büyük servetlere malik ve zengin hâslara sahip bulunurlardı; fakat öldükleri zaman, mutasarrıf oldukları hâslar tekrar Saltanat hazinesine alınır idi. Kanunî devrinde yapılan ve sonraları devlet idaresinde saray kadınlarının nüfuzu arttıkça âdetâ umumî bir kaide hükmüne giren bu temlikler ve vakıflar, vâridâtı timarlara tahsis edilen büyük devlet topraklarını, zahirî bir hayrât perdesi altında ve hiçbir şer’î esasa dayanmadan mütemadî azaltıyordu”⁷⁵.

5. İdare ve Denetimleri Yönünden Vakıflar

Osmanlı Devleti’nin, nev’i şahsına münhasır devirlerinde vakıflar; hukukî olarak tüzel kişilik hükmünde olup devletin gözetiminde ve şahısların teşebbüsleriyle teşekkül ederdi. Vâkıf, aynı zamanda bir müteşebbis gibi, kurmuş olduğu kurumun haiz olacağı yönetim yapısı ile gelir kaynaklarının tahsil edilme ve harcanma şartlarını tanzim ederken, devletin hizmet ihtiyacını göz önünde bulundurulacağı gibi devletin kaide ve hukukuna da tam uygunluk sağlaması, merkezî otoritenin vakıfnâme tasdiki için zaruriydi⁷⁶.

Vakıfların idaresi, vâkıfın hayatta kaldığı müddetçe kendisi tarafından ya da koymuş olduğu şartlara göre tayin edilen mütevellî ve nâzır unvanlı vekiller tarafından yerine getirilirdi. Bazı vakıfların idaresinde padişah, sadrâzam, kazasker ve şeyhülislâm yetkili idi. Meselâ; Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman vakıflarının idaresi sadrâzamlar; II. Bayezid ve I. Ahmed’in vakıfları şeyhülislâmlar tarafından idare edilirdi. Ayrıca, bazı vüzerâ vakıflarında vâkıfın nesli tükendiği için vakıfnâme şartına uygun olarak mütevellîsi kalmayan, bu vüzerâ ve ricâl vakıflarının mütevellîlik ve nâzırlıkları, saray adamlarına bir lütuf olarak verilmektedir. Çünkü, bu vakıflara mütevellî ve nâzır olmak, bu kişilere aynı zamanda, yüksek bir gelire kavuşma imkânı sağlamaktaydı⁷⁷.

Vakıflar, yönetimleri bakımından da yapılanmaya gitmişlerdir. En üst seviyede yönetici sıfatıyla mütevellî bulunur. Nâzır, vakfın denetleyicisi statüsündedir. Câbî, vakfa ait gelir kaynaklarını tahsil etmekle yetkilidir⁷⁸. Bunların dışında, vakıfların büyüklüklerine ve vermiş oldukları hizmet çeşitlerine mütenasip olarak; yönetim kadroları genişlemektedir. Bu tür vakıflarda, mütevellînin yardımcısı olarak kâtip, hesap işleri ile ilgilenen muhasip ve veznedar gibi görevliler, yönetim teşkilatı

⁷⁵ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 28.

⁷⁶ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 14; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 31.

⁷⁷ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 22.

⁷⁸ Halim Bakı Kunter, *a.g.m.*, (Ankara 1969), s. 115; Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 9, 43, 44; Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf İstilahları Lügatçesi”, *VD*, Sayı XVII, Ankara 1983, s. 56, 59.

içerisinde yer almaktadırlar⁷⁹. Ayrıca, nakit para vakıflarında sarrafların, sermayeyi daha iyi işletilebilmesi amacıyla görevlendirildikleri de olmaktadır.

Vakıflar üzerindeki devlet denetimi hususuna açıklık getirebilmek için tarihi bir seyir takip etmemiz gerekmektedir. Abbasiler devrinde, kayda değer bir gelişme gösteren vakıf kurumlarının denetleme ve teftiş işleri kadılık ve nâkiblik gibi teşkilatlara verilmiştir. Bu teşkilat sayesinde vakıflar, mütevellilerin keyfi yönetimlerine bırakılmamıştır. Vakıflara ait hususlar, kadılık dairelerinde ve merkezi idare teşkilatında düzenli bir şekilde kontrol altında tutulmaktaydı⁸⁰. Fakat, alınan tedbirlere rağmen, vakıfların denetimlerinde zamanla bazı kural dışı uygulamalar da olmuştur. Bu durumun düzeltilmesi için görevlendirilen, Mâverdî [doğ. 974 (H. 364), ölm. 1058 (H. 450)]; vakıfları, kamu hizmetlerine yönelik genel vakıflar ve menfaati belirli kişilere tahsis edilmiş özel vakıflar olarak ikiye ayırmıştır⁸¹. Kamu hizmetlerine yönelik vakıflar, “mezâlîm divânî” adı verilen teftiş kurulunda, kadıların denetimlerinden sonra ikinci bir denetime tâbi tutulacak ve böylece kadıların yapacakları suiistimaller önlenmiş olacaktır. Hususî vakıfların, divân-ı mezâlîm’de incelenebilmesi için mutlaka ilgili taraflardan birisinin şikayette bulunması gerekmektedir⁸². Abbasiler’den başlayarak, İrân ve Mâverâünnehr’deki müstakil devletlerde; Sâmânîler’de, Gazneliler’de, Selçuklu İmparatorluğu zamanında ve bu devletin inkırazından sonra teşekkül eden Türk devletlerinde ve Anadolu Selçuklu Devleti’nde devam etmiştir. Vakıfların bu denetim yapısı, Osmanlı İmparatorluğu’nda da takip edilerek uygulanmıştır⁸³.

Fuat Köprülü’ye göre: “Osmanlı Devleti’nde, daha ilk beyler zamanında başlayan ve devletin siyasî ve malî kudretinin inkişafı ile mütenasib olarak artan vakıfların idare ve murâkabe sistemi, İlhanlılar’da, Anadolu Selçukîleri’nde ve onların yerine geçen diğer Beylikler’de mevcut usûlden farklı değildi: Meselâ hükümdar vakıflarına vezirlerin müteveli veya nâzır tâyin edilmeleri, kadılık teşkilâtının bilhassa hususî vakıfları murâkabe etmesi, muhtelif zamanlarda payitaht kadısının başka sâhalardaki vakıfları teftişten geçirmesi, yahut muhtelif yerlere ayrı ayrı müfettişler tâyin olunması, diğer Türk devletlerindeki vakıf idare sisteminin Osmanlılarda da devamını göstermektedir”⁸⁴.

Öyle ki, XVIII. yüzyılda Osmanlı’da kurulmuş olan vakıfların nezâreti, %64 nispetinde kadılarına bağlanmışken, %36’lık kısmı tasdik edilen vakıfnâmenin şartlarına

⁷⁹ Nazif Öztürk, *a.g.e.* (Ankara 1995), s. 67; Mehmet İpşirli, *a.g.m.*, s. 36; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 163.

⁸⁰ Ebû’l-Hasan El-Mâverdî, *El-Ahkâmu’s-Sultâniyye (İslâm’da Hilâfet ve Devlet Hukuku)*, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1976, s. 79.

⁸¹ Ebû’l-Hasan El-Mâverdî, *a.g.e.*, s. 85 vd.

⁸² Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 15; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 160.

⁸³ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 16; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 162.

⁸⁴ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 22.

uygun olarak, vakıf kurucusu tarafından tayin edilen, kimselere verilmiştir. Yine aynı yüzyılda, vâkıfların %56'sı, kurmuş oldukları vakıfların mütevelliliğini bizzat kendileri yapmakta, ölümleri halinde ise (şart koşulduğu üzere) mütevellilik evlâtlarına; şayet nesli tükenecek olursa da akrabalarından veya azatlı kölelerinden birine intikal etmektedir. Vakıfların %11'inde, vâkıfla herhangi bir akrabalık bağı bulunmayan bir kimse müteveli iken, %33'ünde mütevelliler kadı veya vakfın nâzırı tarafından tayin edilmektedir⁸⁵.

Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıflar, 1826 yılında "Evkâf-ı hümayun nezâreti" kuruluncaya kadar, geçmişten beri gelen bir hukuk sistemine göre idare edilmiştir. Ancak, bazı vakıfların yönetiminin, tek bir merkezde toplanmasına, bazı dönemlerde rastlanmaktadır. Meselâ; Mekke ve Medine şehirlerinde mevcut bulunan dinî ve hayrî müesseseler ile orada ikamet edenlerin faydalanmaları için "Evkâf- ı haremeyn" olarak adlandırılan vakıflar, 1586'da "Evkâf-ı haremeyn nezâretine bağlanmıştır ki, bu nezâretin başında darüssaade ağaları bulunmaktadır⁸⁶.

Evkâf-ı hümayun nezâretinin kurulmasından sonra vakıflar, yönetimlerine müdahale edilip edilmemesine göre, mazbut vakıflar ve gayri mazbut vakıflar olmak üzere iki ana kısma ayrılmaktadır.

5.1. Mazbut vakıflar:

Her bir vakıf hukuki anlamda bir tüzel kişiliğe sahip olmasına rağmen, doğrudan doğruya evkâf nezâreti tarafından idare olunan vakıflardır. Bu vakıflar kendi benzerleri içerisinde; Osmanlı sultan ve hanedanına mensup kişilere ait olan vakıfların dahil olduğu "selâtin vakıflar", vâkıf tarafından kendi evlâtlarına mütevellilik şart koşulduğu halde, evlâdı inkıraz bulduktan sonra, evkâf nezâreti tarafından idaresine el konulan vakıflar olarak "mütevellisi kalmayan vakıflar" ve vakfın idari işlerine bakan bir mütevellisi olmasına rağmen, müteveliye belirli bir maaş tahsis edilerek vakıf idaresinin, nezarete geçtiği "idaresi mazbut vakıflar" şeklinde üç kısma ayrılır⁸⁷.

5.2. Gayri mazbut vakıflar:

Bu çeşit vakıflar kendi içinde, evkâf nezâretinin denetimi altında, vâkıfın şartlarına uyan, mütevelliler tarafından idare olunan vakıflar olarak "mülhak vakıflar" ve evkâf nezâretinin kontrol ve müdahalesine maruz kalmaksızın, doğrudan

⁸⁵ Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 162.

⁸⁶ Nazif Öztürk, *a.g.e.*, (Ankara 1995), s. 67; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 162; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 281.

⁸⁷ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 16; Nazif Öztürk, *a.g.e.*, (Ankara 1983), s. 92 vd.; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 286 vd.; Şakir Berki, *a.g.m.*, (Ankara 1971), s. 3 vd.

doğruya vakıf mütevellisinin idaresinde olan “müstesna vakıflar” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır⁸⁸.

Müstesna vakıflar; Abdülkadir Geylânî, Hacı Bektaşî Veli gibi din büyüklerine yapılmış vakıflar olan “eizze vakıfları”, büyük fetihler yapmış Gazi Evrenos, Timurtaş Paşa, Süleyman Paşa gibi gazilere ait olan “guzzat vakıfları” şeklinde de iki kısımda incelenmektedir⁸⁹.

6. Kiraya Verilişleri Yönünden Vakıflar

Bir vakfın gayri menkul varlıklarından gelir elde edebilmek, bunların icâra yani kiraya verilmesiyle mümkündür. Bu itibarla vakıflar, kiraya verilmiş tarzlara göre şu kısımları ayrılmaktadır.

6.1. İcâre-i sahîha

Sahîh olan kiralama, vakıf emlakının ay ve sene gibi geçici bir süre için kiralınmasıdır. İcâre-i vâhîde veya icâre-i ma'rûfe olarak adlandırılan bu uygulama, esasen vakıf kurucularının çoğunlukla benimsedikleri bir kiralama şekli olmaktadır⁹⁰.

Bu tür vakıflarda; vâkıf tarafından, vakıf emlakının kiralama müddeti hakkında bir şart konulmuşsa, buna uyulur eğer, böyle bir şart bulunmuyorsa; ev, dükkân gibi gayri menkullerin kiralama süresi azami bir yıl, çiftlik ve arazilerin kiralama süresi ise üç yıldır⁹¹.

6.2. İcâreteynli Vakıflar:

Sahîh bir şekilde kiralanan vakıf emlakı, zaman içerisinde çeşitli sebeplerle harap yani kullanılamaz hale gelebilir. İşte, bu durumda bulunan gayrimenkulün, yeniden işlerlik kazanabilmesi gayesiyle bilhassa örfî hukuk kurallarına dayanarak, yeni kiralama metotları geliştirilmek mecburiyetinde kalınmıştır. Çift kira anlamına gelen icâreteyn usulü de bunlardan birisidir⁹².

İcâreteynli vakıflarda, vakıf emlakı kiraya verilirken, vakıf mütevellisine bir kereye mahsus olmak üzere ve genellikle de vakıf emlakının gerçek değerinin yarısına isabet eden miktar, peşin para (icâre-i muaccele) ile ödenir. Peşin paradan sonra

⁸⁸ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 16; Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, C. IV, s. 294; Şakir Berki, *a.g.m.*, s. 5.

⁸⁹ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 16; Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, C. IV, s. 294; Şakir Berki, *a.g.m.*, s. 5.

⁹⁰ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 17; Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 135; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 158; Nazif Öztürk, *a.g.e.*, (Ankara 1983), s. 104 vd.; Şakir Berki, *a.g.m.*, s. 7.

⁹¹ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 79.

⁹² Bülent Köprülü, “Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev’iyetleri ve İcâreteynli Vakıflar”, *HFM*. C. XVIII, Sayı 1-2, İstanbul 1951, s. 710; Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 158.

ayrıca, müeccele adı verilen her yıl belirli bir miktar kira bedeli de ödenmektedir. Alınan peşin para ile işletilemez halde bulunan vakıf mülkü tamir edilerek, işletilir hale dönüştürülür. Dolayısıyla, icâreteynli vakıflarda mülkün rakabesi vakfa, tasarruf hakkı ise kirâlayana aittir⁹³.

İstanbul şehri ile Anadolu ve Rumeli'deki şehir ve kasabalarda bulunan pek çok vakıf gayri menkullerinin, yangın gibi afetler sebebiyle kullanılamaz hale gelmesi dolayısıyla bu tür kiralama usulü ortaya çıkmıştır. Tabi ki burada, gayri menkullerin harap olmasına yol açan bir diğer sebep de yer sarsıntıları olmaktadır⁹⁴.

6.3. Mukataalı Vakıflar:

Vakfa ait gayri menkullerin, mukataa usulü ile kiraya verildiği vakıflardır. Vakıf emlakinin, bu yolla kiraya verilebilmesi için harap halde bulunması gerekmektedir⁹⁵.

Ömer Hilmi Efendi mukataalı vakıfları şöyle tarif etmektedir: “arsası vakıf ve üzerindeki ebniye (binalar) ve eşcar (ağaçlar) ve kürumu (üzüm bağı) mülk olan karadan mutasarrıfı tarafından cânibi vakfa verilmek üzere arsa için kat'ı ve tayin edilmiş olan icâr-i seneviyyedir ve buna icâre-i zemîn dahi denir”⁹⁶. Bu ifadeden anlaşılacağı üzere, burada geçen mukataa terimi “kesim” manasına gelmekte olup, bir kira mukavelesi hükmünde bulunmaktadır. Bu kira mukavelesiyle, vakıf toprağının işletilmesi, önceden tespit edilen senelik bir kira bedeli karşılığında başkasına terk edilmekte, kiracı da bu arazi üzerinde kendi hususi mülkü gibi binalar inşa edip, ağaçlar dikebilmektedir. Kiracının bu toprağı varislerine intikal edebilmektedir ancak, inşa ettiği binalar ve diktiği ağaçlar var olup fayda ve hizmet verdiği müddetçe bunlar üzerinde mülkiyet hakkına sahip bulunmaktadır⁹⁷.

Vakıf gayrimenkullerinin icâreteyn ve mukataa usulleri ile kiralınması, bir anlamda hileli bir mülkleştirme muamelesi için bir vasıta olmaktadır⁹⁸.

6.4. İcâr-i Vâhîde-i Kadîmeli Vakıflar:

Sahîh şekilde kiraya verilmiş olan vakıf emlakinin, kira süresi sonunda tekrar belirli bir ücret ile kiracılarına ve bunların vefatından sonra da aynı usulle varisleri

⁹³ Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 151 vd.; Nazif Öztürk, *a.g.e.*, (Ankara 1983), s. 108 vd.; Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 354 vd.

⁹⁴ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 54; Nazif Öztürk, *a.g.e.*, (Ankara 1983), s. 108.

⁹⁵ Bülent Köprülü, *a.g.m.*, s. 711 vd.

⁹⁶ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 17.

⁹⁷ Bahacddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 158; Nazif Öztürk, *a.g.e.*, (Ankara 1983), s. 106 vd.

⁹⁸ Ali Himmet Berki, *a.g.e.*, s. 144 vd.; Bahacddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 159.

elinde bırakılması durumuna, icâre-i vâhide-i kadîme denilir. Daha önce, tek icâreli olan bu vakıflar, icâreteyn usulüne tâbi durumdadırlar⁹⁹.

Netice olarak: Osmanlı İmparatorluğu'nda Vakıf Kuruluşlarının Sosyal ve Ekonomik Hayatta Üstlendikleri Önemli Görevler

Çok geniş topraklara sahip olan Osmanlı devleti, özellikle kendine münhasır devirlerinde, bir merkezden tahsis edilen bütçelerle, imparatorluğun her yerine, o devrin şartları içerisinde, devlet mükellefiyeti olarak hizmet götürme imkânı bulamadı. İmparatorluğun yayılmış olduğu geniş coğrafyada, zamanın şartları icabı, ulaşım ve iletişim imkânlarının da çok sınırlı ve zayıf olması yanında diğer tabii engellerin de ortaya koyduğu imkânsızlıklardan dolayı devlet, mahallinde kamu hizmeti gören vakıf müesseselerini teşvik ve himaye etmiş, bunların gelir kaynaklarına çoğu zaman müdahale etmemiştir. Böylece, mahallinden tahsis edilen sürekli gelir kaynakları ile teşekkül eden vakıf kuruluşlarının devamlılığı sağlanarak, hizmetlerini aksatmadan sürdürmeleri temin edilmiştir. Öte yandan, yaygın kamu hizmetlerinin görülmesinde, değişiklikler arz edebilecek olan devlet bütçesinden faydalanmak yerine, mahallindeki değişmez kaynaklar, her nevi hizmet vakıflarına gelir kaynağı olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıf kuruluşlarının ne kadar yaygınlaşmış olduğu; Kanuni Sultan Süleyman döneminin ilk yıllarında yapılmış olan nüfus ve vergi sayımları ile 1527-1528 malî yılına ait bütçede, açıkça izlenebilmektedir. Buna göre: imparatorluğun toplam net geliri 537.929.006 akçedir. Bu miktarın, 60.497.830 akçesi vakıf ve mülk gelirlerinden oluşmaktadır. Yine aynı dönemde, Rumeli vilâyetinin vakıf ve mülk geliri toplamı 10.886.844 akçe; Anadolu, Karaman, Zülkadriye ve Rum vilâyetinde 22.085.422 akçe; Diyarıbekir vilâyetinde 1.317.653 akçe; Halep ve Şam vilâyetinde 7.286.851 akçe; Mısır vilâyetinde 18.921.060 akçedir¹⁰⁰ (bkz. Tablo 1).

⁹⁹ Nazif Öztürk, *a.g.e.*, (Ankara 1983), s. 105.

¹⁰⁰ Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına ait Bir Bütçe Örneği", *İFM.*, C. XV, Sayı 1-4, İstanbul 1955, s. 266 vd.; A.mlf., "Osmanlı İmparatorluğu Bütçeleri'ne Dair Notlar", *İFM.*, C. XV, Sayı 1-4, İstanbul 1955, s. 242 vd.

Tablo: 1 1527-1528 Malî Yılı Bütçesine Göre Osmanlı Devleti Vilâyetlerindeki Vakıf ve Mülk Gelirleri

Vilâyetin Adı	Gelir Miktarı (Akçe)	%
Rumeli	10.886.844	18
Anadolu, Karaman, Zülkadriye ve Rum	22.085.422	36.5
Diyaribekir	1.317.653	2
Haleb ve Şam	7.286.851	12
Mısır	18.921.060	31
Toplam:	60.497.830	100

Tablo:2 1527-1528 Malî Yılında, Osmanlı Devleti'nde Meydana gelen Tüm Vergi Geliri Miktarının, Vilâyetlere ve padişah hasları, timar grubu ve vakıf ve mülklerine göre dağılımı.

Vilâyetin Adı	Yıllık Hâsılat (Akçe)	Padişah Hasları (%)	Has, zeâmet ve timarlar (%)	Vakıf ve Mülkler (%)
Rumeli	198.206.192	48	46	6
Anadolu, Karaman, Zulkadriye, Rum	129.624.973	26	56	17
Diyaribekir	22.778.513	31	63	6
Haleb ve Şam	51.859.274	48	38	14
Mısır	135.460.054	86	-	14
Genel Toplam:	537.929.006	51	37	12

Diğer taraftan, tablo 2'de kayıtlı bulunduğu gibi Rumeli vilâyetinin genel hasılat toplamı: 198.206.192 akçe olup, bu miktarın % 48'i padişah haslarından^{*}, % 46'ısı has, zeâmet ve timarlardan, % 6'sı da vakıf ve mülk gelirlerinden meydana gelmektedir. Anadolu, Karaman, Zülkadriye ve Rum vilâyetlerinin genel hasılat toplamı: 129.624.973 akçedir. Bu miktarın, % 26'ısı padişah haslarından, % 56'ısı has, zeâmet ve timarlardan, % 17'si ise vakıf ve mülk gelirleridir. Diyaribekir vilâyetinin genel hasılat toplamı: 22. 778.513 akçe olup, bunun % 31'i padişah haslarından, % 63'ü has, zeâmet ve timarlardan sağlanırken % 6'sı vakıf ve mülk gelirlerin meydana gelmektedir. Haleb ve Şam vilâyetinin genel hasılat toplamı 51.859.274 akçe olup, bunun % 48'i padişah haslarından, % 38 diğer has, zeâmet ve timarlardan, % 14'ü ise vakıf ve mülktendir. Mısır vilâyetinde ise genel hasılat toplamı: tahminen 135.460.054 akçedir. Bu miktarın, 116.538.994 akçesi yani, % 86'ısı padişah haslarından sağlanırken, bu vilâyette timar teşkilatı tesis edilmediğinden % 14'lük kısmı, vakıf ve mülk gelirlerinden meydana gelmektedir. Tüm imparatorluk gelirlerinin başlıca beş grupta incelenmesi sonucunda, genel hasılat yekûnunun 277.244.782 akçe ile % 51'i

* Merkezî hazineye ait olup, ilgili arşiv defterlerinde, "hass-ı şahî" veya "padişah hassı" olarak zikredilir.

padîşah haslarından, 200.186.394 akçe ile % 37'isi diğere has ve timarlardan, 60.497.830 akçe ile % 12'isi evkaf ve emlâk gelirlerinden meydana gelmektedir¹⁰¹.

1530-1540 yılları arasında, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Hamid, Kastamonu, Alaiyye ve Teke vb. livâları kapsayan Anadolu vilâyetinde vakıf halindeki müesseseler şunlardır: 45 imâret, 342 câmi, 1055 meşcit, 110 medrese, 626 zâviye ve hânîkah, 154 muallimhâne, 1 kalenderhâne, 1 mevlevîhâne, 2 dârülhuffaz, 75 büyük han ve kervansaray ile 238 hamam. Ayrıca, aynı müesseselerde: 121 müderris, 3756 hatip, müezzin ve imâm ile 3299 şeyh, kayyum, talebe ve mütevellî görev yapmakta olup maaş almaktadırlar¹⁰².

Yukarıda verilen rakamlara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun en ücre köşesinde bile halkın; sosyal, iktisadî ve beledî ihtiyaçlarının görülmesinde, hizmet veren vakıfların ehemmiyetini; çeşitli vilâyetlerin gelir bütçeleri içinde yüksek rakamlar olarak da müşahede etmekteyiz.

Öte yandan, kendi coğrafyası içinde askerî ve ticarî bakımdan stratejik öneme haiz olan yerlerde, eskiden beri var olup ta iktisadî ve sosyal yapısının yeterince gelişmiş olmadığı yerleşim birimlerinde veya yeni şehir ve kasabaların teşekkül ettirilmesini sağlamak için "imâret siteleri" adı verilen kapsamlı tesisler ya da külliyeler kurulmuştur. Çoğunlukla bunlar, sitenin merkezi yerinde bulunan bir câmi ile etrafında medrese, aşhâne, misafirhâne, hastahane, han, hamam ve çeşme gibi yapılardan meydana gelmekte olup, su yollarıyla da sitenin her yerine su sağlamaktaydı. Bu sitelerin inşası çok para ve imkânlarla meydana geldiğinden, ancak böyle imâret siteleri, sultanlar ve vezirler tarafından inşa ettirilebilmekteydi. Birer vakıf kuruluşu halinde hayat bulmuş olan bu yapı grupları, insanlar için bir cazibe merkezi olarak yeni bir şehrin doğuşunu hazırlayan sistemin temel yapısını oluşturmaktadır¹⁰³.

Yeni bir şehrin teşekkül ettirilmesiyle ilgili bir misali olarak : Konya'ya bağlı Eski-il kazasında, Karapınar adlı bir derbent köyü korkulu, تنها ve korunması gereken bir yerde kurulmuş bulunmaktadır. Konya Valiliği sırasında, 1560-1563 yılları arasında II. Selim burada bir şehir kurulmasının yerinde olacağını bildirerek teşebbüse geçilmesini ister. İlk önce, bir câmi, aşhâne, han, hamam ve 39 dükkân ile 2 değirmen bina edilmiştir. Bu yapıların, idâmelerini temin etmek amacıyla, buraya yakın köy ve mezre'aların 11.000 akçe tutan yıllık gelirleri, yeni kurulan tesislere vakf

¹⁰¹ Ömer Lütü Barkan, "Timar", *İA.*, C. XIII/1, İstanbul 1974, s. 288; A.mlf., *a.g.m.*, (İstanbul 1955), s. 277; Ömer Lütü Barkan-Enver Meriçli, *a.g.e.*, s. 121.

¹⁰² Ömer Lütü Barkan, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. XVII.

¹⁰³ Ömer Lütü Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İFM.*, C. XXIII, Sayı 1-2, İstanbul 1963, s. 240 vd.

ve tayin edilmiştir. Böylece, askerî ve ticarî bakımdan önemli bir mevkiye kurulan yeni şehre, sultanın kurduğu şehir anlamına gelen "Sultaniye" adı verilmiştir. Ayrıca, yeni teşekkül eden şehre gönüllü olarak gelip yerleşmek isteyen esnaf ve sanatkârlarla diğerlerine belirli imtiyazlar tanınmıştır ki bunlar resm-i bennâk, caba, avâriz-ı divâniye ve tekâlif-i örfiye vergilerinden muaf tutulmuşlardır¹⁰⁴.

Muhakkak ki bu tür vakıf kuruluşlarındaki yatırımlar, iktisadî olup, kârlılık prensibine istinat ettirilir. Bunun içindir ki; çarşılar, iş hanları ve dükkânlar tesis edilirken, yeni teşekkül eden veya var olup ta yeterli dinamizme sahip olmayan şehirler, yeni nüfusun gelip yerleşmesi bakımından cazip hale getirilir. Böylece, iktisadî imkânlar, çok yönlü yayılmış olur.

Meselâ: Kütahya'da Timurtaş Paşa imâretine kayıtlı 121 dükkân, Lazkiye'de Gedik Ahmed Paşa külliyesine kayıtlı 150 dükkân, Manisa'da Veled Bey medresesine kayıtlı 103 dükkân bulunmaktadır. Ayrıca, 1550-1600 yılları arasındaki kayıtlarda vakıflara ait toplam dükkân sayısı: Kütahya'da 363, Karahisar-ı Sahip'te 519, Manisa'da 197, Lazkiye'de 206'dır¹⁰⁵.

Bu tarzda dükkânlarla çarşılar halinde teşkilatlandırılıp, zenginleştirilen vakıf yatırımları, iktisadî hayatın hızlanmasını temin etmektedir. İcabında, bir muhitte mevcut olmayan sanatkârlar ve ticaret erbabı başka şehirlerden gönül rızası ile getirilirdi. İşte bu şekilde bir yatırım olarak inşa edilmiş olan dükkânlar, müstecirleri vasıtası ile çalıştırılmakta, elde edilen kira gelirleri ile de vakıflar her nevî hizmetlerini devam ettirmekteydiler. Kira geliri elde edilen bu tür gayrimenkullerin yanı sıra, vakıfların dayandığı asıl kaynakların başında, tahsisen temlik edilmiş olan ziraî araziler (çiftlikler) gelirdi. Bu kaynaklar, değişmez, eksilmez ve devamlı bir gelir getirir olması bakımından vakıflar için çok önem arz etmekteydi.

¹⁰⁴ Yusuf Küçükdağ, *Karapınar Sultan Selim Külliyesi*, Konya 1997.

¹⁰⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1993, s. 43 vd.

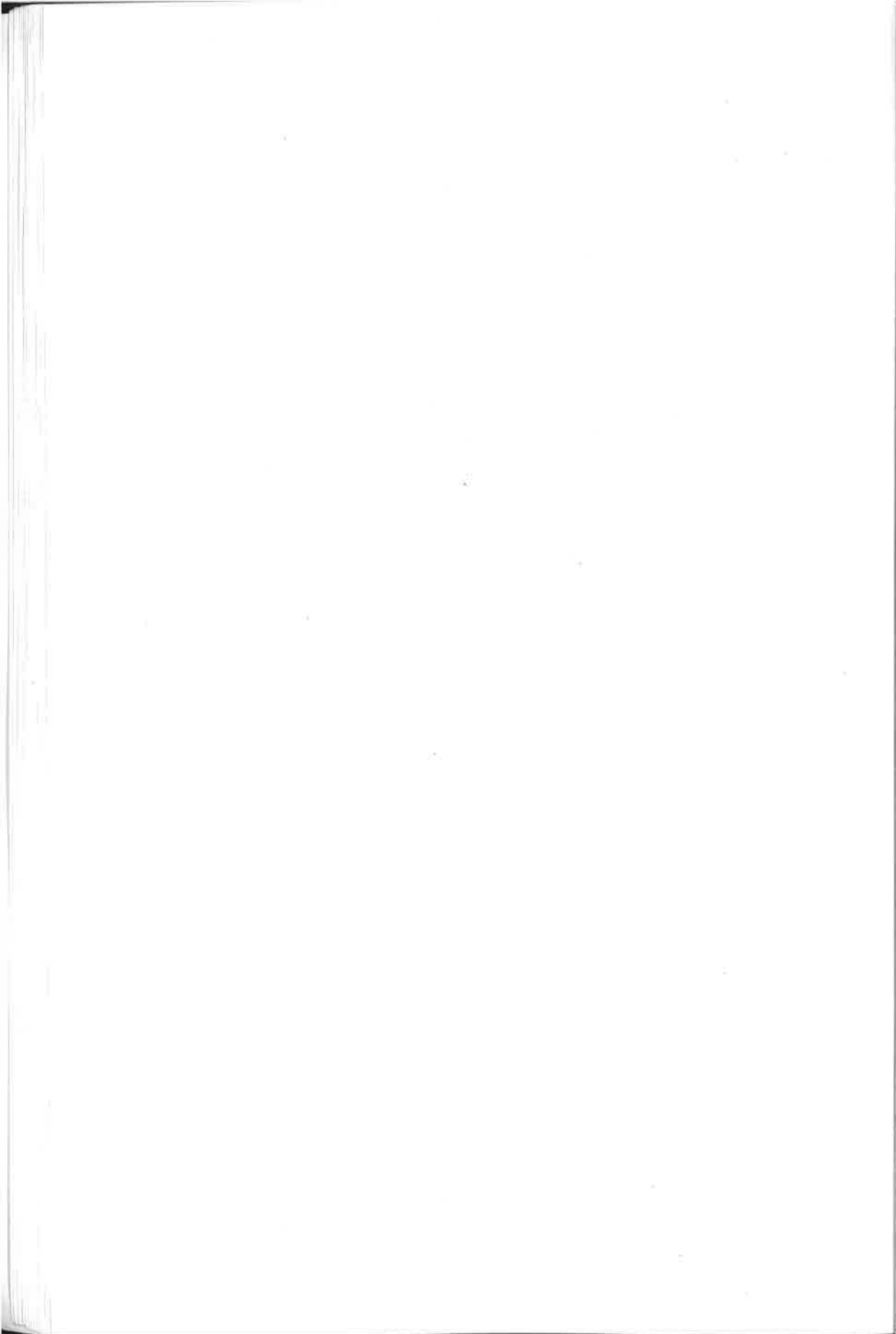
KAYNAKÇA

1. AKGÜNDÜZ, Ahmet. *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1998.
2. ATEŞ İbrahim, "Vakfiyelerde Duâ ve Bedduâlar", *Vakıflar Dergisi (VD.)*, Sayı XVII, Ankara 1983.
3. BARKAN, Ömer Lütfi. "Avârız", *İslâm Ansiklopedisi (İA.)*, C. II, İstanbul 1944.
4. BARKAN, Ömer Lütfi. "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM.)*, C. XV, Sayı 1-4, İstanbul 1955.
5. BARKAN, Ömer Lütfi. "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller, I. Mâlikâne-divânî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Sayı II (1932-1939), İstanbul 1939.
6. BARKAN, Ömer Lütfi. "İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller, II. Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası (HFM.)*, C. VII, Sayı 1, İstanbul 1941.
7. BARKAN, Ömer Lütfi. "İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller, III. Osmanlı İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", *HFM.*, C. VII, Sayı 4, İstanbul 1941.
8. BARKAN, Ömer Lütfi. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Târihli*, İstanbul 1970.
9. BARKAN, Ömer Lütfi. "Osmanlı Bütçeleri'ne Dair Notlar", *İFM.*, C. XV, Sayı 1-4, İstanbul 1955.
10. BARKAN, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I. İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *VD.*, Sayı II, Ankara 1942.
11. BARKAN, Ömer Lütfi. "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzını Ait Araştırmalar", *İFM.*, C. XXIII, Sayı 1-2, İstanbul 1963.
12. BARKAN, Ömer Lütfi, "Timar", *İA.*, C. XII/I, İstanbul 1974.
13. BARKAN, Ömer Lütfi, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, İstanbul 1940.
14. BARKAN, Ömer Lütfi-Meriçli, Enver. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara 1988.
15. BAYRAKTAR, Nimet. "Üsküdar Kütüphaneleri", *VD.*, Sayı XVI, Ankara 1982.
16. BERKİ, Ali Himmet. "İslâm'da Vakıf: Zağanos Paşa ve Zevcesi Nefise Hâturn Vakfiyeleri", *VD.*, Sayı IV, Ankara 1958.
17. BERKİ, Ali Himmet. *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, İkbâl yayınevi.
18. BERKİ, Ali Himmet. *Vakıflar*, İstanbul 1940.

19. BERKİ, Ali Himmet. "Vakıfların Hukuk ve Târih Bakımından Kıymeti", *VD.*, Sayı VI, Ankara 1965.
20. BERKİ, Ali Himmet. "Vakıfların Târihi Mâhiyeti, İnkişâfı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Ferdlere Sağladığı Fâideler", *VD.*, Sayı VI, İstanbul 1965.
21. BERKİ, Şakir. "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri", *VD.*, Sayı IX, Ankara 1971.
22. BERKİ, Şakir. "Vakfın Mâhiyeti", *VD.*, Sayı VIII, Ankara 1968.
23. BİJÖRKMAN, W. "İslâmiyet'te Sermayenin Zuhuru ve Tedavüle Vaz'ı", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, İstanbul 1939.
24. BİLMEN, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1969.
25. CAFEROĞLU, Ahmet. *Türk Kavimleri*, Ankara 1983.
26. CAFEROĞLU, Ahmet. "Türk Taamül Hukukunda Evlâdlık Müessesesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, İstanbul 1939.
27. CAFEROĞLU, Ahmet. "Türk Taamül Hukukuna göre İçtimâî Muavenet" Müessesesi", *VD.*, Sayı II, Ankara 1942.
28. CAHEN, Claude, (Çev. Yıldız Moran), *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979.
29. *Düstûr*, Birinci tertip, C. I, Dersaadet 1289.
30. EBÛ'L-HASAN EL-MÂVERDÎ, (Çev. Ali Şafak). *El-Ahkâmü's-sultâniyye (İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku)*, İstanbul 1976.
31. ERGİN, Osman Nuri (hz. Selâhattin Yıldırım). "Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişâfı", *Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne Seçmeler*, İstanbul 1987.
32. ESİN, Emel. "İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş", *Türk Kültür El-Kitabı* II. Cilt I/b'den ayrı basım, İstanbul 1978.
33. *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri No. 1, Ankara 1938.
34. FAROQHI, Surarya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1993.
35. GÖKBİLGİN, M. Tayyib. *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul 1977.
36. GÜÇER, Lütfi. "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, Sayı 1, İstanbul 1987.
37. HATEMÎ, Hüseyin. *Önceki ve Bugünkü Türk Hukuku'nda Vakıf Kurma Muamelesi*, İstanbul 1969.
38. HATEMÎ, Hüseyin. "Vakıf Kurumuna Hukuk Tarihi Açısından Genel Bir Bakış", *Türk Vakıfları*, İstanbul 1996.
39. İNALCIK, Halil. "Bursa Şer'îye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, C. XI, Sayı 44, Ankara 1947.
40. İNALCIK, Halil. "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993.

41. İNALCIK, Halil. "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, M. Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara 1990.
42. İNALCIK, Halil. "Osmanlılar'da Raiyet Rüsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993.
43. İNAN, Huricihan İslamoğlu. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul 1991.
44. İPŞİRLİ, Mehmet. "Avârız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA.)*, C. IV, İstanbul 1991.
45. İPŞİRLİ, Mehmet. "Vakfin Tarihi Gelişimi", *Türk Vakıfları*, İstanbul 1996.
46. *Koçi Bey Risâlesi*, Hz. Ali Kemal Aksüt, İstanbul 1939.
47. KÖPRÜLÜ, Bülent. "Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcâreteynli Vakıflar", *HFM.*, C. XVIII, Sayı 1-2. İstanbul 1951.
48. KÖPRÜLÜ, Fuat. "Vakfa Ait Târihî İstilahlar: Ribât", *VD.*, Sayı II, Ankara 1942.
49. KÖPRÜLÜ, Fuat. Vakıf Müessesesinin Hukûkî Mâhiyeti ve Târihî Tekâmülü. *VD.*, Sayı II, Ankara 1942.
50. KÖPRÜLÜ, Fuat. "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Târihî Ehemmiyeti", *VD.*, Sayı I, Ankara 1969 (ikinci baskı).
51. KUNTER, Halim Baki. "Türk-İslâm Sanat Eserlerine Vücut Veren Mânevî Âmiller (Sanat Felsefesi Denemesi)", *VD.*, Sayı VIII, Ankara 1969.
52. KUNTER, Halim Baki. "Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi", *VD.*, Sayı III, Ankara 1956.
53. KUNTER, Halim Baki. "Türk Vakıfları ve Vakfiyeler Üzerine Mücmel Bir Etüd", *VD.*, Sayı I, Ankara 1969 (ikinci baskı).
54. Kurân, LVII, 18; LXXIII, 20; II, 220; LXXXIX, 18; CVII, 1-7; II, 177; XLVII, 4; V, 96; XI, 78; IX, 60.
55. KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, *Karapınar Sultan Selim Külliyesi*, Konya 1997.
56. KÜRKÇÜOĞLU, Kemal Edib. *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962.
57. KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994.
58. MAZAK, Ferdâ. *Sultan II. Mahmud'un Kızı Âdile Sultan*, İstanbul 2000.
59. ORKUN, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994.
60. ÖMER HİLMİ EFENDİ, *İtlaf-ül Ahlâf fi Ahkâm-il Evkaf*, Ankara 1977.
61. KARÎNÂBÂDÎZÂDE ÖMER HİLMİ/İsmet Sungurbey, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, İstanbul 1978.
62. ÖZDEĞER, Hüseyin. *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, İstanbul 1988.
63. ÖZTÜRK, Nazif. *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar (Ahkâmu'l-Evkaf)*, Ankara 1995.
64. ÖZTÜRK, Nazif. *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983.
65. ÖZTÜRK, Nazif. *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995.
66. RUBEN, W. "Buddhist Vakıfları Hakkında", *VD.*, Sayı II, Ankara 1942.

67. SAHİLLİOĞLU, Halil. Avârız, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi(DİA.)*, C. 4, İstanbul 1991.
68. SCHACHT, Joseph, (Çev. Mehmed Dağ-Abdulkadir Şener). *İslâm Hukukuna Giriş*, Ankara 1977.
69. ŞEKER, Mehmed. *İbn Batuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal-Kültürel ve İktisadî Hayatı ile Ahilik*, Ankara 1993.
70. TEKİN, Talât. *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.
71. TEKİNDAĞ, Şehabettin. "Mehmed Paşa Karamânî", *İA.*, C. VII, İstanbul 1957.
72. TURAN, Osman. "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, C. XI, Sayı 42, Ankara 1947.
73. TURAN, Osman. "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, C. X, Sayı 39, Ankara 1946.
74. TURAN, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.
75. TURSUN BEY (Hz. A. Mertol Tulum), *Târîh-i Ebü'l-feth*, İstanbul 1977.
76. UZLUK, Feridun Nafiz. "Germiyanoglu Yâkup II. Bey'in Vakfiyesi", *VD.*, Sayı VIII, Ankara 1969.
77. ÜNVER, A. Süheyl. "İkinci Sultan Bayezid'in Edirne'deki Vakıf Kitaplarına Dair", *VD.*, Sayı IV, Ankara 1958.
78. VARLIK, Mustafa Çetin. *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara 1974.
79. YEDİYILDIZ, Bahaeddin. "Müesseseler-Toplum Münâsebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", *VD.*, Sayı XV., Ankara 1982.
80. YEDİYILDIZ, Bahaeddin. "Vakıf", *İA.*, C. XIII, İstanbul 1986.
81. YEDİYILDIZ, Bahaeddin. "Vakıf İstılahları Lügatçesi", *VD.*, Sayı XVII, Ankara 1983.

GLOBAL KRİZ, GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER VE TÜRKİYE

Murat DOĞANLAR*, Harun BAL**

(Özet)

Global krizlerin sonucusu olan Asya krizi, 1980'li yılların borç krizinin etkilerinin büyük ölçüde ortadan kalktığına dair görüşler giderek yoğunlaşmaktayken, hiç beklenmedik bir bölgeden ve hiç beklenmedik bir boyutta ortaya çıkmıştır. Bölge ülkelerinin birbirleriyle olan etkileşimlerinin büyük boyutta olmaları sebebiyle ve aynı zamanda bölge ekonomisinin de dünya ekonomisi içerisindeki gerek reel gerekse finansal büyüklüğü açısından önemli bir yer tutması sebebiyle, Asya krizi bölgesellikten uzaklaşarak, hem diğer gelişmekte olan ülkeleri hem de gelişmiş ülkeleri etkileyebilen bir boyuta ulaşmıştır. 1980 yılından başlayarak dünya ile daha fazla entegre olma sürecine girmesi beraberinde Türkiye ekonomisi de bu krizlerin etkilerini kaçınılmaz olarak yaşamaya başlamıştır. Bu gelişimlerden etkilenen Türkiye ekonomisinde, Rusya krizinin de etkisiyle bir resesyon süreci yaşanmaya başlanmıştır. Fakat, Türkiye ekonomisinin yaşadığı bu sürecin tek nedeni olarak global krizi göstermek hatalı olacaktır. Global krizle birlikte ekonomiyi resesyona iten bir başka süreç ise 1997 yılının ortalarından itibaren uygulamaya konulan sıkı para ve maliye politikalarının etkisi olmuştur. Enflasyonla mücadeleyi sürdürmeyi hedefleyen ve Aralık 1999 tarihinde uygulamaya konulan istikrar programı ise ekonominin içinde bulunduğu resesyonun süreceği işaretlerini vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Global Kriz, Asya Krizi, Türkiye Ekonomisi.

Giriş

XX. yüzyıl, Gelişmekte Olan Ülke (GOÜ)'ler uluslararası finansmanı açısından sık aralıklarla tekrar eden bir süreçte krizlere sahne olmuştur. Bu krizlerin sonucusu ise beklenilmedik bir bölgede ve beklenilmedik bir yapı içerisinde Uzak Doğu Asya ülkelerinde yaşanmaya başlamıştır. Domino etkisi olarak nitelendirilebilen bir süreçte, sözkonusu kriz hızla büyümüş ve diğer GOÜ'leri olduğu kadar, gelişmiş ülkeleri de tehdit eden bir karakter sergilemiştir. Bu boyutuyla krizin global bir tehdit

* Yrd.Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, Adana.

**Yrd.Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, Adana.

haline gelebilme olasılığına karşı uluslararası kurumlar yoğun çabalar göstermeye başlamıştır.

Yaşanan global kriz süreci ülkemiz ekonomisini zamanla ve dolaylı olarak etkilemekte olup, bir süreden bu yana ekonomi yönetimince izlenmekte olan daraltıcı politikaların da etkisiyle birleşerek güçlü bir resesyonist etki meydana getirmektedir. Efektif talepteki önemli bir daralmanın neden olduğu ekonomik tablo bir kriz olarak değerlendirilmeye müsait olmamakla beraber önlemlerin alınmadığı orta ve uzun vadeli bir süreçte bu risk her zaman varlığını korumaktadır. Çalışmamız yaşanan bu süreci inceleme ve analiz etmeyi amaçlamakta olup, özellikle GOÜ'ler uluslararası finansmanı bağlamında neden olabileceği bazı olumsuz gelişmeleri, borçluluk sorunlarını ve Türkiye ekonomisi açısından etkilerini ile yaşanan resesyonist süreci irdelemektedir.

1. Krize İlişkin Bazı Özellikler

1990'lı yılların GOÜ'ler uluslararası finansmanı bağlamında belki de en beklenilmedik hadisesi Güney Doğu Asya Ülkelerinin içine düştüğü ekonomik sorunlar, dış borç krizi ve neden olduğu sorunlardır. Uzun yıllar boyunca gelişmenin örnek ülkeleri olarak gösterilen ve ekonomik büyüme modelleri diğer ülkelere de tavsiye edilen bu ülkelerin yaşadığı borç krizi başlangıçta geçici sanılmakla beraber giderek derinleşmiş ve uluslararası bir hal almıştır. Yaşanılan borç krizinin bu açıdan temel özelliklerinden bir tanesi genel olarak beklenilmedik bir yapıya sahip olmasıdır.

Bu açıdan bakıldığında gerek uluslararası mali kurumların (Kayacan, ve diğ., 1988, s.31) gerekse uluslararası finansman sisteminin ilgili diğer taraflarının (uluslararası para ve sermaye piyasaları, uluslararası ticari bankalar, rating firmaları, hükümetler vb) krizle ilgili olarak geniş anlamda bir beklentiye sahip olmadıkları görülmektedir. Özellikle rating firmalarının bir erken uyarı sisteminin parçası olarak görev yapması beklenirken, yaşananları ancak gecikmeli olarak izleyebilmeleri ve puanlamada indirimleri ancak gecikmeli bir şekilde yapabilmeleri bu açıdan sözkonusu kurumlar için ciddi bir eleştiri kaynağı haline gelmiştir (Arın, 1988, s.16).

Benzer şekilde dış borçların geri ödenme riskini ölçmek üzere yapılan çeşitli ampirik çalışmaların da bu anlamda yeterince yol gösterici olmaktan uzak kaldıkları gözlenmiştir. Güneydoğu Asya krizinin önemli bir diğer özelliği de yaşanan borç krizinin daha önceki dönemlerin aksine özel sektör içerikli bir kriz olmasıdır (Sachs, 1997). Daha önceki dönemlerde yaşanan borç krizlerinde genel eğilim GOÜ'ler hükümetlerinin borç krizi içine girmeleri olmasına karşın, bu seferki krizde borçluların da alacaklıların da genel olarak özel sektöre ait büyük firmalar oldukları görülmektedir. Örneğin Güney Kore'de özel sektör Haziran 1997 itibariyle bankalardan 103 milyar dolar borçlanmıştı ve bunun %23'ü Japonya'dan, %10'u Almanya'dan, %10'u ABD'den, %10 kadarı da Fransa'daki özel finans kuruluşlarından alınan borçlardı. Tayland ise yine özel sektör bankalarından özel sektöre Haziran

1997 itibariyle 69 milyar dolarlık banka borcu almıştı ve bunun %54 kadarı Japonya'dan, %11 kadarı Almanya'dan, %7 kadarı Fransa'dan, %6 kadarı ABD'den ve kalan %6 kadarı da İngiliz bankalarından alınan kredilerdi (Gökçe, 1998). Aşağıdaki Tablo 1 çeşitli Asya ülkelerince alınan dış banka kredileriyle ilgili bazı verileri özetlemektedir.

Tablo 1: Bazı Asya Ülkelerinde Dış Banka Kredileri (1996 sonu - Milyar Dolar)

	ABD	JAPONYA	AVRUPA BİRLİĞİ	TOPLAM
ÇİN	2.7	17.8	26.0	55.0
ENDONEZYA	5.3	22.0	21.0	55.5
FİLİPİNLER	3.9	1.6	6.3	13.3
H.KONG	8.7	87.5	86.2	207.2
G.KÖRE	9.4	24.3	33.8	100.0
MALEZYA	2.3	8.2	9.2	22.2
SİNGAPUR	5.7	58.8	102.9	189.3
TAYLAND	5.0	37.5	19.2	70.2
TAYVAN	3.2	2.7	12.7	22.4
TOPLAM	46.4	260.6	318.3	736.6

Kaynak: Dış Ticaret Müst. Dünya Ekonomileri Bülteni, Nisan 1998, sayı:13, s.86.

Özel sektör içerikli borç krizinde sözkonusu ülkelerin kamu sektörlerinin ve genel olarak makro ekonomik göstergelerin sorunsuz yapısı da dikkat çekicidir, ve değinildiği üzere krizi farklılaştıran bir yapıya sahiptir. Nitekim bu ülkelerde çoğu GOÜ'nin hayal dahi edemeyeceği seviyede yüksek tasarruf oranları, (%30-50 arası), kamu sektörü bütçelerinde fazlalık veya minimum açıklar, düşük enflasyon oranları, istikrarlı döviz kurları, eksik istihdam oranlarının düşüklüğü sözkonusudur. Bununla beraber aynı şeyler dış dengeler, finansal yapı, likidite ve kredi genişlemeleri açılarından geçerli olmayıp özellikle 1990'lı yılların başlarından itibaren önemli oranda bozulmalar ve tehlike sinyalleri görülmektedir (Mishkin, 1999, s.10).

Yaşanılan yeni borç krizi ile ilgili bir diğer özellik ise sözkonusu krizin inceleme ve analizine olan ilginin olağanüstü denilebilecek kadar büyük boyutlara ulaşmış olmasıdır. Asya borç krizinin daha bir yılını dahi doldurmadan bu konuyla ilgili yazılan ve sürdürülen araştırma projelerinin miktarını 1980'li yıllar borç krizi ile ilgili olarak 8-10 yıl süresince yapılan çalışmalardan bir kaç misli daha fazla olduğu gözlenmektedir. İnternet ortamında çok sayıda sitenin bu anlamdaki sayfaları dikkat çekicidir. Yerli ve özellikle yabancı basında bu konu ile ilgili olarak sürekli makaleler ve değerlendirme raporları yazılmaktadır. Ekonomi dergileri konu ile ilgili yazılarda yoğunlaşma göstermektedir. Kuşkusuz bu ilgi sebepsiz değildir. Krizin neredeyse tüm dünya ekonomisini ilgilendiren boyutları ve sonuçları bu duruma sebep olmaktadır. Ayrıca enformasyon teknolojisindeki gelişmeler bu anlamda çok güçlü destekler sunmaktadır.

2.Krizin Nedenleri ve Yayılma Mekanizması

Güneydoğu Asya ülkelerinde yaşanan borç krizi ve devamında yaşanan ekonomik krizler bölgedeki tüm ekonomilerde domino etkisi olarak nitelendirilebilen bir süreçte (Ündül, 1988, s.16) tekil ülkelerden başlayarak diğer ülke ekonomilerine yayılma göstermiştir. Bölge ekonomilerinin benzer yapıları bu sürecin yayılma hızının güçlü olmasının ardındaki önemli bir faktördür. Borç krizinin başlangıcı Tayland ekonomisinin güçlü firmalarından Sumprosong Land'in borçlarını zamanında ödeyemeyeceğini açıklamasıyla günyüzüne çıkarken (5 Şubat 1997), bunu diğer büyük firmaların izlemesiyle ciddiyet kazanmış ve para ve sermaye piyasalarında çöküntüler devalüasyonlar ve özel kredi/sermaye girişlerinin duraklaması ve bölgeyi terketmeye başlamaları ile beraber kronik bir hal almıştır. Benzer süreçler diğer bölge ekonomilerinin de genel karakteristiğidir. Örneğin 1995 yılı itibariyle Kore ekonomisinin dünyada GSMH açısından 11'inci sıraya yükselmesinde çok önemli roller üstlenmiş olan ve "Cheabol" adı verilen Samsung ve Daewoo gibi büyük Conglomerate'ler (birçok değişik sahada faaliyet gösteren şirketler topluluğu) (Göker, 1998, s.13), Kore ekonomisinin 1995 yılından itibaren krize girmesinde karlılıklarındaki önemli düşüşler ve çok yüksek seviyelere çıkan borç yükleri ile aynı şekilde çok önemli rol oynamışlardır.

Bu Cheabol'lerde birbiri ardına girilen borç krizleri ve iflaslar giderek yaygınlaşmış ülke ekonomisinin finansal sisteminde büyük çöküntüleri beraberinde getirerek krizin genel bir hal almasına yol açmıştır. Nitekim Kore ekonomisinin sekizinci büyük Cheabol'u olan Honbo şirketinin kısa vadeli borçlarını ödeyemeyerek iflas etmesinin ardından, altı ay gibi bir sürede birçok firmanın yanısıra sekiz büyük Cheabol daha iflas ettiklerini ilan etmiştir.

Kuşkusuz bu süreç giderek tüm ekonomiye dağılmış, sıcak para akımlarının hızla tersine dönmesiyle beraber ulusal para birimleri önemli oranlarda değer kaybına uğrarken, devalüasyon ve finansal sistemin çöküntüye uğramasıyla beraber borç yükümlülüklerinin bir anda katlandığını gören yüzlerce özel sektör firması da bu sürece boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Özellikle bölge ekonomilerinde kısa dönemler sonucunda yerli para birimlerinin ABD doları karşısındaki değerlerinin önemli oranlarda değer kaybına uğraması krizin büyümesinde çok etkili olmuştur. Çünkü, önemli miktarlarda dış borçlanmaya giden çoğu firmalar devalüasyon sonrasında bu borçlarını karşılayamaz hale gelmişlerdir. Döviz kuru riskinin önemli bir yansımaları olan bu durum çoğu şirketlerin yaşadığı iflasların önemli sebepleri arasındadır. Aşağıdaki Tablo 2 bölge ülkelerinin bazılarında yaşanan devalüasyon oranlarının büyüklüğü hakkında fikir vermektedir.

Tablo 2: Bazı Asya Ülkelerinde 4 Temmuz 1997 - 19 Aralık 1997 Tarihleri Arasında Yaşanan Devalüasyon Oranları (% olarak)

ÜLKELER	DEVALÜASYON ORANLARI	ÜLKELER	DEVALÜASYON ORANLAR
G.KORE	65.9	FİLİPİNLER	48.0
ENDONEZYA	106.0	H.KONG	0.1
TAYLAND	56.0	JAPONYA	14.0

Kaynak: Tülay Arın, 1998, s.5.

Borç krizinin oluşum aşamasında yaşanan gelişmeler ile ilgili olarak borç birikim mekanizmasının ve bunun krize yol açan dinamiklerinin benzerlikleri dikkat çekici olup, krizin bu kısmı genel kabul görmektedir. Borç krizinin oluşum sürecinde ve giderek bölge içinde yaygınlaşmasında etkili olan çok sayıda faktörden bazıları şunlardır (Dış Tic.Müs., 1998, s.100);

-Finansal ve reel kesimlerde dışarıdan borçlanmayı ve aşırı düzeyde kur riski taşıyan pozisyonları tutmayı cazip hale getiren sabit kur rejimlerinin bölge ülkelerinde uzun süre devam ettirilmesi,

-Bankaların borç portföylerinin yapısının hızla bozulmasına yol açan, ticari olan mallarda, ticari olmayan mallara yönelik akım ve bu akımın neden olduğu borçluluk sorunu,

-Kurumsal inceleme ve denetim mekanizmalarının zayıflaması,

-Başta Tayland olmak üzere bölgedeki pek çok ülkede görülen büyük dış açıklar, emlak ve menkul kıymet piyasalarında patlama şeklinde kendini gösteren ekonominin aşırı ısınmasının giderilmesinde yaşanan başarısızlıklar,

-Çin'in son yıllarda ekonomik alanda gerçekleştirdiği reformlarla ülkeye önemli miktarda yabancı sermaye çekmesi (1990-1996 yılları arasında 217 milyar dolar), ülke içinde yatırıma dönüşen bu sermayenin ucuz işgücüyle harmanlanması ve bölgedeki diğer ülkelere nazaran, dört yıl önce yapılan devalüasyonla yapılan desteklenmesi sonucu rekabet gücünün artması, bu durumun da doğal olarak ihracata dayalı büyüme modelini benimseyen Asya ülkelerini zor durumda bırakması.

IMF uzmanları (1998) ise krizle ilgili olarak dört önemli noktaya dikkat çekmektedirler. Bunlar;

-Yabancı sermaye yatırımlarının verimli alanlara yönlendirilmesindeki sorunlar,

-Kısa vadeli borçlarda hızlı artışlar,

-Dış faktörler (gelişmiş ülkelerde yaşanan ekonomik durgunluğun faiz oranlarında neden olduğu gerileme ve bunun sermayeyi GOÜ'lere yönlendirmesi),

-Tutarsız makro ekonomik ve döviz kuru politikaları,

-Finansal kesimdeki yapısal zayıflıklar,

Yeldan (1998) ise, krizin kökeni üzerine beş olumsuz gelişmeden söz etmektedir. Bunlar;

-1990'lar boyunca hemen tüm Asya ülkelerinin reel döviz kurları aşırı değerlenme göstermiştir. Biriken cari açıklar, 1997'deki spekülasyon saldırı karşısında ulusal ekonomileri hazırlıksız yakalamıştır,

-Cari işlemlerdeki açıklar ve bunun sonucu olan dış borç birikimi çoğunlukla yanlış sektörlerde yatırıma dönüşmüş, yatırımlardan beklenen getiriler maliyetlerini karşılayamamıştır,

-Denetimsiz kalan bankacılık sektörü aşırı borçlanmaya yönelmiş, kısa vadeli borçların geri ödenmeme riski bu ülkelere yönelik sermaye akımını kesmiştir. Bu süreçte doğan döviz krizi ulusal para cinsinden borç servisi yükünü arttırmış ve krizin daha da derinleşmesine yol açmıştır,

-Elde edilen dış kaynaklar çoğunlukla yatırımın ve sermaye birikiminin finansmanı yerine spekülâtif nitelikli finansal araçlarda değerlendirilmiş ve menkul kıymet fiyatlarında aşırı bir şişkinliğe neden olmuştur,

-Krizin diğer ülkelere yayılmasının ardından uluslararası sermaye piyasalarında artan güvensizlik olgusunun getirdiği rekabetçi devalüasyonlar ve faiz hadlerinin yükseltilmesi olguları yatmaktadır.

3. Kısa Vadeli Dış Yükümlülüklerde Hızlı Artışlar ve Yönetim Sorunları

Yukarıda sıralanan faktörler borç krizinin oluşum sürecinde bölge ekonomilerinde son yıllarda hızla artan dış yükümlülükler ve bunlara zemin hazırlayan yapısal sorunların çok önemli boyutlarda olduğuna özel olarak dikkat çekmektedir. Bu süreçte özellikle kısa vadeli dış borçlanma süreçlerinin yaygınlığı ve bunu teşvik eden finansal yapı ve kambiyo politikaları çok önemlidir. Bölgedeki tüm ekonomilerde değişen oranlarda olmakla beraber emlak yatırımları ile diğer ihracat dışı alanlardaki uzun vadeli yatırımları finanse etmek üzere yurtdışından kısa vadeli borçlanmalara gidilmesi, 1990'lı yılların genel trendidir. Ancak, bu alanlarda elde edilen gelirler yerli para birimi cinsinden iken ödemeler yabancı para birimlerindedir. Yapılan yatırımların beklenen getirilerinin zayıf kalması ise borç sorununun bir anda alevlenmesine neden olmuştur (Sachs, 1997).

Benzer şekilde bu ülkelerde son yıllarda hızla artan büyük alt yapı projeleri ve piyasa sinyalleri dışında devasa yatırım projelerine girişilmesi (örneğin, Endonezya'daki ulusal markalı uçak yapım ve otomobil üretimine ilişkin büyük projelere girişilmesi gibi) ve bunların finansmanının büyük ölçüde kısa ve orta vadeli dış kaynaklara bağımlılığı da bu duruma neden olmuştur (Wolf, 1998). Kuşkusuz bu durum (piyasa sinyallerinin yeterince gözönüne alınmaması ve devletin veya ilgili birimlerinin yönlendirmelerinin güçlülüğü) Asya ülkelerinde izlenen modelin genel özelliğidir.

Bu modelde, yönetimler ulusal firmalara öncelik vermekte, bunların uluslararası alanda rekabet gücüne ulaşması için sermaye yoğunlaştırarak büyümelerini teşvik etmekte, bol ucuz ve kolay kredi sağlanmakta, sübvansiyonlar yapılmakta, tarife ve tarife dışı engellerle iç piyasa korunmaktadır. Doğal olarak bu model, müdahaleci bir yapıya sahiptir ve piyasa sinyalleri de gözönünde tutulmakta beraber devletin yönlendiriciliği ve yol göstericiliği önemli olmaktadır (Dış.Tic.Müs., 1998, s.59).

Devletin yönlendiriciliği ve yol göstericiliği ise ekonomik gelişme sürecinde “crony kapitalizm” olarak adlandırılan devlet otoritesi ve bağlı birimlerin eş dost kayırmacılığına girişmeleri şeklindeki bir ortamda piyasa sinyalleri dışı yanlış ve verimsiz alanlarda yatırımların yoğunlaşması şeklinde etkilere de neden olmaktadır.

Asya modeli ve bunun 1960’lı yıllar sonrasında bu ülkelere sağladığı hızlı ekonomik büyümeye ilişkin en önemli eleştirilerden bir tanesi P.Krugman’a aittir. Yazara göre, ekonomik büyümede temel hesaplama şekli şöyledir.

Ekonomik Büyüme=İşgücünde Artma + Sermaye Kullanımında Artma+Toplam Faktör Verimliliğindeki Değişmeler

Bu hesaplama şeklinden hareket eden Krugman, ekonomik büyümenin ardındaki en önemli girdilerden olan toplam faktör verimliliği açısından Asya’nın fazla bir ilerleme kaydetmediğini yalnızca daha fazla işgücü ve daha fazla sermaye ile hızla büyümeyi sürdürebildiğini tespit etmişti. Bu yaklaşıma göre, işgücü artışları tarım kesiminden sanayi kesimine kayan işgücüyle karşılanırken sermaye artışları ise daha çok yüksek oranlı tasarrufların yanı sıra uluslararası finansman girişi ile sağlanmaktaydı. Bununla beraber Krugman’ın analizleri başta veri setleri olmak üzere pek çok açıdan eleştirilmiş ve gerçekçi olmaktan uzak görülmüştür. Örneğin Young (1995) tarafından yapılan bir araştırmaya göre 1966-1990 döneminde toplam faktör verimliliğinin ortalama büyüme oranı Hong-Kong için %2.3, Singapur için %0.2, Güney Kore için %1.7 ve Tayvan için ise %2.6 olarak tespit edilmiştir ki, Krugman’ın iddiasını geçersiz kılmaktadır (Aktaran Dornbusch ve diğ., 1998, s.71).

1990’lı yıllarda Güneydoğu Asya ülkelerinde yaşanan dış borçlanmadaki çok hızlı artışlar ve bunların büyük çoğunluğunun kısa vadeli olması ve zamanında ödenememesiyle başlayan borç krizi derinleşerek sürmüştür. 1998 yılı ortalarına gelindiğinde bu bölgedeki batık kredilerin miktarı Asya finans uzmanlarına göre 660 milyar dolar, Business Week dergisine göre ise, sorunlu olanlarla beraber yaklaşık 1 trilyon dolardı (Söylemez, 1998). Bölge ülkeleri açısından en büyük sorun kısa vadeli borç stoklarına ilişkin olanı olup, bu konuda veri bulunmasında önemli zorluklar yaşanmaktadır. Uluslararası Yerleşim Bankası (BIS)’nın bir raporuna göre 1997 Haziran ayı itibariyle bölge ülkelerinin 389 milyar dolar dış borcu vardır ve bunun %62.2’si ise kısa vadeli borçlardan oluşmaktadır. Kore ve Tayland ekonomileri için sözkonusu oranın değeri ise, %70 civarındadır. Sözkonusu ülkelerin sahip oldukları uluslararası rezervlerin seviyesi ise bu miktardaki dış yükümlülüklerin zamanında karşılanma ihtimalinin olmadığına işaret etmektedir. Örneğin, Güney Kore’nin 1997 yılı itibariyle 153 milyar dolar olan dış borcunun 65 milyarlık bölümü kısa vadeli ve süresi Aralık 1998’de dolmakta iken, bu ülkenin sahip olduğu kullanılabilir uluslararası rezervlerin miktarı ise sadece 12 milyar dolar civarındadır (Hedef, 1998, s.25,31).

Tablo 3, bölge ülkelerinden bazıları için dış borçlardaki gelişmelerin yapısı hakkında özet bilgiler sunmakta olup, sözkonusu ülkelerdeki borçlanmanın stok olarak

hızlı artışları, giderek kısa vadeli hale gelmesi ve özel kaynaklı borçlanmanın toplam borç stoku içindeki artan payı gözlemlenebilmektedir.

Tablo 3: Bazı Doğu Asya Ülkelerinde Dış Borçların Yapısı (1990-1996) (Milyar Dolar ve % Olarak)

Toplam Dış Borç Stoku (Milyar Dolar)	Uzun Vadeli Dış Borç/ Toplam Dış Borç Oranı (%Olarak)				Uzun Vadeli Dış Borçlar içinde Özel Kaynaklı Olanların Oranı (%Olarak)							
	1990	1991	1995	1996	1990	1991	1995	1996				
Çin	55.3	60.3	118.1	128.8	82	82	81	80	68	65	62	62
Endonezya	69.8	79.5	107.8	129.0	83	82	79	75	43	42	40	52
Malezya	16.4	17.1	34.3	39.7	88	88	79	72	71	69	82	85
Filipinler	30.6	32.4	39.4	41.2	83	81	85	80	39	35	33	39
Tayland	28.1	37.7	56.8	90.8	70	67	68	59	59	66	71	80

Kaynak: Global Development Finance 1997 ve 1998 Sayılarından Derlenmiştir.

Güneydoğu Asya ülkelerinde başlayan borç krizine uluslararası mali kurumların tepkisi önceki borç krizlerine kıyasla çok hızlı ve önemli boyutlarda olmuştur. Halbuki 1980'li yıllardaki borç krizine sözkonusu kurumların müdahalesi krize başlangıçta konulan teşhise bağlı olarak (1982 dış borç krizi başlangıçta geçici bir likidite sorunu olarak değerlendirilmişti) oldukça gecikmeli bir süreçte ve ancak 1980'li yılların ortalarından itibaren ciddi anlamda sözkonusu olabilmisti.

4. Kriz Yönetimi ve Uluslararası Kurumlar

Asya krizine müdahale bu açıdan 1980'li yılların tecrübelerinden ve çıkarılan derslerin de etkisiyle güçlü olmuştur. 1980'li yıllar borç krizi ile ilgili olarak uluslararası mali kurumların çıkardığı temel dersler ve yeni krizlere karşı uygulanmasını önerdiği politikalar World Debt Tables 1993'te yayınlanmıştı. Buradaki öneriler özetle şunlardan oluşmaktaydı;

Potansiyel Krizlerin Üstesinden Gelinmesi

1. Bir kriz anından önce bunun nedenleri gerekli ayarlama ihtiyacı için önceden tespit edilebilmelidir. Ayrıca, kriz anında var olan nakit problemlerinin sadece ticari bankalar aracılığı ile çözülebileceğinin sanılması hayal kırıklığına neden olabileceğinden, uluslararası kurumların gerekli tedbirleri alması ve uygulamaya koyabilmesi gereklidir.

2. Bir borç ödeme yetersizliği krizinin nihai çözümü borç ve borç servisi azaltmalarını gerektirir. Borç yükümlülüklerinin azaltılması hem ülkeyi, hem de yabancı yatırımcıları saptırıcı etkilerden uzaklaştırarak ekonomik büyümeyi sürdürülebilir bir tabanda olası hale getirecektir.

3. Uluslararası sermaye piyasalarında var olabilmek için uygun içerikli makro ekonomik politikaların izlenmesi gereklidir.

4. Resmi sektörün varlığı (Uluslararası mali kurumlar) krizi çözme ve nihai ayarlamaların uygulanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla bu kurumların varlığı ile müdahaleleri sistematik çöküşlerden kaçınmada koordinasyon unsuruyla problemleri aşmada anahtar bir rol üstlenmelidir.

Yukarıda sıralanan unsurlar 1980'li yılların doğasına uygun olarak daha çok kamu sektörü kaynaklı bir dış borç krizi için düzenlenmiştir. Esas olarak borç krizinin aşılmasında uluslararası mali kurumların zamanında ve önemli müdahalelerini öngören sözkonusu yaklaşım, Asya borç krizine yaklaşım açısından da uluslararası mali kurumlara yol gösterici olmuş ve müdahalelerin güçlü ve hızlı bir şekilde olmasında etkili olmuştur.

Sözkonusu uluslararası mali kurumların hızlı bir şekilde krize müdahale etme çabalarının altında yatan faktörlerden birisinin bu ülkelerde yaşanan krizlerin hızla yaygınlaşması ve finansal iflaslar neticesinde bu ülkelerdeki finansal servetleri süratle tahrip etmeleridir. Kuşkusuz finansal servetlerde yaşanan büyük kayıplar bu ülkelerin ekonomilerinde daraltıcı süreçleri güçlendirmektedir. Bu ülkeler kendi kendilerine bırakıldığı takdirde daraltıcı süreçlerin trajik boyutlara ulaşması çok güçlü bir olasılık olarak gözükmekteydi (Paya, 1998, s.21).

Ayrıca gelişmiş ülkeler ve uluslararası kurumların kriz konusunda göstermiş oldukları hassasiyetin altında yatan en önemli etkilerden birisi de bölge ekonomileri ile gelişmiş ülkelerin aralarındaki ticaret hacminin önemli boyutlarda olmasıdır. ABD'nin ihracatı için de Güney Asya ülkelerinin payı %13, ithalat içindeki payı ise %12'dir. Japonya ihracatının %30'unu ve ithalatının ise %20'sini bu ülkeler ile yapmaktadır. Avrupa Birliği ülkelerinin dış ticaret işlemlerinde bu ülkelerin almış olduğu pay ise ihracatta %5, ithalatta %4'tür (Çolak, 1998, s.21).

Dolayısıyla ülkeler arasındaki bağımlılıkların yüksek düzeyi krizin çözümüne yönelik yoğun çabaları da teşvik eder bir yapıdadır. Öte yandan, ticari ilişkilerin getirdiği bağımlılığa kıyasla finansal bağımlılık çok daha önemli boyutlarda olup, ülkeler arasındaki finansal ilişkiler global finansal piyasaları dahi tehdit edebilecek boyutlarda görülmektedir. Örneğin, Güney Doğu Asya ülkelerinde yaşanan krizin, bu ülkelerin ana finansörü konumundaki Japonya'yı etkilemesi ve zaten önemli sorunlar yaşanan Japon mali sistemini zayıflatarak krizin başta ABD olmak üzere tüm dünyaya yayılmasını olasılık dahilinde tutulmuştur. Japon bankalarının bölge ülkelerine yönelik verdiği ödünç fonlardan bazı örnekler verecek olursak, Tayland'ın dış borçlarının yarısından fazlası, Endonezya'nın dış borçlarının ise üçte biri Japon bankaları tarafından sağlanmıştır (Miller, 1998, s.441).

Yukarıda sayılan çeşitli faktörler sebebiyle, gelişmiş ülkeler ve uluslararası kurumlar IMF'in önderliğinde Güney Doğu Asya ülkeleri borç krizini ve etkilerini hafifleterek ortadan kaldırmak üzere harekete geçmişlerdir. Büyük montanlı kredi

paketleri ve destekleme anlaşmaları ile başlayan bu girişim geleneksel IMF çizgisinden farklılıklar içermektedir. Bu farklılıklar özetle şunlardan oluşmaktadır (Arın, 1998, s.18);

-İlk farklılık, sözkonusu paketlerin doğrudan devletleri değil, bankalar, finans kurumları ve firma borçları üzerinde yoğunlaşmasıdır. Bölge ülkelerinde kamu kesimlerinin değil özel birimlerin mali kriz içinde bulunması bu durumun asıl sebebi olarak gösterilmektedir.

-İkinci farklılık, paketlerin geçmişteki "Stand by" paketlerine göre gerçekten çok büyük olmasıdır. Tayland için Ağustos 1997'de oluşturulan 17.2 milyar dolarlık kredi paketi, Endonezya için Ekim 1997'de oluşturulan 40 milyar dolarlık kredi paketi, Filipinler için oluşturulan 1.1 milyar dolarlık kredi paketi ve Aralık 1997'de Kore için oluşturulan 57 milyar dolarlık kredi paketi bu çerçevededir.

-Üçüncü farklılık, kredi paketlerinin kaynaklarında yatmaktadır. IMF'in kredi paketlerinin büyüklüğü karşısında fonlarının yetersiz kalması nedeniyle, IMF koordinasyonu altında Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası, G-7 ülkeleri ve diğer Avrupa ülkeleri kredi paketlerine katkıda bulunmuşlardır. Güney Kore paketi bu çerçeveye bağlı olarak şöyle oluşmuştur; IMF 21, Asya Kalkınma Bankası 4, Dünya Bankası 10, Japonya 10, ABD 5, İtalya 2, Almanya-İngiltere-Fransa ve diğer Avrupa ülkeleri 1.250 milyar dolar.

IMF'in yaşadığı fon sıkıntısı bu kurumu üye ülkelerin kotalarını arttırma yönünde çabalara götürürken, aynı zamanda kullanılabileceği fon miktarlarını arttırma yönünde de çabalara itmiştir. Nitekim IMF icra kurulu, 17 Aralık 1997'de yeni bir mali imkan çeşidi olan "ilave rezerv kolaylığı"ni kabul etmiştir. Bu kolaylığın özelliği kota sınırlamalarıyla bağlı kalınmaksızın kredi kullanılabilmek esnekliğinin elde edilmesi olup, "Stand by" gibi koşullara bağlanarak kullanılabilmektedir. Nitekim Asya ülkelerine bu yeni kredi kolaylığı yukarıda verilen rakamlardan farkedileceği üzere kullanılmıştır (Eğilmez, 1998).

-Dördüncü farklılık ise IMF kurtarma paketlerinin kredi koşulu olarak getirdiği koşullarda gözlemlenmektedir. Açıklanmış ve açıklanmamış çok sayıda koşulun varlığı sözkonusu olup, ülkelerin mali sistemlerinin yeniden yapılandırılması, dış ticaret ve sermaye akımlarının serbestleştirilmesi, devletin sanayi üzerinde belirleyiciliğinin azaltılması, bazı büyük firmaların kapatılması vb çok sayıda koşul sözkonusudur.

Uluslararası finansmanda 1994 Meksika krizi ve 1997 Asya krizi nedenleriyle son dönemlerde yoğun eleştirilere hedef olan IMF, yeni gelişmelere bağlı olarak kredi paketlerinde değişikliklere giderken borç krizlerinin tekrarının önlenmesi veya zamanında müdahale edilebilmesi amacıyla şu noktaların üzerinde önemle durulması gereğine işaret etmektedir (Fischer, 1998);

-Kamu kesimine yönelik doğru, detaylı ve zamanında veri akışının arttırılması ihtiyacı büyük önem kazanmıştır. Veri tabanlarının özel sektörü de kapsayacak şekilde daha kaliteli, uluslararası standartlara uygun ve şeffaf yapısı sadece yatırımcı kararlarının daha iyi olmasını değil, aynı zamanda hükümetlerin de daha iyi politikalar izleyebilmesini sağlamada çok önemlidir.

-Fon denetiminin etkinliğinin artırılması ve uluslararası sermaye akışlarının çok daha aktif bir şekilde izlenmesi ihtiyacı sözkonusudur. Özellikle kısa vadeli yükümlülüklerin izlenebilmesi bu açıdan büyük öneme sahiptir.

-Yurtiçi finansal sistemlerin güçlendirilmesi ve sermaye piyasalarının geliştirilmesi ihtiyacı sözkonusu olup, bu konuda çeşitli standartlar getirilmiş olmakla beraber bu standartların yeterince uygulanabildiğine ilişkin izleme mekanizmalarının güçlendirilmesi gerekmektedir.

-Nihayet, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, dikkatli bir şekilde gerçekleştirilmeli ve uygun bir sıralama süreci yaşanmalıdır. Asya ülkeleri tecrübeleri bu açıdan sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi sürecinde riskleri minimum kılacak ihtiyaçlı bir açılım sürecinin ihtiyacını gözönüne seren bir karakter sergilemektedir (Bkz., Guitan, 1998, s.16; John Stone, 1997).

5. Dünya Ekonomisinde Daralma ve Olumsuz Bekleyişlerin Yaygınlaşması

1997 yılında Tayland'da başlayan, giderek bölge ülkelerine yayılan, etkilerini ise tüm dünya ekonomilerinin doğrudan ve dolaylı olarak hissettiği Asya krizi dünya ekonomisinin geleceğine ilişkin tüm olumlu projeksiyonları ve iyimser beklentileri büyük ölçüde geçersiz hale getirirken, olumsuz bekleyişlerin hızla yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bazı iktisatçılara göre dünyanın en hızlı büyüyen ülkelerindeki kriz, dünya ekonomisini neredeyse "talepsiz bırakmıştır" Bu durumun ilk olumsuz etkisi de kuşkusuz dünyada üretimin ve istihdamın azalması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Sözkonusu bu düşüşün önümüzdeki diğer yıllarda da doğrudan ve dolaylı etkileriyle devam edeceğine ilişkin beklentiler yoğunluğunu korumaktadır.

Dünya ekonomisindeki bu gelişmeler Birleşmiş Milletler (UN) tarafından da dikkatle izlenmekte olup, son yıllardaki kalkınma raporları bu konu üzerinde odaklanma göstermiştir. 1997 yılı Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı Teşkilatı (UNCTAD) Kalkınma raporu dünya ekonomisindeki gelir dağılımı sorunlarına vurgu yaparken şu noktalara dikkat çekmekteydi;

-Ülkeler düzeyinde bazı istisnalar bulunmasına rağmen dünya ekonomisinin büyüme hızı çok yavaş gitmektedir,

-Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklar çok az istisnası dışında hızla açılmasını sürdürmektedir. Örneğin 1965 yılında dünya nüfusunun en zengin %20'sinin ortalama kişi başına geliri, en yoksul %20'nin 30 katı iken, 1990 yılında bu fark 60 katına kadar çıkmıştır.

-Ülkelerin pek çoğunda gelir dağılımındaki bozulmalar orta sınıfların görelî durumlarının bozulmasına yol açmıştır.

-Her yerde finansal sektör, sanayinin, rantiyeler de yatırımcıların önüne geçmiştir.

-Gelir paylaşımında sermayenin emeğe baskınlığı artmış ve kar payları yükselmiştir.

-İş ve gelir güvencesi hemen her yerde azalmıştır. Ayrıca nitelikli ve niteliksiz emek arası ücret dengesizlikleri genel bir sorun haline gelmektedir.

Yukarıda sıralanan faktörler iki noktada dikkat çekicidir. Birincisi, ekonomik büyümede zayıf performans ve gelir dağılımındaki hızlı bozulmaların birleşimiyle ortaya çıkan, ekonomilerdeki toplam talep gelişme hızlarının zayıflığıdır. İkincisi ise, hızla artan finansal sermaye ve liberalleşme eğilimlerinin finansal sektöre reel sektörü yönlendirebilecek kadar güç kazanmasıdır. Kuşkusuz bu iki etki de kendi kendini besleyen bir süreçte dünya ekonomisinin gelişme hızlarını daraltıcı ve ekonomileri finansal krizlerin ardından çok daha kırılgan bir yapıya sevk etmektedir. Nitekim, Meksika (1994), Türkiye (1994), Arjantin (1995), Güney Doğu Asya (1997) ve Rusya (1998) krizlerinin ekonomileri tahrip edici güçleri bu çerçevede daha önceki krizlere kıyasla çok daha yüksek olmuştur. 1998 yılı UNCTAD Kalkınma Raporu ise global kriz sebebiyle dünya ekonomisindeki sadece 1998 yılı maliyetin 260 milyar dolar civarında olduğuna işaret etmiştir. Kuşkusuz bu gelişmeler global krizin yayılma potansiyelini ve gelir kaybını ortaya koymasından kayda değerdir.

Asya krizi bu rakamların çok daha artmasına neden olmakta ve finans sistemi de ciddi sorunlar yaşamaya devam etmektedir (Çolak 1998, s.20). Ayrıca Japonya'da ciddi bir durgunluk ve talep daralması sorunu da yaşanmakta olup, ihracat imkanlarının da giderek daralması sözkonusudur. Japonya'nın bölgeye olan ihracatı toplam ihracat içerisinde %30 pay almaktadır, Güney Doğu Asya'daki toplam doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının üçte biri Japon firmalarına ait olmakta ve bölgedeki yerel talebin %70'i Japon ürünleri tarafından karşılanmaktadır (Miller, 1998, s.442). Latin Amerika ülkelerinde ise hızla artan cari açıklar ve mal fiyatlarındaki düşüşler (petrol, bakır, hammaddeler gibi) bu bölge ülkeleri açısından da olumsuz gelişmelere neden olmaktadır (Törüner, 1998).

Öte yandan eski Doğu Bloku ülkelerinde ekonomik daralmanın hızla sürmesi ve bunun Rusya krizi ile beraber ivme alması da sözkonusu olup, bölgede krizlerin devamına ilişkin güçlü beklentilere neden olmaktadır. Nitekim Rusya federasyonu 17 Ağustos 1998 tarihinde aldığı kararlarla hem devalüasyona hem de moratoryuma başvurma yolunu seçmiştir (uluslararası mali sistemin sadece Rusya krizi nedeniyle toplam zararının yaklaşık 100 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir). Ayrıca, bir yıldan daha kısa vadede sermaye girişlerini engellemek üzere (sıcak parayı engellemek için) kısıtlamalara gitmiştir. Kuşkusuz bu süreçte en korkulan gelişmelerden birisi de Çin ve Hindistan gibi iki devasa ekonominin devalüasyon kışkacına girmesi idi ve bunu engellemek üzere uluslararası kuruluşlar yoğun çabalar göstermişlerdir.

6. GOÜ'lere Yönelik Uluslararası Finansmanda Daralma ve Maliyet Artışları

1990'lı yılların son çeyreğinde gerek global üretim düzeylerindeki gelişmeler, gerekse global finans piyasalarında yaşanan devasa sorunlar GOÜ'lerin önümüzdeki yıllarda uluslararası finansmanla olan ilişkilerinde kaygı verici gelişmeleri işaret etmektedir. Her şeyden önce GOÜ'lere yönelik özel uluslararası finansmanda hızlı bir daralma beklenmekte olup, bunun ilk göstergeleri kendini göstermeye başlamıştır. Bu süreç dünya ekonomisinin gelir düzeyindeki gerilemelerle birlikte ödünç verilebilir

uluslararası fonlarda bir daralmaya yol açarken GOÜ'ler bağlamında özel finansmanın çok daha çekingen bir tavır içine girdiği ve daha seçici hale geldiği görülmektedir. Nitekim uluslararası finans enstitüsünce hazırlanan bir rapora göre 29 yeni gelişen piyasa ekonomisine yönelik net özel finansmanların değeri 1996 yılında 295.2 milyar dolar iken, bu değer 1997 yılında 199.6 milyar dolara gerilemiştir. 1998 yılına ilişkin değer ise 171.5 milyar dolardır (IIF, 1998).

Bu durumun doğal bir uzantısı ise gelişmekte olan ülkelere yönelik uluslararası finansmanların ulaşılabilirlik açısından daha zor olması iken, maliyet açısından GOÜ'lere yönelik artan faiz oranları ve artan risk primleri ile beraber daha pahalı hale gelebilmektedir. Nitekim, GOÜ'lere yönelik dış borçlanma koşullarında son dönemlerde hızlı bir tırmanma yaşanmış olup, önceleri Libor + 1.25 - 3.25 veya benzeri oranlar telaffuz edilirken artık bu ifade Libor x 1.25 - 3.25 şekline dönüşmüştür. Ayrıca dış borçlanmada vadeler de kısalmış olup, istenilen fiyatlardan uzun vadeli ve büyük montanlı borçlanma imkanları yerini, kısa-orta vadeli ve küçük montanlı borçlanma imkanlarına bırakmak zorunda kalmıştır.

Uluslararası finansal piyasalardaki faiz oranlarında dünya ekonomisinin genel deflasyonist gelişmeleri nedeniyle kısmi artışlar harici çok önemli artışlar ise beklenmemektedir. Ancak böyle bir durumun ortaya çıkması durumunda borç stoklarının önemli bir bölümünün değişken faizli yapıya sahip olması nedeniyle krizin boyutlarının çok daha hızlı artacağı kesindir. Nitekim 1982 borç krizinin boyutlarının çok hızlı gelişmesinin ardındaki temel faktörlerden birisi faiz oranlarındaki hızlı artışlardır. ABD yetkilileri de bu durumu gözönüne alarak, düşük faiz politikası izlemek suretiyle krizi aşmaya çalışacakları yönünde sinyaller vermiş olup, çeşitli oranlarda faiz indirimlerine gidilmiştir. Aynı politika diğer gelişmiş ülkelere de izlenmiştir. Ancak bu gelişmeler GOÜ'lere yansımamakta ve artan belirsizlik ve risk primleri nedeniyle paranın fiyatı geri plana düşerken bu ülkelere yönelik kredi daralması artma göstermeye devam etmektedir.

GOÜ'lere yönelik uluslararası finansmanlardaki bir başka olumsuz gelişme ise, resmi finansmanlar ile ilgili olup, son dönemlerdeki yaşanan krizler nedeniyle çok büyük miktardaki fonlarını kriz ekonomilerine aktaran uluslararası mali kurumların, GOÜ'lere aktaracak gelişme amaçlı fon sağlamada çok büyük sorunlar yaşamaya başlamalarıdır. Ayrıca, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere sağladıkları ikili finansmanlar da benzer bir tablo çizmekte olup, sadece sınırlı artışların olabileceği beklenilmektedir (Eğilmez, 1998).

Benzer bir durum GOÜ'lere yönelik portföy özsermaye yatırımlarında geçerli olup, uluslararası portföy yöneticilerinin ellerindeki GOÜ'lere ve özellikle Emerging markets diye nitelendirilen orta gelirli piyasa ekonomilerine ait enstrümanları çıkarma girişimleridir. Sözkonusu bu gelişme GOÜ'lere yönelik özel kaynaklı uluslararası finansmanlarda daralma sürecinin önemli bir boyutu olup, daralma sürecini ve olumsuz beklentileri arttırıcı etkiler yapacağı kuşkusuzdur (Hanke, 1998). Aşağıdaki Tablo 4, GOÜ'ler ve Asya ülkelerine yönelik net sermaye akışlarının son yıllardaki gelişimini ve beklentileri özetlemektedir. Ayrıca, GOÜ'lere yönelik uluslararası

finansmandaki yukarıda sıralanan daralma süreçlerini 1998 ve 1999 yıllarına ait projeksiyonlarına dahil etmekte ve olumsuz bekleyişlerin sonuçlarına dikkat çekmektedir.

Tablo 4: GOÜ'lere ve Asya Ülkelerine Yönelik Sermaye Akışları (Milyar Dolar) (1994-99)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999
GOÜ'ler						
Net Özel Sermaye Akışları (1)	137	156	208	155	100	169
-Net DYSY'ları	75	84	105	119	99	99
-Net Portföy Yatır.	85	21	43	41	19	32
-Diğer Net Yatırım	-24	51	60	-5	-19	37
Net Resmî Akışlar	9	27	-3	18	29	6
U.Rezerv. Değ. (2)	-42	-66	-103	-55	-37	-81
ASYA						
Net Özel Sermaye Akışları (1)	63	92	102	39	2	59
-Net DYSY'ları	43	50	59	55	41	44
-Net Portföy Yatır.	11	11	10	-2	-7	5
-Diğer Net Yatırım	8	31	34	-15	-32	10
Net Resmî Akışlar	6	5	9	18	25	7
U.Rezerv. Değ. (2)	-40	-29	-49	-17	-24	-66

Kaynak: IMF, World Economic Outlook, May 1998 (Aktaran: IMF Staff, 1998, s.19)

(1): Veri Sınırlılığı Nedeniyle, diğer net yatırım kalemi bir miktar resmi akış içerebilir.

(2): Negatif İşaret bir artışı göstermektedir. Not: veriler tam sayıya tamamlanmıştır, 1999 yılı verileri tahminidir.

7. GOÜ'lerin Dış Borçluluk Sorunlarının Yeniden Önem Kazanması

1990'lı yılların Başlangıç dönemleriyle beraber uluslararası borç krizinin genel olarak aşıldığına ilişkin olumlu göstergeler ve beklentiler, Asya krizi ile beraber tersine dönmüş ve dikkatleri bir kez daha GOÜ'ler dış borç sorunları üzerine yoğunlaşmaya sevk etmiştir. Hatırlanacağı üzere, GOÜ'ler, 1970'li yılların ortalarından itibaren uluslararası finansman ile olan ilişkilerinde çok ciddi sorunlar yaşamaya başlamışlardı. Bu sorunlar 1980'li yıllarda uluslararası borç krizi halini alırken, yoğun müdahaleler ve yeniden yapılanma süreçleri sonrasında söz konusu borç krizinin aşılması anlamında önemli aşamalar katedebilmişlerdir.

Nitekim 1990'lı yılların ortalarına kadarki olan gelişmeler, gerek uluslararası kurumları, gerekse ilgili ülkeleri borç krizinin büyük ölçüde aşıldığına ilişkin olumlu görüşlere sevk etmiş ve yaygın bir iyimserlik havası hakim duruma gelmişti. Ancak, Asya krizi ile başlayan ve Rusya krizi ile tırmanan bir süreçte bu iyimserlik yerini kötümserliğe bırakırken, GOÜ'lere yönelik uluslararası finansmanda hızlı bir daralma süreci başlamıştır. Krizin artan boyutları ve başta L.Amerika olmak üzere birçok ekonominin de çeşitli boyutlarda kriz sinyalleri vermeleri bu kötümserlik dalgasını arttırmaya devam etmektedir. Söz konusu ekonomilerin kırılgan yapıları ve uluslararası finansman ihtiyaçlarını karşılamada karşılaştıkları sorunlar ile bu duruma yeterince müdahale etmesi gereken ancak fon sıkıntısı nedeniyle müdahalede büyük güçlükler

çeken uluslararası kurumların şu andaki konumları birarada düşünülürken, borç krizinin kısa ve orta vadede dünya ekonomisini tehdit eder konumunu koruyacağı ve yaygınlık kazanabileceği görülmektedir. GOÜ'lerin borçluluk göstergeleri bu açıdan önümüzdeki dönemler için iyimser olmayı zorlaştırıcıdır. 1990'lı yıllarda GOÜ'ler dış borç stoklarında görülen önemli artışlar bu göstergelerden birisidir. Nitekim 1990 yılı itibariyle 1.444 trilyon dolar olan GOÜ'ler dış borç stoku 1997 yılı itibariyle 2.172 ve 1998 yılı itibariyle 2.500 trilyon dolara ulaşmıştır. Kuşkusuz bu gelişmeler 1990'lı yılların ortalarıyla birlikte GOÜ'ler dış borç stoklarının hızla arttığına işaret etmektedir. Nitekim GOÜ'ler borç stoğunun 1990-1997 yılları arasında ortalama büyüme hızı %6'dır. Tablo 5, 1990'lı yıllarda GOÜ'ler dış borç stoklarında yaşanan gelişmelerin bir özetini sunmaktadır.

Tablo 5: GOÜ'lerde Dış Borçların Gelişimi (Milyar Dolar) (1990-97)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
T.Dış Borç Stoku	1.444	1.524	1.593	1.748	1.899	2.043	2.095	2.172
Orta-UzunVad. Borç	1.168	1.225	1.263	1.386	1.525	1.614	1.650	1.729
Kamu ve Kamu Garantili	1.108	1.151	1.171	1.267	1.362	1.413	1.397	1.429
Resmî	595	644	667	753	826	860	828	820
Çok Yanlı	204	222	228	246	272	289	285	291
İki Yanlı	391	422	439	506	554	571	543	529
Özel	513	507	504	515	536	554	569	609
Tahvil İhr.	107	113	124	159	232	247	277	303
T. Bankalar	262	254	240	217	164	169	167	176
Diğer	144	141	140	139	140	137	126	130
Özel Garantisiz	60	74	92	118	164	200	253	300
Tahvil İhr.	0.3	2	9	27	42	52	69	-
T. Bankalar	59.7	72	83	91	122	148	184	-
IMF Kredisi	35	38	38	40	44	61	60	62
Kısa Vadeli Dış Borç	242	261	292	322	330	368	385	381

Kaynak: Global Development Finance 1998, s.14 ve 15'ten Derlenmiştir.

Söz konusu tablonun en dikkat çekici göstergesi değinildiği üzere GOÜ'ler toplam dış borç stoklarındaki önlenemeyen hızlı artışlardır. Nitekim 1990 yılından 1997 yılına kadar olan dönemde GOÜ'ler toplam dış borç stoku %50.4 (Kore dahil edilirse %61.2), kısa vadeli dış borç stoku %57.4, orta ve uzun vadeli dış borçlar içindeki resmi borçlar %37.8, özel garantili dış borçlar %18.7, özel garantisiz dış borçlar ise %40 oranında artış göstermiştir. Bu değerler bölgeler arasında önemli farklılıklar göstermekte olup, en hızlı gelişmeler Uzak Doğu Asya ülkeleri ve Latin Amerika ülkeleri başta olmak üzere orta ve üst gelir seviyesine sahip GOÜ'lerde yoğunlaşmaktadır. Bu ülkelere ve borç stoklarına örnek olarak 1998 yılı itibari ile şu ülkeleri verebiliriz (milyar dolar olarak); Endonezya:141.4, Çin:175.1, G.Kore:158.2, Tayland:100.1, Çek Cumh.:22.5, Rusya:147.1, Arjantin:115.3, Brezilya:215, Meksika:156, Kolombiya:35.1.

Öte yandan, GOÜ'ler için Toplam Dış Borçlar/GSMH oranı en önemli borçluluk göstergelerinden bir tanesidir. 1990'lı yıllarda görece olarak olumlu bir seyir takip eden bu gösterge son dönemlerde başta Asya ülkeleri olmak üzere bir çok ülkede yapılan önemli oranlardaki devalüasyonlar sebebiyle hızla bozulma göstermeye başlamıştır. Nitekim bu oran, yüksek oranlı devalüasyonlar neticesinde 1998 başı itibariyle Güney Kore'de %49'a, Malezya'da %55'e, Tayland'da %70'e, Filipinler'de %72'ye ve Endonezya'da ise %148'e kadar yükselme gösterebilmiştir (Dış Tic.Müs.1998, s.90). Söz konusu bu durum yüksek oranlı devalüasyon riski taşıyan başta L.Amerika ülkeleri olmak üzere bir çok ekonomiyi de tehdit etmeye devam etmektedir. GOÜ'leri dış borçlar açısından tehdit eden bir diğer önemli konu da kısa vadeli dış borç stoklarında görülen son dönemlerdeki önemli artışlardır. Ayrıca borçlanmaların giderek özel hale gelmesi de mali koşullar anlamında bu ekonomilere ilave riskler ve yükler getirmektedir. Bu açıdan, kısa vadeli borç stoklarının yüksek boyutları bir çok GOÜ açısından neden olabileceği likidite sorunları nedeniyle bu ülkelerin borç krizlerine girebilme potansiyelini de artırıcı etkiler yapmaya devam etmektedir.

Yukarıda sıraladığımız çeşitli açıklamalar, GOÜ'ler çerçevesinde gerek borç stoklarındaki hızlı artışlar, gerekse borçluluk göstergelerinin bazı ülke grupları başta olmak üzere hızlı bir şekilde bozulma gösterebildiğini ve bu ülke ekonomileri için dış borçluluk sorunlarının azalmak bir yana artma göstermeye devam ettiğine işaret etmektedir. Söz konusu bu durum Asya borç krizinin de gösterdiği üzere GOÜ'lerin daha uzun yıllar uluslararası finansman problemleri ile karşı karşıya kalabileceklerini hatırlatırken, bu ülkelerin ve uluslararası kurumların gerek krizlerin oluşumunu engelleyici gerekse kriz anında müdahale güçlerini artırıcı aktif politikalar geliştirmelerini zorunlu kılmaktadır. Uluslararası mali kurumların şu andaki durumları ise bu açıdan iyimser olabilmeyi giderek zorlaştırmaktadır.

8. Global Kriz ve Türkiye

Günümüzde global kriz ifadesi uzak doğuda başlayan ekonomik krizin başlangıçta bölge ekonomilerinde daha sonraları ise yayılma göstererek dünya ekonomisinde neden olduğu hızlı ekonomik daralma süreçlerini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Öte yandan, ekonomik krizler içinde bulunulan dönemin özelliklerine bağlı olarak değişkenlik gösterebilen bir karakter sergilemektedir. Bu açıdan yakın dönemlere kadar dünya ekonomisinde yaşanan krizlerin daha çok reel sektör kökenli olmasına karşın, son dönemlerde bunun çoğunlukla finansal kesimde başlayıp reel sektöre yansıyan bir karakter sergilediği söylenebilir. Günümüzdeki global kriz ise bu ilişkilerin bir ardışık yapıdan sıyrılarak daha çok içsel ilişkiler içerisinde ve birbirlerini besleyen bir süreçte senkronize olarak hızla gerçekleştiğini göstermektedir. Sektörlerarası içsel ve geriye-ileriye dönük bağlantıların çok yoğun olarak kendisini hissettirdiği giderek küreselleşen post-modern dünya ekonomisinde bu durumun şaşırtıcı olmaması gerekir.

Bu tür bir krizde doğal olarak kriz merkezi ülke ve bölgeler gerçek anlamda bir ekonomik krizi tüm boyutlarıyla yaşarken (hızla artan iflaslar ve işsizlik oranları,

fakirleşen toplum katmanları, sosyal gruplar arası dengelerin alt üst olması, enflasyonda şok yükselişler, moratoryumlar gibi), krizin dalga dalga yayıldığı ülke ve bölgeler ise, dolaylı bir yapıda (üretimde, yatırımda, uluslararası finansmanda daralmalar, ticaret hacminin azalması, rekabetin kıyasıya bir hal alması, işçi çıkarımı ve ekonomik daralma süreçlerinin devreye girmesi gibi) bu durumu hissetmekte açık bir ifade ile "resesyon" (ekonomik faaliyetlerde daralma ve genel fiyat seviyesinde azalma) içerisine düşmektedirler. Günümüzde bu süreci besleyen temel olgu, enformasyon teknolojisindeki hızlı gelişmelerin desteğinde dış ticaret ve finansal alanlarda yaşanmakta olan hızlı liberalizasyon süreci olup, tek bir dünya ekonomisine doğru gidişi destekleyen küreselleşme rüzgarları ve uygulamalarıdır.

Günümüz dünya ekonomisinde daha çok bölgesel küreselleşmeler şeklinde kendisini gösteren bu yapı, dolaylı şekillerde (finansal ilişkilerde ve dış ticarete daralma, üretim ve yatırımda azalma, milli gelir artışlarında gerilemeler şeklinde) yayılma göstermektedir. Bir anlamda makro ekonomik çarpan ve hızlandırıcı süreçlerin negatif işlediği ve geleceğe ilişkin olumsuz beklentilerin desteklediği bir ekonomik durum olarak kendini göstermektedir.

Böylesi bir ekonomik durum içerisinde hiç kuşkusuz en çok olumsuz etkilenen ekonomiler, krizin merkezindeki ülke ve bölgelerden hemen sonra çoğu kez bıçak sırtı dengeler üzerine oturmuş, kırılgan ekonomik yapıya sahip GOÜ'lerdir. Daha önceki sayfalarda detaylı olarak gösterildiği üzere yaşanan krizin GOÜ'ler üzerindeki etkileri çok daha yoğun olup, gerek uluslararası finansman gerekse dış ticaret alanlarından kaynaklanan dolaylı etkilerle bu ekonomilerde daralma süreçleri çok daha hızlı bir şekilde devreye girmektedir.

Türkiye ekonomisi hiç kuşkusuz GOÜ'ler arasında bu süreçten pay almaya aday ekonomilerden bir tanesi olup, özellikle 1998 yılının ikinci yarısından itibaren bir resesyonist süreci yaşamaya başlamıştır. Türkiye ekonomisinin bu süreçten etkilenmesinin ardındaki temel faktörler ise, 1980'li yıllardan başlayan bir süreçte hızla dışa açılma uygulamaları ve bunun sonuçları olmuştur. Dünya ekonomisiyle bütünleşme politikaları çerçevesinde gerek Avrupa Birliği ile başlatılan gümrük birliği uygulaması ve kapılarını dış ticarete daha çok açmaya yönelik diğer uygulamaları, gerekse finansal alanlarda gerçekleştirilen liberalizasyon uygulamaları ve TL'nin konvertibiliteye kavuşturulması çabaları (32 sayılı karar ve devamı kararlar, sermaye hareketlerinde sağlanan genel serbesti, dış finansmana açık politikalar gibi) bu süreci destekleyen unsurlar olmuşlardır.

Finansal liberalizasyon neticesi kısa vadeli sermaye hareketleri 1997 yılı itibarıyla aylık ortalama 15 milyar dolar civarında yükselme göstermiş (Saraçoğlu, 1998), özel sektörün toplam dış borçlar içerisindeki yeri ise, hızlı bir tırmanma içine girerek 1996 yılı itibarıyla %36.1'e ve 1998 yılı itibarıyla ise %49'a kadar çıkmıştır. Kuşkusuz bu değerler finansal alanda dünya ekonomisiyle bütünleşme yönünde Türkiye ekonomisinin yerinin hızla arttığının ve dışsal şoklara olan duyarlılık derecesinin de yükseldiğinin en önemli göstergeleridir.

Öte yandan, 1980-1997 döneminde yaşanan dış ticaret gelişmeleri sonucunda hem ihracatın hem de ithalatın GSMH'ya oranları önemli ölçüde artma göstermiştir. Aynı şekilde Türkiye'nin mal ihracatı dışındaki döviz gelirleri de en az mal ihracatı kadar önemli gelişme göstermişlerdir. Bu da ekonomiyi dünya ekonomisiyle ileri düzeyde bütünleştirerek dış şoklara daha açık duruma getirmiştir (Ege, 1998, s.12).

Tablo 6: Türkiye Ekonomisinde Dış Ticaret ve GSMH İçindeki Yeri (Milyar Dolar ve % Olarak)

YILLAR	GSMH	İTHALAT	İHRACAT	DIŞ TİCARET HACMI	İTHALAT/ GSMH	İHRACAT/ GSMH	DIŞ TIC. GSMH
				HACMI/GSMH			
1980	70	7.9	2.9	10.8	11.3	4.2	15.5
1985	105	11.3	7.9	19.2	16.6	11.7	18.3
1990	150	22.3	12.9	35.2	14.6	8.5	23.0
1991	152.2	21.0	13.6	34.6	13.8	8.9	22.7
1992	160.8	22.8	14.7	37.5	14.2	9.1	23.3
1993	182.1	29.4	15.3	44.7	16.1	8.4	24.5
1994	131.0	23.2	18.1	41.3	17.7	13.8	31.5
1995	172.0	35.7	21.6	57.3	20.1	12.6	33.3
1996	185.9	43.6	23.1	66.7	23.4	12.4	35.8
1997	196.3	48.6	26.2	74.9	24.7	13.4	38.2
1998	204.6	45.5	26.9	72.9	22.2	13.1	35.3

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı veri tabanından yararlanılarak tarafımızdan düzenlenmiştir.

Yukarıdaki Tablo 6, 1980 sonrası dönemde ülkemiz dış ticaretindeki gelişmeler ile bunun GSMH içindeki yeri hakkında bilgiler vermekte olup, bu dönemde Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle giderek bütünleştiğini ve aynı zamanda dış şoklara karşı hassasiyetinin de arttığına işaret etmektedir. Nitekim, 1980 yılında Dış Ticaret Hacmi/GSMH değeri %15.5'e karşılık gelirken, bu değer 1990 yılında %23'e, 1997 yılında ise %38.2'ye kadar yükseldiğine işaret etmektedir.

Üstelik bu değerler içerisinde bavul ticareti verileri de dahil değildir. Merkez Bankası verilerine göre 1996 yılında 8.8, 1997'de 5.8, 1998'de ise yaklaşık olarak 4 milyar dolar olarak tahmin edilen bavul ticareti dahil edildiğinde yukarıdaki oranların daha da yüksek olacağı açıktır. Söz konusu dış ticaret gelişmelerinin Türkiye ekonomisi açısından dış şoklara karşı hassasiyeti de bu çerçevede artma göstermektedir. Nitekim, global kriz süreci çerçevesinde bu etkiler ekonomimiz üzerinde kendisini göstermiş ve ihracata yönelik başta tekstil, hazır giyim, iplik, demir-çelik, sektörleri olmak üzere bir çok alanda daralma süreçleri kendisini göstermiştir. Sektörlerarası içsel bağlantılar ve olumsuz beklentilerin de yaygınlaşmasıyla birlikte bu süreç tırmanma göstermektedir. Kısaca makroekonomik çarpan-hızlandırıcı süreçlerinin negatif olarak işlemeye başlaması olarak belirtilebilecek bu durum, daralma süreçlerini hızlandırıcı etkiler yapmakta, kapanan firma sayıları artma göstermekte, işten çıkarma, çalışılan saatleri azaltma gibi uygulamaları yaygınlaştırmaktadır.

Küresel bir dünya ekonomisine özgü senkronize krizlerin varlığı olarak ifade edilebilecek bu durum, günümüz dünya ekonomisinin kaçınılmaz bir yapısı olup, Türkiye ekonomisinin de bu süreçten belli ölçülerde ve dolaylı yapılarda etkilenmesi kaçınılmazdır. Kelebek etkisi olarak da ifade edilebilecek bu durumun Türkiye ekonomisini de olumsuz etkileyerek üretim daralmalarına ve işsizliğe neden olabilecektir (Aktaran: Mortan, 1998).

Yukarıda değinilen daralma süreçleri çeşitli şekillerde olmuştur. Uzak doğu Asya ülkelerinin devalüasyonla kazandıkları fiyat avantajları nedeniyle ihraç ürünlerimize karşı kazandıkları avantajlar uluslararası piyasalarda ihracatımızı olumsuz yönde etkilerken, Asya ülkeleri ve Rusya'da yaşanan kriz de azalan taleple birlikte bu ülkelere yönelik ihracatımızın daralmasına yol açmıştır. Tablo 7 bu açıdan çeşitli Güney Doğu Asya ülkelerinin reel döviz kurlarındaki gelişmeleri özetlemekte olup, sözkonusu ülkelerin yüksek oranlı devalüasyonlar sonrası kazandıkları fiyat avantajları hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca dünya ekonomisinde gelir seviyesi artış hızlarında yaşanan gerilemeler ve negatif büyüme oranları da ihraç ürünlerimize olan talepte bir daralmaya yol açmış durumdadır.

Tablo 7: Çeşitli Güney Doğu Asya Ülkeleri ve Türkiye'de Reel Efektif Döviz Kurlarının Gelişimi (1990:100)

	Endonezya	G. Kore	Filipinler	Tayland	Türkiye
1995	90	91,4	112,9	93,5	90,3
1996	98,1	95,5	123,6	102,1	90,5
1997	93	88,2	120,4	93,9	97
1998 (Mayıs)	48,7	64,8	99,2	80,6	100,5

Kaynak: Economic Dialogue Turkey 98, Sayı:44, Ekim 1998.

Dünya ekonomisindeki global krizin etkilerinden bir tanesi de birincil mal üreticisi ülkelerin bu ürünlere olan talepteki düşmeye paralel fiyatlarında meydana gelen azalmalar olarak karşımıza çıkmıştır. Petrol, bakır, hammaddeler, tarımsal ürünler gibi bir çok üründe meydana gelen reel fiyat düşüşleri bu ürünlerin ağırlıklı üreticisi ülkelerin gelirlerinde de azalmaya yol açmıştır. Gerçi OPEC müdahalesinin ardından petrol fiyatlarında bir tırmanma yaşanmışsa da diğer bir çok ürün için bu durum geçerliliğini korumaktadır. Dolayısıyla ülkemiz ihraç ürünlerinin önemli müşterileri arasında olan Ortadoğu ülkelerine ihracat yapmakta bu çerçevede giderek zorlaşmaya başlamıştır. Ancak bu alandaki etkiler henüz tam anlamıyla ortaya çıkmamış olup, önümüzdeki yıllar içerisinde daha yoğun olarak hissedilebilecektir.

Global krizin ülkemize yansımaları bağlamında en çok etkilenen sektör olan tekstil ve pamuk ipliği üretimi alanlarında yaşanan sorunlardan bir tanesi de bu sektörün 1990'lı yıllarla birlikte çok hızlı büyümesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek verimliliği artırıcı önlemler, gerekse her geçen yıl artan üretim kapasiteleri, Avrupa Birliği ve Rusya Pazarları düşünülerek hayata geçirilmişken, talepteki hızlı daralmalar ve gümrük birliğinin de beklenen etkiyi göstermemesi nedeniyle yoğun bir

biçimde olumsuz olarak etkilenmektedir. Bu durum, her şeyden önce teşvik uygulamalarının selektif bir yapıda olmamasının bir sonucudur.

Ayrıca çok önemli bir diğer olgu da dampingli ithalattır. Pamuk fiyatına iplik, iplik fiyatına kumaş, kumaş fiyatına hazır giyim satılması olarak karşımıza çıkan Uzakdoğu kökenli damping uygulamaları ülkemiz firmalarını son derece olumsuz etkilemektedir. Geçici kabul ve dahilde işleme rejimi uygulamalarıyla yurtiçine getirilen mallar çeşitli şekillerde yurtiçinde kalmakta ve hatta bunlar yurtdışına (AB'ye) Türk menşeli olarak satılmaktadır. Kuşkusuz bu durumdaki hiç bir sektörün uzun süre dayanması beklenemez. Söz konusu sektörün daha çok sipariş esasına bağlı olarak çalışması sorunların büyüklüğünü henüz çok yoğun bir şekilde hissettirmemekle beraber bunun önümüzdeki yıllar içinde daha da yoğunlaşması olasılığı vardır.

Türkiye ekonomisi dışa açık ekonomik yapılanma modeliyle global krizden etkilenmesi kaçınılmaz olan ülkeler arasında olup, global krizi dolaylı etkiler şeklinde yaşamakta ve bir kriz ekonomisi olarak değil, çoğu dünya ülkeleri gibi resesyon şartlarını yaşamaktadır. Söz konusu resesyon sürecinde global krizin etkileri değinildiği üzere yoğun olmakla beraber 1998 yılından itibaren başlayan ekonomik daralma sürecini belirleyen tek faktör olarak yorumlamak da hatalı olabilir. Dolayısıyla yaşanan resesyon ülkemizde son dönemlerde görülmekte olan hızlı ekonomik daralmanın tek sebebi olmayıp, destekleyici güçlerinden sadece birisi konumundadır. Ekonominin üretim kapasitesi gücü artmaya devam etmekte, ancak bu, iç ve dış talepte meydana gelen olumsuz gelişmelerle beslenmektedir. Halihazırda üretim faktörleri anlamında bir sıkıntı olmayıp talep seviyesinin düşüklüğü sorunu yaşanmaktadır. Bu anlamda dış talepte ciddi bir talep artışı beklenmezken, iç talepte ise yaklaşık iki yıldan bu yana sürdürülen politikaların gücü belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla resesyonu belirleyen temel süreçlerden bir tanesi de 1997 yılının ortalarından itibaren uygulamaya konulan ve 9 Aralık kararlarıyla daha net olarak izlenmeye başlanan yurtiçi talep seviyesini kısmaya yönelik politikalar oluşturmaktadır. Enflasyonla mücadelede aşamalı stratejiyi benimseyen ve maliyet enflasyonunu ortadan kaldırmaya çalışan program, ülkemizdeki kronik enflasyonun en büyük nedeninin yüksek bütçe açıkları ve bunun finansman politikaları olduğundan hareket etmektedir (Parasız, 1998, s.444; Hazine Müsteşarlığı, 1998). 9 Aralık 1999 açıklanan yeni politikalar ise yine özü itibarıyla ekonomiyi daraltıcı sıkı para ve maliye politikalarını benimseyen daha kapsamlı bir yaklaşıma sahiptir. Dolayısıyla 2000 yılı için de resesyonun devam etmesini beklemek mantıklı olacaktır.

Efektif talepte ani düşüslere yol açan ve makroekonomik çarpan-hızlandırıcı mekanizmalarının negatif olarak etki yapmasına yol açan bu süreçler ülkemizde yaşanan resesyonun temel sebepleridir ve Rusya krizi de kaçınılmaz olarak bu süreci hızlandırmıştır. Kuşkusuz bu süreç, zaten zor günler geçiren sanayiciler açısından önemli bir darbeye daha neden olmuştur. "credit crunch" olarak nitelendirilen bu durum yeni kredi açılmamasına yol açmıştır. Ayrıca verilebilen kredilerde reel faiz oranları hızla yükseltilirken vadeleri de kısalma yoluna girmiştir. Bölgemizde bulunan bazı bankacılarla yaptığımız fikir alış-verişlerinde de bu durum kendisini göstermekte

olup, kredilerin geri dönmemesinden korkan bankacıların yeni kredi açmakta son derece isteksiz oldukları veya ağır şartlar (ipotek, normal üstü faiz talepleri gibi) istedikleri gözlenmiştir. Kredi hacimlerinde gözlenen daralmalar ise, yatırımları azaltarak var olan resesyon sürecini daha da arttırmıştır.

Ülkemizde yaşanan son dönemlerdeki resesyon olgusunun gerisinde efektif talep seviyelerindeki şok düşüşlerin etkili olduğuna daha önce değinilmişti. Bu gerilemede dış pazarların önemli ölçüde etkili olduğu açıktır ve dünya ekonomisinin bir resesyon içine girdiği son dönemde Türkiye'nin bu süreçten uzak kalamayacağı da kesindir. Dolayısıyla Türkiye'nin bu süreçten kaçınma şansının pek fazla olmadığına peşin olarak kabul edilmesi de gerekmektedir. Nitekim ihracat verilerine bakıldığında, kriz bölgeleriyle olan ticaretimizde önemli daralmaların olduğu görülmektedir. Diğer pazarlar açısından da artan rekabet ve ticari hacimlerde gerileme olmakta veya sadece sınırlı artışlar sözkonusu olabilmektedir.

Ancak, ülkemizdeki resesyonist ekonomik ortamda global krizin yanısıra 1997 yılının ortalarından itibaren izlenen anti-enflasyonist istikrar programının sıkı para ve maliye politikaları ile 9 Aralık kararlarının da son derece etkili olduğu ve dış talepten daha çok iç talepteki gerilemelerin bu sürece yol açtığı da ortadadır. Ampirik veriler gerek sıkı para politikalarının gerekse maliye politikalarının ülkemizde özel talep başta olmak üzere efektif talebi önemli ölçüde (son dönemlerde negatif seviyelerde) düşürdüğünü göstermektedir. Kuşkusuz enflasyonda istikrarlı ve kalıcı bir düşüşün sağlanabilmesi açısından izlenen aşamalı programın kaçınılmaz olduğu da ortadadır. Bununla beraber, sözkonusu yurtiçi daraltıcı süreçlerin yurtdışı talebi süratle daraltıcı konjonktürel gelişmelerle bir araya gelmesi ise bir şansızlık olarak karşımızda durmaktadır ki 17 Ağustos depreminin de bu şansızlığa dahil edilmesini gerektirir. 9 Aralık kararlarının ardından iç talepte gözlenen genişleme süreci ise gecici bir durum olup, döviz kurunun çapa olarak kullanılmasının benimsendiği çeşitli ülkelerdeki istikrar programlarının genel özellikleri arasında bulunmaktadır. Bu ve benzeri programları uygulayan çeşitli ülkelerdeki tecrübeler, yaşanan gelişmelerin döviz kurunun çapa olarak sabitlenmesinin ardından nominal faiz oranlarındaki şok düşüşlerin bir mevduat çözülmesine yol açabildiğine ve bunun da geçici bir süre boyunca iç talebi canlandırıcı etkilerde bulunabileceğini göstermiştir. Orta vadede ise resesyonist etkiler enflasyondaki önemli düşüşlerle beraber seyretmektedir.

Sonuç

Uluslararası finansman, GOÜ'ler bağlamında büyük bir potansiyel refah kaynağı olduğu kadar, büyük tehlikeler içerebilen bir araç olarak ta değerlendirilmek zorundadır. Nitekim Dünya Bankası uzmanlarından Lessard (1986), uluslararası finansmanın bu ikili niteliğine dikkat çekmek üzere, uluslararası finansmanı GOÜ'ler bağlamında iki tarafı da keskin bir kılıca benzetmiştir. 20. yüzyıl, GOÜ'ler uluslararası finansman ilişkileri bakımından bu ikili durumun sayısız örneklerine sahiptir. Özellikle dış borçluluk sorunları ve çeşitli dönemlerde uluslararası finansmanda yaşanan büyük krizler bu açıdan dikkate değer olup, yaşanılmakta olan Asya krizi, bu durumun en son örneği olarak karşımıza çıkmıştır.

Asya krizi, 1980'li yıllar borç krizinin etkilerinin büyük çapta ortadan kalktığı ve uluslararası finansmanda kriz yıllarının geride kaldığı yönündeki görüşlerin giderek yaygın bir ifade halini aldığı bir dönemde hiç beklenilmedik bir bölgeden ve hiç beklenilmedik bir boyutta (özel sektör içerikli olması) ortaya çıkmıştır. Bölge ekonomilerinin birbirine benzer yapıları ve karşılıklı etkileşim süreçleri krizi kısa zamanda çok büyük boyutlara çekmiştir. Bölge ekonomisinin dünya ekonomisi içerisindeki gerek reel, gerekse finansal büyüklükler açısından oldukça önemli boyutları ise, krizin bölgesellikten çıkıp global bir tehdit haline gelebilme elastılığını ortaya çıkarmıştır. GOÜ'ler ise bu yeni konjonktürde, uluslararası finansmandan dışlanmakta ve yüksek maliyetli ve küçük montanlı işlem yapabilen ülkeler olarak, varolan koşulları kabullenmek durumunda kalmaktadırlar. Güneydoğu Asya bölgesindeki ülkelerin kısa vadeli aşırı uluslararası finansman kullanımına gitmeleri ve bunların yanlış alanlara plase edilmelerinin ardından ödenememesiyle başlayıp, yayılma gösteren kriz, Rusya kriziyle beraber uluslararası borçluluk sorunlarının giderek tırmanmasına neden olmaktadır.

GOÜ'ler borçluluk göstergelerinde giderek artan bozulma süreci ise bu açıdan kayda değer bir nokta olup, gerek ilgili hükümetlerin gerekse, uluslararası kurumların aktif ve desteklenebilir politikalar geliştirme zorunluluklarına neden olmuştur. Yaşanılan kriz ve potansiyel yeni krizlere karşı uluslararası işbirliği mekanizmalarının güçlü bir şekilde işlerliğe kavuşturulabilmesi bu açıdan tek ve en önemli çıkış yolu olarak gözükmektedir.

Çeşitli yöntemlerle krize müdahale etmek amacıyla uluslararası fonları harekete geçirme çabasında olan uluslararası kurumların bu çabaları hiç kuşkusuz çok önemlidir. Sözkonusu kurumların krize müdahale etmemeleri durumunda, global krizin ekonomileri daraltıcı süreçleri trajik boyutlara ulaştırması kaçınılmaz olacaktır. Ayrıca kriz ekonomilerinin kurumsal ve finansal anlamda yeniden yapılandırılma çabaları da büyük itirazlar almakla beraber ileriki dönemler için bir emniyet sübabı olacağından desteklenmek durumundadır.

Nitekim, Dünya Bankası tarafından 1998 yılı Kasım ayında yayınlanan Global Economic Prospects isimli rapor, global krizin son bir yıllık dönem içerisinde beklenilenden de hızlı bir şekilde yayılma gösterdiğini ve etkilerinin sürdüğüne işaret etmektedir. Bu daralma süreçleri dünya üretimi, ticareti ve sermaye hareketlerini hızlı bir biçimde daraltırken, kurtarma paketlerinin büyümesine ve tüm bu çabalara karşın kısa vadede dünya ekonomisinde iyileşme beklentilerinin belirsiz kaldığını vurgulamaktadır.

Türkiye ekonomisi de bir GOÜ olarak hiç kuşkusuz global krizden ve ekonomileri daraltıcı süreçlerinden pay almaya aday ülkelerden bir tanesi olup, özellikle 1998 yılının ikinci yarısından itibaren bir resesyonist süreci kaçınılmaz olarak yaşamaya başlamıştır. Türkiye ekonomisinin bu süreçten etkilenmesinin ardındaki temel faktörler ise, 1980'li yıllardan başlayan bir süreçte hızla dışa açılma uygulamaları ve bunun sonuçları olmuştur. Gerek sermaye hareketlerinde, gerekse dış ticaret alanlarında dışa açıklık derecesinin hızla artması ülkemiz ekonomisini dış

şoklara karşı hassasiyetini arttırmıştır. Dolayısıyla bir global kriz ortamında Türkiye ekonomisi bu süreçten belirli ölçülerde ve dolaylı yapılarda etkilenmiş ve bir resesyon yaşamaya başlamıştır. Rusya Krizinin de verdiği bir ivme ile ülkemizde bu süreç daha yoğun işlemeye başlamış, dış ticaret çerçevesinde başta tekstil, deri, demir-çelik, iplik olmak üzere bir çok sektörde ve bunlarla ilişkili sektörlerde hızlı bir biçimde daralma olgusu görülmüştür.

Ülkemizde yaşanmakta olan resesyonu belirleyen temel süreçlerden bir tanesi bu çerçevede global kriz ve Rusya krizleriyle dolaylı etkileri olurken, diğer bir temel süreç ise 1997 yılının ortalarından itibaren uygulanmaya konulan ve enflasyonla mücadelede aşamalı stratejiyi benimseyen sıkı para ve maliye politikalarıyla buna eşlik eden düzenlemeler olmuştur. 9 Aralık 1999 tarihli yeni program ise ekonomide ki durgunluğun (program açıklandığı gibi uygulandığı taktirde) süreceği işaretini vermektedir. Fakat programın başlangıcında efektif talepte bir canlanmanın yaşanması beklenebilir. Çünkü program gereği bir çok ekonomik birim yatırım portföylerinin reel getirilerinin düşmesi sebebiyle, portföylerini çözebilir ve yeniden yapılandırabilirler. Bu ise geçici talep artışlarına neden olabilecek etkilerdendir ve benzeri programları uygulayan çeşitli ülkelerde de karşılaşılmıştır.

TÜRKİYE EKONOMİSİ İÇİN BASİT ÇARPANIN HESAPLANMASI

Murat DOĞANLAR*, Mehmet ÖZMEN**

(Abstract)

The purpose of this paper is to measure the magnitude of the simple multiplier for the Turkish economy from 1950 to 1996. Cointegration analysis is used in the analysis and the results suggest that the marginal propensity to consume can have a value of 0.76 at maximum. It has been claimed that the magnitude of the simple multiplier can be about three.

GİRİŞ

İktisatçılar, gelirin tüketim ve tasarruf arasındaki bölüşümü ve bunları belirleyen faktörlerin neler olduğunu çok uzun zamandan beri inceleme konusu yapmışlardır. Bu faktörlerin teorik ve ampirik incelemeleri tüketim fonksiyonu kavramı etrafında yoğunlaşmaktadır. Toplam talebi oluşturan unsurlarda meydana gelebilecek bir değişimin gayri safi milli hasıla da meydana getireceği değişimlerin belirlenmesinde marjinal tüketim ve marjinal tasarruf eğilimlerinin değerleri dolayısıyla çarpan değerinin bilinmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle çalışmada Türkiye için 1950-1996 dönemleri arasında yukarıda belirtilen değerlerin tahmini amaçlanmıştır.

Tüketim harcamalarının açıklanmasına yönelik farklı teoriler ileri sürülmüştür. Bu teorileri, Keynes'in Mutlak Gelir Hipotezi, Dusenberry ve Brown tarafından geliştirilen Nisbi Gelir Hipotezi, Friedman'ın Sürekli Gelir Hipotezi, Modigliani-Brumberg, ve Ando-Modigliani'nin Hayat Devreleri Hipotezi ve Hall'un Rasyonel Beklentiler Sürekli Gelir Hipotezi şeklinde sıralayabiliriz. Bu çalışmanın amacı, Keynes'in mutlak gelir hipotezindeki açıklamalardan yola çıkarak basit çarpan değerini hesaplamaktır.

Gelir-tüketim ilişkisi (tüketim fonksiyonu) Keynes'in gelir belirleme teorisinde anahtar role sahiptir. Keynes'in tüketim teorisinden yola çıkarak temel makroekonomik teoride basit çarpan çerçevesinde tüketim ile gelir arasındaki ilişki şu şekilde özetlenebilir :

i) Reel tüketim, esas olarak reel harcanabilir gelir tarafından belirlenmektedir. Tüketim fonksiyonu en basit şekliyle,

$$c = f(y_d)$$

* Yrd.Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi İkt.ve İda. Bil. Fak. İktisat Böl., Adana.

** Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi İkt.ve İda. Bil. Fak. Ekonometri Böl., Adana.

$$c = C_0 + b y_d \text{ formundadır.}$$

Burada, c: reel tüketim

y_d : reel kullanılabilir gelir

C_0 : sabit tüketim, $C_0 > 0$

b : marjinal tüketim eğilimini (MPC) göstermektedir. ($0 < b < 1$)

ii) Marjinal tüketim eğilimi, $b = \Delta c / \Delta y_d$, 0 ile 1 değerleri arasında yer almaktadır; ve gelir yükseldiği zaman gelirin tüketilen oranı azalmaktadır; $d(c / y_d) / d(y_d) < 0$ 'dır.

iii) Keynes, gelir düzeyi arttıkça gelirin tasarruf edilen kısmının artacağını beklemektedir; dolayısıyla gelir düzeyinin artışı ortalama tüketim eğiliminin (APC = average propensity to consume) düşeceği anlamına gelecektir.

$APC = (c / y_d) = (C_0 / y_d) + b$ olmaktadır.

iv) APC, MPC'den yani (b)'den (C_0 / y_d) miktarı kadar daha büyüktür. Buna göre bireyler, gelir düzeyinin yükselmesi durumunda gelirlerinin daha küçük bir oranını tüketime ayırırlarken, daha büyük oranını ise tasarruf etmektedirler.

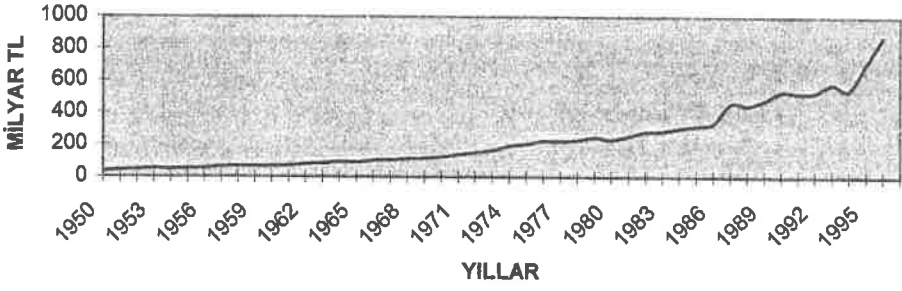
Ortalama tasarruf eğilimi olan APS ise gelir düzeyi yükseldiği zaman artmaktadır ve $APS = [1 - (c / y_d) - b] = (-C_0 / y_d) + (1 - b)$ değerine eşittir. Tüketim fonksiyonunun eğimine eşit olan marjinal tüketim eğilimi, ortalama tüketim eğiliminden daha küçüktür. Marjinal tüketim eğilimi kısa dönemde sabit olmasına karşın, ortalama tüketim eğilimi gelirle birlikte azalmaktadır. Bununla birlikte, kısa dönemde marjinal tüketim eğilimi ortalama tüketim eğiliminin altında seyretmektedir ($MPC < APC$). Uzun dönemde ise bu iki eğilim, birbirlerine eşit olacaklardır yani $APC = MPC = [c / y_d = d(c / y_d)]$ olacaktır (Froyen, R.T, 1996, s.322-323; Branson, 1989, s.241-243).

I. TÜKETİM GELİR İLİŞKİSİ

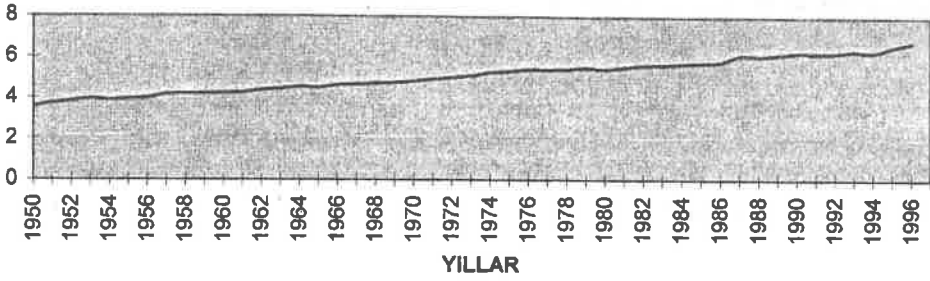
Bu çalışma Türkiye Ekonomisi için 1950-1996 dönemleri arasında basit çarpan ve marjinal tüketim eğilimi değerlerinin tahminini amaçlanmaktadır. Çalışmada yıllık veriler kullanılmıştır. Değişken olarak, gayri safi yurt içi hasıla ve özel tüketim harcamalarının değerleri cari fiyatlarla Türk Lirası cinsinden alınmıştır. Verilerin deflate edilmesinde 1968 bazlı tüketici fiyat endeksi kullanılmıştır.

Şekil 1'de reel gayri safi yurt içi hasıla'nın ($GSYİH=Y_t$) zaman serisi grafiğini göstermektedir. Görüldüğü üzere, zaman serisi açık bir şekilde trend içermektedir. Ortalaması zamana bağlı olarak artmaktadır. Böyle serilerin durağan olduğu söylenemez. Zaman serisinin varyansı durağan gözükmediği için iktisadi zaman serilerinde genel olarak ortaya çıkan, değişen varyans sorununa çözüm olması amacıyla serinin logaritmik değerlerinin alınması uygulamada çok sık başvurulan bir yoldur. Bu işlem iktisadi zaman serisindeki üssel büyümeyi doğrusallaştırır ve çarpıklığı giderir. Bu işlem sonucunda elde edilen değerler Şekil 2'de görülmektedir.

ŞEKİL 1: REEL GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HASILA

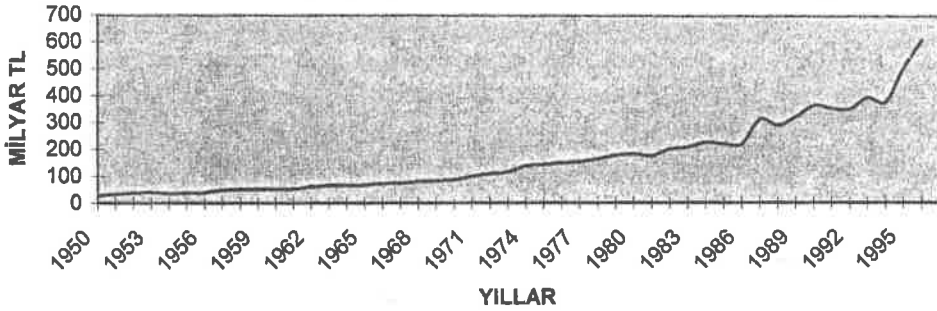

ŞEKİL 2: LOGARİTMİK GAYRİ SAFİ YURT İÇİ HASILA

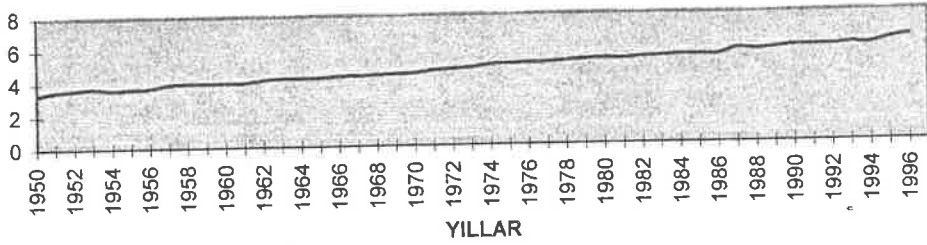

Aynı düşünceyle, Şekil 3'de görülen reel özel tüketim harcamaları (C) değerleri de logaritmik formda şekil 4'de gösterilmiş ve seri doğrusal bir form kazanmıştır.

ŞEKİL 3: REEL ÖZEL TÜKETİM HARCAMASI

ŞEKİL 4: LOGARİTMİK ÖZEL TÜKETİM HARCAMASI

Verilerin görsel olarak ifade edilmiş olan grafik sonuçları durağan olmayan seri özelliklerini göstermesine rağmen, bunun istatistiki testler yardımıyla test edilmesi gerekir. Bu amaçla birim kök testlerine başvurulmuştur. Entegrasyon derecesinin belirlenmesi amacıyla, Pekleştirilmiş Dickey Fuller (ADF=Augmented Dickey Fuller) testi uygulanmıştır.

Bu aşamada, gecikme sayısının belirlenmesi gerekmektedir. Gecikme sayısının belirlenmesinde değişik kriterlerden yararlanılmıştır. Bu kriterlerden bir kısmı doğrudan gözlem sayısı T ile ilgili kriterlerdir. Gözlem sayısını temel alan kriterlerden bazıları şunlardır:

Said ve Dickey (1984) takip edilerek, 47 gözlem için elde edilen tam sayı değeri 3 olarak bulunmuştur. Dolayısıyla bu kritere göre gecikme sayısı üçtür¹. Diebold ve Nerlove kriteri için ise, tam sayı değeri 2 olarak elde edilmiştir. Bu kritere göre ise değişkenlere ait gecikme sayısı ikidir².

Diğer kriterler ise, gecikme sayısının seçiminde değişkenlerin ayrı ayrı ele alındığı kriterlerdir. Bu kriterlerden birincisi olan Schwarz bilgi kriterinden (SBC) yararlanılmıştır. Reel tüketim harcamaları ve GSYİH değişkenlerine ilişkin ADF testleri öncesi gecikme sayısının seçimi için değişik gecikme sayıları kullanılarak farklı SBC değerleri elde edilir. Bu hesaplanan değerlerden en düşük olanı $\min\{SBC(p)\}$, optimal gecikme sayısı olarak belirlenmektedir. $SBC = \ln \hat{\sigma}^2 + nT^{-1} \ln T$ kritiğinde, n tahmin edilen parametre sayısını T gözlem sayısını ve $\hat{\sigma}^2$ tahmin edilen kalıntı varyansını gösterir. Optimal gecikme sayısının

¹ Gecikme değeri hesaplanırken $p = \text{int}[T^{1/3}]$ kullanılmıştır.

² Gecikme değeri hesaplanırken $p = \text{int}[T^{1/4}]$ kullanılmıştır. Bu kriter Schlitzer, 1996, s. 328'den alınmıştır.

belirlenmesi amacıyla SBC 'nin değişik gecikme sonucunda aldığı değerler aşağıda verilmiştir:

Tablo 1 : Değişik gecikmelerde SBC değerleri

GECİKMELER	1	2	3	4	5	6
TÜKETİM (ΔC_t)	-4.948	-4.834	-4.755	-4.650	-4.509	-4.457
GSYİH (ΔY_t)	-5.210	-5.122	-5.046	-4.950	-4.829	-4.929

Tablo 1'de verilmiş olduğu üzere, tüketim ve GSYİH değişkenleri için minimum SBC kriteri bir gecikme sayısını vermektedir.

Gecikme sayısının seçimi için başvuru olan ikinci yöntem ise, otokorelasyon yardımıyla gecikme sayısının belirlenmesidir. Bu yöntemde otokorelasyon sorununun olmadığını ortaya koyan gecikme sayısı seçilir. Bu bağlamda gecikme sayısının belirlenmesi amacıyla tüketim ve gelir değişkenleri için birinci ve ikinci derece otokorelasyon değerleri Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2:

	AR(1)*	GECİKMELER	AR(2)**
TÜKETİM (ΔC_t)	1.23	1	1.69
	2.91	2	4.42
	2.24	3	2.25
GSYİH (ΔY_t)	0.74	1	1.42
	2.93	2	3.05
	0.96	3	2.23

$$* u_t = \rho u_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$** u_t = \rho_1 u_{t-1} + \rho_2 u_{t-2} + \varepsilon_t$$

Tüketim ve gelir değişkenleri için 1, 2, ve 3 gecikmeli değişkenler verilerek elde edilen regresyon sonuçları bu değişkenlere ait 1. ve 2. derece otokorelasyon probleminde yol açmayan gecikme sayısının bir olduğunu ortaya koymaktadır.

Üçüncü yöntem ise Perron'un (1989) yaklaşımına dayanmaktadır. Buna göre de yıllık frekanstaki veriler için $p=8$ gecikme sayısından başlanmış; gecikme sayıları birer birer azaltılarak tahmin yenilenip, en son gecikmeli değişkenin tahmin edilen parametresine karşılık gelen t-istatistik değeri anlamlı olana kadar devam edilmiştir. Sonuç olarak her iki değişken içinde gecikme sayısı bir olarak bulunmuştur.

Durağanlığın belirlenmesi amacıyla, birim kök testlerinde gerekli olan optimal gecikme sayısı değişik kriterlerin yardımıyla belirlenmiştir. Sonuç olarak, yıllık frekanstaki veriler için bir gecikme optimal gecikme sayısı olarak alınmiőtir. Buna

rağmen diğer kriterlerin sonucunda elde edilen iki ve üç gecikme sayısı kullanılarak ADF testine başvurulmuştur.

Özel tüketim harcamaları için birim kök testine, trend ve sabit terim içeren en genel (model 1) $p = 1, 2, 3$ gecikme için tahmin edilmiş, sonuç olarak birim kökün olduğunu söyleyen boş hipotez ret edilememektedir.

GSYİH için uygulanan ADF testinde de en genel model tahmin edilmiştir. $p = 1, 2, 3$ gecikmeli değerleri modele dahil edilerek tahmin edildiği zaman da birim kökün varlığını söyleyen boş hipotez ret edilememektedir.

$$\Delta y_t = c_t + \delta_t t + \gamma y_{t-1} + \sum \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_{1t}$$

(1)

Tablo 3 : I (0), Birim kök testi için farklı gecikmelerde ADF değerleri

DEĞİŞKEN	GECİKME SAYISI (p)	HESAPLANAN ADF	TABLO DEĞERİ
TÜKETİM (C _t)	1*	-3.33	-3.51
	2*	-3.11	-3.51
	3***	-3.10	-3.51
GSYİH (Y _t)	1	-2.80	-3.51
	2	-3.06	-3.51
	3	-3.34	-3.51

* SBC , Perron ve otokorelasyon sonucu elde edilen gecikme ** Diebold ve Nerlove gecikme sayısı sonucu elde edilen gecikme *** Said ve Dickey sonucu elde edilen gecikme sonucu elde edilen ADF değerleri.

Tablo 4 : I (1), Birim kök testi için farklı gecikmelerde ADF değerleri

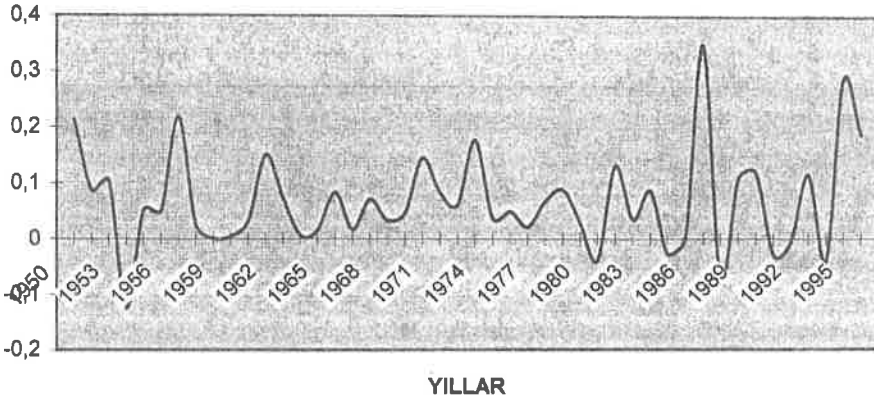
DEĞİŞKEN	GECİKME SAYISI (p)	TREND İÇERMEKSİZİN HESAPLANANAN ADF	TABLO DEĞERLERİ
ΔC_t	1*	-6.09	-2.93
	2**	-5.24	-2.93
	3***	-4.497	-2.93
ΔY_t	1	-5.0067	-2.93
	2	-4.18	-2.93
	3	-3.7161	-2.93

* SBC , Perron ve otokorelasyon sonucu elde edilen gecikme ** Diebold ve Nerlove gecikme sayısı sonucu elde edilen gecikme *** Said ve Dickey sonucu elde edilen gecikme sonucu elde edilen ADF değerleri.

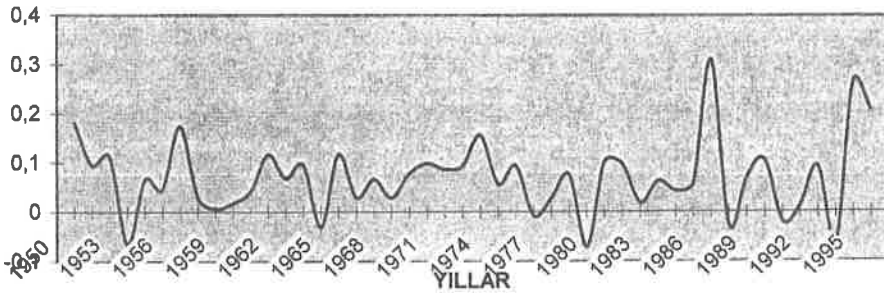
ADF test sonuçları her iki değişken içinde birim kökün var olduğu sonucuna götürmektedir. Dolayısıyla seriler seviye olarak $I(0)$ durağan değillerdir. O halde, serilerin ikinci birim köke sahip olup olmadıklarının belirlenmesi gerekmektedir. Yani değişkenlerin $I(1)$ mi yoksa $I(2)$ mi olduğunun test edilmesi de gerekir. İkinci birim kökün varlığını araştıran test sonuçları Tablo 4'de verilmiştir.

Tablo 4'de görüldüğü üzere, her iki değişken içinde farklı gecikme değerleri kullanılarak yapılan ADF test sonuçları tablo değeri ile karşılaştırıldığı zaman ikinci birim kökün olduğunu söyleyen boş hipotez ret edilmektedir. Dolayısıyla değişkenlerin her ikisinin de ikinci birim köke sahip olmadıkları sonucuna varılmaktadır. Bu durumda serilerin $I(1)$ oldukları yani farkları alındığı zaman ancak durağan olacakları sonucuna varılmaktadır. Fark alma işlemi sonucunda serilere ait grafikler de aşağıda verilmiştir.

ŞEKİL 5: BİRİNCİ FARKI ALINMIŞ TÜKETİM HARCAMASI

ŞEKİL 6: BİRİNCİ FARKI ALINMIŞ GSYİH

II. EŞ-BÜTÜNLEŞME ANALİZİ

İki değişkenin entegre derecelerinin aynı olması değişkenlerin sistematik olarak birlikte hareket edebileceğini fakat aynı zamanda bu iki değişkenin gözlemlerinin aldatici (taklit) olabileceğini belirtmekte yarar vardır. Bu bağlamda, taklit regresyon probleminin giderilmesi için bazı araştırmacılar, tesadüfi yürüyüşü ve trend parçasını ortadan kaldırmak için, verinin farkının alınmasını önermişlerdir. Buna rağmen diğer araştırmacılar fark alma işleminin verinin uzun dönem bilgisini kaybettiği üzerinde tartışmışlardır. Eş-bütünleşmiş seri kavramı böyle tartışmalara bir çözüm olması bağlamında değerlendirilmiştir.

İktisadi değişken çiftleri en azından uzun dönemde birbirinden ayrılmamalıdır. İktisadi değişkenler kısa dönemde farklı nedenlerden dolayı başka yerlere sürüklenebilirler; fakat uzun dönemde iktisadi güçler bu değişkenleri tekrar bir araya getirmeye zorlayacaklardır. Eğer durağan olmayan tüketim ve GSYİH değişkenleri arasında bir uzun dönem ilişkisi varsa, tüketim ve gelir değişkenlerinin eş-bütünleşik oldukları söylenebilir. Bu durumda değişkenlerin uzun dönem patikasından sapmaları durağan olmalıdır. Şekil 1 ve 3' e baktığımız zaman reel GSYİH ve tüketim harcamalarını değerlerinin yaklaşık olarak birlikte hareket ettiklerini gözlemleyebiliriz.

Bu bağlamda tüketim ve GSYİH değişkenleri arasında bir uzun dönem ilişkisinin varlığının tespiti önemli olmaktadır. Eş-bütünleşmenin varlığının tespiti konusunda değişik testler (ko-entegrasyon Engle-Granger Testi, ve Engle, Granger ve Yoo yaklaşımı gibi) olmasına rağmen çalışmada çift yönlü etkileşim sorununun da dikkate alınması amacıyla Johansen (1988), ve Johansen ve Juselius (1990) Maksimum Olabilirlik tahmin yöntemi ve bu yaklaşımın testleri dikkate alınmıştır. Değişkenlerin eş-bütünleşik olup olmadıklarının test edilmesi için maksimum öz değer testi ve iz test istatistiğine başvurulmuştur.

Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisinin Johansen yöntemi kullanılarak ampirik olarak belirlemeden önce özel tüketim harcamaları ve GSYİH verileri için bir VAR (vector autoregressive) modeli oluşturularak, VAR modelinin gecikme sayısının belirlenmesi gerekir. Bu aşamada hata terimlerinin beyaz gürültü (white noise) özelliği sahip olup olmadıkları kontrol edilir. VAR modelindeki hata terimlerine ait test istatistik sonuçları istatistiki soruna yol açmayan gecikme sayısının seçimine götürecektir.

İki değişkenli VAR modeli 1,2 ve 3 gecikmeli değişkenler kullanılarak tahmin edilmiştir. İstatistiki olarak en uygun regresyon sonucunu veren modelin gecikme sayısı seçilmiştir. Her iki değişken içinde aynı gecikme sayısı belirlendiği için VAR modeli eşitlikleri ayrı ayrı tahmin edilebilir. 1 gecikmeli VAR modeli tahmin ve test istatistik sonuçları Tablo 5 ve 6'da verilmiştir.

Tablo 5: Özel Tüketim Harcamaları Eşitliği

Bağımlı Değişken Tüketim (C_t)

Açıklayıcı Değişkenler Sabit, Y_{t-1} ve C_{t-1}

Test İstatistikleri	Hes. Test İstatistiği	F (v_1, v_2)	$\alpha=0.05$ tablo değeri
AR(1) ¹	0.504	F (1,39)	4.09
AR(2) ²	0.579	F (2,38)	3.25
ARCH(1) ³	0.191	F (1,39)	4.09
Ramsey Reset ⁴	0.466	F (1,39)	4.09
Değişen Varyans ⁵	0.115	F (1,42)	4.07
Bera ve Jarque ⁶	3.349	χ^2 (2)	5.99

Modellerde yer alan test istatistiklerin ne anlama geldiği aşağıda verilmiştir. Test istatistiklerinin değerlendirilmesinde Breusch-Godfrey Langrange çarpanı testinin F versiyonu kullanılmıştır. F versiyonunun tercih nedeni Harvey (1989)'de belirtilmiştir.

1 $u_t = \rho u_{t-1} + \varepsilon_t$ eşitliği AR(1) şeklinde ifade edilir. AR(1)'in irdelenmesi aşamasında boş hipotez hata terimlerinin dizesel olarak ilişkisiz olduğunu, alternatif hipotez ise 1.sıra otokorelasyon problemini gösterir.

2 $u_t = \rho_1 u_{t-1} + \rho_2 u_{t-2} + \varepsilon_t$ eşitliği AR(2) şeklinde ifade edilir. Boş hipotez hata terimlerinin dizesel olarak ilişkisiz olduğunu, alternatif hipotez ise 2.sıra otokorelasyon sorunun varlığını belirtir.

3 Eşitlikteki hatalar arasında otokorelasyon problemine rastlanmamış olsa bile hataların varyansı, hataların geçmiş tarihi değerlerine bağlı olabilmektedir. Böyle modeller ARCH modelleri olarak adlandırılır. ARCH modellerinde hatalar arasında dizesel korelasyon olmasa dahi, önemli DW test istatistikleri bulunabilmektedir. Bu bağlamda ARCH etkisinin araştırılması için, kalıntıların otoregresif koşullu değişen varyans testine başvurulur. Bu test gözlenmiş olan dizesel korelasyonun aldatıcı olup olmadığını değerlendirmeyi mümkün kılar. ARCH (otoregresif koşullu değişen varyans) testi Engle (1982) tarafından önerilmiştir.

$$\text{Var}(e_t) = e_t^2 = \text{sabit} + \sum_{i=1}^p \delta_i e_{t-i}^2 + \text{hata} \quad i = 1, 2, 3, \dots, p$$

ifadesinde p sıra ARCH etkisi için LM istatistiği $\delta_i = 0$ 'ın test edilmesi ile ilgilidir. Burada e_t EKK kalıntılarını gösterir.

4 Fonksiyonel formun yanlış belirlenip belirlenmediği konusunda Ramsey'in Reset testi kullanılmıştır.

5 Değişen varyans testi, $E(e_t^2) = \sigma_t^2 = \sigma^2 + \gamma (X_t' \beta)^2$ modelinde $\gamma = 0$ 'ın test edilmesi ile ilgilidir.

6 Kalıntılar normal dağılıp dağılmadığının test edilmesi için, Bera ve Jarque (1981) test istatistiği kullanılmıştır.

Tablo 5'de hesaplanan test istatistikleri, 1. ve 2. sıra otokorelasyon probleminin, ARCH(1) etkisinin olmadığı sonucuna götürmektedir. Ayrıca, Ramsey'in Reset testi de modelde her hangi yanlış fonksiyonel form belirlenmesi

konusunda problem bulunmadığını göstermektedir. Değişen varyans test istatistiği sonucu hataların normalliği konusunda başvurulan Bera ve Jarque test istatistiği hataların normal dağıldığı sonucunu vermektedir.

Tablo 6: GSYİH Eşitliği

Bağımlı değişken : GSYİH (Y_t)

Açıklayıcı değişkenler: Sabit, Y_{t-1} ve C_{t-1}

Test İstatistikleri	Hes.Test İstatistiği	F (v_1, v_2)	$\alpha=0.05$ tablo değeri
AR(1) ¹	0.043	F (1,39)	4.09
AR(2) ²	1.205	F (2,38)	3.25
ARCH(1) ³	0.643	F (1,39)	4.09
Ramsey Reset ⁴	0.316	F (1,39)	4.09
Değişen Varyans ⁵	0.491	F (1,42)	4.07
Bera ve Jarque ⁶	5.983	χ^2 (2)	5.99

Tablo 6'da 1. ve 2. sıra otokorelasyon problemi, ARCH(1) etkisi, fonksiyonel form yanlış-belirlemesi ve değişen varyans sorunu görülmemektedir. Ayrıca hatalar normal dağılmıştır.

Sonuç olarak 1 gecikme verilen VAR modelinde herhangi istatistikî sorun görülmemektedir. Hata terimlerine ait varsayımlar sağlanmış olduğu için gecikme sayısının bir olarak seçilmesi uygun görülmüştür. 2 ve 3 gecikmeli VAR modelleri ilişkin tahmin sonuçları ve test istatistikleri hataların normal dağılmaması nedeniyle 1 gecikmeli VAR modelinin en uygun model olduğu sonucuna varılmaktadır. 2 ve 3 gecikmeli modele ilişkin test sonuçları ekte verilmiştir. 1 gecikmeli VAR modeli aşağıdaki şekilde (2.1) ve (2.2)'de oluşturulmuştur.

$$C_t = \alpha_0 + \alpha_1 Y_{t-1} + \alpha_2 C_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2.1)$$

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 Y_{t-1} + \beta_2 C_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2.2)$$

Ko-entegrasyonun varlığının tespitinden ve uzun dönem parametrelerini tahmininden önce birinci farkı alınmış tüketim (şekil 5) ve gelir (şekil 6) grafiklerine bakılmıştır. Bu değerler sıfır değerinin üstünde bir salınım gösterdiği için modele trend teriminin eklenmesi uygun görülmüştür. Bu durumda değişkenlerde ve veri üretme sürecinde doğrusal deterministik trendin olduğu varsayılmıştır. Seviye olarak Johansen tahmin yöntemiyle tahmin edilen modele bir gecikme verilmesi VAR modeli yardımıyla tahmin

Tablo 7 : Maksimum Öz Değer Testi

Öz değerler: 0.35461 0.023248

Boş Hipotez	Alternatif	Hes.Test İst.	%95*	%90**
-------------	------------	---------------	------	-------

Hipotez				
$r = 0$	$r = 1$	19.27	14.069	12.071
$r \leq 1$	$r = 2$	1.035	3.762	2.687

*,** Osterwald-Lenum (1990)

Tablo 8 : İz Testi

Boş Hipotez	Alternatif Hipotez	Hes.Test İst.	%95*	%90**
$r = 0$	$r = 1$	20.303	15.41	13.325
$r \leq 1$	$r = 2$	1.035	3.762	2.687

*,** Osterwald-Lenum (1990)

belirlenmişti. Seviye olarak alınan bir gecikmeli modelin Maksimum Olabilirlik yöntemi ile tahmini sonucunda test istatistiği değerleri ve tahmin sonuçları elde edilmiştir.

r eş-bütünleşik vektör sayısını göstermek üzere, Maksimum Öz Değer Olabilirlik Oranı (Maximum Eigenvalue Likelihood Ratio) testine dayalı olarak geliştirilen maksimum öz değere göre, eş-bütünleşme vektörünün olmadığını söyleyen boş hipotez $\alpha = 0.05$ ve $\alpha = 0.10$ önem seviyelerinde reddedilir. Bir eş-bütünleşmiş-entegrasyon vektörü olduğunu söyleyen alternatif hipotez kabul edilir. Bu durumda en azından bir eş-bütünleşmiş vektöre sahip olmaktayız. İki değişkene sahip olmamıza rağmen, birden daha fazla eş-bütünleşmiş vektörün varlığına karşı oluşturulan $r \leq 1$ boş hipotezi $\alpha = 0.05$ ve $\alpha = 0.10$ önem seviyelerinde ret edilememektedir. Sonuç olarak maksimum öz değer testine göre, değişkenler arasında uzun dönem ilişkisini destekleyen eş-bütünleşmiş vektör sayısı bir olarak bulunmaktadır.

Ko-entegrasyonun test edilmesi için başvurulan diğer bir test ise, iz testidir (trace test). İz testine ait hipotez testleri ve test istatistikleri Tablo 8'de verilmiştir. İz test istatistik değeri tablo değeri ile karşılaştırıldığında, değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin olmadığını söyleyen boş hipotez reddedilir. Dolayısıyla iz testi de bir eş-bütünleşik vektörün olduğu sonucunu vermektedir. İkinci aşamada benzer şekilde, eş-bütünleşmiş vektör sayısı $r \leq 1$ olarak kurulan boş hipotez ret edilememektedir. İz test istatistiği sonuçları maksimum öz değer testini desteklemektedir.

Bu durumda hem maksimum öz değer testine göre hem de iz testine göre bir tane eş-bütünleşmiş vektör olduğuna karar verilir. Dolayısıyla değişkenler arasında uzun dönem ilişki bulunmaktadır.

Eş-bütünleşik vektör $r = 1$ olarak belirlendikten sonra, elde edilen tahmin sonuçları, uyum (adjsument) ve eş-bütünleşmiş vektör değerleri Tablo 9'da verilmiştir:

Tablo 9:

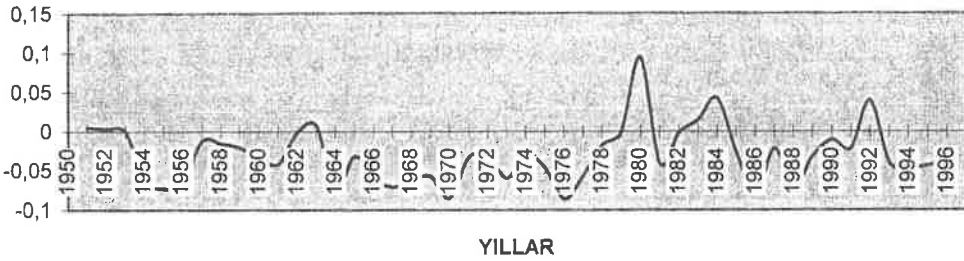
Ko-entegrasyon vektörü

Uyum matrisi

	β		α
Tüketim (C_t)	4.29	Tüketim (C_t)	-0.24
	(-1.0)*		(1.00)*
GSYİH (Y_t)	-4.04	GSYİH (Y_t)	-0.08
	(0.942)*		(0.33)*

* normalleştirilmiş değerler

Bu sonuçlara göre reel tüketim harcamaları ile reel gelir arasında $C_t = 0.942$ (Y_t) şeklinde uzun dönem ilişkisi tahmin edilmiştir. Dolayısıyla gelirdeki yüzde bir birimlik değişme tüketimde % 94.2 birimlik bir artışa sebebiyet verir (esneklik değeri). Uyum matrisi α uyum hızını ölçmektedir. α uyum hızı 0 ile -1 değerleri arasındadır. Değişkenler, denge değerinden uzaklaştıkları zaman eski denge değerine gelme hızını ölçer. Görüldüğü üzere α değerlerinin negatif işaretli olması ve -1'e yakın değer alması dengeden sapmaların uzun süreli olmayacağını kısa sürede eski denge konumuna döneceğini gösterir.

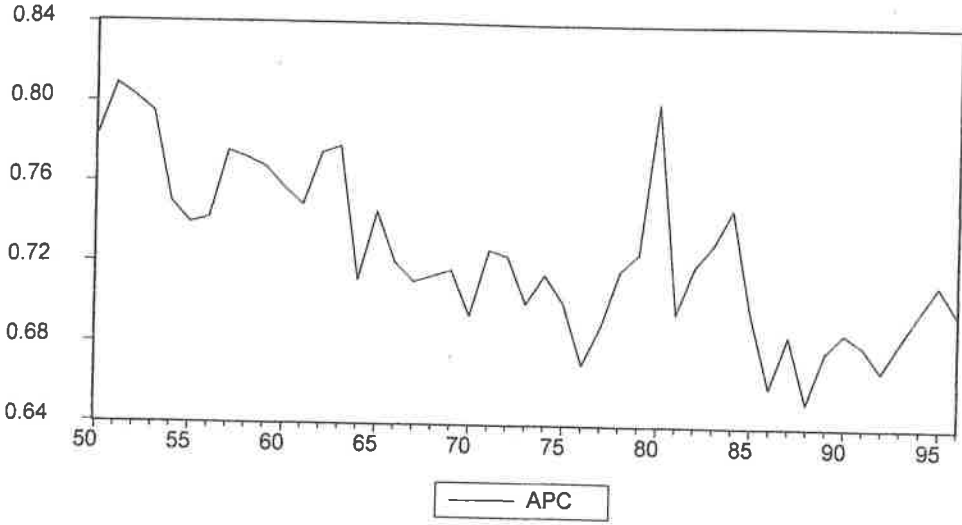
ŞEKİL 7: EŞ-BÜTÜNLEŞİK VEKTÖRÜN KALINTI DEĞERLERİ

Şekil 7'de ko-entegrasyon vektörü tahmin sonucunda elde edilen kalıntı değerlerinin durağan olduğu görülmektedir. Tüketim ve gelir değişkenleri arasında uzun dönem ilişkisi, gelirin uzun dönemde tüketimi açıklayacağı sonucuna götürür.

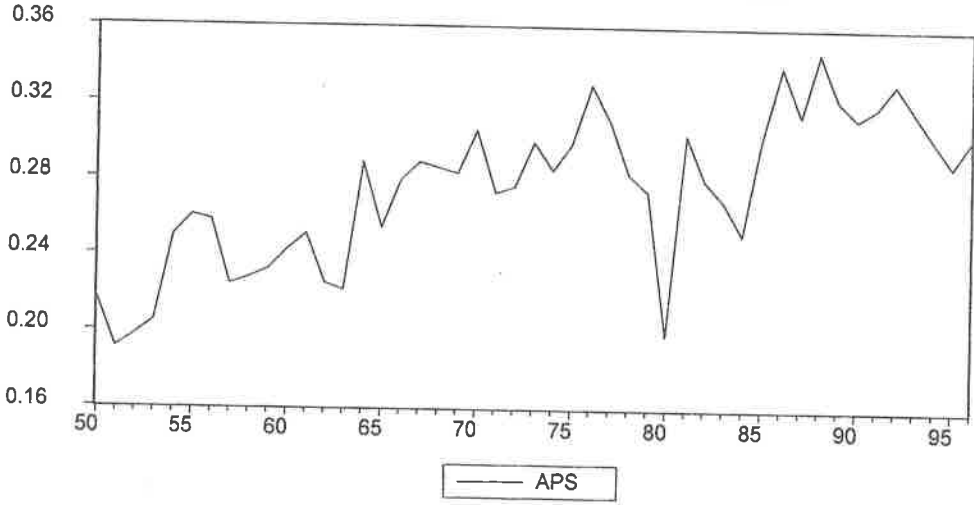
III. BASİT ÇARPAN VE MARJİNAL TÜKETİM EĞİLİMİ DEĞERLERİNİN HESAPLANMASI

Şekil 8'den görülebileceği üzere 1950-1996 döneminde Türkiye Ekonomisi için ortalama tüketim eğilimi zaman içerisinde azalma eğilimi göstermektedir. Buna karşın ortalama tasarruf eğilimi ise artmaktadır (Şekil 9).

ŞEKİL 8: ORTALAMA TÜKETİM EĞİLİMİ

ŞEKİL 9: ORTALAMA TASARRUF EĞİLİMİ

Tablo 10

	<u>APC</u>	<u>APS</u>
Max :	0.808	0.192
Min :	0.652	0.348
Ortalama :	0.723	0.277

Tablo 10 ortalama tüketim ve tasarruf değerlerinin 1950-1996 yılları arasında almış olduğu en yüksek, en düşük, ve ortalama değerleri göstermektedir. White ve diğerleri (1997) yöntemini takip ederek, tüketim harcamaları ile gelir arasında elde edilen 0.942 değerinin bu iki değişken arasındaki uzun dönemli ilişkinin esneklik değerini verdiği söyleyebiliriz. Buna göre esneklik (e) aşağıda belirtilen şekilde tanımlanabilir.

$$e = \left[\frac{\frac{\Delta C}{C}}{\frac{\Delta Y}{Y}} \right] = \frac{\Delta C}{C} \times \frac{Y}{\Delta Y} = \frac{\Delta C}{\Delta Y} \times \frac{Y}{C} = \text{MPC} \times (1 / \text{APC})$$

Buradan $\text{MPC} = (\Delta C / \Delta Y)$ olduğundan ve $\text{APC} = C/Y$ olduğundan, esneklik değerini aynı zamanda $e = \text{MPC} \times (1 / \text{APC})$ şeklinde de gösterebiliriz. Esneklik değeri Tablo 9'da 0.942 olarak hesaplandığına göre, Tablo 10'daki ortalama tüketim eğilimi değerlerini yerine koyarak marjinal tüketim eğiliminin değerini hesaplayabiliriz. Buna göre marjinal tüketim eğilimi (3) numaralı eşitlik kullanılarak elde edilebilir.

$$\text{MPC} = e \times \text{APC} \quad (3)$$

Marjinal tasarruf eğilimi (MPS), $(1-\text{MPC})$ 'ye eşit olduğundan, hesaplanan marjinal tüketim ve marjinal tasarruf eğilimi değerleri aşağıda verilmiştir.

Tablo 11

	<u>MPC</u>	<u>MPS</u>	<u>ÇARPAN (1/MPS)</u>
Max :	0.761	0.239	4.184
Min :	0.614	0.386	2.591
Ortalama :	0.681	0.319	3.135

Tablo 11' den elde edilen değerleri şu şekilde yorumlayabiliriz. Marjinal tüketim eğiliminin alacağı en yüksek değer 0.76, en düşük değer ise 0.61, ortalama değer ise 0.68 olarak bulunmuştur. Bu durumda vergi öncesi milli gelirden bir birimlik değişim toplam tüketim harcamalarını 0.76 oranında değiştirebileceğini söylemek mümkün olabilir. Aynı şekilde çarpan ortalama olarak 3.135 değerini almaktadır. Buna göre yine vergileri ve marjinal ithalat eğilimini göz önüne almadan yapılacak bir yorumda, otonom harcamalarda meydana gelecek bir değişiklik milli gelirden yaklaşık olarak üç katı büyüklüğünde bir değişime neden olabilecektir.

Burada gözardı edilmemesi gereken bir nokta, çalışmada basit çarpan değeri ($1/(1-\text{mpc})$) hesaplanmış olup, vergilerin düşülmesi sonucunda hesaplanacak MPC değerinin daha yüksek ve marjinal ithalat eğiliminin de analize dahil edilmesi durumunda, hesaplanacak olan çarpan değerinin de daha düşük çıkmasını bekleriz.

SONUÇ

Çalışmada, Türkiye ekonomisi için tüketim harcamaları ile gelir düzeyi arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi elde edilmiştir. Buradan hareketle hesaplanan marjinal tüketim eğilimi ve çarpan değerleri sonucunda, çarpan etkisiyle milli gelirin harcamalarda meydana gelen bir değişim sonucunda yaklaşık olarak üç katı artabileceği sonucuna varılmıştır. Çalışma basit çarpan formunda ele alındığı için, vergilerin etkisi ve dışa açık ekonomi durumu da analize dahil ederek çarpan değeri geliştirilebilir.

EK : Tablo: 1

Bağımlı değişken : Tüketim (C_t)

Açıklayıcı değişkenler: Sabit, Y_{t-1} , Y_{t-2} , C_{t-1} ve C_{t-2}

Test İstatistikleri	Hes.Test İstatistiği	F (v_1, v_2)	$\alpha=0.05$ tablo değeri
AR(1) ¹	1.621	F (1,36)	4.12
AR(2) ²	0.890	F (2,35)	3.28
ARCH(1) ³	0.282	F (1,36)	4.12
Ramsey Reset ⁴	0.105	F (1,36)	4.12
Değişen Varyans ⁵	0.247	F (1,41)	4.075
Bera ve Jarque ⁶	5.108	χ^2 (2)	5.99

Tablo: 2

Bağımlı değişken : GSYİH (Y_t)

Açıklayıcı değişkenler: Sabit, Y_{t-1} , Y_{t-2} , C_{t-1} ve C_{t-2}

Test İstatistikleri	Hes.Test İstatistiği	F (v_1, v_2)	$\alpha=0.05$ tablo değeri
AR(1) ¹	0.733	F (1,36)	4.12
AR(2) ²	1.813	F (2,35)	3.28
ARCH(1) ³	0.569	F (1,36)	4.12
Ramsey Reset ⁴	0.029	F (1,36)	4.12
Değişen Varyans ⁵	0.693	F (1,41)	4.075
Bera ve Jarque ⁶	8.708	χ^2 (2)	5.99

Tablo: 3

Bağımlı değişken : Tüketim (C_t)

Açıklayıcı değişkenler: Sabit, Y_{t-1} , Y_{t-2} , Y_{t-3} , C_{t-1} , C_{t-2} ve C_{t-3}

Test İstatistikleri	Hes.Test İstatistiği	F (v_1, v_2)	$\alpha=0.05$ tablo değeri
AR(1) ¹	3.375	F (1,33)	4.14
AR(2) ²	2.376	F (2,32)	3.30
ARCH(1) ³	0.115	F (1,33)	4.14
Ramsey Reset ⁴	0.068	F (1,33)	4.14

Değişen Varyans ⁵	0.491	F (1,40)	4.08
Bera ve Jarque ⁶	4.880	χ^2 (2)	5.99

Tablo: 4

Bağımlı değişken : GSYİH (Y_t)

Açıklayıcı değişkenler: Sabit, Y_{t-1} , Y_{t-2} , Y_{t-3} , C_{t-1} , C_{t-2} ve C_{t-3}

Test İstatistikleri	Hes. Test İstatistiği	F (v_1, v_2)	$\alpha=0.05$ tablo değeri
AR(1) ¹	3.757	F (1,33)	4.14
AR(2) ²	1.916	F (2,32)	3.30
ARCH(1) ³	0.540	F (1,33)	4.14
Ramsey Reset ⁴	0.011	F (1,33)	4.14
Değişen Varyans ⁵	1.423	F (1,40)	4.08
Bera ve Jarque ⁶	6.030	χ^2 (2)	5.99

KAYNAKÇA

- Branson, W.H. (1989), *Macroeconomic Theory and Policy*, 3.edt., Harper&Row.
- D.İ.E. *İstatistik Göstergeler*, çeşitli sayılar.
- Froyen,R.T (1996), *Macroeconomics*, 4.edt., Prentice Hall
- International Financial Statistics*, IMF, çeşitli sayılar.
- Johansen,S. (1988), "Stastical Analysis of Cointegration Vectors", *Journal of Economics Dynamics and Control*, 12, 231-254.
- Johansen,S. ve Juselius, K. (1990) "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Applications to the Demand for Money", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 169-210.
- Perron,P. (1989), "The Great crash, the oil price shock and the unit root hypothesis", *Econometrica*, 57, 1361-1401.
- Peseran,M.H ve Peseran,B. (1991) *An Interactive Econometric Software Package: User Manual*, U.K: Oxford University Press.
- Said, E. ve Dickey, D.A. (1984), "Testing for Unit Roots in Autoregressive-Moving Average Models of Unknown Order", *Biometrika*, 71, 599-607.
- Schlitzer,G. (1996), "Testing the null of stanionarity aganist the alternative of a unit root: An application to the Italian post-war economy", *Applied Economics*, 28, 327-331.
- White, H., Wuyts, M. ve Mukherjee, C.(1997) *Econometrics and Data Analysis for Developing Countries*, Routledge.

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE ULUSLARARASI FİNANSMAN VE DIŞ BORÇLARIN, NET KAYNAK TRANSFERLERİ ÇERÇEVESİNDE TARİHSEL İNCELEMESİ

Harun BAL*

(Abstract)

This paper aims to explore the dynamics of international finance and foreign debt in the Turkish economy. Net resource transfers dimensions (extent) of various periods are analyzed and some sort of interrelationship is found between quantity of the external debt stocks and macroeconomic management. Especially, during the 1980's and 1990's, to keep a positive net resource transfers on one hand and to maintain targeted foreign debt services on the other, the foreign debt stocks of Turkey has expanded. While the public sector was influential during the 1980's, with the integration of capital market with the world markets during 1990's the private sector became the leading sector in the development of this process. After the debt crisis of Southeast Asian countries and because of the slumps in the world economy, this process has begun to show discontinuities after 1998. Consequently, the positive net resource transfer process which is maintained for a long period of time, has begun to leave its place to negative net resource transfer process.

Keywords: International Finance, External Debt, Net Resource Transfers, Turkish Economy.

Giriş

Türkiye ekonomisinin uluslararası finansman ile olan ilişkileri uzun dönemler boyunca sınırlı gelişmeler gösteren bir karakter sergilemiştir. İzlenen kalkınma politikalarının politik bir yansıması olarak kabul edilebilecek bu özellik 1980'li yıllarda radikal bir değişikliğe uğramış ve uluslararası finansmanın tüm çeşitleriyle harekete geçirilmesine yönelik politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Bu yeni evrenin temel hedefi, finansal akımların ülke ekonomisine sürekli net pozitif kaynak transferini sağlamak olmuştur.

İktisadi büyümeyi hızlandırmak ve gelişme yolundaki Türkiye ekonomisine çeşitli açılardan destek sağlamak amaçlı yeni politikalar neticesinde dış borç stoku hızla artış gösterirken, uluslararası finansmanın diğer şekilleri de benzer bir gelişmeye sahne olmuştur. Bu çalışma, söz konusu gelişmeleri ve konu üzerinde belirleyici olan

*Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, Adana.

temel dinamikleri inceleme ve analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede sırasıyla; Türkiye ekonomisi açısından uluslararası finansman ve dış borçlanmanın önemi ve bunların dönemsel gelişim trendleri net kaynak transferleri çerçevesinde incelenerek ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca, 1997 yılından itibaren ortaya çıkan global krizin Türkiye'nin dış finansmanları açısından etkileri üzerinde de durulacaktır.

1. Türkiye Ekonomisinde Uluslararası Finansman ve Dış Borçlanmanın Önemi

Gelişme sürecinin farklı safhalarında farklı iktisat politikaların uygulandığı ülkemizde hemen her dönemde en önemli sorunlardan bir tanesi kaynak-finansman yetersizlikleri olmuştur. Özellikle ikinci dünya savaşı sonrasında ekonominin yurtiçi kaynakların ötesinde kaynak kullanımını gerektiren bir büyüme rayına oturturulması ve bu yöndeki bilinçli çabalar Türkiye ekonomisinin uluslararası finansman ihtiyaçlarını arttırmıştır (Berksoy ve Saltoğlu, 1998, s.45).

Gelişmiş ülkelerin pek çoğu, ihtiyaç duydukları finansmanların ya tamamını ya da çok büyük bir bölümünü yurtiçi finansmanlar şeklinde temin etmekte ve genellikle dış borçlanmadan kaçınmayı tercih etmekteledir. Bu sayede dış borçlanmanın getirebileceği her türlü dışsal riskler elimine edilebilmekte, borç idarelerinin temel görevi genellikle iç borçlanma ve yönetimi ile sınırlı olmaktadır. Gelişmiş ülkelerin sahip oldukları geniş ve derinliğe sahip finansal piyasalar bu amaca rahatlıkla hizmet edebilmektedir. Böylece, gelişmiş ülkeler GOÜ'lere kıyasla çok daha yüksek borç stoklarına sahip olmakla beraber, bunları döndürebilmekte (roll-over) genellikle ciddi sorunlarla karşılaşmamaktadırlar. GOÜ'ler ve bu bağlamda Türkiye ekonomisi, finansal piyasaların sığ yapıda olmaları sebebiyle düşük miktarda olsalar dahi borç stoklarını döndürebilmekte önemli güçlüklerle karşı karşıyadırlar.

Tablo 1: Çeşitli Ekonomilerde Finansal Sistem ve Kamu Borçlarının Boyutları (1995 Verileri, % olarak)

Ülkeler	Finansal Sistem/Milli Gelir	Kamu Borçları/ Finansal Sistem	Ülkeler	Finansal Sistem/Milli gelir	Kamu Borçları/ Finansal Sistem
Belçika	92	163	Fransa	73	73
Danimarka	42	183	İtalya	61	204
Almanya	57	162	Hollanda	80	102
Yunanistan	55	197	İngiltere	60	58
İspanya	89	64	Türkiye	18	323

Kaynak: TBB, Bankacılık ve Araştırma Grubu, Bankacılar Dergisi, Haziran 1996, s.18.

Not: Yukarıdaki tablonun oluşturulmasında kullanılan finansal sistem verileri M3 olarak alınmış olup, içeriğinde bulunan kalemler şöyledir; M3: Dolaşımdaki para + Vadesiz mevduat (resmi mevduat dışında) + Vadeli mevduat (resmi mevduat dışında) + Resmi kuruluşların mevduatı + Merkez Bankasındaki diğer mevduat.

Tablo 1'den görüleceği üzere, Türkiye'deki finansal sistem (M3 olarak), gerek mutlak olarak gerekse finansal sistemin milli gelire oranı olarak dikkate alındığında çok sınırlı bir büyüklüktedir. M3'ün milli gelire oranı Avrupa Birliği ülkelerinde %80 civarında iken, bu oran ülkemizde %18'dir. Türkiye'deki kamu borçlarının (iç ve dış) milli gelire oranı daha düşük düzeylerde olmakla beraber, kamu borçlarının finansal sektörün büyüklüğüne oranı çok yüksek seviyededir. Örneğin, Almanya'da %163, Fransa'da %73, İngiltere'de %58, İspanya'da %64 olan bu oran Türkiye'de %323'tür.

Dolayısıyla, Türkiye ve diğer GOÜ'ler söz konusu borç yükünü belirli seviyelerde tutabilmek için bir yandan borçlanmalarını sınırlamaya çalışmak, diğer yandan da finansal sistemlerini büyütmek ihtiyacı içindedirler. Ancak, bu iki amaca aynı anda ulaşabilmek zordur ve kalkınma arayışları bu ekonomilerin dış borçlanmalara gitmelerini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk sadece yurtiçi finansman yetersizliği boyutlarında kalmamakta, ayrıca, dış ticaret ve ödemeler dengesinin finansmanı bağlamında da kendisini hissettirmektedir. Öte yandan, Türkiye ve diğer GOÜ'leri dış borçlanmalara sevk eden bir üçüncü boyut ise, var olan dış borç stoklarının döndürülebilmesinin (refinansmanı) gerekliliği nedeniyle yeni dış borçlanmalara gitme zorunluluğudur.

Türkiye ekonomisini dış borçlanmalara sevk eden diğer bir sebep ise, 1980'li yıllarla birlikte gündeme gelen finansal serbestleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan piyasalararası finansman maliyetlerindeki farklılıklardır. Ekonomik birimler, finansman ihtiyaçlarının temininde yurtiçi ve yurtdışı fon maliyetlerini geleceğe ilişkin bekleyişleri çerçevesinde değerlendirerek dış borçlanmayı tercih edebilir hale gelmişlerdir. Özellikle, 1980'li yılların sonlarından itibaren bu durum Türk ekonomisi için yeni bir dış borçlanma motivasyonu olarak önemini giderek arttırmıştır. Sonuç olarak kalkınma arayışındaki Türkiye'nin kaynak ihtiyacı uzun yıllardır hep olagelmıştır. Bunu, 1950 sonrasında itibaren aşağıdaki Tablo 2'den izlemek mümkündür.

Türkiye ekonomisinin uluslararası finansman ve bu bağlamda dış borçlanma ile olan ilişkileri süreklilik arz eden tek bir eğilim göstermemiştir. Ekonominin gelişim sürecinde çeşitli dönemlerde çeşitli trendlerin varlığı söz konusudur. Bu durum, ülkemizde izlenen makro ekonomik politikalar ve gelişme konseptlerinin doğrudan veya dolaylı sonuçları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 2: Türkiye ekonomisinde 1950-1998 Döneminde GSMH Büyüme Hızları, Yurt İçi Tasarruflar, Sabit Sermaye Yatırımları ve Kaynak Dengesinin Gelişimi (Cari Fiyatlarla) (% Olarak)

Yıllar	GSMH Büyüme Hızı	Yurtiçi Tasarruflar	Sabit Sermaye Yatırımları	Kaynak Dengesi	Yıllar	GSMH Büyüme Hızı	Yurtiçi Tasarruflar	Sabit Sermaye Yatırımları	Kaynak Dengesi
1950	12.8	12.1	11	1.1	1979	-0.5	15.7	21	-5.3
1955	7.9	18.1	15.9	2.2	1980	-2.8	16	19.6	-3.6
1960	3.4	16	16.1	-0.1	1981	4.8	18.3	18.7	-0.4
1962	6.2	12.8	15.2	-2.4	1982	3.1	17.1	18	-0.9
1963	9.7	15.1	17	-1.9	1983	4.2	16.5	18.9	-2.4
1964	4.1	16.8	16	-0.8	1984	7.1	16.5	17.9	-1.4
1965	3.1	17.7	17	-0.7	1985	4.3	18.9	20	-1.1
1966	12	18.8	17.7	1.1	1986	6.8	21.9	23.1	-1.2
1967	4.2	20.1	19.3	0.8	1987	9.8	23.9	24.6	-0.7
1968	6.7	21.1	20.9	0.2	1988	1.5	27.2	26.1	1.1
1969	4.3	22.1	22.4	-0.3	1989	1.6	22.1	22.5	-0.4
1970	4.4	22.1	22.2	-0.1	1990	9.4	22	22.6	-0.6
1971	7	20.8	19.7	1.1	1991	0.3	21.4	23.7	-2.3
1972	9.2	21.4	20.8	0.6	1992	6.4	21.6	23.4	-1.8
1973	4.9	21.5	20.4	1.1	1993	8.1	22.7	26.3	-3.6
1974	3.3	19.6	19	0.6	1994	-6.1	23.1	24.5	-1.4
1975	6.1	19.6	21.5	-1.9	1995	8	22.1	24	-1.9
1976	9	22.5	24.6	-2.1	1996	7.1	19.8	25.1	-5.3
1977	3	20.4	25.9	-5.5	1997	8.3	21.3	26.3	-5
1978	1.2	17	22.6	-5.6	1998	3.8	21.2	26	-4.8

Kaynak: DPT, TCMB, (1987 Yılından itibaren DİE yeni milli gelir serisi

kullanılmıştır).

2. 1980 Öncesi Dönemde Uluslararası Finansman ve Dış Borçlar

Türkiye ekonomisinde uluslararası finansman ve dış borçlanma ilişkileri 1980 sonrası dönemle kıyaslandığında 1923-1979 döneminin göreceli olarak pasif bir yapıda olduğu gözlenmektedir. Bununla birlikte söz konusu dönem kendi içinde de farklı dinamikler ve trendler içermektedir. Çeşitli çalışmalar, bu dönemin incelemesini üç boyutta ele almaktadır. Bunlardan ilki, 1923-1950 arası dönem olup, gerek siyasi gerekse ekonomik alanda yeni kurulan bir ülkenin karşılaşılabileceği tüm zorluklar ve transformasyon süreçlerinin özel bir ağırlığı, fakir bir hammadde ekonomisi için dönemin temel belirleyicisi olmuştur. Üstelik bu dönem, ülkenin Lozan anlaşmasından kaynaklanan olumsuz bazı yükümlülükleri ve negatif dış finansman süreçlerini karşılamak zorunluluğunu da kapsamaktadır.

Dönem boyunca gerçekleştirilen millileştirme faaliyetleri bu sürecin hızlanmasına neden olurken net negatif sermaye transferlerine neden oluşturmuştur. Duyunu Umumiye idaresinin olumsuz hatıraları, dünya ekonomik krizi ve 1930'lu yıllardan itibaren izlenen devletçi ekonomik politikalar genç cumhuriyetin dış

borçlanmalar konusunda aşırı hassasiyet göstermesine neden olmuştur. Bu hassasiyet, hükümetlerce izlenen bütçe politikalarında da kendisini göstermiştir.

Özetle, 1923'den 1940'lı yılların sonlarına dek Türkiye ekonomisinin uluslararası finansman ilişkileri genellikle son derece sınırlı olmuştur. Yabancı sermaye yatırımlarının engellenmesi ve yapılan millileştirmeler bu alanda önemli kısıtlar oluşturmuştur. Uluslararası finansman ilişkileri asıl olarak siyasi yönü ağır basan ikili finansmanlar şeklinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, bu dönemde Türkiye ekonomisinin göstermiş olduğu performansın oldukça zayıf kalmasında diğer faktörlerin yanı sıra ülkenin uluslararası finansmanlardan yeterince yararlanma isteğinin olmaması da etkili olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem iki kutuplu yeni dünya düzeninin ve yeni uluslararası kurumların oluşturulduğu bir dönemdir. Bu dönem aynı zamanda Türkiye ekonomisi açısından iç ve dış etkilerin kesişmesi nedeniyle, ülkenin daha liberal adımlar atmasını gündeme getirmiş ve uluslararası finansmanlara olan ilginin artmasına yol açmıştır. Truman doktrini çerçevesinde uygulamaya konulan Marshall Planından yararlanma çabalarının yanısıra, ikili ve çok yanlı finansman arayışlarının bu dönemde yoğunlaştığı ve önemli miktarlarda dış kredi teminine gidildiği görülmektedir (Açba, 1988, s.194).

Özel sektöre ve uluslararası finansmanlara büyük ümitlerin bağlandığı bu yeni dönemde, dış kaynak için öncelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına verilmiştir. Bu konuda çeşitli yasal düzenlemelere gidilmiş olmakla beraber, istenilen sonuçlara ulaşılamaması dış borç üzerinde yoğunlaşmaya neden olmuştur. Özellikle ikili ve çok yanlı finansmanlarda bir patlama yaşanmıştır. ABD'den sağlanan önemli miktardaki ikili finansmanlar ve bunların önemli bir bölümünün de bağış şeklinde olması dikkate değerdir. Dış borç stokunun dönem boyunca çok önemli miktarda artması ve ödemeler dengesi problemleri sonuçta dış borç krizine neden olmuştur.

1950'li yıllar, Türkiye ekonomisi açısından uluslararası finansmanlara yoğun olarak başvuru bir dönem olmuştur. Dış borçlanmalar ve bağışlar üzerine kurulan bu yapı ülke ekonomisine önemli bir dönüşüm ve yatırım hamlesi imkanı sağlamıştır. Yüksek oranlı büyüme hızları da bu sürecin bir yansıması olarak gerçekleşmiştir. Dönem boyunca alınan krediler ve bağışların geri ödemeleri önemli ölçüde aşıyor olması ve dolayısıyla net pozitif kaynak transferinin varlığı dönemin en temel karakteristiklerinden biridir. Bununla birlikte ekonominin reel döviz gelirlerini artırıcı yeterli önlemlerin olmayışı ve borç yönetiminin gerek kurumsal gerekse mikro ekonomik yönetim açısından tutarsızlıkları dönemin sonuna doğru önemli olumsuzluklara da neden olmuştur.

1980 öncesi dönemin üçüncü boyutu olarak ifade edilebilecek 1960 ve 1970'li yıllar, Türkiye ekonomisinin gelişim dinamikleri açısından literatürde yaygın bir şekilde planlı dönem tecrübesi olarak değerlendirilmektedir. 1950'li yıllarda izlenen ekonomik politikalara bir tepki olarak şekillenen yeni dönem iktisat politikaları, planlı-programlı ve devletçi bir karaktere sahip yeni bir gelişme konsepti çerçevesinde

ortaya konulmuştur. İlk aşamada da kalkınma plan ve programlarını hazırlamak üzere DPT kurulmuştur. Bir önceki dönemde ekonominin karşı karşıya kaldığı döviz darlığı ve dış borç sorunları, yeni dönemde yönetimin uluslararası finansmanlara karşı olan bakış açısında değişikliklere neden olmuştur. Bu çerçevede öncelikle ekonominin uluslararası finansmanlara bağımlılığının azaltılmasına yönelik makro ekonomik politikalar benimsenmiştir. Ancak bu yaklaşım, dış finansmanı tamamen reddetmek yerine, plan hedefleri çerçevesinde ve etkin kullanımını hedeflemiştir. Planlı dönem aynı zamanda uluslararası finansmanların asıl olarak kamu sektörü eliyle kullanımını amaçlarken, özel sektörün kısıtlanmasına yönelik bakış ve uygulamaları gündeme getirmiştir. Nitekim 1963-1972 arası dönemde özel dış kredilerin kullanımı kısıtlamaya tabi tutulmuştur (Kazgan, 1988, s.285).

Planlı dönemin uluslararası finansmanlar açısından önemli bir boyutu ise, Türk ekonomisine yönelik dış kaynak akışlarının planlı ve koordine bir şekilde temin edilebilmesini sağlamak üzere 1962 yılında OECD bünyesinde "Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu"nun kurulmasıdır. Konsorsiyum üyeleri bazı gelişmiş ülkeler ve uluslararası mali kuruluşlardır. Yaklaşık olarak 30 yıl görev yapan konsorsiyum, ülkemize yönelik dış finansman akışlarının sağlanması, koordinasyonu ve kredilerin mali koşullarının uyumlaştırılması görevlerinin yanısıra çeşitli dönemlerde karşılaşılan dış borç ödeme/erteleme görüşmelerinde de etkili olmuştur. Konsorsiyum aracılığıyla sağlanan kredilerin genel özelliği ise ikili ve çok yanlı finansmanların özellikleri ile ortak bir çizgide gerçekleşmesidir. Konsorsiyum, kalkınma programlarınca belirlenen dış kaynakların temininde en önemli kaynak haline gelmiştir. 1962-69 yılları arasında sağlanan kredilerin %85'inin konsorsiyum kaynaklı olması dikkate değerdir (Pirimoğlu, 1982, s.56).

Kısaca, 1960'lı yıllarda Türkiye'ye yönelik uluslararası finansmanlarda hızlı artışların olduğu görülmektedir. Batılı ülkelerin, sadece 1961 yılında ikili finansman şeklinde 1950'li yıllardaki tüm dış yardımların dörtte birine eşit olan 400 milyon dolarlık yeni kredi açması sözkonusudur (Altan, 1986, s.103). 1960'lı yıllar aynı zamanda uluslararası finansmanların ülke ekonomisine net pozitif kaynak transferine neden olacak şekilde gerçekleşme gösterdiği bir dönemdir. Buna ilave olarak, bedelsiz ithalat ve işçi gelirleri de yeni birer finansman kaynağı olarak devreye girmiştir. Sağlanan finansmanlar büyük ölçüde ikili ve çok yanlı finansmanlar şeklinde gerçekleşmiş, ticari krediler önemlerini kaybetmiştir.

Aynı durum 1970'li yılların başlarında da devam etmiştir. İkili ve çok yanlı resmi finansmanlarda gelişmeler varlığını sürdürürken, bedelsiz ithalat ve işçi gelirleri hızlı artışlar sergileyerek ülke ekonomisine önemli imkanlar sağlamayı sürdürmüştür. Anılan dönemdeki gelişmelere istikrarlı ve yüksek GSMH büyüme oranları eşlik etmiştir. Ödemeler dengesi ise, 1973 yılına gelindiğinde 473 milyon dolarlık bir fazlalıkla sonuçlanmıştır. 1970'li yılların başlangıcındaki bu olumlu gelişmeler, ekonomide bir rahatlamanın doğmasına yol açarken, dış kaynak kullanımını takviye edecek açılımlar yapma olanağını da yaratmıştır. Açılımların en önemlileri şunlardır (Kazgan, 1988, s.284); Özel dış kredilere kolaylık, dövize çevrilebilir TL mevduat

hesapları uygulamaları, döviz tevdiat hesapları uygulamaları ve yetkili bankalara döviz pozisyonu tutma yetkilerinin tanınması.

Kuşkusuz bu enstrümanlar ekonominin dış kaynak giriş imkanını arttırıcı oluşumlardı. Ancak bunları asıl olarak harekete geçiren şey ise, 1970'li yılların ikinci yarısına doğru ortaya çıkan ekonomik ve siyasi konjonktürdür. Bunlar başlıklar olarak şöyle sıralanabilir: Yüksek hızlı ekonomik büyüme oranlarını devam ettirme çabaları, ithal ikame sanayileşme modelinin dışa bağımlı gelişen yapısı nedeniyle ortaya çıkan ve hızla artma gösteren ithalat talebi, izlenilen aşırı değerlenmiş kur politikası ve bunun ihracat gelirleri üzerindeki olumsuz etkileri ile tüketim malları ithalatı, turizm ve benzeri döviz talebini arttırıcı etkiler, ithalatı kısıtlayıcı bazı önlemlerin (teminatlar, denge vergileri, liberasyon oranı gibi) hızla aşağıya çekilmesi, Kıbrıs Barış Harekatı ve bazı batılı ülkelerce uygulanan ekonomik ambargo uygulamaları ile Türkiye'ye yardım konsorsiyumu kredilerinde hızlı daralma süreçleri, işçi döviz gelirlerinde batılı ülkelerde yaşanan ekonomik kriz nedeniyle ortaya çıkan gerilemeler, tasarruf eğilimlerini olumsuz yönde etkileyen negatif faiz politikaları, kamu yönetiminde istikrarsızlık ve aynı anda çok sayıda projeyi yürürlüğe koymaya yönelik popülist politikalar ile dünya petrol fiyatlarında ortaya çıkan %400 civarındaki ani ve hızlı artışlar.

Ana başlıklar şeklinde ifade ettiğimiz bu süreçler, 1970'li yılların Türkiye'sini ekonomik gelişme ve uluslararası finansmanlar açısından daha önceleri görülmedik bir şekilde hareketlilik içine sokmuştur. Diğer GOÜ'lerin trendleri ile örtüşük bir karakter sergileyen bu oluşumlar sonucunda Türkiye'nin dış borç stoklarında çok hızlı artışlar olmuştur. Borçlanmanın nitelik ve mali koşulları itibariyle de çok önemli değişiklikler olmuştur.

Borçlanmalar giderek özel-ticari kaynaklar şeklinde bir dönüşüme uğrarken, toplam borçlanmalar açısından vadelerin kısalması, ortalama faiz oranlarının yükselmesi, değişken faizli borçlanmaların toplam borçlar içindeki payının artışı, geri ödemesiz dönemlerdeki gerilemeler sözkonusu olmuştur. Özel dış borçlanmalarda önemli artışlar gerçekleşmiştir. Tablo 3, anılan dönemde Türkiye ekonomisindeki dış borçlanmalar hakkında özet bilgiler sunmaktadır.

Tablo 3: 1970'li Yıllarda Türkiye Ekonomisinde Dış Borçların Gelişimi (Milyon Dolar)

	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
Orta ve Uzun Vadeliiler	2.984	3.722	3.325	3.838	4.725	6.618	10.048	12.781
Kamu ve Kamu Garantili	2.869	3.526	3.179	3.590	4.305	6.353	10.980	11.940
Özel	115	146	146	248	-	-	-	841
Kısa Vadeliiler (*)	279	223	1.155	3.051	6.093	7.176	3.556	2.480
Özel	225	145	999	1.781	4.407	5.282	2.062	1.031
DÇM'ler	225	145	999	1.036	2.267	2.860	617	573
Ticari	-	-	-	745	2.140	2.422	1.445	481
Kamu	54	78	156	1.270	1.686	1.894	1.104	1.148
Toplam	3.263	3.495	4.480	6.889	10.818	13.794	13.604	15.261

Kaynak: Ziya Öniş, 1989, s.78. (*) Üç yıldan kısa vadeliileri göstermektedir.

Tablo 3'ten görüleceği üzere, dönem boyunca kısa vadeli dış borçlardaki artış önemli boyutlardadır. Kısa vadeli dış borçların toplam borçlara oranı 1970'li yılların başlarında hemen hemen sıfır düzeyinde iken, 1978 itibarıyla %51.5'e kadar yükselmiştir (Cangöz, 1994, s.8). Diğer kredi türlerine kıyasla oldukça pahalı olabilen bu tür krediler sürekli refınansman yapılmasına neden olurken, 1970'li yılların sonlarına doğru dış ödemeler dengesinde yaşanan krizle birlikte ödenemez hale gelmiş ve Türkiye ekonomisi hızlı bir şekilde dış borç krizi sorunu ile karşı karşıya kalmıştır.

Türkiye'nin dış ekonomik ilişkileri açısından son derece trajik gelişmelere sahne olan bu dönem çeşitli palyatif tedbirlerle aşılmaya çalışıldıysa da (Kazgan, 1988, s.295) kaçınılmaz bir şekilde dış kreditorlerle borç erteleme müzakerelerinin başlamasına neden olmuştur. Dış borç yönetiminin temel ilkelerinden biri olan borç stoklarına ilişkin gerekli enformasyonun dahi yeterince olmadığı bir ortamda yapılan çeşitli görüşmeler neticesinde 1977-82 döneminde dış borç ödemeleri büyük ölçüde ertelenmiştir. Bu dönemde yapılan erteleme anlaşmaları ile özel borçlar da devlet borcu haline dönüştürülmüşlerdir (Pakdemirli, 1985, s.38). Erteleme anlaşmalarıyla ticari borçlar devlet borcu kapsamına alınırken, faizler de kapitalize edilerek ana paraya dönüştürülmüş ve dış borç stokuna eklenmiştir (Cangöz, 1994, s.8).

Türkiye'nin dış borç ertelemelerine giriştiği bu dönemde GOÜ'lerin genel dış borç krizi sinyal vermekle birlikte henüz başlamamıştı. Bu sebeple Türkiye'nin diğer GOÜ'lerden daha önce borç krizi yaşamaya başlaması, ülkemizin 1978-82 yılları arasında en çok borç ertelemesine giden ülke ünvanı almasına da yol açmıştır (Bal, 1998, s.81).

Türkiye'nin 1970'li yılların sonlarından itibaren gerçekleştirdiği dış borç ertelemeleri oldukça önemli miktarlarda olup, toplam 9.810 milyar dolara karşılık gelmektedir (Ertelenen borçların kreditorleri, tipleri ve erteleme koşullarının detayı için Bkz. Lavy ve Rapoport, 1992, s.324). Ertelenen borçlar içindeki özel sektör borçları devlet borcu haline getirilirken, DÇM borçları ise Merkez Bankası borcu

haline dönüştürülmüştür (Evgin, 1996, s.73). Ertelenen borçların vadeleri, 1980'li yılların tamamını kapsayacak şekilde ayarlanmıştır.

Dolayısıyla Türkiye ekonomisinin 1970'li yıllardaki kontrolsüz ve hesapsız bir şekilde dış kaynak teminine yönelmesi, bir yandan ekonominin pozitif net kaynak transferleri ile beslenerek 1970'li yıllarda önemli büyüme oranları elde edilmesine yol açarken, diğer yandan da gerçek anlamda bir dış borç birikimine neden olmuştur. Böyle bir mekanizma ise etkileri uzun süre devam edecek ve ileriki yıllarda da dış borç birikimini devamlı kılacak dinamiklerin çalışmasına neden olacaktır.

1970'li yıllarda yaşanan gelişmeler Türkiye'nin uluslararası finansmanın özellikle borçluluk doğurmayan tiplerinden ve diğer şekillerinden uzak kalmasında son derece etkili olmuştur. Bu durumu, 1923-1979 döneminde Türkiye'ye gelen yabancı sermaye yatırımlarının birikimli değerinin sadece 228.1 milyon dolarda kalmasından anlamak mümkündür (Uras, 1981, s.414). Dönem içerisindeki tek olumlu gelişme ise işçi dövizlerinde yaşanan sınırlı artışlardır (Berksu, 1981, s.151).

3. 1980 Dönüşümü ve Sonrası Dönemde Türkiye Ekonomisinde Uluslararası Finansman ve Dış Borçların Gelişimi

Türkiye ekonomisi 1980'li yıllara 24 Ocak istikrar programının eşliğinde, iç ve dış taleplerin belirleyici olduğu yeni bir gelişme konsepti ekseninde adım atmıştır. Türkiye Cumhuriyetinin kurulduğu yıldan o güne en radikal ekonomik dönüşümün hedef alındığı program, özü itibarıyla liberal bir ekonomik yapılanmanın şartlarını oluşturmak ve uygulayabilmek üzere hazırlanmıştır.

Türkiye ekonomisi 1980'li yıllara, 1970'li yılların neden olduğu olumsuz borç mirası ile başlangıç yapmak zorunda kalmıştır. 1980'li yıllar ekonomik politikaları bu sorunu aşmak için öncelikle çeşitli borç erteleme operasyonlarını uygulayarak, ardından da yeni finansman imkanlarını harekete geçirecek arayışlara sahne olmuştur. Atılan adımların ilk sonucu dış borçların yeniden yapılandırılması olmuştur. Böylece, bir yandan dış borçlar içerisindeki en sıkıntılı kalem olan kısa vadeli borçların toplam borçlara oranı %10'a çekilirken (1982 yılı için) (Evgin, 1996, s.83), diğer yandan da ileri tarihlere aktarılan borçlar ölçüsünde ekonomiye dış kaynak girişi sağlanmıştır (Şenel, 1994, s.23).

İkinci adım ise ekonomiye ikili ve çok yanlı finansmanlar şeklinde taze kaynak girişinin sağlanması noktasında atılmıştır. Bu dönemde Türkiye gerek IMF, gerekse Dünya Bankası kredilerinin en yoğun kullanıcıları arasındadır. Ayrıca, OECD Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu çerçevesinde önemli miktarlarda finansman imkanları kullanımına sunulmuştur. Dönemin siyasi ve ekonomik konjonktürünün özel etkileri ile Türkiye'nin bir NATO üyesi olarak Orta Doğu'daki özel konumu bu tür desteklerin emsali görülmedik bir şekilde harekete geçirilmesinde, temel belirleyici faktör olmuştur (Celasun ve rodrik, 1989, s.208).

Aynı zamanda ekonominin mevcut borç stokuna yeni ilaveler gelmesine yol açan bu gelişmeler neticesinde Türkiye'nin toplam dış borçları 1979 yılında 13.9 milyar dolar iken, 1984 yılı itibariyle yaklaşık olarak 21 milyar dolara ulaşmıştır. Bu gelişmede resmi kaynakların yanısıra 1982 yılından itibaren temin edilmeye başlanabilen sendikasyon kredileri, kısa vadeli dış borçların yenilenmesi ve yenilerinin alınması, ihracat kredileri ile Dresdner Bank operasyonları etkili olmuştur.

Türkiye ekonomisinin 1980'li yılların başlangıç dönemlerinde uluslararası finansmanlarla olan söz konusu ilişkileri ekonominin diğer alanlarında sürdürülen reformların hayata geçirilmesinde belirleyici olurken, aynı zamanda uluslararası finansmanlar alanında da radikal bir dönüşüme yol açmıştır denilebilir. Buna göre, daha önceki dönemlerde uluslararası finansmanın genel olarak sakınılması gereken ve ancak yardımcı bir faktör olarak değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin anlayış, yerini ekonomik gelişmenin biraz da zorunlu olarak vazgeçilmez bir unsuru olduğu anlayışına terk etmiştir (Sönmez, 1998, s.492).

1980 sonrası izlenen dönüşüm programının genel yapısı ile içsel tutarlılığa sahip olan yeni yaklaşım, uluslararası finansmanın sadece sınırlı bir kaç kalemlerle değil, tüm çeşitleriyle harekete geçirilmesini arzu eden ve ekonominin döviz ihtiyaçlarından kaynaklanan sıkıntılarının tamamen ortadan kaldırılmasını hedefleyen bir yaklaşıma sahiptir. 1984 yılında kurulan hükümet tarafından çok daha yoğun bir şekilde ve liberalizmin diğer alt unsurlarıyla bezelen söz konusu politikalar bu yönde güçlü adımlar atılmasını sağlamış ve uluslararası kurumların da yoğun desteğini sağlamıştır. Nitekim, Türkiye'nin 1980'li yıllarda dış ticaret ve diğer döviz kazandırıcı alanlarda gösterdiği yüksek performans çeşitli çalışmalarda Türkiye'nin önemli başarıları arasında gösterilmektedir (Bkz, Wijnberger ve diğ, 1992).

1984 yılından itibaren Türkiye ekonomisi, öncülüğünü kamu sektörünün yaptığı bir süreçte yeniden yüksek oranlı büyüme rotasına oturacak şekilde yatırım hamlesine sahne olmuştur. 1980 reformlarının temel felsefesi çerçevesinde devletin özellikle oto yollar, enerji ve iletişim gibi alt yapı faaliyetlerine yönelmesinin söz konusu olduğu bu dönemde uluslararası finansmanların yoğun bir şekilde kullanımı sözkonusudur. Sağlanan finansmanlar içerisinde program kredilerinin giderek azaldığı, proje kredilerinin ise yoğunluk kazandığı görülmektedir. Çoğunlukla ikili ve çok yanlı finansmanlardan oluşan bu kredilerin en uygun koşullara sahip olanlarının alt yapı yatırımlarına verilen kredilerde yoğunlaştığı görülmektedir.

Aynı durum, uluslararası ticari banka kredilerinde de gözlenmektedir. Açılan proje kredilerinin bu açıdan büyük ölçüde alt yapı yatırımlarına yönelik olması, sağlanan sendikasyon kredilerinin ülkemizin tercihlerinin yanısıra kreditorlerin ilgilerine göre tesbit edildiği şeklinde genel bir kanaat oluşturmaya imkan sağlamaktadır (Fedder ve Mukherjee, 1992, s.82). Bu eğilim, kreditorlerin politikalarının yansız olmadığını ve güçlü bir sektörel taban üzerine oturarak sektörel gelişmede belirleyici olmayı hedefledikleri şeklinde değerlendirilmektedir (Öniş ve Özmucur, 1991, s.64). Kamu sektörünün dış borçlanmaya olan bu ilgisi neticesinde dış borç stoklarında önemli artışlar başlamıştır. Ayrıca 1986 yılından itibaren önceki

dönemlerde ertelenmiş olan dış borç geri ödemelerinin başlaması ve bunları karşılamak üzere özellikle ticari dış borçlanmalara gidilmesi de aynı türden etkilere yol açmıştır. 1984 yılında kambiyo mevzuatında yapılan liberalleştirmeler ve ticari bankaların döviz tevdiat hesapları açabilmelerine yetki verilmesi ve özel sektörün de dış kredi arayışlarına girişmesi neticesinde toplam dış borç stoklarındaki artışlar önemli miktarlara ulaşmıştır.

Sonuçta, Türkiye ekonomisi artan kredibilitesine paralel olarak dönem boyunca geleneksel finansmanların dünya çapında daraldığı bir süreçte dış finansman kaynaklarını ve enstrümanlarını çeşitlendirebilmiştir. Bu başlangıç, bir çok GOÜ gibi ülkemizin de dış borçlarının menkul kıymetleşmesinin (securitization) ilk adımları olmuştur. Türkiye'nin 1980'li yıllarda uluslararası tahvil piyasalarındaki ilk deneyimi, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası aracılığıyla Japon Shibosai piyasasında ihraç edilen tahviller ile yaşanmıştır. Bunu ihraç edilen diğer tahvil partileri izlemiş ve zamanla diğer piyasalara da girilmeye başlanmıştır. Tüm bu gelişmeler neticesinde Türkiye'nin toplam dış borç stoku 1984 yılında %8, 1985 yılında %23, 1986 yılında %26, 1987 yılında %25 ve 1988 yılında %1 oranında artma göstererek 20.8 milyar dolardan 1989 yılı itibariyle 41.8 milyar dolara kadar artma göstermiştir. 1980'li yıllarda Türkiye'nin dış borçlarında yaşanan hızlı artışlar dönem boyunca yoğun eleştirilere sahne olmuştur. Bu eleştirilerden en önemlisi bir dış borç krizini çağrıştırması sebebiyle uzun süre kamuoyunu meşgul eden TÜSİAD Raporundan gelmiştir. Çiller ve Kızılyallı (1987) tarafından hazırlanan rapor, çeşitle senaryolar eşliğinde dış borç stokundaki hızlı tırmanışa dikkatleri çekerken, yeni dış borç temininin sekteye uğraması halinde bu durumun ekonomiye maliyetlerinin çok yüksek olabileceğini ifade etmekteydi.

Söz konusu çalışmada ifade edilen olumsuz senaryo, ekonomideki gerek yüksek büyüme oranları, gerekse döviz gelirlerini arttırıcı diğer olumlu gelişmeler neticesinde gerçekleşmemiş, dış borç servisleri düzenli olarak yerine getirilebilmiş ve Türkiye net pozitif kaynak transferi sürecini devam ettirebilirken, borçluluk göstergeleri açısından da tehlike sınırından uzak kalabilmiştir. Bu dönemde diğer GOÜ'lerin genel olarak önemli miktarlara ulaşan (yaklaşık olarak 50 milyar dolar) net negatif kaynak transferi sorunuyla karşı karşıya olduğu ve ekonomik gelişmede çok önemli açmazları bir arada yaşadığı düşünülürse, ülkemizin bu açıdan 1980'li yıllarda önemli bir atılım gerçekleştirdiği ifade edilebilir. Ülkemizin dönem boyunca diğer bazı GOÜ'lerden daha iyi bir pozisyonda olmasının nedenlerinin ise başlıca şu unsurlardan oluştuğu ifade edilmektedir (Wijnberger ve diğ., 1992, s.150);

-1980'lerde Türkiye'de ihracat büyük bir atılım yapmıştır. İzlenen kur politikası ve teşvik sisteminin önemli ölçüde etkin olduğu bu süreçte ihracat/dış borçlar oranı çok önemli boyutlarda iyileşme göstermiştir.

-1980'li yıllarda gerçekleştirilen borç konsolidasyonu sonrasında Türkiye'ye yönelik sermaye hareketleri doyurucu bir şekilde devam etmiştir. Yurtdışındaki Türk işçilerinin tasarruflarını Türkiye'ye yöneltmeyi cazip kılacak tedbirlerin alınması ve uluslararası finansal organizasyonların desteğinin sürekliliğinin sağlanması çok faydalı olmuştur.

-İstikrar kararlarının uygulamasının geliştirilerek devamının sağlanması, ekonomik performansın hızla iyileşmesine, bu da uluslararası ticari kredi piyasalarından finansman temininin güçlü bir tabanda devamını sağlamıştır.

-Türkiye'den sermaye kaçışları önemli boyutlara ulaşmamış, olumlu yatırım ortamının etkisiyle DYSY'ları ve özel sektör sermaye girişleri geniş olarak gerçekleşmiştir.

-Çok borçlu GOÜ'lerden farklı olarak büyüme oranlarının önemli boyutlarda devam etmesi, borçların artmasına rağmen, Borç-GSMH oranının ciddi seviyelere ulaşmasını en azından borç ödeme probleminin oluşmamasını sağlamıştır.

1980'li yıllarda Türkiye'nin hızla artan dış borç stokları dönemin sonlarına doğru giderek artan bir şekilde eleştirilmeye ve sürdürülebilirliği konusunda endişelere yol açarken, ekonomi yönetimi de bir yandan bu hızlı artışı yavaşlatabilmek, diğer yandan da ekonominin ihtiyaç duyduğu net pozitif kaynak transferini sürdürebilmek yönünden çabalar göstermekteydi. Yabancı sermaye yatırımlarını hızlandırmak için mevcut mevzuatın bir kararname ile daha serbest hale getirilmesi, işçi gelirlerini, ihracat ve turizm gelirlerini artırmaya yönelik çabalar bu çerçevede düşünülmelidir.

Bununla beraber, toplam borç servislerinde başgösteren hızlı artışlar amaçların bir arada gerçekleştirilmesini güçleştirmekteydi. Ayrıca, uluslararası mali kurumlardan önceki yıllarda alınan krediler aynı şekilde genişletilememekte ve dış borç servisleri alınan yeni kredileri aşmaya başlamaktaydı. Bu konudaki tek alternatif olan ikili finansmanların da benzer bir trende sahip olması sebebiyle kamu sektörünün özel-ticari dış borçlanma imkanlarını zorlaması ve özel sektörün dış borçlanma ile ilgili daha aktif politikalar izlemesi gerekmektedir.

Nitekim, 1989 yılından itibaren bu alanda iki önemli adımın atıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi dış borç stokundaki artışı durdurabilmek amacıyla kamu sektörü dış borçlanmasının yıllık dış borç servisini aşmayacak şekilde planlanmasıydı. Hazinesinin dış borçlanmasına bir limit getiren bu uygulama yeni borçlanmaların sadece var olan borç stokunu döndürebilecek kadar olmasını öngörmekteydi.

İkinci adım 1989 yılında atılmıştır. Asıl olarak Mart 1990'da fiilen başlayan yeni uygulama, Türkiye ekonomisindeki en önemli dönüşümlerden bir tanesi olan ve o dönemde özellikle zamanlama açısından çok yoğun eleştirilerle karşılaşan (bkz. Boratav, 1994, s.28) sermaye hareketlerinin tamamen serbestleştirilmesi uygulaması olmuştur. Bu uygulama, Türkiye'deki finansal piyasalarla uluslararası finansal piyasaları bütünleştirme yönünde bir beklenti ile oluşturulurken, aynı zamanda ülkemize yönelik her türden özel sermaye akımlarının da teşvik edilmesine yol açacak bir altyapı hazırlamaktaydı.

Kuşkusuz bu sayede Türkiye ekonomisine yönelik sermaye hareketlerinin hızla artma göstermesi ve özel sektörün de bu alanda önemli adımlar atmasıyla var olan trend içinde kaçınılmaz bir şekilde net negatif kaynak transferlerine yol açacak

oluşumların önüne geçilmek arzusu bulunmaktaydı. 1987 yılında kısmen başlayan 1988 yılında ise cari işlemler dengesinde ekonomideki daraltıcı politikalar (Şubat 1988 kararları) sebebiyle bir fazla vererek ertelenebilen bu süreç 1989 yılında cari işlemlerde devam eden fazlaya rağmen zaten başlamıştı. Bu gelişmeler Tablo 4'de izlenebilmektedir. Şekil 1 ise söz konusu net kaynak transferlerinin elde edilmiş mekanizması hakkında açıklayıcı bilgileri teşhir etmektedir.

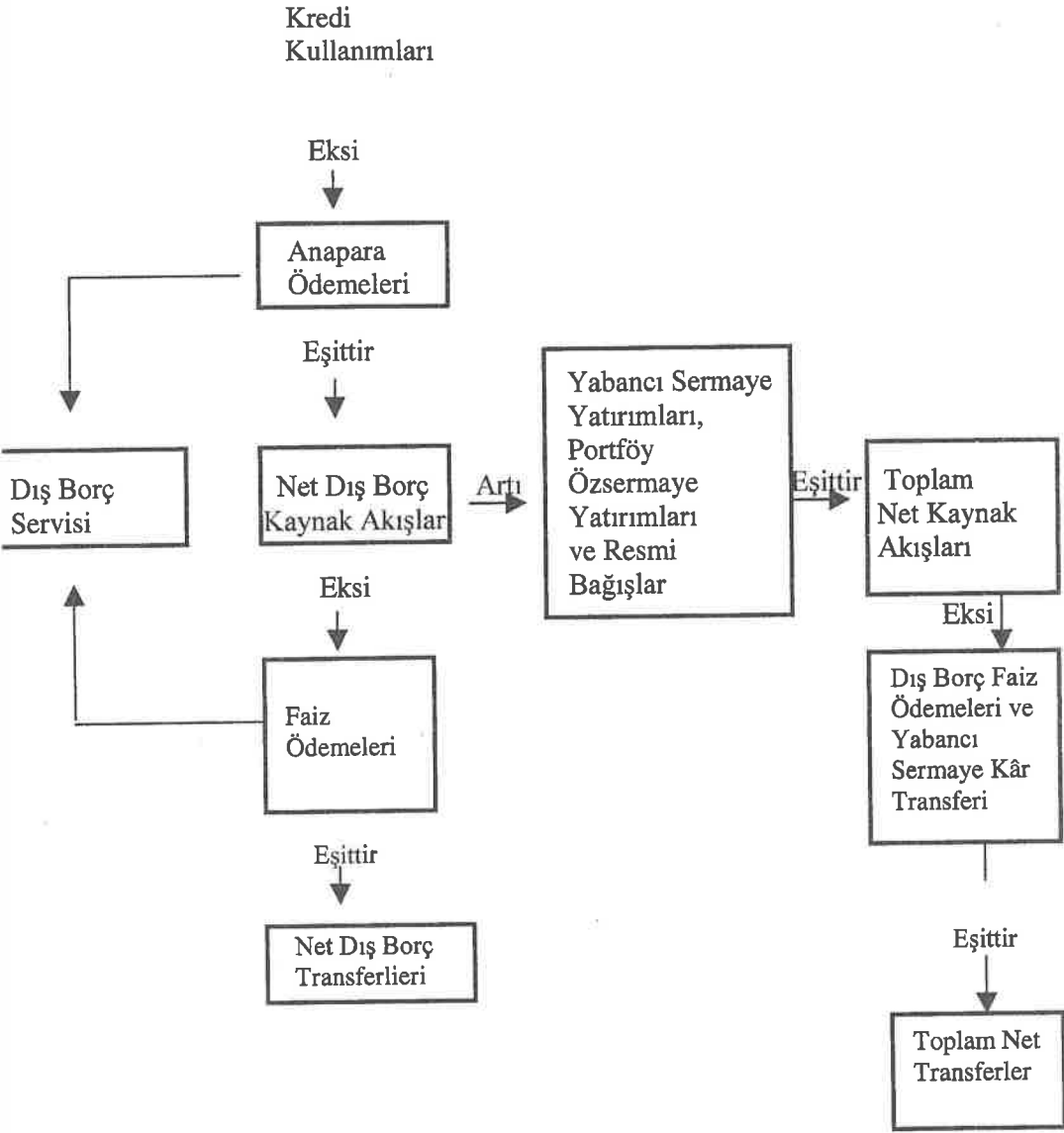
1989 yılında 32 sayılı kararla gerçekleştirilen sermaye hareketlerinde serbesti ve konvertibilite uygulaması bu boyutuyla genellikle üzerinde durulan bir olgu olmamıştır. Halbuki bu politika değişikliği 1980'li yılların başarılarıyla birlikte uygulanmaya başlanan ve ülkemize yönelik uluslararası finansmanların gelişiminin net pozitif kaynak transferi sağlayacak şekilde devam ettirebilmesinin en önemli adımlarından birisidir.

1990'lı yıllarla birlikte etkilerinin yoğun bir şekilde ortaya çıkmaya başladığı bu yeni dönüşüm, Türkiye'de bir döviz krizinin bir daha ortaya çıkmamasını, çıktığı takdirde ise bunun daha kolay aşılabilesini sağlayacak yönde ekonomiye esneklikler kazandırma amaçlarını gütmekteydi (Sermaye hareketlerinde serbestleşmeye gitmenin GOÜ'lere yönelik sermaye hareketlerini büyük ölçüde artırdığına ilişkin örnekler çoktur. Bu konuda Önder ve diğ., 1993, s.90-118 ve Boratav, 1993'e bakılabilir).

Tablo 4: Türkiye Ekonomisine Yönelik Toplam Net Kaynak Akışları ve Net Transferler (Uzun Dönem) (Milyon Dolar)

	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Net Kaynak Akışları	635	2.007	1.864	3.863	1.940	2.753	2.769	4.233	7.286	1.293
U. Vadeli Net Dış Borç Akımı	422	1.731	1.707	3.460	1.126	1.230	754	3.117	5.659	-683
Yabancı Sermaye Yatırımları	99	125	115	354	663	684	810	844	636	608
Portföy Özsermaye Yatırımları	0	0	0	0	56	35	0	0	534	1.059
Bağışlar	115	151	42	49	95	804	1.205	272	457	309
Teknik İşbirliği Bağışları	26	37	93	107	111	149	159	179	176	176
Net Transferler	-784	426	-116	1.329	-817	-285	-281	624	3.683	-
U. Vadeli Dış Borç Faizleri	1.322	1.496	1.900	2.446	2.653	2.877	2.882	3.190	3.184	3.211
Kar Transferleri	98	84	80	88	104	161	168	420	419	430

Kaynak: World Debt Tables ve Global Development Finance (Çeşitli Yıllar).

Şekil 1: Toplam Net Kaynak Akışları ve Net Transferlerin Belirlenmesi (Uzun Dönemli)

Kaynak : Global Development Finance 1997, s: XII, World Bank 1998.

4. Türkiye Ekonomisinde 1990'lı Yıllar ve Uluslararası Finansmanda Dönüşümün Dinamikleri

1990'lı yıllar, GOÜ'ler bağlamında uluslararası finansmanın son derece dinamik olduğu bir dönemdir. GOÜ'ler dış borç krizinin genel olarak aşılması ve bu ülkelere yönelik sermaye hareketlerinin hızlı bir şekilde genişlemesi sözkonusu olup, uluslararası faiz oranlarındaki olumlu gelişmeler ve dış borçlanmalar için olumlu bir dış konjonktür oluşmuştur. Ekonomik ve mali alanlarda hızlanan küreselleşme rüzgarları ve bunların etkisi altında aralarında Türkiyenin de bulunduğu GOÜ'lerin sermaye hareketlerini serbestleştirmeye yönelik politikaları sözkonusu dönemin şekillenmesinde önemli bir katalizör görevi görmüştür. Bu durum aynı zamanda GOÜ'lere yönelik ticari borçlanmalar ve portföy yatırımları şeklinde önemli bir atılım fırsatını da ortaya çıkarmıştır.

1980'li yıllarla kıyaslandığında 1990'lı yıllarda ortaya çıkan sözkonusu dış konjonktür bu açıdan çok önemlidir. Türkiye ekonomisinin 1980'li yılların sonlarına doğru uluslararası finansmanlar açısından giderek zorlanmaya başladığı ve yukarıda belirtilen adımları atmasına yol açan gelişmeler sırasında ortaya çıkan dış konjonktürdeki bu değişiklikler ülkemiz ekonomisi açısından istenilir türden yeni bazı oluşumların doğuşuna zemin hazırlamıştır. Hiç kuşkusuz bu oluşumların en önemlisi, ülkemiz açısından yeni atılım hamlelerine zemin hazırlayacak ve var olan finansman sorunlarının aşılmasına yol açacak türden dış borçlanma ve diğer finansman imkanlarında ortaya çıkan pozitif gelişmelerdir.

Türkiye ekonomisi 1990'lı yıllara önceki dönemlerin neden olduğu önemli miktarlara ulaşan borç birikimlerini miras alarak başlangıç yaparken, ekonominin kaynak gereksiniminin hızla artışına yol açan ekonomide yüksek oranlı büyüme hedeflerini ileriki yıllarda da devam ettirmek şeklinde özetlenebilecek politik bir tercihle başlangıç yapmıştır. 1991 sonrası sık aralıklarla değişmeler gösteren koalisyon hükümetlerinin bu açıdan genel olarak benzer bir ekonomik politika çizgisini takip etmesi, bu durumun 1994 krizi bir yana bırakılırsa 1990'lı yılların genel karakteristiği olarak değerlendirilmesine imkan vermektedir.

Sermaye hareketlerine getirilen serbestinin yanısıra, yeni dönemde ekonomiye kaynak gereksiniminde artışlara yol açan çok önemli sayılabilecek çeşitli türden gelişmeler sözkonusudur. Bu gelişmelerin en önemlilerinden biri dış ticarete liberalleşmenin çok hızlı bir şekilde devam ettirilmesidir. Bu çerçevede, Mayıs 1989'da başlayan ve ileriki yıllarda da devam eden süreçte bir çok ithal mal grubunda gümrük vergisi ve eş etkili diğer bazı önlemlerde büyük ölçüde indirimlere gidilmiş, ithalat teminatları kaldırılırken ithali serbest mallar listesi yerine sınırlı sayıda ithali yasak veya izne tabi mallar listeleri getirilmiş, altın ve diğer kıymetli madenler ithalatı da serbest bırakılmıştır. Bu sürecin en önemli halkası ise, 1996 yılı ile birlikte Türkiye'nin AB ile gümrük birliği anlaşmasını yapması ve ortak gümrük tarifesi rejiminin uygulanmaya başlanmasıdır.

Sermaye hareketlerine getirilen serbesti ise, her türden sermaye hareketlerinde (portföy yatırımları ve dış borçlanmalar başta olmak üzere) geniş bir özgürlük ortamı sağlamıştır. Bu çerçevede finansal araçlar çeşitlenmeye başlamış, tüketici kredileri ve benzeri finansman imkanları hızlı bir şekilde genişletilmiştir. Kamu sektöründe ücret ve maaş gelirleri reel olarak önemli ölçüde arttırılırken, bu durum aynı şekilde özel sektörde de benzer etkilere yol açmış ve ekonominin toplam talep seviyelerinde önemli artışlara neden olmuştur.

Kamu harcamalarında artışlar genel olarak hızlanmış, izlenen genişletici para ve maliye politikalarına paralel olarak kamu kesimi finansman açıkları büyük ölçüde artmıştır. 1993 yılında en yüksek seviyesine çıkan Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (KKBG), 1994 ve 1995 yıllarında gerilemeler gösterirken, ileriki yıllarda yeniden yükselme göstermiştir. Ayrıca, bu dönemde kamu açıklarında yapısal bir değişiklik söz konusudur. Buna göre, konsolide bütçe açıkları sebebiyle oluşan borçlanma ihtiyacının toplam borçlanma gereği içindeki payı 1990 yılında %40.6 iken, 1993 yılında %55.8'e, 1995 yılında %77.5'e, 1996 ve sonraki yıllarda ise %90'ların üzerine yükselme göstermiştir.

Kamu kesiminin kaynak gereksinimindeki bu önemli yapısal değişim, finansman ihtiyaçlarının ve bunların kullanım şekillerinin de değişme göstermesinde önemli bir faktördür. Konunun dış borçlanma açısından önemli boyutu ise, iç finansmanlarla dış finansmanlar arası farklılıkların azalması boyutlarında kendisini göstermiştir. Böylece Boratav (1993)'in ifadesiyle ekonomik büyüme ile dış borç arasında var olan doğrudan ilişkiler azalmaya yüz tutmuş ve dış borç birikiminde önemli gelişmelere neden olmuştur. Tablo 5, bu çerçevede 1990'lı yıllarda KKGB ve detayları hakkında özet bilgiler sunmaktadır.

Tablo 5: 1990'lı Yıllar Türkiye Ekonomisinde Kamu Kesimi Borçlanma Gereği ve Bunu Oluşturan Unsurların Toplam İçindeki % Payları

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
									*
Kamu Kesimi Borçlanma Gereği	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Konsolide Bütçe	40.6	52	40.6	55.8	49.6	77.5	92.3	92	94.4
Kit'ler	51.4	30.9	31.1	20.4	17.9	-3.7	-5.7	-6.8	3.6
-İşletmeciler KİT'ler	53.7	32.9	35.6	23	15.4	-11.8	-4.6	7.1	5.1
-Tasarruflu KİT'ler	-2.3	-1.9	-4.5	-2.6	2.5	8.1	-1.1	-13.9	-1.5
Mahalli İdareler	0.5	2.7	7.4	6	5.2	4.1	3.9	4.2	0.9
Döner Sermeyeler	-0.2	0.1	0.06	0.03	0.08	0.8	-0.1	-0.1	-0.1
Sosyal Güvenlik Kuruluşları	-3.7	1.4	2.2	4.8	7.4	12.1	3	1.3	1.5
Fonlar	8.2	9.2	11.9	7.1	11.4	11.7	1.3	3.9	-2.3
Özel Kapsamlı Kuruluşlar	3.1	3.7	6.6	5.8	8.5	-2.5	5.5	5.5	2.1
KKBG / GSMH	7.4	10.2	10.6	12.0	7.9	5.2	9.0	8.2	8.6

Kaynak: TCMB İnternet veri dağıtım sisteminden (www.tcmb.gov.tr) yararlanılarak derlenmiştir. (*) Ocak-Eylül Dönemi.

1990'lı yıllarda benimsenen ve yukarıda değinilen politikalar neticesinde kamu kesimi finansman dengesinin giderek bozulması ve kamunun yatırımlarından ziyade tüketiminden kaynaklanan mali disiplin bozulmaları dış denge üzerinde de bozucu etkilerde bulunmuştur. Kamu tüketimi ile özel tüketimin tamamlayıcı nitelikleri, yani kamusal tüketiminde meydana gelen artışların özel tüketimi de uyarıcı bir rol oynaması dış dengeyi daha da kötüleştirici etkilere yol açmıştır. Bu yöndeki etkiler, ekonominin toplam tasarruf hacminde daralmalara da yol açması sebebiyle dışlama etkisinin yaygınlaşmasına neden olurken, bu etkiler bir defalık olmaktan uzak ve kalıcı yapılar haline gelerek dış dengenin bozulmasını sürekli bir hale getirmiştir (Selçuk ve Rentanen, 1996, s.30,89).

Kamu kesimi tüketim harcamalarındaki hızlı artış trendinin kalıcı hale gelmesine ilişkin olarak örnek vermek gerekirse, kamu kesimi tüketim harcamaları/kamu kesimi harcanabilir gelir oranının 1987 yılında %68 iken, 1991'de %96'ya çıktığını ve ileriki yıllarda da %100'ün oldukça üzerlerine çıktığını, 1994 yılında uygulanan istikrar programına rağmen %100'ün altına çekilememiş olmasını gösterebiliriz. Belirtilen durum sebebiyle, önceki dönemde pozitif değerlere sahip olan kamu tasarrufu/GSMH oranı yeni dönemde (1990'lı yıllarda) sürekli olarak negatif değerler almıştır. Özel kesim tasarruf / GSMH oranlarında yaşanan artış eğilimi (1987'de %15.8 iken, 1994'de %24'e çıkan) bu açığı kompanse edememiş ve ekonominin genel tasarruf / GSMH oranlarında gerilemeleri kaçınılmaz hale getirmiştir (Özatay ve diğ., 1996, s.29). Sözü edilen sorunlar Tablo 2'den de izlenebilmekte ve bütün olarak 1990'lı yıllarda Türkiye ekonomisinde izlenen genişletici politikalara paralel olarak dış dengenin bozulmasının boyutlarına ilişkin veriler gözlenebilmektedir.

Kamu sektöründe yaşanan mali disiplindeki bozulma eğiliminin neden olduğu sorunlar sadece kendi içinde kalmamış, özel sektörün de olumsuz etkilenmesine yol açarak finansman açısından çeşitli açmazlarla karşılaşmalarına neden olmuştur. Finansman yetersizliklerinin yanısıra finansmanın iç ve dış piyasalar arasındaki fiyat, miktar ve vade farklılıkları özel sektörün bu anlamda politika değişikliklerine gitmelerini zorunlu hale getirmiştir. Kamu kesimi konsolide bütçe açıklarında yaşanan gelişmeler kamunun diğer birimlerinde de söz konusudur. Mahalli idareler, KİT'ler, Döner Sermayeli Kuruluşlar ve Fonlar izlenen politikalara paralel olarak önemli miktarlara ulaşan finansman açıkları ile karşı karşıya kalmış ve dış kaynağa yönelmişlerdir. İzlenen genişleyici politikalara ilave bir destek ise döviz kuru politikalarından gelmiştir. Asıl itibarıyla arz ve talep koşullarına göre belirlenen döviz kurları, kısa vadeli sermaye hareketlerinin etkisiyle aşırı değerlenme göstermiş ve kamu otoritesinin oluşan suni dengeleri benimsemesiyle beraber aşırı değerlenmiş kurların sebep olabileceği tüm etkilere yol açmıştır (Cari işlemler dengesinde artan açıklar, sıcak para hareketleri, yurtiçi toplam talepte hızlı artışlar ve dış kredi kullanımında artma gibi) (Bkz., Kurdaş, 1994). Kamu kesimindeki gelişmeler kendi içinde farklılıklar göstermiştir. Konsolide bütçe finansman ihtiyaçlarının giderek tırmanması sebebiyle iç borçlanmanın yanısıra yoğun olarak dış borçlanma da kullanır hale gelmiştir. Dış borçlanma kaynakları da bu çerçevede yapısal bir değişikliğe

uğrarak özel ticari finansmanlar (tahvil ihraçları, sendikasyon kredileri vb.) ön plana çıkmaya başlamıştır.

Esas olarak ekonomik kredibilite ile ilişkili olan tahvil finansmanları 1980'li yılların ortalarından başlayarak körfez krizi dönemi hariç 1994 krizine kadar olan dönemde kullanılmıştır. 1994 ve 1995 yıllarında göreceli olarak uzak kalınan sözkonusu piyasalar ileriki yıllarda yeniden ve önemli miktarlara ulaşan ihraçlarla kullanılmıştır (Bkz., Bal 1998 ve Erden, 1993). Sözkonusu piyasalar aynı zamanda 1985 yılından itibaren bireysel tabanda finansman ihtiyaçlarını giderme konusunda serbest bırakılan ve bu ihtiyaçlarının birikimli değerleri 1990'lı yıllarda yoğunlaşan diğer kamu kurumları tarafından da (KİT'ler, Mahalli İdareler, Kalkınma bankaları gibi) yoğun olarak kullanılmıştır (Altınok ve diğ., 1993, s.14). Bu ihraçlar, piyasaların kredibiliteye önem vermeleri ve garantör istemleri sebebi ile çoğu kez hazine garantisini altında kullanılabilmektedir (Danışman, 1993). Türkiye'nin uluslararası finansmanın bu en zor ulaşılabilir türden şekli ile ilgili gösterdiği performans dönemin en ilgi çekici gelişmeleri arasında bulunmaktadır. Kuşkusuz bu gelişmede 1990'lı yılların, dış finansman-GOÜ'ler ilişkileri açısından olumlu bir konjonktür sergilemesi de önemli bir etkiye sahiptir. Kamu kesiminin 1990'lı yıllarda izlediği genişleyici programlar ve 1993-1996 yılları arasında olduğu üzere bazı dönemlerde iç borçlanmada yaşanan sorunları azaltmak amacıyla iç borçları dış borçlara dönüştürme planları kapsamında (Uygur, 1996, s.11) yoğun olarak başvurduğu dış borçlanmalar sadece tahvil ihraçları ile sınırlı kalmamıştır. Bunun yanısıra ikili ve çok yanlı finansmanlar ile sendikasyon kredileri de önemli miktarlarda kullanılmıştır. Böylece, bir yandan daha önceki dönemlerden kaynaklanan borç servisleri düzenli olarak ödenmeye devam edilirken, diğer yandan da net pozitif kaynak transferi sürecinin kalıcılığı sağlanmaya çalışılmıştır.

Ancak, özellikle çok yanlı finansmanlarda servislerin yeni finansmanları aşması sebebiyle bu açıdan önemli zorluklar sözkonusu olmuştur. Bu önemli zorlukların temel sebeplerinden birisi önceki yıllarda oluşan borç birikimi ve bunların neden olduğu önemli miktardaki borç servisleri ile, kamunun istediği ölçüde dış borçlanmaya gidememesi olmaktadır. 1994 yılından itibaren kamu ekonomisinin devam eden net dış borç ödeyici konumu bu zorluğun temel sebeplerinden olup, 1994-1997 arası dönemde genel bütçeden 13.7 milyar dolar net dış borç ana para ve faiz geri ödemesi gerçekleştirilmiştir. 1997 yılı net dış borç ödemesi ise yaklaşık 3 milyar dolar tutarındadır. Böylece kamu sektörünün yeterince dış borçlanma yapamaması bütçe açığının üzerinde bir kısıt oluşturmakta ve özellikle iç borçlanma üzerinde ilave bir baskıya da neden olmaktadır (Erçel, 1999, s.82).

Yeni dönemde yapılan borçlanmaların 1980'lerin aksine giderek daha çok önceki dönemlerden kaynaklanan borç servislerini karşılamak ve konsolide bütçe açıklarını finanse etmek şeklinde, yani asıl itibarıyla kamu tüketim harcamalarına ilave finansman imkanları sağlamak amacıyla kullanılır hale gelmesi ise başlı başına yeni türden sorunlar oluşmasına neden olmuştur. Gerçekten de 1980'li yıllarda önemli projeler için yoğun olarak kullanılmaya başlanan uluslararası finansmanların 1990'lı yıllarda bu fonksiyonlarında önemli ölçülerde gerilemeler söz konusu olmuştur.

Ekonominin kamu kesiminde dış borçlanmalar açısından bunlar yaşanırken, net pozitif kaynak transferi sürecinin 1990'lı yıllarda asıl olarak özel sektör tarafından üstlenilmeye başlanması dikkat çekicidir. Çeşitli türden finansman şekilleri ile gerçekleşen bu durumun alt unsurları hakkında önemli bazı saptamalar yapabiliriz. Bunlardan en önemlisi, özel sektörün kısa, orta ve uzun vadeli dış borçlanmalara gitmesidir. Bu finansmanlar dış ticaretin finansmanı, işletme finansmanı, yatırım ve modernizasyon amaçlı finansmanlar, refinansman ve ticari bankaların kredi kapasitelerini genişletebilmek amaçlı finansmanları üzerinde yoğunlaşma göstermektedir. Asıl olarak, iç finansman yetersizliği, finansman maliyetleri arası göreceli farklılıklar ve ithalat kapasitesini arttırmak amaçlı olarak temin edilen bu krediler genellikle kısa ve orta vadeli ticari krediler olup, mali koşullarda kamu dış borçlanmasına göreceli olarak daha yüksek olmaktadır.

Finansal liberalizasyon bu süreci belirleyen temel unsurdur. Özellikle, 20.06.1991 tarihi itibarıyla işletme kredilerinde bir yıl olan vade sıralamasının kaldırılması ve iki yıldan uzun vadeli kredilerin bir çeşit dış borç vergisi olan KKDF kesintilerinden muaf tutulması sonucu özel sektörün dış kredi kullanımları hızla artmaya başlamıştır (Dış Borçlar Bülteni, 1992, s.7). Borçlular itibarıyla orta-uzun vadeli dış borç stoku incelendiğinde konsolide bütçenin toplam dış borç stoku içindeki payı 1988'de %50.9 iken, 1993'te %42.1'e düşmüştür. Aynı durum, kamu sektörü için de geçerli iken, özel sektörün payı ise %3.7'den %8.9'a çıkmıştır (Dış Borçlar Bülteni, 1993, s.2). İleriki yıllarda ise, 1994 krizi hariç, bu gelişme trendi varlığını korumuş ve toplam dış borçlar içinde özel sektörün payı hem oran, hem de miktar olarak hızla artmayı sürdürerek 1998 yılı itibarıyla toplam dış borçlar içinde %48.8'e kadar çıkmıştır.

Kısa vadeli dış borçlar ise çok daha önemli gelişmelere sahne olmuştur. İthalat finansmanı, işletme sermayesi ve ticari bankaların arbitraj amaçlı kredi kullanımları hızlı bir şekilde genişlemiştir. Yurtiçi reel faiz oranlarındaki yüksek seviyeler ve döviz kurlarındaki ılımlı artışların motive etmesiyle şekillenen bu süreçler kısa vadeli borçlar/orta ve uzun vadeli borçlar oranını hızla yükseltmiştir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir durum ise, 1990'lı yıllarda bankacılık sektörünün temin ettiği dış kredileri yoğun olarak hazine borçlanma ihalelerinde kullanması olmuştur. Bir anlamda dış borçlanmanın şekil değiştirmesi olan bu durum sebebiyle iç-dış borçlanma arasındaki temel farklılıklar giderek azalmaya yüz tutmuştur denilebilir. 1990'lı yıllarda Türkiye ekonomisine yönelik net pozitif kaynak transferi sürecini destekleyen özel kaynaklı uluslararası finansmanların unsurlarından birisi de kısa vadeli sermaye akımlarıdır. Eleştirilere maruz kalan finansmanlardan birisi olan ve daha çok sıcak para akımları olarak bilinen bu tür finansmanlar çoğu kez kısa vadeli dış borçlanmaları çağrıştırmakla birlikte önemli farklılıklara sahiptir. Bu sürecin ana unsurunu ulusal piyasalarda faiz ve döviz kuru arasındaki dengesizliklerden cayınan arbitraj ögesine dayanan sıcak para akımları oluşturmaktadır. Sıcak paranın literatürde genel kabul gören kesin bir tanımı olmamasına rağmen, spekülatif, kısa vadeli ve aşırı dalgalanma ile akışkanlık gibi unsurlar içerdiği bilinmektedir. Bu akımlar ulusal piyasalardaki göreceli olarak yüksek reel faize yönelirken, kısa dönemli bir döviz birikimi sağlamakta, bu da ulusal paranın yabancı paralar karşısında aşırı

değer kazanmasına yol açmaktadır (Yeldan, 1996, s.49). Sözkonusu süreç ticarete açık sektörlerin olumsuz etkilenmesine ve rezerv birikimlerine neden olurken, ulusal tasarruf hacminin de daralmasına yol açabilmektedir. 1990'lı yılların en tipik özelliklerinden birisi olan bu durum Türkiye ve diğer GOÜ'ler açısından finansal kısıtları ve döviz kısıtlıklarını ortadan kaldırma şeklinde geçici ve hassas olabilen dengelere yol açabilirken, siyasi karar alıcıları rahatlatmakta ve ekonomide yapısal önlemler almak gibi radikal karar değişikliklerinin sürekli olarak ertelenebilmesine de zemin hazırlamaktadır (Ersel, 1997).

Çeşitli açılardan yoğun eleştirilere konu olabilen ve bu bağlamda zaman zaman Türkiye'de 32 sayılı kararın askıya alınmasının dahi önerilmesine yol açan (Türel, 1994), sıcak para hareketlerinin ekonomideki boyutları ve dış borç birikimine katkıları konusunda yapılan araştırmalara rağmen net tahminler yapmada önemli zorlukların olduğu kesindir. Tablo 6, Türkiye'ye yönelik sıcak para hareketlerini tahmin etmeye çalışan bir yapı üzerine kurulmuştur. Dışardan kısa vadeli borçlanıp içerideki finansal aktiflere yatırılan sözkonusu fonlar net giriş-çıkış etkileri itibariyle ekonomide sermaye giriş-çıkışlarına ilave katkı yapmaktadırlar.

Tablo 6: Türkiye Ekonomisine Yönelik Sıcak Para Hareketleri (Milyon Dolar)

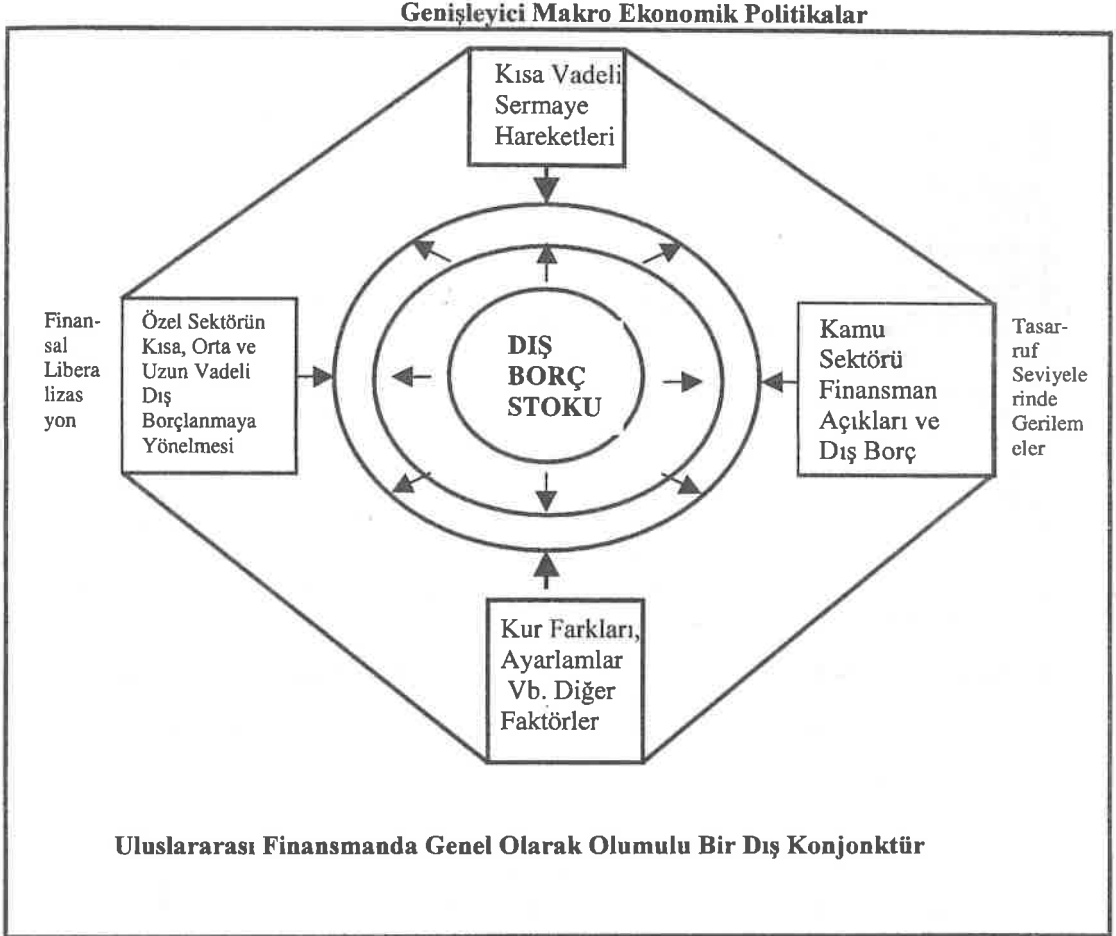
	1993	1994	1996	1997
Kısa vadeli sermaye hareketleri	3.054	-5.127	5.945	1.761
(-) Ticari Krediler	2.244	-816	3.419	2.084
(=) Sıcak para (a)	810	-4.311	2.526	-323
Portföy yatırımları	3.917	1.158	570	1.834
(-) Tahvil ihraçları	3.727	99	1.331	1.774
(=) Sıcak para (b)	190	1.059	-761	60
(a + b)	1000	-3.153	1.765	-263
Net hata ve noksan	-2.222	1.769	-1.781	-2.593

Kaynak: Korkut Boratav, Sıcak Para Bilançoları, Cumhuriyet Gazetesi, 28.10.1998.

Buna göre kısa vadeli dış borçlanmalar, kısa vadeli sermaye hareketlerinden çıkarıldığında en basit anlamdaki sıcak para miktarına ulaşılmaktadır. Uzun vadeli sermaye hareketleri içinden tahvil ihraçları çıkarıldığında ise portföy yatırımlarının kısa vadeli unsuruna ulaşılmaktadır. Bu ise menkul kıymet alım ve satımları olup, genel olarak borsa işlemlerinden oluşur. Her iki sıcak para miktarı toplandığında geniş anlamda sıcak paraya ulaşılmaktadır. Ödemeler dengesi net hata ve noksan kalemi ise kayıt dışı bir sıcak para olarak nitelendirilirse bu kez daha önemli rakamlar ortaya çıkmaktadır. Tablo 6'daki rakamlar net değerler olması sebebiyle küçük gözükmeyle beraber aslında çok daha önemli boyutlardadır. Sadece 1993 yılındaki işlem hacminin 122 milyar dolar giriş, 118 milyar dolar çıkış olması kayda değer bir durumdur (Boratav, 1998). Eski Merkez Bankası Başkanlarından Rüştü Saraçoğlu bu durumla ilgili olarak 1997 yılı aylık ortalama kısa vadeli sermaye hareketlerinin 15 milyar dolar civarında olduğunu ifade etmiştir.

Yukarıda sıralanan açıklamalardan anlaşılacağı üzere 1990'lı yıllar Türkiye ekonomisi-dış borçlanma ilişkileri açısından son derece dinamik ve yoğun bir dönem

olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamu sektörünün yanısıra özel sektöründe etkili olduğu bir süreçte, 1994 kriz dönemi hariç, dış borç stokları dönem boyunca hızlı ve kalıcı artışlara sahne olmayı sürdürmüştür. Uluslararası finansman açısından olumlu bir dış konjonktürün varlığı altında izlenen makro ekonomik politikaların da etkisiyle gerçekleşen bu durumu, dış borçlanmada sürekli genişleyen halkalar çerçevesinde bir şekil ile de gösterebiliriz.

Şekil 2: 1990'lı Yıllarda Türkiye Ekonomisinde Dış Borçların Artış Dinamikleri

Kaynak : Tarafımızdan Düzenlenmiştir.

1990'lı yıllarda Türkiye ekonomisinde dış borç stoklarında yaşanan hızlı genişleme süreçlerinin detaylarını, bu dönemde kullanılan ve Tablo 7'de gösterilen kredi kullanımları ve tahvil ihraçlarının gelişimlerine bakarak izleyebilmek mümkündür.

Orta ve uzun vadeli dış kredi kullanımlarına ilişkin olarak verilen Tablo 7'deki veriler dönem boyunca kamu sektörünün yanısıra özel sektöründe uluslararası

finansman kullanımı eğilimlerinin hızla artışına dikkat çekmektedir. Türkiye ekonomisinde yaşanan bu gelişmelerin doğal sonucu ise sözkonusu dönemde toplam dış borç stoklarının %100'ün üzerinde bir artışa sahne olmasıdır. Bu durum Tablo 8'de detayları ile birlikte özetlenmektedir.

Tablo 7: 1990'lı Yıllarda Türkiye Ekonomisinde Kredi Kullanımları ve Tahvil İhraçları (Milyon Dolar) (Borçlanıcılara Göre)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	Toplam
Toplam Kredi Kullanımları	3.784	3.523	4.857	3.349	4.126	6.048	9.784	35.471
Kamu Sektörü	1.862	1.092	525	365	723	775	1.062	6.404
Dünya Bankası	241	193	201	232	292	366	225	1.750
AKSKF	508	471	267	52	157	137	50	1.642
Japon Eximbank	64	50	6	0	0	64	109	293
OEFC	433	33	29	19	29	37	14	594
Sendikasyon	286	321	0	57	245	0	0	909
Diğer	330	24	22	5	0	171	664	1.216
Bankalar	937	554	682	352	500	1.439	2.478	6.942
Diğer (KİT ve Özel Sektör Dahil)	985	1.877	3.650	2.632	2.903	3.834	6.244	22.125
Proje Kredileri	531	335	224	418	149	0	0	1.657
Leasing	99	469	1.089	716	775	601	427	4.176
Sendikasyon	355	1.073	2.337	1.498	1.979	3.233	5.817	16.292
Sermaye Piyasaları Kullanımı	618	3.229	3.968	721	2.313	2.864	3.481	17.194
Hazine	493	2.539	3.759	721	2.311	2.804	2.898	15.525
Belediyeler	125	439	0	0	0	0	0	564
Bankalar	0	251	209	0	2	60	583	1.105

Kaynak: TCMB, Ödemeler Dengesi İstatistikleri (Çeşitli Sayılar).

Tablo 8: 1990-1998 Dön. Dış Borç Stokunun Gelişimi (Milyon Dolar ve % Olarak)

Milyon Dolar	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Dış Borç Stoku	49.035	50.489	55.592	67.356	65.601	73.278	83.941	91.030	102.651
Orta ve Uzun Vadeli	39.535	41.372	42.932	48.823	54.291	57.577	63.424	68.396	75.415
Kamu Sektörü	37.737	39.120	39.748	42.855	48.147	49.958	51.352	49.960	51.630
Özel Sektör	1.798	2.252	3.184	5.968	6.144	7.619	12.072	18.436	23.786
Kısa Vadeli	9.500	9.117	12.660	18.533	11.310	15.701	20.517	22.634	27.236
Artış Oranı (% Olarak)	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Dış Borç Stoku	17.5	3.0	10.1	21.2	-2.6	11.7	14.6	8.5	12.8
Orta ve Uzun Vadeli	9.8	4.6	3.8	13.7	11.2	6.1	10.2	7.8	10.3
Kamu Sektörü	9.7	3.7	1.6	7.8	12.4	3.8	2.8	-2.7	3.3
Özel Sektör	12	25.3	41.4	87.4	2.9	24	58.5	52.7	29
Kısa Vadeli	65.4	-4.0	38.9	46.4	-39	38.8	30.7	10.3	20.3
Dağılım (% Olarak)	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Dış Borç Stoku	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Orta ve Uzun Vadeli	80.6	81.9	77.2	72.5	82.8	78.6	75.5	75.1	73.5
Kamu Sektörü	76.9	77.4	71.5	63.6	73.4	68.2	61.2	54.9	50.3
Özel Sektör	3.6	4.4	5.7	8.8	9.4	10.4	14.4	20.3	23.2
Kısa Vadeli	19.4	18.1	22.7	27.5	17.3	21.5	24.4	24.9	26.5

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı verilerinden derlenmiştir.

Not: 1996 yılı ve sonrası yeni seri dış borç verilerine, 1995 yılı ve öncesi ise eski seri dış borç verilerine aittir.

Tablo 8, 1990'lı yıllar Türkiye ekonomisi açısından uluslararası finansmanın dış borçlar anlamında çeşitli boyutlarını özetlemektedir. Tablo 8'in en ilginç boyutu dış borçlanmanın yapısal bir değişikliğe uğraması ve özel sektörün sadece kısa vadeli değil orta ve uzun vadeli dış borçlar anlamında da önemli bir dönüşüme uğrayarak hızla artış göstermesidir. Bu boyutuyla özel dış borçlanmalar 1989 yılında sermaye hareketlerinde getirilen serbestleşme politikasının amaçlarına uygundur. Ayrıca, sözkonusu politika değişikliğinin yapılmadığı takdirde net negatif kaynak transferlerine yol açarak Türkiye ekonomisini bir durgunluğa sevketmesi de bu sayede önlenbilmiştir. 1994 krizi dahi bu sürecin önemli bir kesikliğe uğramasına neden olamamış ve ileriki yıllarda ekonomi hızlı büyüme sürecini devam ettirebilmiştir.

Türkiye ekonomisinin uzun dönemler boyunca ulusal tasarruf oranlarında önemli artışlar olmamasının yanısıra 1990'lı yıllardan bu tarafa sürekli azalışlar göstermesine (bkz, Tablo 2) ve kamu ekonomisinin finansman açıklarını ulaştığı yüksek boyutlar ile yapılan dış borçlanmaların önemli bir kısmının dahi, etkinlikten uzak kamu tüketim harcamalarına aktarıldığı bir konjonktürde, bazı yıllarda kesiklik göstermekle beraber, dönemin çok büyük çoğunluğunda önemli büyüme oranlarının sağlanabilmesinde, vurguladığımız net pozitif kaynak transferi sürecinin önemi çok büyük olmuştur.

Sözkonusu bu yapıyı destekleyen ve ilave finansman imkanları sağlayan süreçler de dönem boyunca aynı şekilde etkili olmaktadır. Bu kalemler şunlardan oluşmaktadır; ihracat gelirlerinde ortaya çıkan önemli artışlar, işçi ve turizm gelirlerindeki sürekli artış eğilimleri, yurtdışı müteahhit hizmetleri ve faiz gelirlerinden oluşan yatırım gelirlerinin beklenilenin çok üzerine çıkması, navlun gelirleri, bavul ticareti ve diğer bazı gelir getirici kalemlerdeki önemli artıştır. Bunlara ilave olarak düşünülebilecek diğer iki önemli kalem daha vardır. Bunlardan birincisi doğrudan yabancı sermaye yatırımları olup, beklenilenden daha yavaş bir gelişme göstererek yıllık 800 milyon dolar civarında bir girişe yol açmaktadır. Son dönemlerde etkili olmaya başlayan ikinci kalem ise portföy yatırımları olmaktadır. Her iki kalemde genel olarak orta ve uzun vadeli bir yatırım stratejisinin ürünü olarak Türkiye'ye gelmesi açısından büyük öneme sahiptir ve ileriki yıllarda bu kalemlerden oluşabilecek gelirlerin artma göstereceği düşünülmektedir.

1990'lı yıllarda Türkiye ekonomisine ilave finansman süreçleri sağlamaları ve aynı zamanda dış borç servislerinin de düzenli olarak yerine getirilebilmesinde büyük öneme sahip bu kalemlerin gelişimini ödemeler bilançosu vasıtasıyla izlemek mümkün olup, Tablo 9, bu verileri detaylı olarak özetlemektedir.

5. IMF Yakın İzleme Anlaşması, Asya Krizi ve Dış Borçlanmadaki Gelişmeler

1990'lı yıllar GOÜ'ler bağlamında uluslararası finansmanlar açısından genel olarak parlak geçen bir dönemdir. Bu dönem, 1997 yılına kadar aralıksız bir genişleme evresine sahne olmuş ve aralarında Türkiye'nin de bulunduğu orta ve üst gelirli GOÜ'lere daha önceleri pek görülmedik boyutlarda sermaye akımı gerçekleşmiştir. Türkiye ekonomisi bu finansman genişletmelerinden önemli ölçüde pay almıştır. Böylece net pozitif kaynak transferi süreci devam ettirilirken, 1994 yılı hariç Türkiye ekonomisi çok önemli sayılabilecek oranlarda hem de tasarruf oranlarında reel gerilemelerin yaşandığı bir süreçte ekonomik büyüme gerçekleştirebilmiştir. 1995-1997 dönemi ortalama büyüme oranının %7.8 olması bu açıdan kayda değerdir.

Tablo 9: Türkiye Ekonomisinin Dış Borçlanma dışında Diğer Uluslararası Finansman Gelirleri (Milyon Dolar)

	1985	1987	1989	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
İhracat	8.255	10.322	11.780	13.667	14.891	15.611	18.390	21.975	32.446	32.631
Hizmet Gelirleri	3.162	4.195	7.098	9.307	10.419	11.788	11.691	16.094	14.628	21.273
Na vlu	609	617	771	936	924	999	1.037	1.426	1.413	1.768
Turizm	1.094	1.476	2.557	2.654	3.639	3.959	4.321	4.957	5.650	7.002
Yatırım Gel.	544	675	1.266	1.648	1.967	2.277	2.153	3.351	3.544	4.355
Müt. Gel.	246	293	582	713	955	1.142	1.263	1.863	1.967	2.455
Diğer (Faiz)	298	382	684	935	1.012	1.135	890	1.488	1.577	1.900
Diğer	854	1.328	2.308	3.907	3.677	4.311	3.996	6.074	3.678	7.723
Karşılıksız Transferler	2.022	2.456	3.597	5.131	4.075	3.800	3.113	4.512	4.466	4.909
Özel	1.782	2.088	3.171	2.879	3.147	3.035	2.709	3.425	3.892	4.552
Göçmen Trans.	0	0	23	0	0	0	0	0	0	0
İşçi Gelirleri	1.714	2.021	3.040	2.819	3.008	2.919	2.627	3.327	3.542	4.197
Bedelsiz İthalat	68	67	108	60	139	116	82	98	350	355
Resmi	240	368	426	2.252	928	765	404	1.087	574	357
Hibeler	100	20	61	1.884	506	403	175	756	306	49
NATO	80	247	242	250	299	238	115	189	106	153
Diğer	60	101	123	118	123	124	114	142	162	155
Toplam Cari İşl. Gel.	13.199	16.605	22.049	25.853	28.457	30.434	32.790	41.494	50.966	58.456
Toplam Cari İşl. Gid.	14.434	17.735	21.511	29.102	30.343	37.600	30.542	44.904	53.958	61.449
Cari İşlemler Dengesi	-1.013	-806	961	250	-974	-6.433	2.631	-2.339	-2.437	-2.679
Doğr. Yatırımlar (Net)	99	106	663	783	779	622	559	772	612	554
Giriş	158	171	739	910	912	797	637	935	937	873
Çıkış	-59	-65	-76	-127	-133	-175	-78	-163	-325	-319
Menkul Kıymet Gelir.	-	-	-	-36.7	151.4	753	1.298	1.653	619	570

Kaynak: TCMB Ödemeler Dengesi İstatistiklerinden Derlenmiştir.

Kesintisiz devam etmesi beklenen GOÜ'lere yönelik bu sermaye akımı süreci, 1997 yılında patlak veren Güney Doğu Asya ülkeleri dış borç krizi ile birdenbire duraklamış ve hızla gerileme göstermeye başlamıştır. Sadece bölge ülkelerini değil tüm GOÜ'leri ve hatta gelişmiş ülkeleri de önemli ölçüde negatif olarak etkileyen süreç, esas olarak GOÜ'lere yönelik sermaye akımlarının hızla daralmasına ve mali koşullarının bozulmasına yol açarken, Türkiye ekonomisi de özellikle 1998 yılından itibaren bu süreçten önemli ölçüde etkilenmek zorunda kalmıştır (Bkz. Mejia, 1999, s.29). Bu dönemde ülkemizde izlenilmeye başlanılan daraltıcı makro ekonomik politikalara ilave olarak ortaya çıkan söz konusu dış konjunktür ekonomik daralmaya ilave katkılarda bulunmuştur.

Türkiye ekonomisinin hızla daralma süreci içerisinde girmesinde Asya krizi nedeniyle ortaya çıkan dış finansman imkanlarının daralması ve mali koşullarının bozulmasının yanısıra yurt içinde izlenen makro ekonomik politikaların da çok önemli bir katkısı olmuştur. GOÜ'lere yönelik sermaye akımlarındaki ani daralmanın yanısıra 1997 yılının ikinci yarısından itibaren ekonomide istikrarı sağlamak, kamu açıklarını kontrol altına alabilmek ve çeşitli reform programlarını uygulamaya koyabilmek amacıyla örtük bir karakter sergileyen anti enflasyonist bir istikrar programının uygulanmaya konulması ülkemiz ekonomisinde son dönemlerde görülen duraklama ve gerilemelerin temel sebepleridir.

Asıl olarak Hazine Müsteşarlığı ve Merkez Bankasının ortak olarak hazırlayıp 30 Temmuz 1997 tarihli bir protokol ile uygulamaya koydukları program, enflasyonla mücadelede aşamalı stratejiyi benimseyen bir yaklaşıma sahipti. 1998 yılı içerisinde ekonomik politikalar bildirgesi olarak kamuoyuna deklare edilen ve IMF ile bir yakın izleme anlaşmasına baz teşkil eden program, ülkemizdeki kronik enflasyonun en büyük sebebinin yüksek bütçe açıkları ve bunun finansman politikaları olmasından hareket etmektedir (Özü itibarıyla ekonomiyi daraltıcı sıkı para ve maliye politikalarını benimseyen ve yakın izleme anlaşması yapılarak IMF desteğini de arkasına alan programın detayları için Bkz. Parasız, 1998, s.444; Hazine Müsteşarlığı, 1998).

1997 yılının üçüncü çeyreğinden itibaren uygulamaya konulan ve asıl olarak 1998 yılının ikinci çeyreğinden sonra kendini göstermeye başlayan program neticesinde enflasyon ve ekonomik büyüme oranlarında aşamalı olarak bir gerileme başlamış ve ilerleyen dönemlerde ise belirtilen daralma hızlanmıştır. Söz konusu istikrar programının global krizle aynı döneme rastlaması ve her iki unsurun etkilerinin birleşmesi neticesinde ekonomik daralma çok daha hızlı bir şekilde devam ederken 1998 yılı ekonomik büyüme oranı %3.8'e gerilemiş, 1999 yılı ilk çeyrek verileri ise %-8.4'lik bir daralmaya işaret etmiştir.

Efektif talepte ani düşüslere yol açan ve makroekonomik çarpan-hızlandırıcı mekanizmalarının negatif olarak etki yapmasına yol açan bu süreçler ülkemizde yaşanan son resesyonun temel sebepleridir. İç talebin yanısıra dış talepteki gerileme de bu süreci beslemiştir. Zira, dış ticaret/GSYİH oranı 1980 yılında %17 iken, 1996 yılında %49'a çıkmıştır (World Development Report, 1999, s.229). Belirtilen dönemde toplam talep seviyesindeki gerilemeler Tablo 10 aracılığıyla izlenebilir.

Tablo 10'dan görüleceği üzere, 1996 ve 1997 yıllarında hızlı artışlara sahne olan Türkiye ekonomisindeki talep unsurları 1998 yılının Nisan ayından itibaren duraklamaya başlamış ve ilerleyen dönemlerle birlikte hızla negatif değerler haline gelmiştir. Aynı durum, kapasite kullanım oranları ve imalat sanayii üretim endekslerindeki gelişmelerde de gözlemlenmektedir. Öte yandan, Rusya krizi de kaçınılmaz olarak bu süreci hızlandırırken, artan ekonomik ve siyasi belirsizliklerle birleşen olumsuz beklentiler ve hemen tüm ekonomik birimlerin karar alma davranışlarını bekle-gör şeklinde belirlemeleri de resesyona arttırıcı etkiler yapmaktadır. Ekonomi yönetiminin artan siyasi belirsizlikler neticesinde olumsuz beklentileri kıramaması ise bu süreci tırmanmaya sevk etmiştir.

Tablo 10: 1996-1998 Dönemi Türkiye Ekonomisinde Talep Unsurlarındaki Gelişmeler (Bir Önceki Yılın Aynı Dönemine Göre % Değişim)

	1996	1997/1	1997/2	1997/3	1997/4	1997	1998/1	1998/2	1998/3	1998/4	1998
Özel Tük.	8.5	8.2	9.8	8.9	6.6	8.4	7.8	-0.9	0.6	-6.5	0.1
Kamu Tük.	8.6	-3.9	0.6	5.9	9.9	4.1	8.7	10.9	-5.7	7.6	5
S.Ser. Olş.	14.1	8.4	15	12.9	21.6	14.8	9.6	-0.8	-2.9	-11.4	-2.4
-Kamu	24.4	39	20.3	29	30.6	28.4	32.4	-0.1	4.0	28	15.1
-Özel	12.1	5.9	13.9	9.4	18.5	11.9	7.1	-1.0	-4.6	-26.5	-6.7
T.Yurtiçi T	7.6	8.4	8.2	8.6	10.9	9	7.5	2.1	0.7	-6	0.7
Ihracat	22	10.3	27.8	23.9	14.1	19.1	22.4	13.5	4.6	5.1	10.5
İthalat	20.5	14.5	22.2	23.7	28.7	22.4	15.2	8.2	-1.7	-9.9	2.2
GSYİH	7.4	6.8	8.4	8.3	6.6	7.6	8.8	3.1	2.5	-1.4	2.8

Kaynak: Konjonktür Dğerlendirme Raporu, Sayı:16, Nisan 1999, DPT, Ankara 1999.

Söz konusu bu olgular, Rusya krizinin de verdiği ivme ile yurtdışına yaklaşık olarak 7 milyar dolarlık fon çıkışına neden olurken, (mali milat uygulaması bir ölçüde bu durumu dengeleyici bir şekilde 4 milyar dolar civarında girişe neden olmuştur), uluslararası finansman imkanlarının giderek daralması neticesinde Hazinesinin iç borçları dış borçlara dönüştürme planları engellenmiş ve likidite sıkışıklığının da etkisiyle nominal faiz oranlarında çok hızlı sıçramalar yaşanmaya başlanmıştır. Faiz ile enflasyon beklentişleri arası ilişkiyi ortadan kaldıran ve reel faizleri %30-40 aralığına kadar yükselten gelişmelerin perde arkasında; artan belirsizliğin neden olduğu aşırı risk primleri, yeni vergi düzenlemelerinin neden olduğu belirsizlik ve kamu bankalarının tarımsal destekleme için finansal piyasalardan aşırı likitide talepleri de büyük ölçüde etkili olmuştur (Binay ve Salman, 1998, s.17).

Özetle, 1998 yılında Türkiye ekonomisi, bir yandan global kriz, diğer yandan da yurtiçi sıkı para ve maliye politikalarının neden olduğu bir ekonomik resesyon yaşanmaya başlamış ve 1999 yılının ilk dönemlerinde de bu etki varlığını korumayı sürdürmüştür. Her iki etkinin bir arada olması ekonomik daralmayı çok hızlı hale getirirken kamu finansmanında özellikle uluslararası finansman imkanlarındaki hızlı daralmalar nedeniyle önemli bozulmalar yaşanmıştır. Dış borçlanma imkanları hızla

Tablo 11: Dış Borçlanma Maliyetlerinde 1998 Yılındaki Artışlar (Spread, Baz Puan Olarak)

	2 Ocak 1998	22 Eylül 1998	22 Ocak 1999
Türkiye	410	868	717
Brezilya	559	1151	1049
Meksika	365	746	570
Arjantin	483	821	686
Polanya	105	200	168
G. Afrika	261	650	475
Macaristan	95	179	163
Rusya	527	4723	3465

Kaynak: Deutsche Bank Research-Emerging Europe Weekly'den aktaran DPT, Ankara 1999. (Ekonomik ve Sosyal Konseyin 8 Şubat 1999 tarihli toplantısından önce üyelere sunulan bilgi

notu)

daralırken mali koşullar da önemli ölçüde bozulmaya uğramıştır. Bunun en iyi göstergesi ise, kendini risk primlerindeki büyük artışlarla göstermiştir. Sadece Türkiye için değil, diğer GOÜ'ler içinde geçerli olan bu durum Tablo 11 aracılığıyla izlenebilmektedir.

1998 yılında Türkiye ekonomisinin dış borçlanma ilişkileri bu çerçevede olumsuz etkilenirken gerek kamu sektörünün gerekse özel sektörün dış kredi arayışları da yoğunlaşmıştır. Özellikle borç servisi gereksinimi nedeniyle artan ihtiyaçlar, mali koşulları daha ağır olan dış kredilerin zorunlu olarak tercih edilmesini gerektirmiştir. Bu açıdan kamu sektörünün önemli ölçüde zorluklarla karşılaştığı bilinmektedir. Uzun bir süreden bu yana net dış borç ödeyicisi konumunda olan kamu kesimi, iç borçlanmanın da bir ölçüde dış borçlara dönüştürülmesinin planlandığı bir evrede, tam tersi bir durum olarak dış borç servislerini dahi iç borçlanmaya başvurarak yerine getirmeye çalışmaktadır.

Kuşkusuz bu durum iç borçlanma piyasalarındaki nominal faiz oranlarının geriye doğru esnekliğini azaltıcı etkilerde bulunarak reel faizlerin yüksek seviyelerde kalmasına ilave katkılarda bulunmaktadır. Zaman zaman gerçekleştirilen küçük mountanlı ve yüksek maliyetli tahvil ihraçlarında belirgin başarılar gösterilmişse de, bu adımlar yeterli olmaktan uzak kalmıştır. Nitekim, Temmuz-Aralık 1998 döneminde kamu kesimi dış borç servisinin yüklü bir bölümü Merkez Bankası rezervlerinden yapılmak zorunlu kalmıştır (TCMB, 1999, s.118).

Bu dönemde en çok zorlanan kesimlerden bir tanesi de, ticari bankalardır. Önceki sayfalarda işaret edildiği üzere 1990'lı yıllarda önemli ölçüde kısa vadeli dış borçlanmaya giden ticari bankalar 1998 yılında bu açıdan büyük güçlüklerle karşılaşmışlardır. Bu dönemde bir çok banka geri ödemeleri gereken tutarın altında taze dış kaynak bulabilirken, geri ödemesi gereken miktarın üzerinde yeni sendikasyon kredisi imzalayan bir tek banka vardır (Garanti Bankası) (Asomedy, 1999, s.31). Ayrıca yeni temin edilebilen dış kredilerdeki mali koşullarda da ciddi bozulmalar olmuştur. Özel sektörün orta-uzun vadeli ve özellikle dış ticaret finansmanı amaçlı dış kredi teminleri de benzer şekilde zorluklarla karşılaşmakla beraber ithalat finansmanı için sağlanan ticari koşullu krediler ise artışlar göstermeyi sürdürebilmiştir.

Diğer yandan, ticari bankaların bu zorluğu aşmak üzere çeşitli girişimlerde buldukları da bilinmektedir. Ülke içi yüksek fonlama maliyetleri nedeniyle dış kredilere yönelen bankalar bu sürecin de tıkanma işaretleri vermesiyle beraber yurtdışı mali merkezlerde şubeler açmaya yönelirken, kıyı bankacılığı uygulamalarını genişletmeye çalışmışlar ve zaman zaman da ilginç finansman teknikleri geliştirmeye çalışmışlardır. Bunlardan bir tanesi "Club Deal" (Klüp Modeli) uygulaması olmuştur. Asıl itibarıyla ticari ilişkilerin yoğun olduğu yabancı bankalara başvurmak ve dış ticaret işlemlerini bu bankalar aracılığıyla gerçekleştirmek taahhüdü ile elde edilen bu tür kredi arayışları 1998 yılının ikinci yarısında artma göstermiştir (Çetinkaya, 1998).

Kamu sektörünün dış kredi girişlerini teşvik etmek üzere dış kredilerden alınan KKDF kesintilerinde önemli oranlarda indirimde gidilmesi de bu çerçevede sağlanan farklı boyuttaki bir teşvik olmuştur. Ancak bu uygulama ticari bankaların dış kredi net maliyetlerini azaltıcı etkide bulunurken, daha yüksek faiz oranlarını da kabul etmeleri sebebiyle Türkiye'ye dış kredi veren bankaların genel Türkiye spread (ilave risk primi)'ni yükseltmeleri sebebiyle kamu sektörü dış borçlanması üzerinde negatif dışsallıklara da yol açmış bulunmaktadır (Bkz, Uras, 1999). Kuşkusuz bu gelişmeler sadece Türkiye ekonomisine özgü olmayıp, konjonktürel olarak tüm GOÜ'leri olumsuz etkilemektedir. Ekonomide yaşanan daralma süreçlerini de besleyen bu durum, uzun yıllardır net pozitif kaynak transferi ile yaşamaya alışmış ve genişletici politikaları genellikle bu ekseninde yürütebilmiş Türkiye ekonomisi için sözkonusu kaynakların ne kadar hayati hale geldiğini göstermesi açısından kayda değerdir.

Sonuç

Türkiye ekonomisi, ekonomik gelişme sürecini uluslararası finansmanlarla desteklemek zorundadır. Sermaye birikimindeki yetersizlik ülke ekonomisinin her dönemdeki temel sorunları arasındadır. Bununla beraber, Türkiye ekonomisinin uluslararası finansmanlar ve bu bağlamda dış borçlanma ile olan ilişkileri uzun dönemler boyunca sınırlı gelişmeler gösteren bir karakter sergilemiştir. İzlenen gelişme stratejilerinin belirleyiciliğinde gelişen bu yapı 1980 dönüşümü ile birlikte radikal bir değişikliğe uğramış, 1989 yılında gerçekleştirilen sermaye hareketlerine tam mobilite imkanı veren düzenlemeler ile önemli gelişmeler kendini göstermiştir. Her türden uluslararası finansman hareketinde ortaya çıkan dinamizm asıl olarak dış borçlanma konusunda kendisini göstermiştir.

Ekonomik gelişme sürecinde net pozitif kaynak transferine yol açacak şekilde geliştirilmeye çalışılan dış borçlanmalar stok olarak önemli miktarlara ulaşmıştır. 1973 yılında sadece 3.1 milyar dolar olan Türkiye'nin dış borç stoku, 1980 yılında 15.2, 1985 yılında 25.6, 1991 50.5 ve 1998 yılı itibariyle de 102.6 milyar dolara ulaşmış durumdadır. Türkiye ekonomisi açısından dış borçlanmalar 1990'lı yıllara dek asıl olarak kamu sektörünün kullanımında iken, bu tarihten itibaren özel sektörün payı hızlı artmış ve günümüzde dış borç stokunun yaklaşık olarak %50'sinin sahibi özel sektör haline gelmiştir.

Türkiye ekonomisinde iç tasarruf ve yatırım seviyesini belirleyen makro ekonomik politikalar aynı zamanda ekonominin uluslararası finansman ve dış borçlanma ihtiyacını da belirlemektedir. Ülkemizde izlenen politikalar ve hızlı ekonomik büyüme arayışları sözkonusu süreci belirleyen temel unsurlardır. Ekonominin yurtiçi kaynakların ötesinde kaynak kullanımını gerektiren bir büyüme rayına oturtulması ve bu yöndeki bilinçli çabalar dış finansman ihtiyaçlarını arttırmaktadır. Borçluluk doğurmayan sermaye akımlarının yetersizliği sebebiyle dış borçlanmalar kaçınılmaz olarak hızlı artış göstermektedir. Ödemeler dengesi finansman açıklarının kapatılması ve var olan dış borç stoklarının döndürülebilmesi (refinansmanı) amaçlı dış borçlanmalar ve son dönemlerde ön plana çıkan iç ve dış

piyasalar arası finansman maliyetlerindeki farklılıkların neden olduğu (özellikle özel sektörün) dış borçlanmalar da bu süreci beslemektedir. Bir taraftan önceki dönemlerde ortaya çıkan dış borç stoklarının borç servislerini yerine getirme çabaları diğer taraftan ise ekonominin net pozitif kaynak transferi sürecini aksamaksızın devam ettirebilme çabaları dış borç stoklarında kaçınılmaz artışları doğuran önemli bir olgudur.

Bu süreç 1980'li yıllar boyunca kamu sektörünün hızla dış borçlanmaya gitmesi ile elde edilebilmiştir. 1980'li yılların sonlarından itibaren tıkanmaya başlayan bu süreç kamu sektörünün dış borçlanmaya sınırlama getirmesine yol açmış ve kamu sektörünün 1980'li yıllarda izlediği politikalar 1990'lı yıllarda bu kez özel sektör tarafından sağlanmaya başlanmıştır. Böylece net pozitif kaynak transferi süreci 1990'lı yılların büyük bir çoğunluğunda da devam ettirilebilirken ekonominin büyüme oranları da yüksek seviyeleri muhafaza edebilmiştir. 1990'lı yılların uluslararası finansman açısından genel konjonktürü de bu sürecin en önemli destekleyicileri olmuştur.

1990'lı yıllarda yaygın bir siyasi yapı olarak ortaya çıkan koalisyon hükümetleri ve bunların izledikleri genişleyici makro ekonomik politikalar çerçevesinde kamu harcamalarının hızlı bir biçimde artması sözkonusudur. Bu bağlamda kamu kesimi finansman açıkları büyük ölçüde artmıştır. 1993 yılında en yüksek seviyesine çıkan KKBG 1994 ve 1995 yıllarında gerilemeler gösterirken ileriki yıllarda yeniden yükselme göstermiştir. Ayrıca bu dönemde kamu kesimi finansman açıkları yapısal bir değişikliğe uğramıştır. Buna göre konsolide bütçe finansman açıkları sebebi ile oluşan borçlanma ihtiyacının toplam borçlanma gereği içindeki payı 1990 yılında %40.6 iken, 1995 yılında %77.5'e, 1996 ve sonraki yıllarda ise %90'ların üzerine yükselme göstermiştir.

1990'lı yıllarda benimsenen ve yukarıda değinilen politikalar neticesinde kamu kesimi finansman dengesinin giderek bozulması ve kamu kesiminin yatırımlardan ziyade tüketimden kaynaklanan mali disiplin bozulmaları dış denge üzerinde de bozucu etkiler yaparak yukarıda değinilen sürece (dış borç artışları) katkılar yapmıştır. Bu durum kamunun diğer kesimlerinde de benzer boyutlarda yaşanmakta iken ayrıca, özel sektörün dışlanmasına yol açarak dış borçlanmaya yönelmesine neden olmuştur. Gerek kamu kesiminin gerekse özel kesimin dış borçlanmaları da bu süreçte önemli bir yapısal değişikliğe uğramış olup, orta-uzun vadeli resmi imtiyazlı borçlanmalar yerlerini kısa-orta vadeli ticari finansmanlara bırakmıştır.

Kamu kesiminin 1990'lı yıllarda izlediği genişleyici programlar ve 1993 ve 1996 yıllarında olduğu üzere bazı dönemlerde iç borçlanmada yaşanan sorunları azaltmak amacıyla iç borçları dış borçlara dönüştürme denemeleri de dış borçlara ilave katkılar yapmıştır. Kamu kesiminin bir yandan önceki dönemlerden kaynaklanan borç servislerini düzenli olarak ödeme çabaları diğer yandan ise net pozitif kaynak transferini devam ettirme çabaları zorluklarla karşılaşmıştır. Özellikle çok yanlı finansmanlarda servislerin yeni finansmanları aşması sebebi ile bu açıdan önemli zorluklar yaşanmıştır. Borç servislerinin kamu kesiminde ulaştığı boyutlar ve

yeterince dış borçlanma yapılamaması ise 1994-1997 döneminde genel bütçeden 13.7 milyar dolar net dış borç anapara ve faiz geri ödemesi ile sonuçlanmıştır. 1997 yılı net dış borç ödemesi ise yaklaşık 3 milyar dolardır (Erçel, 1999,s.82). Ayrıca daha öncede değinildiği üzere yapılabilen dış borçlanmalar yatırımlardan ziyade refinansman ve tüketim amaçlı hale gelmiştir.

Ekonominin kamu kesiminde dış borçlanmalar açısından bunlar yaşanırken net pozitif kaynak transferi süreci 1994-1998 döneminde asıl itibariyle özel sektörden dış borçlanmasıyla elde edilebilmiştir. Çeşitli türden finansman şekilleri ile sağlanan bu gelişmede dış ticaret, işletme finansmanı, yatırım ve modernizasyon amaçlı finansmanlar, refinansman amaçlı krediler ve ticari bankaların kredi kapasitelerini genişletmek amaçlı olarak kullandıkları sendikasyon kredileri etkili olmuştur.

Bu dönemde gerek kamu, gerekse özel sektör tarafından kullanılan dış krediler asıl itibariyle ekonomik kredibilite ile doğrudan ilişkili finansman şekillerinden oluşmaktadır. 1997 yılında baş gösteren Uzak Doğu Asya ülkeleri dış borç krizi, Rusya krizi ve Latin Amerika'daki bazı ülkelerin karşılaştıkları çeşitli sorunlar GOÜ'lere ve bu bağlamda ülkemize yönelik uluslararası finansman akımlarında önemli gerilemelere neden olmuştur. Uluslararası finansmanın istenilen miktarlarda elde edilebilme imkanları hızla daralırken, mali koşullarında da çok önemli artışlar olmuştur. Bu artışlar, uluslararası faiz oranlarının artma göstermemesine karşın ilave risk primlerinin bir kaç misli artmasıyla ortaya çıkmıştır.

En yoğun olarak 1998 yılında hissedilen bu etkiler 1999 yılında da varlığını korumaya devam etmektedir. Kamu kesimi dış borçlanmada net dış borç ödeyici konumunu korurken özel sektörde bu sürece boyun eğmek durumunda kalmış ve net dış borç geri ödeyici konuma gelmeye başlamıştır. Genişletilebilen dış kredi imkanları ise asıl olarak kısa vadeli yüksek maliyetli dış krediler aracılığıyla sözkonusu olabilmektedir. Kamu kesiminin iç borçları dış borçlara dönüştürme planlarını uygulamaya koymaya çalıştığı bir evrede tam tersi gelişmeler yaşanması yani, dış borç servislerini dahi iç borçlanma ve Merkez Bankası rezervlerini kullanarak yerine getirmeye başlaması ise yurtiçi mali piyasalar üzerinde önemli ölçüde olumsuz etkilerde bulunmuştur. Likidite anlamında ortaya çıkan sorunlar nedeniyle yurtiçi nominal faiz oranlarındaki artışları destekleyen ilave bir yapı oluşmuş durumdadır. Nitekim, Temmuz-Aralık 1998 döneminde kamu kesiminin dış borç servislerinin yüklü bir bölümü Merkez Bankası rezervlerinden yapılmak zorunda kılınmıştır (T.C.M.B., 1999, s.118).

Gerek kamu kesiminin, gerekse özel sektörün uluslararası finansman imkanlarında ortaya çıkan ve önemli oranlara varan daralma süreçleri ekonomik büyüme oranında da etkilerini göstermiş durumdadır. Uzun yıllardan bu yana net pozitif kaynak transferi ile yaşamaya alışmış ve genişletici makro ekonomik politikaları genellikle bu eksende yürütebilmiş Türkiye ekonomisi için sözkonusu kaynakların ne kadar hayati hale geldiği de bu bağlamda kendisini daha net olarak ortaya koymaktadır

KAYNAKLAR

- Açba, Sait (1991), *Devlet Borçları*, Ankara:Adım Yayıncılık.
- Altınok, Tefrik ve Diğ. (1993), "Türkiye'nin kamu borçlanma politikasının değerlendirilmesi," *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Sayı:9/10, yıl:30, Eylül/Ekim, s.5-25.
- Asomedy (1999), "Mali sektör-reel sektör ilişkileri," *Asomedy Dosya*, Mayıs.
- Bahran, Nevzad (1990), "Proje finansmanı," *Türk Ekonomi ve Dış Ticaretindeki Son Gelişmeler İçinde*, HDTM.
- Bal, Harun (1998), *Gelişme Sürecinde Dış Finansman Kullanımı ve Türkiye*, Hazine Müsteşarlığı Araştırma ve İnceleme Dizisi No:16, Ankara: Hazine Müsteşarlığı.
- Balkind, Jeffry ve Diğ. (1990), *Turkey: A Strategy for Managing Debt, Borrowings and Transfers Under Macroeconomic Adjustment*, Washigton: World Bank Country Study.
- Berksoy Taner ve Saltoğlu, Burak (1998), *Türkiye Ekonomisinde Sermaye Hareketleri*, İstanbul: İTO Yayın no:1998-58.
- Berksu, Amil (1981), "İşçi tasarruflarının yurda yönlendirilmesi ve değerlendirilmesi," *2.Türkiye İzmir İktisat Kongresi Tebligleri içinde*, Cilt:II, DPT.
- Binay, Ş. ve Salman, F. (1998), *The Global Crises and Turkish Economy*, Ankara: TCMB.
- Borotav, Korkut (1993), "İktisadi kriz üzerine bazı gözlemler," *İşletme ve Finans Dergisi*, sayı:100, Temmuz, s.22-30.
- Borotav, Korkut (1993), "External financial liberalization in developing countries: some adverse concequences," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt:XX, sayı:1-2, s.1-9.
- Borotav, Korkut (1998), "Sıcak para bilançoları," *Cumhuriyet Gazetesi*, 28 Ekim.
- Cangöz, M. Coşkun (1994), "Türkiye'de dış borç sorunu: borçlanma stratejileri, ve borç yönetimi," (Ank.Üniv., Sos. Bil.Ens Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Cangöz, M. Coşkun (1996), "Dış borçların makroekonomik dengelerle etkileşimi," *Hazine Dergisi*, Sayı:4, Ekim, s.1-28.
- Celasun, M. ve Rodrik, D. (1989), "Turkish experience with debt: macroeconomic policy and performance," *Developing Country Debt and the World Economy içinde*, Editör: J.D. Sachs, The University of Chicago Press.
- Çetinkaya, Hayri (16.11.1998), "Klüp modeliyle dış borçlanma dönemi," *Hürriyet Gazetesi*.
- Çiller, Tansu ve Kızılyallı, Hüsnü (1987), *Dış Borçlar: Tahmin ve Analiz*, İstanbul: TUSİAD.
- Danışman, Mustafa (1993), "Belediye finansmanında yapısal değişim," *Uluslararası Finansman: Teknikler ve Araçlar İçinde*, Hacettepe Üniv. İ.İ.B.F. Mezunlar Derneği.
- Dış Borçlar Bülteni, *Çeşitli Sayılar*, Ankara: Hazine Müsteşarlığı.
- Erçel, Gazi (1999), "Para politikası uygulamaları ve sonuçları," *Konuşmalar içinde*, s.77-88, TCMB, Ankara.

- Ersel, Hasan (24.12.1997), "Sermaye akışı kesilmeden yapısal önlem gündeme gelmez," *Yeni Yüzyıl Gazetesi*.
- Evgin, Tülay (1996), "Dış borçlarımız," *Hazine Dergisi*, Ekim, sayı:4,s.71-88.
- Fedder, M.J. ve Mukherjee,M. (1992), "The reemergence of developing countries in the international bond markets," *Beyond Syndicated Loans içinde*, Editör:John, D. Schilling, Technical papers no:163, World Bank Washington DC.
- Global Development Finance, Çeşitli sayılar, Washington DC, World Bank.
- Hazine Müsteşarlığı (1998), *Ekonomik Politikalar Bildirgesi*, Ankara: Hazine Müsteşarlığı.
- Kazgan, Gülten (1988), *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Kurdaş, Kemal (1994), "Ekonomide bunalıma doğru," *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, yıl:31, Şubat, sayı:2, s.39-52.
- Lavy, V. ve Rapaport, Hillel (1992), "External debt and structural adjustment: Recent experience in Turkey," *Middle Eastern Studies*, vol:28, no:2, April, s.313-323.
- Mejia, L. Alejandro (1999), "Large capital flows," *Finance and Development*, September, no:3, s.28-31.
- Önder, İ. ve Diğ. (1993), *Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İktisat Politikası Seçenekleri no:2.
- Öniş, Ziya (1989), *Türkiye'de Dış Ticaret Politikaları ve Dış Borç Sorunu 1980-88*, İstanbul: İTO Yayın no:33.
- Öniş, Ziya ve Özmucur, Süleyman (1991), *Capital Flows and the External Financing of Turkey's Imports*, Paris: OECD Technical Paper no:36.
- Özatay, Fatih ve Diğ. (1996), *1980 Sonrasında Kaynakların Kamu ve Özel Sektör Arasında Paylaşımı ve Sonuçları*, İstanbul: TÜSİAD
- Parasız, İlker (1998), *1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları*, Bursa: Ezgi Kitapevi.
- Pirimoğlu, Abdülbaki (1982), *Türkiye'nin Dış Borçları ile İlgili bir Tahlil Denemesi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayın no:600.
- Selçuk, Faruk ve Rantanen, A. (1996), *Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Kamu Borçlanması: Mali Disiplin Gereği Üzerine Gözlem ve Öneriler*, İstanbul: TUSİAD.
- Sönmez, Sinan (1998), *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Şenel, İlker (1994), "Dış borçların artış nedenleri," (Uzmanlık Tezi), HDTM, Ankara.
- Türel, Oktar (1994), "Türkiye'de 1993/1994 bunalımı üzerine düşünceler," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Cilt:XVIII, sayı:168, Haziran, s.4-16.
- Uluğbay, Hikmet (1994), "Kur-faiz politikalarının dış borçlanma üzerindeki etkileri," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Cilt:XVIII, sayı:169, Temmuz.
- Uras, Güngör (1981), "Türkiye'de yabancı sermaye yatırımları," *2. Türkiye İzmir İktisat Kongresi Tebliğleri içinde*, Cilt:II, DPT.
- Uygur, Ercan (28.11.1996), "Borç oyunu ve Rita Rodriges," *Yeni Yüzyıl Gazetesi*.
- Yeldan, Erinç (1996), "Azgelişmiş ülkelere yönelik kısa vadeli sermaye akımlarının etkileri üzerine gözlemler," *İktisat Dergisi*, sayı:360/361, Ekim/Kasım, s.49-57.
- Wijnberger, S. ve Diğ. (1992), *External Debt, Fiscal Policy and Sustainable Growth in Turkey*, Washington DC: World Bank.
- World Debt Tables, Çeşitli Sayılar, Washington DC, World Bank.

CURRENCY SUBSTITUTION and CROSS-BORDER MONETARY AGGREGATION

Jülide YILDIRIM*

(Özet)

Yeni teknolojilerin kullanılmasıyla birlikte, mali yenilikler (financial innovations) gerçekleşmiş, piyasalar arasında bilgi alışverişi kolaylaşmıştır. Bunların sonucu olarak ekonomileri birbirlerine bağlı olan ülkelerde, özellikle Avrupa Topluluğu ülkelerinde, para ikamesi artmıştır. Para ikamesi milli para talep fonksiyonlarında istikrarsızlıklara yolaçabilir. Bu durumda, ekonomileri birbirlerine bağlı olan ülkelerin parasal büyüklüklerini toplulaştırmaları, daha sağlıklı bir para politikası izlemelerine olanak verir. Fakat bu toplulaştırmanın avantajları olduğu kadar dezavantajları da vardır. Bu çalışmada, parasal toplulaştırmanın teorik yönleri incelenmiştir.

Keywords: currency substitution, cross-border deposits, monetary policy, money demand functions.

1. INTRODUCTION

The issue of currency substitution has attracted a lot of attention in recent years, as the intensity and rapidity of the transmission of monetary impulses across countries have increased due to the high degree of economic integration, especially within the European Union (EU), and progressive lifting of constraints on capital flows. Moreover, the financial innovations and adoption of new technologies made the movements of funds and transfer of information across markets more rapid and less costly. These developments have led economic agents to have access to a wider set of financial instruments, allowing rapid portfolio shifts at low cost.

Moreover it is relatively easy for people to switch from one currency to another if they find foreign interest rates more favourable, or they expect a depreciation of their own currency. Accordingly, if there is currency substitution in any economy, monetary policy will be affected by foreign economic variables, which may lead to the loss of

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, Afyon.

monetary independence and instabilities in the national demand for money functions. In the context of EU countries, this implies that individual EU countries could not have independent monetary policies if people tend to switch between currencies when there is a change in the economic policies of another EU country. In that case, conducting a common monetary policy could be a feasible alternative and the area-wide monetary aggregate would be expected to be more stable than national aggregates.

In this paper the issue of currency substitution and the reasons which may lead to it will be discussed. The paper is organized as follows: in section 2 the reasons for currency substitution are analysed, and the concept of the extended monetary aggregate is introduced. It is argued that an EU-wide extended monetary aggregate would be stable and worth estimating using aggregated data. Accordingly, the advantages and disadvantages of aggregation are analysed in section 3. Finally section 4 concludes.

2. CURRENCY SUBSTITUTION AND THE EXTENDED MONETARY AGGREGATES

Traditional monetary theory implicitly considers a domestic economy where there is no foreign influence. Economic agents were presumed only to hold domestic currency, and the possibility of holding foreign currencies was not considered. But in many economies large companies, banks and some persons tend to use different currencies in their transactions and hold different currencies and assets denominated in several currencies in their portfolios. This phenomenon, that is holding different currencies or the replacing of domestic currency by foreign currencies is called currency substitution (CS). The concept of currency substitution, its alternative definitions and the measurement issues are discussed in Yildirim (1997). This paper examines the reasons for currency substitution, emphasizing the motives for holding money.

When the reasons for currency substitution are investigated it is useful to start from the functions that money performs and the motives for holding it. The degree of substitutability of different currencies in investors' portfolios will depend on the differences in the services of transactions, store of value and unit of account services that the currencies provide. Accordingly, in this section the determinants of currency substitution will be examined by distinguishing the possible differences in the three traditional functions that each currency provides.

The degree of transaction services provided by a currency is determined by the degree to which this currency is used as a medium of exchange or means of settlement. A particular currency becomes more acceptable as more individuals use it as a medium of exchange. But the question is what makes the transaction services of a currency different from those of another currency. Residents of a country would tend to use the national currency, since most purchases of goods and services are made locally by the residents of the same country, and exchanging one currency for another is generally costly. Furthermore, individuals are often forced by governments to use domestic currency, which is the legal tender, for paying taxes.

Hence, the combination of habit and national restrictions make currencies imperfect substitutes. However, there may be exceptions. When local markets are limited

relative to the volume of international trade, it would be convenient to use a widely-circulating medium of exchange. Then the more a currency is used, the more it will be acceptable¹. This follows from the fact that the more a currency is used, uncertainty about the acceptance of this currency will diminish. In that sense currency substitution reduces uncertainty, and also the time and resources allocated for information gathering. The use of the US dollar in world trade can be given as an example.

People can hold foreign currency and foreign currency denominated assets, as well as domestic ones, in their portfolios as stores of value. In order for different currencies to be included in portfolios together with other assets, the currencies should provide liquidity services. Portfolio balance models start from the proposition that individuals hold different assets in their portfolios according to rates of return and riskiness of the total portfolio. The degree to which a currency provides liquidity services varies from country to country, depending on the degree of financial sophistication and capital market liberalization in each country. Hence the currency of the country the financial system of which provides competitive rates on deposits and charges competitive rates on loans, and offers a diversified range of services, is likely, *ceteris paribus*, to be substituted for the domestic currency of a country where these things do not obtain.

The reasons behind the store of value substitutability can be related to the uncertainty of future levels of prices, interest rates and exchange rates. Transactors tend to substitute currencies if they want to hedge against potential exchange rate changes. If they expect favourable foreign interest rates in the future, they would hold foreign currency deposits. They may want to reduce the adverse effects of inflation in their country by using foreign currency in their domestic transactions.

Economic agents' habits could be the only determinant of the substitutability of the unit of account, as little is known about the unit of account function of monies. "The more people are used to operating in different currencies to settle transactions, the more these currencies' unit of account services will be substitutable". (Giovanini, A. and B. Turtelboom, 1994, 393). Furthermore, a currency could become substitutable as a unit of account when the stability of the price level is not strong. In countries where inflation is very high, individuals could use another, more stable, currency as a unit of account. Since there are uncertainties about the future levels of inflation, it may become convenient to express prices in another currency instead of adjusting prices continually. The most informative and less risky unit of account is the currency whose purchasing power is stable in terms of the basket of goods and services which the individuals want to buy or sell.

Although in theory we distinguish between the motives of holding different currencies, in practice it is quite difficult to distinguish between store of value, unit of account or medium of exchange substitutability. Unit of account substitutability is often distinguishable, but, on its own, has no great immediate policy purposes for currency substitution. Moreover, if store of value substitutability is the only reason for currency

¹This is the mechanism underlying in the establishment of vehicle currencies.

substitution, there would be no reason to hold non-interest bearing currencies in portfolios. However, if the money provides liquidity services, it will be included in portfolios together with interest-bearing assets.

Looking at the functions of money is a complementary way not an alternative way to investigate the determinants of currency substitution. When people choose to hold different currencies in their portfolios they probably do not think about the functions that these different monies perform, but rather they take domestic and foreign economic situations into account. Since people do not have perfect foresight, they may choose to seek to protect themselves against the adverse effects of future changes in price levels, interest rates and exchange rates by holding different currencies. Furthermore expectations about exchange rate changes or institutional changes such as banking regulations could also lead people hold different currencies. When they expect the depreciation of the domestic currency they could switch to foreign currencies, they could deposit their money in the form of cross border deposits in a bank abroad.

Furthermore differential inflation rates among countries will, other things being equal, lead individuals to hold the less depreciating currency. In high inflation countries national currencies are often partially replaced by one strong currency, generally the US dollar, both as a medium of exchange and as store of value. This phenomenon is called Dollarization, which is a widespread currency substitution, gone from involving just a store of value for big companies to a situation where many economic agents hold the foreign currency. Moreover expectations also play an important role in store of value substitutability. When agents expect a devaluation of the domestic currency, the store of value services of the foreign currency increase relative to the national one. The domestic currency is likely to be exchanged for the foreign currency. Thus, good money drives out the bad money² from monetary circulation.

Then the decision of how much foreign currency to hold depends on firstly expectations of exchange rates, foreign and domestic inflation and interest rates. This implies that the traditional demand for money function does not contain all the determinants of the money demand when there is currency substitution in the economy. In that case the foreign economic variables such as inflation, interest rates and the exchange rate should also be included in the arguments of the money demand function, which would yield

$$\frac{M^d}{P} = f(I, R, \dot{P}, R^*, \dot{P}^*, e) \quad (1)$$

where I denotes the scale variable such as GDP or wealth, R a vector of interest rates on the alternatives of money, P price level, dot denotes the percentage change in the variable, $*$ denotes the foreign variables and e denotes the exchange rate.

People may choose to allocate their monetary balances across several countries' currencies taking the economic situations in each country into account, as well as their

²Which is the reverse of Gresham's Law.

expectations about exchange rate changes or any relevant legislative change. This allocation of money balances usually takes the form of cross border deposits. Since traditionally defined monetary aggregates have usually excluded most cross border deposits, they could not fully reflect the effects of currency substitution and could not assess the true amount of money demanded. Hence, it was proposed to redefine the monetary aggregates, as extended monetary aggregates, so that they include the relevant cross border deposits³, which can be denoted by M_e .

Currency substitution has important implications for the stability of the demand for money function. Since foreign economic variables are likely to enter into the demand for money function of the domestic country, whenever there is a change in monetary policy in an important foreign country which changes expectations about inflation, interest rates, or the exchange rate, this in turn will affect the domestic demand for traditionally defined money, denoted by M_i . Assuming a two country world, when the foreign country employs a tight monetary policy, the exchange rate, (defined as domestic currency per unit of foreign currency), will increase, that is domestic currency will depreciate⁴. Hence people may choose to hold the foreign currency rather than holding the depreciating domestic currency.

In the case of an extended definition of money (M_e), changes in foreign interest rates (adjusted for expected exchange rate changes) will only influence the location and composition of the cross-border deposits, not their volume (Von Riet (1992)). Moreover, changes in banking regulations, such as the introduction of the withholding tax in Germany, may cause relocation of the cross-border deposits. When there is a change in exchange rate expectations, one would expect a substitution between different currencies. Although these changes cause instabilities in traditionally defined monetary aggregates, M_i , they would have no consequences for an extended monetary aggregate which includes all the foreign currency holdings of residents. The currency substitution takes place entirely within the extended monetary aggregate in the form of shifts from one type of cross-border deposit to another, and it cannot here be regarded as a destabilizing factor. "The volume of the traditional monetary aggregate (M_i) will only change insofar as residents, besides changing the currency composition of their portfolios, also change the location of their balances" (Riet von , 1992, 37).

The national demand for money may be influenced by changes in the yields on non-monetary long-term foreign assets including both financial assets and real assets. The increased degree of financial integration of EU countries has contributed to the freedom

³For the definition of cross border deposits and the calculation of extended monetary aggregates, see Yildirim, J. (1997), *Currency Substitution and the Demand for Money in the European Union*, Unpublished PhD Thesis, University of Manchester.

⁴For a formal exposition of implications of currency substitution in a two country world, see McKinnon, R.I. (1982), "Currency Substitution and Instability in the World Dollar Standard", *American Economic Review*, 72, pp. 320-333, and Miles, M. (1978), "Currency Substitution, Flexible Exchange Rates and Monetary Independence", *American Economic Review*, 68, pp.428-436.

of international capital movements⁵, leading to greater scope for the inclusion of foreign long-term assets in the portfolios of the economic agents as an alternative to domestic assets. Thus, under fixed exchange rates, changes in the opportunity costs of these assets may lead to substitution, which, in turn, would affect the domestic money stock, regardless of whether M_t or M_e is chosen. When there is a differential between the returns of domestic and foreign bonds, the international bond market quickly adjusts to new exchange rate expectations and capital outflows may occur from the domestic country. McKinnon argues that since this indirect channel causes a potentially larger amount of currency substitution, it may be more important⁶.

The previous analysis indicates that factors affecting real yields on monetary balances abroad, such as foreign interest rates or inflation, together with institutional changes may cause instabilities in the traditionally defined monetary aggregate M_t . The volume of an approximately extended monetary aggregate, on the other hand, would not change when there is a fluctuation in these variables. Thus the domestic monetary authorities should not try to control the domestic monetary aggregate independently, but should accommodate the changes which occur due to the actions of important foreign monetary authorities. The same could be true for the foreign country as well. Hence in a two country world each economy's demand for money function will be affected by the others' decisions. Neither of them could have an independent monetary policy. In that case monetary authorities in both countries lose their independence. Thus several authors argue that when there is significant currency substitution individual countries should give up pursuing their own independent monetary policy, but rather should cooperate and conduct a joint monetary policy.

The last issue is particularly important for the European Union countries. A recent line of research argues that as exchange rates between EU currencies become increasingly stable, together with liberalized capital movements within the EU area, the substitutability both of money and other assets denominated in EU currencies is likely to be increasing. Economic developments in one EU country may easily affect the demand for money function of the others. As a result of these developments and the increasing degree of integration of EU economies the traditionally defined national money demand functions may become more unstable. But an extended monetary aggregate may produce more reliable results, since currency substitution is expected to affect only the location and composition of the cross-border deposits but not the volume⁷.

Although currency substitution may create a problem of instability in traditionally defined money demand functions and limit the independence of the monetary authority, it could provide one particular advantage for the EU. An EU wide monetary aggregate

⁵Within the EU, freedom of capital movements has been introduced across the entire community as a consequence of the Single European Act of 1986.

⁶See McKinnon (1982) for a discussion of direct and indirect currency substitution.

⁷Angeloni, I., C. Cottarelli and A. Levy (1991), " Cross-Border Deposits and Monetary Aggregates in Transition to EMU", *IMF Working Paper*, No. 91/114 reports empirical results confirming this point.

could be more stable, enabling the European Central Bank (ECB) to use a broad monetary aggregate for the EU as an intermediate target variable for a European money supply policy. To be effective this requires the existence of a stable demand for money relationship at the EU level.

A recent strand of study investigating the stability of an EU-wide demand for money function uses aggregated data. But for the estimation of an area-wide demand for money relationship, aggregation across countries has both advantages and disadvantages. Von Riet (1992) notes that the balance of the two determines whether aggregation to an area level will produce a better estimate of the parameters than demand for money estimations for individual countries. The next section explores the advantages and disadvantages of aggregation.

3. THEORETICAL ASPECTS OF AGGREGATION

Since national money demand functions generally do not allow for cross-country links, specification errors may arise which could adversely affect the estimates⁸. However these specification errors, which may occur if there are omitted variables, measurement errors of the explanatory variable, or other errors in the equation's specification, could be avoided by aggregating national monetary variables across a group of countries, such as EU countries, with strong economic and financial links, and by estimating an area wide demand for money function⁹. If the specification bias reflects the omission of foreign variables from the individual country equations, aggregation could reduce the specification error. One of the potential sources of specification bias could be the existence of currency substitution in the countries under consideration. Incomes and interest rates, as well as other economic variables affecting demand for money in national countries, are automatically included in an aggregate money demand estimation, which may reduce the specification errors and improve the estimation.

In order to demonstrate the specification bias, consider a standard long run money demand function,

$$m_t^d - p_t = \alpha + \delta(a_1 i_t + b_1 i_t^A + c_1 i_t^*) + \gamma(a_2 R_t + b_2 R_t^A + c_2 R_t^*) \quad (2)$$

where $\delta > 0$, $\gamma < 0$, $a_i \leq 1$, $b_i + c_i < 1$, $a_i + b_i + c_i = 1$, $i = 1, 2$

Equation (2) shows that the demand for real money depends on a weighted average of domestic, area-wide and the rest of the world income (denoted by i , i^A , i^* , respectively) and the interest rates on alternative assets which are treated in the same way as income. If currency substitution does not occur and there are no spillover effects between the countries which have a high degree of economic and financial integration, then $a_i = 1$ and $b_i = c_i = 0$, $i = 1, 2$. But if these assumptions do not hold, then,

⁸Riet, von (1992), "European Integration and the Demand for Money in the EC", *De Nederlandsche Bank Quarterly Bulletin*, No. 1992/3, pp.33-43 distinguishes traditionally defined monetary aggregate and an extended monetary aggregate and investigates the foreign influences on both of these aggregates.

⁹For a discussion of econometrics of aggregation see Monticelli and Papi (1996), *European Integration Monetary Coordination and the Demand for Money*, Clarendon Press, Oxford.

$0 < b_i + c_i < 1$ and equation (2) can be rearranged as follows:

$$\begin{aligned}
 m_t^d - p_t &= \alpha + \delta_i \gamma R_t \\
 &+ \delta (a_i i_t + b_i i_t^A + c_i i_t^*) + \gamma (a_2 R_t + b_2 R_t^A + c_2 R_t^*) \\
 &+ \gamma' b_2 (R_t^A - R_t) + \delta c_1 (i_t^* - i_t) + \gamma' c_2 (R_t^* - R_t)
 \end{aligned} \tag{3}$$

The first line of equation (3) is a standard money demand function. The remaining part of equation (3) indicates the specification bias which could occur if foreign economic variables are omitted when they are relevant. There can be two sources of specification bias: the omission of variables regarding the other countries in the area, and the omission of variables concerning the rest of the world. Equation (3) also indicates that two distinct components contribute to the specification bias: the weight of the foreign variables and the difference between the foreign and domestic variables. Monticelli and Papi (1996) report that, as regards the countries of the area, the importance of these two components move in opposite directions as integration within the area intensifies. Although the weight of foreign variables, and thus the specification bias, increases, integration could bring convergence leading to the reduction of the differential between the domestic and foreign interest rates and thus reduce the specification bias.

Since area-wide money demand functions include variables of all countries in the area, the estimate of an area-wide function may overcome the specification bias caused by the omission of the within area foreign variables. Furthermore, shocks affecting national demands for money, in so far as they are negatively correlated, may partly offset each other at the aggregate level. Monticelli and Papi (1996) note that the extreme case of offsetting shocks is that of currency substitution between the two countries in the area, when there is perfect negative correlation. When there is high economic integration between countries, shocks in one country are likely to be offset, at least partially, by opposite shocks in the rest of the area. One of the advantages of estimating an area-wide money demand function is the efficiency gain with respect to national money demand estimations, which makes the standard error of the area-wide equation smaller than the sum of the standard errors of the national equations. Several studies report lower standard errors in EU-wide demand for money estimates than the national ones, implying that forecasts for an EU-wide monetary aggregate could be more reliable than those for the national monetary aggregates.

One of the disadvantages of the procedure is aggregation bias, which may result from assuming the demand for money function has the same structure in each country under consideration. But different countries in the area could have different money demand relationships. In that case aggregate estimates may not converge to a true money demand specification in any one country, or even to an appropriately weighted average. Income and interest rate elasticities may differ from one country to another, implying that income and interest rate elasticities of an EU wide demand for money relationship cannot be uniformly interpreted for each country. Angeloni et al. (1991) and Artis et al. (1993) report that there are substantial differences across countries in the coefficient values and the error structure of the relationship. Thus the assumption of a single money demand structure for all countries may lead to considerable bias in parameter estimation.

In order to show the implications of the aggregation bias consider an area of two countries where the money demand of each country depends on a number of variables of both countries taking spill-over effects into account. Considering equation (2), denote all the domestic explanatory variables included in the national money demand function by x which comprises domestic income (i) and interest rates (R) and similarly denote the variables of the other country with an asterisk x^* . Then the money demand functions for both countries can be expressed as follows:

$$m_t^d - p = \sum_i \gamma_i x_{it} + \sum_i \lambda_i x_{it}^* \quad (4)$$

$$m_t^{d*} - p^* = \sum_i \gamma_i^* x_{it}^* + \sum_i \lambda_i^* x_{it} \quad (5)$$

The money demand function for the area is defined as the sum of equations (4) and (5)

$$(m_t^d - p + m_t^{d*} - p^*) = \sum_i \Lambda_i (x_{it} + x_{it}^*). \quad (6)$$

When the demand functions of two countries are compared with the area-wide money demand function, it can be observed that the parameters of equation (6) are not the same as those of the country equations. Furthermore, the aggregation imposes the following restriction:

$$(\gamma_i + \lambda_i^*) = (\gamma_i^* + \lambda_i) = \Lambda_i \quad \text{for all } i \quad (7)$$

A sufficient, but not necessary condition for these restrictions to hold exactly is that the money demand functions in each equations have the same parameter values, that is,

$$\gamma_i = \gamma_i^* \quad \lambda_i = \lambda_i^* \quad \text{for all } i$$

Monticelli and Papi (1996) report that if the restrictions shown in equation (7) do not hold, the aggregation procedure entails a specification bias. "The possibility of such a specification error arising does not necessarily imply that the standard specification of a national equation that omits foreign variables is preferable from an econometric point of view, since the omitted variable bias might well be more severe than that coming from the invalid restriction"¹⁰. Moreover comparison of the area-wide equation with those for the countries indicates that the parameters of the area-wide equation are not the same as those of the national equations. In this case it is not possible to identify the parameters of national money demand functions from an area-wide money demand function.

Von Riet (1992) argues that the aggregation bias problem would be less relevant for income if a long run unit income elasticity were found for every country. Although narrowly defined monetary aggregates may have unit income elasticity, as the monetary

¹⁰Monticelli and Papi (1996), p.126.

aggregate gets broader, the income elasticity tends to be greater than one¹¹. Empirical studies of national money demand functions also find mixed results on this issue¹². It is argued that the aggregation bias concerning the coefficient estimates of interest rates and inflation will gradually decline as the exchange rates of EU countries stabilize against those of the core countries of EMS. "Moreover, a change in interest rates induced by European monetary policy (or more generally any interest rate shock) will increasingly be distributed evenly over the EC countries. Its influence on the demand for money may continue to differ from country to country, but this will be less important than the effect on the demand for money in the EC as a whole"¹³. For an EU wide monetary policy coordination, it is necessary to find a stable demand for money relationship at the EU level, so that differences in the estimates of the countries' money demand functions will be of lesser importance for the monetary authorities. This would mean a too tight or a too easy monetary policy for an individual country, but as von Riet (1992) reports this is the price which must be paid for a common monetary policy.

However, some sources of instability of national monetary aggregates may largely be removed by aggregating the demand for money across a group of countries with strong economic links. However, the assumption of the same structure for the national money demand functions constitutes the major disadvantage of aggregation. Thus the choice between area-wide equations and national equations depends on the actual implications of these two types of error. Von Riet (1992) notes that the advantage of aggregation should be weighed against the disadvantage of parameter bias resulting from the stringent a priori assumption of a uniform demand for money function for all countries considered. As this disadvantage may decline further as financial integration progresses, the aggregate money demand estimates could be more reliable. In order to reduce the significance of this problem, a general to specific modeling strategy is employed in this study. This method allows data to determine the long-run and short-run specifications of money demand functions given the set of explanatory variables.

4. CONCLUSION

In this paper we have argued that currencies become substitutes in the store of value sense as there are inflation differentials between currencies. As far as medium of exchange

¹¹For a discussion of income elasticity of different monetary aggregates see Goodhart, (1989), *Money, Information and Uncertainty*, Second Edition, The Macmillan Press.

¹²See Artis, M. J. R. C. Bladen-Howell, and W. Zhang, (1993), "European Demand for Money Function", in Masson, P. and Taylor, M. (eds), *Policy Issues in the Operations of currency Unions*, pp.240-63; Cassard, M., T. D. Lane and P.R. Masson (1997), "Core-ERM Money Demand and Effects on Inflation", *Manchester School of Economic and Social Studies*, LXV(1), pp.1-24; Yildirim, J. (1998), "Currency Substitution and the Demand for Money in the European Union", paper presented at the METU Conference on Economics, Ankara, September 1998, for some EU countries' money demand estimations.

¹³Von Riet (1992), p. 42.

substitutability is concerned, the most widely-circulating currency in the world or a regionally strong currency, such as the Yen, would be substituted for domestic currencies when the local markets are limited relative to the volume of international trade. In general, the substitutability of a currency as a store of value and unit of account depends largely on the behaviour of the price level. The most stable and less risky money would be substituted for domestic currency in individuals' portfolios. The lower inflation rate and a wide circulating area are the basic elements of a currency which substitutes for domestic currency. These elements decrease the uncertainty about the future price level, exchange rate and the acceptability of the currency, thus reducing the time and resources which would be allocated for information gathering.

When currency substitution occurs in any economy, its demand for money will be influenced by the foreign economic variables. Expected changes in the exchange rate, inflation rate or interest rate of the foreign country could prompt individuals to shift from domestic currency to the foreign currency or vice versa. In that case, traditionally defined monetary aggregates would become unstable. However, the extended monetary aggregate, defined to include foreign currency deposits wherever held, would not show such instabilities as fluctuations in the foreign economic variables would only influence the location and composition of the deposits but not their volume. This suggests that an extended monetary aggregate is likely to produce a more reliable estimation result than a traditional one.

When the increased degree of financial integration and currency substitution in the EU is considered, it seems reasonable to aggregate the demand for money across the EU, so that some sources of instabilities of national monetary aggregates may largely be removed. However, there is a disadvantage of EU-wide aggregation which stems from the stringent a priori assumption of a uniform demand for money function for all countries considered. It was indicated that this disadvantage may decline in importance as integration progresses.

REFERENCES

- Angeloni, I., C. Cottarelli and A. Levy (1991), " Cross-Border Deposits and Monetary Aggregates in Transition to EMU", *IMF Working Paper*, No. 91/114.
- Artis, M. J, R. C. Bladen-Howell, and W. Zhang, (1993), "European Demand for Money Function", in Masson, P. and Taylor, M. (eds), *Policy Issues in the Operations of currency*

- Unions*, pp.240-63.
- Brunner, K. and A.H. Meltzer (1971), "The Uses of Money: Money in the Theory of an Exchange Economy", *American Economic Review*, 61(5), pp.784-805.
- Canzoneri, M, B.Diba and A. Giovannini (1992), "Currency Substitution: From Theory and Back", in F. Torres and F. Giavazzi (eds.) *Adjustment and Growth in the European Monetary Union*.
- Cassard, M., T. D. Lane and P.R. Masson (1997), "Core-ERM Money Demand and Effects on Inflation", *Manchester School of Economic and Social Studies*, LXV(1), pp.1-24.
- Cuddington, J.T. (1983), "Currency Substitution, Capital Mobility and Money Demand", *Journal of International Money and Finance*, 2, pp.111-133.
- Cuddington, J.T. (1989), Review of Currency Substitution: Theory and Evidence for Latin America, by V.A. Canto and G. Nickelsburg, Kluwer Academic Press, *Journal of Money, Credit and Banking*, 21, pp.267-71.
- Dowd, K. And D. Greenaway (1993), "Currency Competition, Network Externalities and Switching Costs: A New View of optimum Currency Areas", *Economic Journal*, 103, pp.1180-90.
- Giovanini, A. and B. Turtelboom (1994), "Currency Substitution", in F. von der Ploeg (ed) *The Handbook of International Macroeconomics*, Oxford, pp.390-436.
- Girton, L. and D. Roper (1981), "The Theory and the Implications of Currency Substitution", *Journal of Money, Credit and Banking*, 13, pp.12-30.
- Giuccia, P. and A. Levy (1992), "Monetary Aggregates and Monetary Policy Coordination on the Way to Economic and Monetary Union: Cross Border Deposits", *Termini di Discussione*, Banca d'Italia, 162.
- Goodhart, C.A.E. (1989), *Money, Information and Uncertainty*, Second Edition, The Macmillan Press LTD.
- Guidotti, P. E. (1989), "Exchange Rate Determination, Interest Rates and Integrative Approach to Demand for Money", *Journal of International Money and Finance*, 8, pp.29-45.
- Laidler, D.E.W. (1993), *The Demand for Money: Theories, Evidence and Problems*, Harper Collins College Publishers.
- Lucas, R. E. (1982), "Interest Rates and Currency Prices in a Two Country World", *Journal of Monetary Economics*, 10, pp.335-360.
- Macdonald, R. (1988), *Floating Exchange Rates: Theories and Evidence*, Unwin Hyman Ltd.
- McKinnon, R.I. (1982), "Currency Substitution and Instability in the World Dollar Standard", *American Economic Review*, 72, pp. 320-333.
- McKinnon, R.I. (1996), "Direct and Indirect Concepts of International Currency

Substitution”, in Mizen, P. And E.J. Pentecost (eds), *The Macroeconomics of International Currencies*, Edward Elgar, pp.44-59.

Miles, M. (1978), “Currency Substitution, Flexible Exchange Rates and Monetary Independence”, *American Economic Review*, 68, pp.428-436.

Milner, C., P. Mizen and E.J. Pentecost (1996), “The Impact of Intra-European Trade on Sterling Currency Substitution”, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 132(1), pp.160-71.

Mizen, P. and E.J. Pentecost (1996), “Currency Substitution in Theory and Practice”, in Mizen, P. And E.J. Pentecost (eds), *The Macroeconomics of International Currencies*, Edward Elgar, pp. 8-43.

Monticelli, C. and L. Papi (1996), *European Integration Monetary Coordination and the Demand for Money*, Clarendon Press, Oxford.

Riet, A.G. von (1992), “European Integration and the Demand for Money in the EC”, *De Nederlandsche Bank Quarterly Bulletin*, No. 1992/3, pp.33-43.

Riet, A.G. von (1993), “Studies of EC Money Demand: A Survey and Assessment”, *De Nederlandsche Bank Quarterly Bulletin*, No. 1992/4, pp.63-75.

Woodford, M. (1991) “Currency Competition and the Transition to Monetary Union: Does the Competition between Currencies Lead to a Price Level and Exchange Rate Stability”, in A.Giovannini and C. Mayer (eds.) *European Financial Integration*, Cambridge, Cambridge University Press, pp.257-289.

Yildirim, J. (1997), *Currency Substitution and the Demand for Money in the European Union*, Unpublished PhD Thesis, University of Manchester.

Yildirim, J. (1998), “*Currency Substitution and the Demand for Money in the European Union*”, paper presented at the METU Conference on Economics, Ankara, September 1998.

ALGILANAN ÇEVRESEL BELİRSİZLİK VE ÖRGÜTSEL BÜROKRASI : TÜRKİYEDEKİ İŞLETME YÖNETİCİLERİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA

Atılhan NAKTİYOK *, Muhsin HALİS **

(Abstract)

This study aims to expose the relationship between environmental uncertainty and organizational bureaucracy. In the theoretic part of the study, concepts of environmental uncertainty and organizational bureaucracy are examined. In the empirical part, using questionnaire technical, environmental uncertainty, organizational bureaucracy and the relationship between environmental uncertainty and organizational bureaucracy are analyzed. In the end of the study, it is concluded that organization management perceive the environment as uncertain, organizations have so much bureaucratic characteristics that they can not immediately response to uncertainty condition of environment and there is an inverse relationship between environmental uncertainty and organizational bureaucracy.

GİRİŞ

Ekonomik, politik sosyal siyasi ve hukuki gelişme ve değişmelerin çok hızlı bir şekilde yaşandığı yeni bin yılda günümüz işletmeleri son derece belirsiz, karmaşık ve değişken bir çevrede faaliyet göstermek zorundadırlar. Rekabet etme niteliklerini ve hayatta kalma mücadelelerini oldukça fazla etkileyen bu durum karşısında işletmelerin başarılı olmaları, örgütsel yapılarını sürekli gözden geçirmelerine ve bir dizi yeniliklere ve yeni teknolojilere açık olmalarına bağlıdır. Bu nedenle işletme yöneticileri değişken çevrenin yapısını sürekli analiz ederek, çevreye uyum sağlayabilecek esneklikte olan ve durumsal nitelik taşıyabilen örgütsel sistemler oluşturmak zorundadırlar. Bu tür sistemleri oluşturmanın yolu ise bürokrasinin olumsuz fonksiyonlarını, başka bir ifade ile ,bürokratik yapıya sahip olan örgütlerin ciddi işleyiş bozukluklarını, katılık, kuralcılık, durağanlık hantallık ve girişim yokluğunu ifade eden büropatolojiden ve büropatik davranışlarından sıyrılmaktan geçer. Yöneticilerin çevre ve örgütsel yapı arasındaki bu diyalogu ne derece kavradıklarını belirlemek amacıyla yapılan bu çalışma iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda çevrenin belirsizlik durumu ve örgütsel bürokrasi hakkında kısaca teorik açıklama yapılmıştır. İkinci kısımda ise yapılan ampirik çalışma ile örgüt yöneticilerinin faaliyet gösterdikleri çevreyi belirsiz olarak algılama dereceleri, örgüt

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü, Erzurum.

** Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü, Gaziantep.

yapılarının bürokratik nitelikleri ve algılanan çevresel belirsizlikle örgütlerin bürokratik özellikleri arasındaki ilişki istatistiksel teknikler kullanılarak incelenmiştir.

A. ÇEVRESEL BELİRSİZLİK

Genel olarak bireyin bir şeyin önceden kesin olarak tahmininde algılanan yetersizlik olarak tanımlanan belirsizlik olgusu çevreyle yanyana geldiğinde, belirsizliğe örgütün iç çevresinden çok dış çevresinin neden olduğu varsayılır. Bir çok araştırmacı belirsizliği bir örgüt yönetiminin dış çevredeki değişiklikleri, doğru olarak saptamadaki algılama yetersizliği olarak tanımlar. Yazarlar belirsizliği bu şekilde tanımlayarak, onun niteliğinin algısal olduğunu vurgulamaya çalışmışlardır¹.

Organizasyon literatürüne merkezi bir kavram olarak geçmiş olan ve örgütsel planlama ve çevreden gelen etkilere tepki vermede rahatsızlık doğurduğu için üst düzey yöneticilerin ilgilenmesi gereken bir problem olarak kabul edilen belirsizlik olgusunun bilim adamları tarafından en çok kullanılan üç bileşeni şöyle özetlenebilir.

1-Gelecekteki olayların gerçekleşme olasılığı için tahmin yürütmede yetersizlik ve çevrenin kritik değişkenleri hakkında açık bilgi eksikliği². Bu durum çevrenin mevcut ve gelecekteki durumu hakkında belirsizliği ifade eder. Aylık veya yıllık gelişme, olay ve eğilimlerin ne olacağını tahmin etmede çevreyi anlama yetersizliğidir. Bu tür belirsizlik gelecekte ekonominin ve teknolojinin durumunu, önemli rakiplerin, devlet veya hükümetin eylemlerini, sendikaların politikalarını vb. tahmin etme yetersizliğini içerebilir. Örneğin bir otomobil üreticisinin gelecekte benzinin fiyatının ne olacağını, bir üniversitenin sosyal değişim ve gelişimleri, bir bilgisayar üreticisinin gelecek bir kaç yıl içinde pazarın yapısının nasıl bir seyir izleyeceğini bilmesi gerekir. Karar vermek için çok önemli olan bu konuların hiç birisi tam olarak bilinmez. Sadece tahmin edilebilir.

2.Çevredeki olay ve değişikliklerin örgüt üzerine etkisini anlamada belirsizlik. Başka bir ifade ile örgütsel eylemle çevresel tepki arasındaki neden sonuç ilişkisindeki yetersizlik³: Neden sonuç ilişkisinin belirsizliği yüksek olduğunda çevreden toplanan bilginin, özel kararların sonuçlarıyla ilgili algılanan çevresel belirsizliği azaltmada özel bir değeri olmayacaktır⁴. Örneğin bir partinin politik zaferinin etkisi ne olacak, yaşlı insanların sayısındaki bir artış örgüt başarısını nasıl etkileyecek.

3-Kararların sonuçlarının ne olabileceğini kesin olarak belirlemede ve tahmin yürütmede yetersizlik⁵. Örgütün cevap verme anlayışı ile ilgilidir. Bu da örgütsel planlama ve eylemleri olumsuz olarak etkiler. Örneğin bir sendikadan gelen taleplere örgüt nasıl cevap verebilir. Faaliyetlerini başka bir bölgeye kaydırarak mı, otomasyon derecesini artırarak mı ve böylece işgücü sayısını azaltarak mı?

¹ Pat H. Dickson, K. Mark Weaver; Environmental Determinants and Individual - Level Moderators of Alliance Use, *Academy Management Journal*, Vol:4, No:2, 1997, s.405.

² Robert A. Baron, Jerald Greenberg; *Behavior in Organization*, Ally and Bacon Inc. Boston, 1993 s.536-537.

³ Gregory B. Nortcraft, Margaret A. Nozle; *Organization Behavior*, Dresden Press, Chicago, 1990, s.594.

⁴ Brain K. Boyd, Janet Fulk; "Executive Scanning Uncertainty: A Multidimensional Model", *Journal of Management*, Vol:22, No:1, 1996, s.6.

⁵ Boyd, Fulk; a.g.e., s.6-7.

Tahmine dayalı olarak gelecekteki olaylar hakkındaki bilgi eksikliğini ifade eden belirsizlik, yönetimle ilgili olarak beş bileşeni kapsamaktadır. Bunlar;

- 1-Belirsizliğe, doğru ve açık bilginin varlığı-yokluğu olarak bakılır.
- 2-Belirsizliğe sebep-sonuç ilişkisi olarak bakılır.
- 3-Belirsizlik sonuçların tercihi ile ilgilidir.
- 4-Belirsizlik geri bildirim zaman açıklığından kaynaklanır.
- 5-Belirsizlik olaylara olasılık atfetme yetersizliğinden kaynaklanır.

Biçimi ve kaynağı ne olursa olsun belirsizlik, birçok örgütün minimize etmeye çalıştığı bir çevresel olgudur. Çünkü çevrenin durumu hakkında algılanan belirsizlik örgütlerin analiz ve tahminine daha fazla zaman ayırması veya daha fazla bilgi aramaları anlamına gelir. Çevresel değişimin potansiyel etkisi ile ilgili belirsizlik, farklı stratejilerin benimsenmesine yol açabilir. Çevresel değişime uygun karşılık verme ile ilgili belirsizlik ise yeni stratejilerin gerçekleşmesini etkiler.

Aslında örgütler algılanan çevrede belirsizlik, etkide belirsizlik ve karşılıklı belirsizlik şeklinde ifade edilebilecek olan üç tür belirsizlikle karşı karşıya olmalarına rağmen, belirsizlik olgusunu ifade etmede en yaygın kullanılan, gelecekteki olayları tahmin etme yetersizliğini tarif eden algılanan çevresel belirsizliktir. Yöneticiler, çevrelerini veya çevrelerinin belirli bir unsurunu tahmin edemediklerini ve hangi faaliyetlerin örgütle ilgili olduğu konusunda şüpheye düştükleri durumlarda algılanan çevresel belirsizlik söz konusudur.

Daft, algılanan çevresel belirsizliği komplekslik ve değişim oranı gibi iki faktörle ifade etmiş, Duncan, çevresel belirsizliğin en büyük algılandığı zaman çevrenin hem kompleks hem de değişken olduğunu belirtmiş, Blandin ve Brown ise araştırmalarında algılanan çevresel belirsizlik düzeyi yükseldiği zaman bilgi kaynaklarını kullananların bilgi toplamaya daha fazla zaman ayırmaları gerektiğini araştırmalarında bulmuştur⁶. Tüm bu düşünürlere göre, çevresel bilginin var olma derecesi, çevredeki nedensel ilişkileri anlama derecesi ve geri bildirim sürecinin uzunluğunun bileşimi olan, algılanan çevresel belirsizlik olgusunun ilke olarak değişim ve komplekslikten etkilenebileceğidir Dinamik ve kompleks bir çevrede karar vermede göz önüne alınması gereken faktörlerin sayısı hem artmakta hem de sürekli olarak değişime uğramaktadır. Tabii ki bu durumda, karar için gerekli olan bilgiyi elde etmeyi zorlaştıracaktır.

Literatürde algılanan çevresel belirsizliğin genel olarak beş kaynağı olduğu varsayılır.⁷ Bunlardan birincisi genelde veya etkide belirsizliktir. Bu tür belirsizlik çevrenin gelecekteki durumunun örgüt üzerine etkisinin ne olacağı hususunda yönetimin algılama yetersizliğini vurgular. Algılanan çevresel belirsizliğin ikincisi örgütün teknolojik çevresinin değişken olarak anlaşılma durumu ile ilgilidir. Belirsizliğe neden olan üçüncü kaynak ise çevrenin kritik bileşenlerini anlama yetersizliği ile bağlantılıdır. Rakiplerin hareketleri ve müşterilerin talepleri gibi

⁶ Fariborz Damanpour, Organization Complexity and Innovation: Developing and Testing Multiple Contingency Models, *Management Science*, Vol:42, No:5, May, 1996, s.696

⁷ Baron, Greenberg; a.g.e., 405-406.

pazarın çalkantı biçimi ve düzeyi örgüt davranışında kritik bir rol oynar. Dördüncü ve en güncel nedenlerden birisi de küreselleşme veya uluslararası niteliğe bürünmek için artan taleptir. Küreselleşme, ürün ve pazardaki hızlı değişmeye ve bağımsız örgütlerin sayısının artmasına neden olarak çevresel belirsizliği artırır. Belirsizliğin beşinci ve son kaynağı ise endüstrideki büyüme ve kar için gelecekteki potansiyeli tahmin kabiliyetindeki başarı eksikliğidir.

Ama şurası unutulmamalıdır ki, çevresel belirsizliğin örgüt üzerine olumlu etkileri de vardır. Bu olumlu etkilerinden en önemlisi ise örgütü, günün gereklerine uygun olarak değişim ve yeniliğe zorlamasıdır. Düşük belirsizlik koşulları altında örgütler ne yapısal olarak kompleks ne de yenilikçi olurlar. Yüksek belirsizlik koşulları altında ise bilgiyi sağlamak ve değerlendirmek için uzmanlaşmış kurmay pozisyonları ve birimleri oluşturabilirler. Çünkü belirsiz ortamda örgütler, çevresel unsurların değişkenliği ile mücadele etmek ve ortaya çıkan koşullara karşı koordine edilmiş tepki başlatmak için beceri geliştirmek zorundadırlar. Uzmanlaşmış pozisyonlar yaratarak yapıyı farklılaştırma ve onları koordine etmek için bütünleşmeyi sunma örgütün büyüklüğünü artırır. Çevresel belirsizliğe tepki vermek için bazı örgütler ise esnek bir yapıyı benimseyerek karar alımını en düşük düzeye indirmek zorunda kalabilirler. Böyle bir oluşum ise, örgüte yenilik ve canlılık getirir.

Belirsizlik konusunda göz önüne alınması gereken diğer önemli bir nokta ise yüksek ve düşük büyüme gösteren örgütlerin farklı belirsizlik düzeyleri ile karşı karşıya olmalarıdır. Daha hızlı büyüyen örgütler, belirsizliğin daha büyük olduğu bir çevre ile karşılaşır⁸. Çünkü örgütler büyüdükçe basit-durağan bir çevreden, dinamik-kompleks bir çevreye doğru hareket ederler. Bu da örgüt yöneticilerinin çevre hakkında daha fazla ve daha çeşitli bilgiye ihtiyaç duyacakları anlamına gelir. Bilginin düzeyi ve çeşitliliği arttıkça çevrenin belirsizliği de artar.

B. ÖRGÜTSEL BÜROKRASİ

Bürokrasi yaklaşımı 1900'lerin başlarında Alman sosyologu Max Weber tarafından geliştirilmiştir. Weber'in bürokrasi; hızlı değişme ve gelişmeye ayak uyduramayan ve böyle olduğu için de rasyonel, etkin ve verimli çalışmayan örgütsel yapıları daha etkin ve rasyonel hale getirebilecek yapıların oluşumunu sağlamak için getirilen kural ve düzenlemeler adına ideal bir yapının ne olabileceğini ortaya koymaktı. Bu alanda yaptığı uzun çalışma ve incelemelerden sonra Weber, rasyonalizasyon idealine cevap verebilecek tek bir örgütsel yapı oluşturduğunu önemle belirtmektedir.

Weber bürokratik örgütün temel unsurlarını belirlemeye çalışırken herhangi bir örgüt aşağıdaki özelliklere sahip olduğu sürece bürokrasinin temel karakteristiklerini taşıyacağını ileri sürmektedir;

- a. Fonksiyonel uzmanlaşmaya dayanan bir işbölümü
- b. Açık ve seçik bir şekilde belirlenmiş bir hiyerarşik yapı

⁸ John Child; *Organization : A Guide to Problems and Practice*, Harper Row Inc, London, 1984, s.219.

- c. Soyut Kurallar dizisi
- d. Gayri Şahsi (impersonel) ilişkiler
- e. Teknik yetenek esasına dayanan bir personel seçimi ve terfi sistemi
- f. Yasal yetkinin uygulanması
- g. Yazılı kayıtlar ve ayrıntılı bir dosyalama sistemi

Weber, bürokrasinin diğer örgüt şekillerine nazaran dakiklik, devamlılık, disiplin ve güvenilirlik bakımından üstün olduğunu ileri sürmüştür. Öte yandan bu özellikler örgüt yönetiminin ve örgüt hizmetlerinden yararlananların, sonuçları büyük bir kesinlikle önceden tahmin etmelerini mümkün kılar. Sonuçların önceden tahmin edilebilmesi, her makamın yetki ve sorumluluğunun önceden belirlenmiş olmasından, faaliyetlerin belirli kaidelere göre yürütülmesinden, sorunların, genellikle, aynı kişiler tarafından ele alınıp aynı biçimde çözümlenmesinden ileri gelir.

Bürokrasinin en önemli üstünlüklerinden biri de, ileri ölçüde rasyonellik sağlayabilme yeteneğine sahip olmasıdır. Bürokrasinin ileri derecede rasyonel olmasını sağlayan faktörler, görev ve sorumlulukların belirlenip dağıtılması, kimin ne yapacağını, kimin kime rapor vereceğinin vb. hususların iyi bir şekilde tayin edilmiş olmasından ileri gelir. Rasyonellik ve sonuçların önceden tahmin edilebilmesi örgütün yaşaması ve gelişmesi bakımından önem taşır. Öte yandan her alt ünitenin faaliyetlerinden sorumlu bir kumanda hiyerarşi mevcuttur. Bunlara ek olarak örgüt yapısı faaliyetleri arasında mantıksal ilişki kurar. Kontrol alanı ya da yönetim alanı vasıtasıyla yöneticilerin işlerini, kapasitelerinin sınırları içinde kalmasını sağlar.

Biçimsel kural ve hiyerarşilere göre kurulmuş olup çoğu belli bir dereceye kadar bürokratik olan biçimsel örgütlerin durumu tipik olarak onların ölçek problemiyle de ilişkilidir. Küçük örgütlerde biçimsel kurallar ve karmaşık işbölümü gereksiz olabilir. Bu sebeple küçük ölçekli örgütler, geçmişte ve günümüzde tek bir girişimci tarafından kontrol edilmiştir. Demokratik ve katılımcı örgütler ise, kurumsallaştırılan güç hiyerarşilerin önlenmesi için, değişen koordinatörler tarafından, gayri-resmi olarak örgütlenebilir. Böylece hem ekonomik hem de politik sebeplerden dolayı bürokrasiden kaçınılabılır. Bununla beraber örgütler, kişisel kontrol ve doğrudan demokrasinin problem olmayacağı bir noktasının ötesine kadar genişlediğinde, genel eğilim, belli bir dereceye kadar bürokratik kontrolü uygulamaktır. Fakat bu, büyük örgütlerin demokratik kontrolünün imkansız olduğu anlamına gelmez; bununla beraber, onun uygun bir şekilde gelişmesi çok zordur ve istikrarı sağlamak için, belli bir dereceye kadar bürokratikleşmeye ihtiyaç duyabilir.

Bürokratikleşme sürecinin, iki aşamalı bir eğilimde oluştuğu ileri sürülmektedir⁹. Birincisi, bütün dosya ve muhasebe işlemlerinin bürokratik yönetim sistemi, örgütsel kontrolün, mülk sahiplerinden ayrılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Bununla beraber, bürokrasinin büyümesi, ölçeğin belirleyiciliğinden daha fazla olmuştur: Ürünlerin ve hizmetlerin çeşitlenmesi,

⁹ Keith Grint, *Çalışma Sosyolojisi*, (Çev. Veysel Bozkurt), İstanbul: Alfa Yayınları, 1998. s.137.

temel bir özelliktir; çeşitlenmiş ekonomik uyarıcı unsurlar için, farklılaşmış bir yönetsel yapı gerekmektedir.

Günümüzde bürokrasi; rasyonellik ve etkinlikten uzak ve çağın ve çevrenin uyarılarına uyum sağlama yetisinden yoksun gereksiz yazışmalar, durumsal bir esneklik göstermeyen katı kurallar dizisi olarak çağrışım yapmaktadır. Bu çalışmada bürokrasi bu olumsuz anlamıyla ele alınacaktır. Bürokrasinin bu olumsuz fonksiyonları, bürokratik yapıya sahip olan örgütlerin ciddi işleyiş bozukluklarını, katılık, kuralcılık, durağanlık hantallık ve girişim yokluğunu ifade eden büropatoloji kelimesiyle ortaya konulmakta ve büropatolojinin de büropatik davranışlarından ileri geldiği ileri sürülmektedir.

ÇEVRESEL BELİRSİZLİK VE ÖRGÜTSEL BÜROKRASİ İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Bu çalışmanın amacı, küreselleşen, bilgi çağında faaliyet gösteren ve 2000'li yıllarda örgütsel etkinlik hedefleyen büyük ölçekli Türk işletmelerinin faaliyet gösterdikleri çevreyi belirsiz olarak algılama derecelerini ve örgütlerinde hakim olan bürokratik özellikleri saptayıp, algılanan çevresel belirsizlik ile örgütsel bürokrasi arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır.

1. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEME SEÇİMİ

Çalışmanın evrenini İstanbul Sanayi Odası tarafından 1997 yılı için saptanmış olduğu Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşunda çalışan yöneticiler oluşturmaktadır. Örnek kütle ise karar verme yöntemine göre seçilen 220'den oluşmaktadır. Araştırma kapsamına alınan yöneticilerin 146'sı anketleri yanıtlamış ve geri dönüş oranı %66 olarak gerçekleşmiştir. Anket Formları SPSS ortamında "Çevresel belirsizlik, örgütsel bürokrasi ve çevresel belirsizlikle örgütsel bürokrasi arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bilgiler" şeklinde üç ayrı yapıda değerlendirilmiştir.

2. VERİ TOPLAMA ARACININ GELİŞTİRİLMESİ

Araştırmamızda kullanılan anket formu likert tipi bir ölçek olup üç bölümden ve toplam 29 sorudan oluşmaktadır. Soru kağıdının birinci bölümünde deneklerin demografik özelliklerini ölçmeye yönelik beş soru vardır. İkinci bölüm ise çevresel belirsizliği ölçmeye yönelik 12 sorudan oluşmaktadır. Bu soruların hazırlanmasında Üsdiken'in "Büyüklik, teknoloji, Çevre ve Örgütsel Yapı"¹⁰ adlı tez çalışmasında kullandığı anket formundan büyük ölçüde yararlanılmıştır. Üçüncü bölüm soruları ise örgütsel bürokrasiyi ölçmeye yöneliktir. Sorular hazırlanırken İlk olarak çevresel belirsizlik ve örgütsel bürokrasi ile ilgili yerli ve yabancı, kuramsal ve araştırmaya

¹⁰ Behlül Üsdiksiken; *Büyüklik, Teknoloji, Çevre ve Örgütsel Yapı*, (Doktora Tezi), İstanbul, 1979.

dayalı, akademik ve popüler yayınlar üzerinde bir literatür taraması yapılmıştır. Bu tür bilgiler doğrultusunda, başlıca değişken özellikleri belirlenerek, çok sayıda madde bir araya getirilmiş, Uzman görüşü alındıktan sonra, madde analizi yapılarak bazı maddeler anketten çıkarılmış, bazı maddelerin ise ifade biçimi değiştirilmiştir. Daha sonra ölçeğin iç tutarlılığını hesaplama imkanı sağlayan alpha katsayısı bulunmuştur. Bu çalışmada anketin Cronbach Alpha 'sının 0.803 ve Guttman Split değerinin ise 0.791 olduğu saptanmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

- 1-Yöneticiler faaliyet gösterdikleri çevreyi belirsiz olarak algılamaktadırlar
- 2-Örgütler Bürokratik özellikler taşıyan bir yapıya sahiptirler
- 3-Algılanan çevresel belirsizlik ile örgütlerin bürokratik özellikleri arasında ilişki vardır.

B. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Araştırma bulguları temel olarak iki kısımda ele alınmaktadır. Bunun için önce yöneticilerin profilini ortaya koymak için önemli görülen bazı özellikleri verilmiş, daha sonra ise araştırmanın konusunu oluşturan çevresel belirsizlik ve örgütsel bürokrasiye ilişkin sonuçlar yorumlanmaya çalışılmıştır.

Tablo 1: Yöneticilerin Tanımlayıcı Özelliklerine İlişkin veriler

Değişkenler	Gruplar	Adedi	%
Yaş dağılımı	24-34 yaş	24	16,4
	35-44 yaş	76	52,0
	45-54 yaş	46	31,6
Yönetim kademeleri	Genel müdür	18	12,3
	Yönetim kurulu üyesi	22	15,1
	İdare Müdürü	45	30,1
	Departman müdürü	61	42
Öğrenim durumu	Lise	50	34,2
	Yüksek Okul	58	39,7
	Üniversite	32	21,9
	Master	6	4,1
İş deneyimi	1 - 5 yıl	23	15,7
	6 - 10 yıl	76	52,1
	11 - 15 yıl	47	33,1

Yukarıdaki tabloda yöneticilerin demografik niteliklerini gösteren değişkenler verilmektedir. Çalışmanın bağımsız değişkenler grubunu oluşturan bu değişkenler içinde dikkati çeken orta yaş grubu, üniversite ve yüksek okul mezunlarının yoğunluğudur. Yine tablodan; görüldüğü gibi yöneticilerin 6 - 10 yıl arası deneyim grubunda yer aldıkları dikkati çeken diğer bir sonuçtur.

1. ÇEVRESEL BELİRSİZLİĞE İLİŞKİN BULGULAR

Anket formumuzda çevresel belirsizlik düzeyinin algılanmasına yönelik olarak 12 adet soru sorulmuştur. Yöneticilerin bu sorulara verdikleri yanıtlara ilişkin ortalama ve standart sapmalar aşağıdaki tabloda görülmektedir.

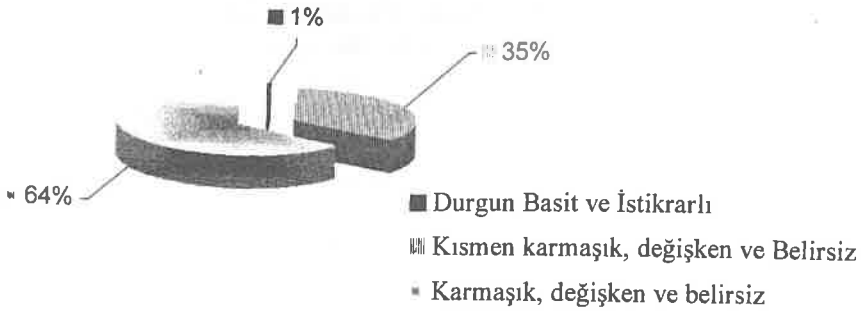
Tablo 2: Algılanan Çevresel Belirsizliğin Genel Görünümü

SORU NO	AÇIKLAMA		SS	ALGILAMA
1	Örgütü etkileyen dış çevre faktörlerinin	3.945	0, 662	Yüksek
2	Dış çevresel faktörlerin etkilerindeki	4, 116	0, 588	Yüksek
3	Dış çevresel faktörler arasındaki karşılıklı	3.986	0, 692	Yüksek
4	Değişimin etkilerini tahminde sınırlılık	3, 695	0, 684	Yüksek
5	Beklenmedik olayların ortaya çıkma sıklığı	3, 958	0, 672	Yüksek
6	Kararların sonuçları hakkında bilgi	3, 794	0, 646	Yüksek
7	Değişimin hızı	3.949	0, 696	Yüksek
8	Dış çevredeki gelişmelerin kaos oluşturma	3, 787	0, 678	Yüksek
9	Çevresel unsurlardaki karşılıklı etkileşimin	4.214	0, 709	Yüksek
10	Çevresel analiz yapma ihtiyacı	3, 423	0, 685	Orta
11	Temsilcilerle bir araya gelme sıklığı	3, 501	0, 651	Orta
12	Yapı, süreç ve stratejide değişim yapma	3, 698	0, 596	Yüksek

$\bar{X} = 1,00-2,33$ Düşük; $\bar{X} = 2,34-3,66$ orta; $\bar{X} = 3,67-5,00$ Yüksek

Örgüt yöneticilerinin genel olarak çevreyi ne ölçüde belirsiz olarak algıladıklarını tespit etme amacıyla oluşturulan ilk 12 sorunun verilerine bakıldığında seçeneklerin puan değerinin ve aritmetik ortalamalarının oldukça yüksek çıktığı gözlenmektedir. Bu durum, yöneticilerin faaliyette buldukları dış çevreyi belirsiz olarak algıladıkları anlamına gelmektedir. Ayrıca soruların standart sapmalarının birbirine yakın olmasını ve çok büyük çıkmaması yöneticilerin olguyu benzer şekilde değerlendirmesine, uç durum belirten seçeneklerin ise azlığına işaret eder. Burada dikkat edilmesi gereken diğer önemli bir nokta da puan değeri bir olan seçeneklerin ilk 12 soruda hiç tercih edilmemiş olmasıdır. Bu da tüm yöneticilerin dışsal çevrede belirsizlik gördüklerinin bir kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Yöneticilerin çevresel belirsizliği algılama dereceleri ile ilgili olarak sorulan soruların frekans dağılımına bakıldığında tercih edilen; 1814 seçeneğin 11'i (% 0.6) durgun, basit ve istikrarlı çevreyi nitelendiren bir ve iki puan değerine, 631'i (% 34.8) kısmen karmaşık, değişken ve belirsiz çevreyi nitelendiren 3 puan değerine, 1172'si ise (% 64.6) ise karmaşık, değişken ve belirsiz çevreyi nitelendiren 4 ve 5 puan değerine sahiptir. Bu verilere bakıldığında tercih edilen seçeneklerin hemen hemen hepsinin kısmen veya tamamen belirsiz bir çevrenin nitelikleriyle uyumu "örgüt yöneticileri faaliyet gösterdikleri çevreyi belirsiz olarak algılamaktadırlar" şeklindeki hipotezimizi desteklemektedir.

Şekil 1. Yöneticilerin Çevresel Belirsizliğe İlişkin Algıları

2. ÖRGÜTSEL BÜROKRASIYE İLİŞKİN BULGULAR

Anket formumuzun bu bölümünde yöneticilerden, örgütsel bürokrasi ile ilgili olarak hazırlanmış, önerme ve durum niteliğindeki 12 farklı cümleye tamamen katılıyorum, katılıyorum ve bazen katılıyorum, kesinlikle katılıyorum veya hiçbir zaman, nadiren, arasıra, çoğu zaman ve her zaman seçeneklerinden biriyle değerlendirmeleri istenmiştir. Yöneticilerin bu değerlendirmelerine bağlı olarak araştırmaya konu olan örgütlerin bürokratik yönelimleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tablo 3'de 146 yöneticinin, önerme ve ifadelerine verdikleri cevapların aritmetik ortalama, standart sapmaları bağlamında katılım dereceleri belirtilmiştir.

Tablo 3: Örgütsel Bürokrasinin genel görünümü

SORU	AÇIKLAMA	X	SS	KATILIM
1	Yazılı iletişimi kullanma sıklığı	3, 742	0, 793	Yüksek
2	Örgütte düzeni sağlamaya yönelik kural ve talimatlar	3, 541	0, 869	Orta
3	Ast-Üst arasındaki güç mesafesinin derecesi	3, 663	1, 021	Yüksek
4	Örgütün bürokratik olma derecesi	2,982	0, 945	Orta
5	Kural ve prosedürleri izlemeye verilen önem	3, 515	0, 757	Yüksek
6	Ayrıntılı ve eksiksiz talimatlar verme durumu	3,306	0, 926	Orta
7	Kural ihlaline karşı hassasiyet	3, 671	0, 735	Yüksek
8	Örgütteki kontrolün niteliği	3, 321	0, 718	Orta
9	Üstüne karşı çıkmayan elemana verilen değer	3, 465	0, 896	Orta
10	Hiyerarşik düzene verilen önem	3, 719	0, 863	Yüksek
11	Otorite, itaat ve saygıya verilen önem	3,958	0, 846	Yüksek
12	Yeki devretme derecesi	3, 345	0, 905	Orta

X = 1,00-2,33 Düşük;

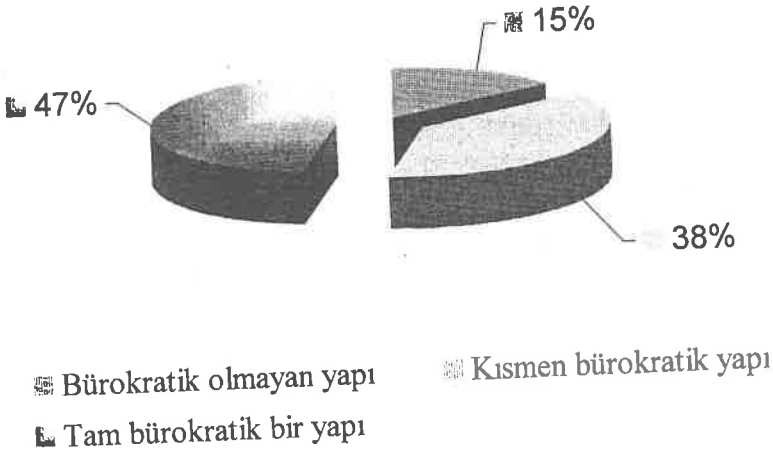
X = 2,34-3,66 orta;

X = 3,67-5,00 Yüksek

Bu veriler çerçevesinde aşağıdaki değerlendirmeler yapılabilir:

Örgütler yüksek sayılabilecek derecede kuralcı, geleneksel, ayrıntıya dikkat eden ve hiyerarşik olan yapılara sahiptir. Örgütlerde güç mesafesi yüksek olup, kurallara önemli ölçüde değer verilmektedir. Bu grup soruların içinde en yüksek ortalamaya 3.958'lik bir oranla dokuzuncu sorunun sahip olması itaat, saygı ve otoritenin ne ölçüde önemli olduğunu gösterir. Yine örgütlerde yetki hiyerarşisi kesin olarak belirlenen durumu ve yetki derecesiyle ilgili sorulara verilen cevapların ortalama ve yüzde dağılımları hiyerarşik yapının yüksek sayılabilecek bir ölçüde önemli olduğu gözlenmektedir. Örgüt yöneticileri işleri bazı durumlarda üyelerin inisiyatifine bıraksalar bile çoğunluğa yakın durumlarda ayrıntılı ve eksiksiz talimatlar vermektedirler.

Yöneticilerin örgütsel bürokrasi ile ilgili olarak sorulan soruların frekans dağılımına bakıldığında tercih edilen 1751 seçeneğin 267'si (% 14.2) bürokratik olmayan bir yapıyı nitelendiren bir ve iki puan değerine, 664'si'ni (% 38.0) kısmen bürokratik, bir yapıyı nitelendiren 3 puan değerine, 822'si ise bürokratik bir yapıyı nitelendiren (% 48) 4ve5 puan değerine sahiptir. Bu verilere bakıldığında tercih edilen seçeneklerin büyük bir kısmının kısmen veya tamamen bürokratik bir yapının nitelikleriyle uyuması "örgütlerde bürokratik bir yapının özellikleri hakimdir." şeklindeki hipotezimizi desteklemektedir.

Şekil- 2: Yöneticilerin Örgütsel Bürokrasi Eğilimleri

3. ÇEVRESEL BELİRSİZLİK VE ÖRGÜTSEL BÜROKRASI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Algılanan çevresel belirsizlik ve örgütsel bürokrasi arasındaki karşılıklı ilişkiyi test etmek amacı ile Korelasyon analizi yapılmıştır. Korelasyon analizi iki değişken arasındaki ilişki düzeyini veya derecesini ölçen yöntemdir. Bu analiz, değişkenler arasındaki doğrusal ilişkinin derecesini veya kuvvetini belirler. İki seri arasında hiçbir ilişki yoksa, korelasyon katsayısı sıfır, iki değişken aynı istikamette seyretmesi halinde, başka bir ifadeyle tam bir ilişki varsa (+1) iki değişkenin ters yönde seyretmesi halinde ve bu yönde mükemmel bir ilişki varsa katsayı (-1) değerini alır.

Tablo 4: Çevresel belirsizlik ve örgütsel bürokrasi arasındaki karşılıklı ilişki

Değişkenler	I	II
I Çevresel Belirsizlik	1	
II Örgütsel Bürokrasi	-0.4149	1

Yapılan analiz sonucunda çevresel belirsizlik ve örgütsel bürokrasi arasında -0.4149 ($p < 0.01$) önem düzeyinde negatif yönlü bir korelasyon belirlenmiştir.

Eğer anketi oluşturan önermelerin niteliklerini dikkate alınmaz ise, çevresel belirsizlikteki artışın örgütsel bürokrasiyi azalttığı, çevresel belirsizlikteki azalışın ise örgütsel bürokrasiyi artırdığı söylenebilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Örgütlerin faaliyetlerini sürdürdükleri Çevrede oluşun belirsizliğinin örgütsel bürokrasi üzerine olan etkisini belirlemek amacı ile yaptığımız bu çalışmada örgüt yönetimlerinin çevreyi belirsiz olarak algıladıkları görülmüştür. Çalışmamıza katılan yöneticilerin yaklaşık %99'unun verdikleri cevaplarla belirsiz bir çevrenin niteliklerini ortaya koymaları bunun açık bir göstergesidir.

Araştırmamızda ulaştığımız diğer önemli bir sonuç, örgütlerin bürokratik yapılarından sıyrılmadıklarıdır. Örgütsel bürokrasi ile ilgili soruların genel ortalamasının yüksek olması ve sorulara verilen cevapların büyük ölçüde bürokratik bir yapının özellikleri ile bütünleşmesi bunun açık bir göstergesidir.

Araştırmamızda ulaşılan başka bir sonuç ise algılanan çevresel belirsizlikle örgütsel bürokrasi arasındaki ilişkidir. Bu durum, örgütsel bürokrasinin çevredeki belirsizlik düzeyindeki artışla azaldığı veya belirsizlikteki azalışla birlikte arttığı şeklinde bir paradoks göstermektedir. Bu, örgütlerin bürokratik yapılarının çevredeki belirsizlik düzeyiyle mücadelede bir engel oluşturabileceği şeklinde yorumlanabilir.

Bu sonuçlara bağlı olarak şu önerilerde bulunabiliriz

Çevresel belirsizlik karşısında yaşam savaşı veren örgütlerin reform tohumlarını kendi bünyelerinde taşıyarak yaratıcı ve yenilikçi bir şekilde değişim odaklı olmalıdırlar. Bunun içinde otorite, yetki hiyerarşisi, kurallar, merkezilik, formalleşme ve emirler gibi, örgütün bürokratik niteliğiyle ilgili konularda daha esnek olmalı, bu sayılan hususları mekanik yapıdan ziyade organik yapının özelliklerini gösterecek şekilde değiştirmelidirler.

KAYNAKÇA

- Pat H. Dickson, K. Mark Weaver; "Environmental Determinants and Individual - Level Moderators of Alliance Use", *Academy Management Journal*, Vol:4, No:2, 1997, s.405.
- Robert A. Baron, Jerald Greenberg; *Behaviour in Organization*, Allyn and Bacon Inc. Boston, 1993.
- Gregory B. Northcraft, Margaret A. Neale; *Organization Behavior*, Dryden Press, Chicago, 1990.
- Brain K. Boyd, Janet Fulk; "Executive Scanning Uncertainty: A Multidimensional Model", *Journal of Management*, Vol:22, No:1, 1996, s.6.
- Fariborz Damanpour; "Organization Complexity and Innovation: Developing and Testing Multiple Contingency Models", *Management Science*, Vol:42, No:5, May, 1996, s.696
- John Child; *Organization: A Guide to Problems and Practice*, Harper Row Inc, London, 1984.
- Behlül Üsdiken; *Büyüklik, Teknoloji, Çevre ve Örgütsel Yapı*, (Doktora Tezi), İstanbul, 1979.
- Keith Grint, *Çalışma Sosyolojisi*, (Çev. Veysel Bozkurt), İstanbul: Alfa Yayınları, 1998.

SANAYİ İŞLETMELERİNDE PROFESYONEL YÖNETİM SÜRECİ GAZİANTEP SANAYİ İŞLETMELERİNDE BİR UYGULAMA

Mehmet CİVAN*, Taner AKÇACI**

(Abstract)

Development process and the complication of the businesses made the administration of the businesses a difficult task. As a result of the developments in economics, technology and society, the roles of the owners and the managers in the businesses have changed and the administration became a profession. For the businesses, to strive against present situation of the market and to become successful it is a must to follow and use the new techniques in the management and administration.

Despite the fact that administration duty requires a great amount of knowledge concerning almost all the subjects of administration, and a great ability and experience to put these knowledge into practice, professionalism in administration has not yet been existed. The main objective of the present work is to study the process of transition from ownership type of management to professional type of management for medium size businesses. Success of the most businesses depends on some factors such as; setting up a systematic administration diagram, employing professional administrators to make the systematic administration work effectively, and using information and knowledge databases effectively for the dynamic future of the business.

The present study consists of two main sessions namely the theoretical and the applications sections. The theoretical section is further divided into two subsections. The first one is about professional management, professional manager and organizational change.

GİRİŞ

Bilgi toplumu haline gelen günümüz toplumunda, işletmeler bilgi üreten ve tüketen, yapı ve kültürünü çevresel değişmelere uyarlayabilen birer sosyal sistem olarak ele alınmaktadır. Diğer bir deyişle, işletmeler çevre ile sürekli bir etkileşim halindedir. Belirlemiş oldukları misyon dahilinde amaçlarını gerçekleştirmek isteyen işletmeler iç ve dış çevre şartlarını çok iyi bir şekilde tespit edebilmeli ve gerekli düzenlemeleri zamanında yapabilmelidir

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İ.İ.B.F., Öğretim Üyesi, Gaziantep.

** Öğr. Gör. Gaziantep Üniversitesi Nizip Meslek Yüksek Okulu, Nizip/Gaziantep.

İşletmelerin bu değişim faaliyetlerini başarı ile gerçekleştirebilmeleri için, ileriye görebilen, sağlıklı tahminler yapabilen, yetenekli ve tecrübeli yöneticilere sahip olmaları gereklidir.

Yöneticilik görevi, işletmeyi ilgilendiren bütün konularda geniş bir bilgi, bu bilgileri başarıyla uygulayabilecek iyi bir yetenek ve kazanılmış birçok tecrübeyi gerektirir. Bütün bu açıklığa ve gerekliliğe rağmen profesyonelleşme istenilen düzeyde gerçekleşmemektedir. Özellikle, ülkemizde aile işletmelerinin kurumsallaşma konusunda yetersiz kaldığı, kararların hala merkezîyetçi bir anlayışla alındığı bilinmektedir. Kaldı ki, Dünyada ve Türkiye’ de bütün alanlarda profesyonelleşme zor bir değişim süreci olarak kabul edilmektedir.

Bilgi çağının en önemli özelliği, insan faktörünü ön plana çıkarmasıdır. Artan rekabet ortamında işletmelerin ayakta kalabilmesi için insan faktörüne önem vererek müşteri mutluluğu ilkesi doğrultusunda çalışması gerekmektedir. Bunun doğal sonucu olarak, yeni yönetim kavram ve tekniklerini benimsemeyen, profesyonel yöneticileri yeterince istihdam edemeyen, gelişme ve değişime kapalı işletmelerin yok olması kaçınılmaz bir sonuç olmaktadır. Bu süreç içinde, işletmelerin yönetim ve yönetici verimliliğine önem vermesi gerekmektedir. Günümüzde zamanı iyi kullanan, yetki devrini gerçekleştirerek ayrıntılar içinde boğulmayan, ekip çalışmasına önem veren, yönetsel yeniliklere açık ve liderlik niteliklerine sahip profesyonel yöneticilere ihtiyaç vardır.

1. Profesyonel Yönetim Kavramı

Profesyonel yönetim, belirlenen amaçları insan, para, zaman, malzeme ve teçhizat, yer ve tesisler, metot ve mevzuat gibi kaynaklardan en iyi biçimde yararlanmak ve sistemli bir bilgi birikimine dayanmak suretiyle gerçekleştirme sürecidir (Sürgit, Kenan (1970). "Yüksek Yöneticilerin Yetiştirilmesi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt:4,16).

Bu anlamda, yönetimde profesyonelleşme, geleneksel anlamda bilgi ve teknoloji dağarcığının genişletilmesi yanında, doğru kişileri, doğru zamanda, doğru yerde kullanarak sinerji yaratma sürecidir. Profesyonel yönetim, işletmelerde mevcut olan işlerin en iyi nasıl yapılabileceğini, meydana gelen değişimlere nasıl uyum sağlanabileceğini ve gelecekte başarılı olabilmek için nelere ihtiyaç duyulacağını saptanmasını amaçlar.

Globalleşen dünyadaki gelişmeler ve işletme içi uyum zorunlulukları profesyonel yönetimi ön plana çıkarmıştır. Çünkü, toplumun kültürel, ekonomik ve sosyal yapısı sürekli değişmekte ve gelişmekte iken, işletmelerin bu değişime ayak uydurabilmeleri ancak profesyonelleşme ile mümkün olmaktadır.

Meslekleşme bir işin profesyonelleşmesi demektir. Meslek, belli kural ve yöntemlere, belli bir disipline bağlanmış ve bu itibarla da belli bir bilgi, tecrübe, beceri ve dolayısıyla en az bir ölçüde eğitim isteyen bir hayat kazanma yoludur.

Bir işin meslek olabilmesi için, hukuksal ve ahlaksal bir disiplin altına alınması ve herkesin kolayca girebileceği bir yol olması gerekir. İşletmelerin ortalama irilikleri gittikçe büyüdüğünden ve yapı ile faaliyetleri çapraşıklaştığından yönetilmeleri, belli bir eğitimi ve öğrenimi gerektirmekte ve her sermayeci girişimci bu formasyona sahip olmadığından zorunlu olarak, bu alanda yetişmiş ve çoğu zaman sermayesi olmayan fakat yöneticiliği meslek olarak yapan kişilere yani profesyonel yöneticilere başvurmak gerekmektedir (Tosun,1990,ss.47-48)

Profesyonel yönetimde en temel amaç, hem bireysel hem de kurumsal düzeyde maksimum fayda yaratmaktır. Şüphesiz, profesyonel yönetim, üretimde en temel faktör olan insan gücünün etkinliğini artırma amacına yönelik olarak uygulanır (Tutum,1976,s.14). Bu anlamda profesyonel yönetimin amaçlarından biriside motivasyon ve tatmin düzeyini artırmaktır (Enders, 1977, s.117).

2. Yönetimin Profesyonelleşmesi Gereği

Çağdaş iş hayatında gözlemlediğimiz eğilimlerden biri iş hayatının üç temel işlevi olan girişimcilik, sermayecilik ve yöneticiliğin gittikçe ayrı kişilerde toplanmasıdır. Bu ayrılığın başlıca nedenleri şunlardır (Tosun,1990,ss.50-51). - Söz konusu işlevler gittikçe çapraşıklaştığından dolayı bunların tek kişi tarafından başarılması güçleşmektedir. Gerçekte bu ayrılma, çağdaş hayatın işbölümü ve uzmanlaşma eğilimlerinin bir zorunluluğu olarak ortaya çıkmaktadır.

- Tek kişi sahipliğinden ortaklık biçimine doğru olan eğilim de, söz konusu işlevlerin birbirinden ayrılma eğilimini güçlendirmektedir. Çağdaş işletmelerin büyük sermayeler gerektirmesinin bir sonucu olduğu gibi, büyük sermayelerin tek kişide merkezleşmeleri karşısında toplumda uyanan hoşnutsuzluğun da bir eseri sayılabilir.

- Gerek ortaklık sistemine dayanan finansal nedenler, gerekse büyük tüketici kitlelerinin olanaklı kıldığı geniş pazarlar gibi nedenlerle ortalama büyüklükleri gittikçe artan işletmelerin yönetilmesi, girişimcilik ve sermayecilik işlevlerinin gerektirdiği bilgi, yetenek ve niteliklerden farklı özellik ve yetenekleri gerekli kılmakta, bu da girişimci ve sermayeciden ayrı bir yönetici sınıfının ortaya çıkmasıyla sonuçlanmaktadır.

Otomasyon, iletişim araçları, bilgisayarlar, uluslararası ilişkiler, yeni buluşlar, fen ve teknik alanındaki ilerlemeler gibi faktörler, işletmeleri bu dinamizme ayak uydurmaya zorlamaktadır(Kocabaş,İbrahim,(1995). "Hizmet İçi Eğitim ve Kalite",4.Ulusal Kalite Kongresi,Toplam Kalite ve Eğitimde Kalite-Tebliğler ve Öz Geçmişler,245,İstanbul).

Bunun yanında, işletme yönetimindeki değişimin, geleceğe hazır olma, örgüt üyeleri arasında güven ve karşılıklı desteği geliştirme, sorunlara tartışmalara çözüm getirme, iletişimi geliştirme, pozisyona dayanan otorite yerine, ehliyete dayanan otorite sağlama ve sinerji etkisi yaratma gibi amaçları da vardır (Morgan,1972,s.37). İşletmelerde patron odaklı yönetimden kalite olgusuyla desteklenmiş müşteri odaklı

yönetime geçişle birlikte örgütsel başarı ve etkinlik düzeyi de aynı oranda artış gösterecektir.

3. Profesyonel Yöneticilik

“Profesyonel Yönetici”, yönetim işini kendilerine meslek edinerek işletmenin sahibi haline gelmeden girişimcinin yaptığı her işi yapan ve bu hizmetleri karşılığında ücret alan kimselerdir (Oluç,1963,s.36).

Özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra batıda kaydedilen ekonomik ve sosyal değişme ve gelişmeler bir meslek olarak işletme yöneticiliğinin toplumsal sistem içindeki önemini büyük ölçüde artırmış ve bu durum işletme yönetiminde birbirini izleyen gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu evrelerin ilki, iş örgütlerinin farklı nitelikleri gerektiren çok sayıdaki hiyerarşik kademeden meydana geldikleri gerçeğinin işletme sahibi yöneticiler tarafından her geçen gün daha çok benimsenmesi sonucu, bu tip örgütlerde yönetimin, kendine özgü bir uzmanlığı gerektiren bir işlev olarak kabul görmeye başlaması şeklinde ortaya çıkmıştır.

Yönetim evriminin ikinci evresi ise, klasik işletmecilik anlayışında sahiplik ile yöneticiliği elinde bulunduran girişimci tipinin, kendi iş örgütünün ölçek itibarıyla bireysel yönetim ve denetim gücünü aşan ve karmaşıklık yönünden yöneticilik bilgi ve deneyimini yetersiz hale getiren bir şekle bürünmesi sonucu, sahiplik ile yöneticiliğin ve denetimin birbirinden ayrılması gerçeğini kabullenmesi ile yöneticiliğin ve yönetimin meslekleşmesi gereğini benimsemesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Bu gelişmelerin sonunda, sahip-girişimcinin üretim araçları üzerindeki kontrol hakkını sürdürmesine karşılık, üretim üzerindeki denetlenme hakkını meslekten gelen yöneticilere bırakmak zorunda kaldığı görülmektedir. Halka açık anonim şirketler yoluyla sahipliğin ya da üretim araçlarındaki mülkiyetin bir kişi veya bir ailenin tek elinden çıkıp halkın eline geçmesi hiç kuşkusuz çok önemli bir başka gelişmeye yol açmıştır. Yönetim devriminde üçüncü evre ya da sonuncu halka sayılabilecek bu gelişme ise, tasarruf yapabilen halk kesimlerinin üretim araçları üzerinde denetim kurmalarını sağlayarak yönetime katılmalarını temin etmek ve bu yolla endüstriyel demokrasinin gerçekleşmesine yol açan yönetim sürecine yepyeni bir boyut kazandırmıştır (Şimşek,1975,ss.11-12).

İşletme yönetiminde profesyonelleşmenin en önemli amacı, işletmelerde etkinliği artırmaktır. Bir işi daha etkin yapmak, işin gerekleri ile işi yapanın özelliklerini bütünleştirmektir. İş gerekleri ile işi yapan kişinin nitelikleri arasında mesafe oluştuğu zaman, etkinliğin azaldığı ve değişime ihtiyacın ortaya çıktığı anlaşılmalıdır.

Profesyonel yöneticiler için etkin olmak çok geniş bir anlam ifade etmektedir. Bunu açıklamak için bir örnek verilebilir. Bir hekimin genellikle, etkin olmak gibi bir sorunu yoktur. Muayenehanesine gelen hasta, hekimin etkin olmasını sağlayacak her şeyi beraberinde getirmektedir. Hekimden yapması beklenen katkı açıktır. Önemli olan şey hastanın şikayettir ve hastanın şikayetleri hekimin önceliklerini oluşturur.

Hekimler, kendilerini ve işlerini organize etme kapasiteleri yönünden değerlendirilmezler. Buna karşın bir kuruluştaki çalışmakta olan yönetici ise tamamen farklı bir boyuttadır. İçinde bulunduğu ortamda, yöneticinin üzerinde devamlı olarak denetim kuramayacağı karmaşık faktörler bulunmaktadır. Bunların her biri kuruluşun ve yöneticinin günlük çalışmasının bütünleyici unsurları durumundadır. Yöneticinin “kaçınılmaz olanla işbirliği yapmak” dışında bir seçeneği yoktur.(Gümüş,1999,s.72).

4. İşletmelerin Profesyonel Yönetici İhtiyacı

Yirminci yüzyılın sonlarına doğru birçok ülkenin, ekonomik, siyasal ve sosyokültürel yapıları ile birlikte köklü bir değişim süreci içine girdikleri gözlemlenmektedir. Planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçilmesi, demokratikleşme eğilimleri ve işbirliği sürecinin güçlenmesi, değişimin önemli göstergeleri olarak kabul edilebilir. İletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler ile birlikte ülkelerarası sınırların öneminin azalması, değişimin global bir nitelik kazanmasını sağlamıştır.

Bu global ortam içinde, profesyonel yöneticiler, üstün teknik bilgilerine dayanarak, planlama, amaçları belirleme, problemleri tanımlama, alternatifleri araştırma ve karar verme sorumluluklarını yüklenmişlerdir (Guillen, Mauro F. (1996). “Eklektizm Çağı: Günümüzdeki Örgütsel Eğilimler ve Yönetimsel Modellerin Evrimi”, *Verimlilik Dergisi*,10,Ankara). Bilgiye dayalı teknolojilerdeki gelişmeler, endüstri toplumlarının yerini, bilgi toplumlarının almasına öncülük etmektedir. Profesyonel düşüncede, işin incelenmesinin, işçilerle ortak olarak yapılması bile en azından onların düşünceleri alınarak yapılması şarttır. Ayrıca, işletmelerde yetkiler sahiplik tabanına değil, bilgi tabanına dayandırılmalıdır. İşte, bilgi tabanına, bilginin kullanımına ve bilginin yönetilmesine dayandırılan yönetim, profesyonel yönetimin özünü oluşturmaktadır. Gerçekte işletmelerin mükemmel yönetimi profesyonellikten kaynaklanır. Profesyonelliği elde edebilmek için ise, amatör düşünceden kurtulmak ve küçük çözümlerle değil, geniş ve özerk düşünce ile hareket etmek gerekir.

Yönetimsel rolleri etkileyen global değişim rüzgarının işletmelerde yeni bir yönetici profili gerektirdiği açıktır. Bu değişimlerin yönetici özelliklerine ve rollerine yansımaları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz (Özkara, Taşçı (1997), “Tepe Yönetim Özelliklerinde Değişim”, *Açık Öğretim Dergisi*, Cilt:2, Sayı:5).

-Yönetici için bilginin önemi artmıştır. Çevre koşullarındaki değişimler ve bu değişimlerin örgüt yapısına ve etkinliklerine yansımaları hakkında bilgi toplamak yönetici için bir zorunluluktur.

-Geçmişte çok çalışmak yönetici için önemli bir başarı göstergesiyken, günümüzde iş yaşamını tanımak, oyunu kuralına göre oynamak ve hatta oyunun kurallarını yeniden tanımlayabilmek, önceden harekete geçebilmek ve vizyon sahibi olmak bir başarı göstergesi haline gelmiştir.

-Yönetimsel roller içinde yapı ve sistemlerden çok süreçler önem kazanmıştır. Bunun sonucunda da liderlik, iletişim, güdüleme, eğitim gibi örgütsel süreçler öne çıkmıştır.

-Yöneticinin üretim faktörlerine verdiği önemin derecesinde bir değişme olmuştur. Geçmişte teknoloji ve para önemliyken, günümüzde insan önemli hale gelmiştir.

-Yönetimi güç kaynaklarında da değişme olmuştur. Zorlayıcı, cezalandırıcı ve yasal güç yerini bilgi, uzmanlık ve ödüllendirme gücüne bırakmıştır. Gücün tepe yönetiminde toplanmasından çok paylaşılması gerekmektedir.

-İşbölümü ve uzmanlaşma gibi yönetimsel değerler, yerini işbirliği ve ekip çalışması gibi değerlere bırakmıştır.

-Yöneticinin mevcut sistemi koruyarak ve sürdürerek elde ettiği başarılar yerine, gelecekte örgütü ulaştıracağı konum, başka bir deyişle vizyonu önem kazanmıştır.

-Yönetimsel etkinliklerin odak noktasını insan (müşteri, işgören, toplum) doyumunu ve hoşnutluğu oluşturmaya başlamıştır.

Yönetimsel rolleri etkileyen bu değişimlerin sonucunda işletmelerin yönetimlerinin profesyonel kişilere bırakılması gerekmektedir. Çünkü, işletmelerin bu değişime uyması ve başarılı olabilmesi için, işlerin sistematik bir şekilde ele alınması gerekir. Bu anlamda, girişimcilik ve yöneticilik faktörlerinin birbirinden ayrılması bir zorunluluk halini almaktadır.

Profesyonel yöneticiler aynı işi tekrar tekrar yapabilir, oysa girişimcilerin çoğu bu sıkıntılara gelemmez. Bu iki tür insan arasında derin bir ayrım vardır. Girişimciler için karlılık ve verimlilik ön plana çıkarken profesyonel yöneticilikte optimizasyon ve etkinlik ön plana çıkmaktadır. Profesyonel yöneticiler girişimcilikte başarısız olabilecekleri gibi, girişimcilerde yöneticilikte başarısız olabilir. İşletme yönetimindeki gerçek başarı ise, profesyonellikten kaynaklanır.

Profesyonel düşünceye sahip olanların en büyük rakibi kendileridir. Rekabet eden aslında ürünler ya da hizmetler değil, insanlardır. Çünkü, tüm ürünleri geliştiren, rekabet stratejilerini uygulamaya koyan, müşteri ile ilişkiler kuran onlardır. Birbirleri ile rekabet eden insanlar, kendi kendileriyle de rekabet ederler. Ancak, kendi kendileriyle rekabet etmekten vazgeçmek, birçok insanın kolayına gelir. Eğer, işletmenizde bunların sayısı çoksa ve çalışanlar kendilerini aşma konusunda bir rekabet içinde değilse, en büyük düşmanınızı işletme içinde barındırıyorsunuz demektir. Başarılı firmalar, her zaman birinciliği hedefleyen insanlar tarafından yönetilir. İşte bu birinciliği hedefleyen insanlar profesyonel düşünenlerden başkası değildir (Gümüş,1999,s.296).

5. Profesyonel Yönetici ve Liderlik

Yönetimsel rolleri etkileyen değişimlerin gerektirdiği yönetici profili, yasal bir yetkiyi kullanan bir yöneticiden çok bir liderin özelliklerini göstermektedir. Bu nedenle, profesyonel yönetici rollerinin açıklanmasında liderlikle ilgili literatürden de yararlanılabilir.

Liderlik, çoğu zaman aynı anlamda kullanılmakla birlikte üst düzey yönetici kavramından farklıdır. Lider, enerjisi, girişim yeteneği, düşünüş özgürlüğü, yaratıcı gücü, adalet duygusu, başkasına yardım aşkı ve bu gibi özellikleri ile ayrıcalıklı bir insandır. En küçük işletme veya kurumlardan en büyük topluluklara kadar özellikle insan gruplarının gelişmesi liderlik özelliklerine gereksinim gösterir. Liderlik hem bir süreç hem de bir özellik olarak tanımlanabilir (İbicioğlu, Hasan (1996). "Kişilik-Liderlik" *İstanbul İşletme Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30, 23). Süreç olarak liderliği grup üyelerinin olağanın dışında davranışlar ortaya koymalarını sağlamak olarak tanımlamak mümkündür (Baysal, Can ve Tekarslan, Erdal, (1998), "Davranış Bilimleri" *İ.Ü. İşletme Fakültesi Yayınları*, Yayın No: 275,244).

Herhangi bir işletmenin uyumlu bir şekilde faaliyet gösterebilmesi için iyi bir şekilde yönetilmesi gerekir. Ancak burada herhangi bir kimsenin sadece bu yönetici pozisyonunu doldurabilmesi ve yönetici rolünü oynamasını anlamamak gerekir. Profesyonellik açısından anlaşılması gereken yönetici, lider yöneticidir.

Belirli durum veya koşullar altında, amaca ulaşmak için başkalarının davranış ve eylemlerini etkileme sanatı olarak tanımlanan liderlik, bir bütün olarak yönetimsel uğraşın en önemli yönünü meydana getirir (Şimşek,1998, s. 176).

Üretmek için bir araya gelmiş insanlar, birer birer işlerinin uzmanı olsalar dahi, başlarında yönlendirici bir grup lideri olmadığı takdirde istenen hedeflere, konulan zaman, maliyet ve kalite standartlarına kolay kolay ulaşamazlar. Bu noktada, toparlayıcı ve otorite kurucu bir lidere gereksinim olduğu ortadadır. Bu otoriteyi, gerekli kararları uygun zamanda alabilme ve uygulamaya geçirebilme olarak algılamak mümkündür. Liderlik tutumunun ortaya koyacağı performans, sorunların çözümlenmesi için ilk girişim sayılmaktadır (Akat ve Budak, 1994,ss. 217-219).

Yöneticiler yalnızca bulunduğu konumun yasal yetkisine dayanarak diğer insanları etkileme ve amaçlara yönlendirme konusunda başarılı olamazlar. Dolayısıyla yöneticilerin yasal yetkiden daha fazlasına, liderlik yeteneklerini geliştirmeye ihtiyacı vardır. Bu yeteneklerin bir çoğu da eğitim yoluyla kazanılabilir.

Liderlikle ilgili bir diğer husus da, bir kişinin yönetici olmadan da lider olabilmesidir. Bir başka ifade ile her yönetici lider olamaz. Bir kişi resmi yetkisinden dolayı yönetici olabilir. Ancak bir lideri resmi konumundan ve yetkisinden çok onun yol göstericilik özellikleri belirler (Hitt vd.1979, s.262).

Yönetim paradigmalarındaki hızlı değişimin sonuçlarından birisi de "yönetici-manager" teriminin yerini yavaş yavaş "lider", "mentor-yol gösterici", "koç-

coach (yetiştirici)", "mümkün kılıcı-enabler", "destekleyici-sponsor", ve "kolaylaştırıcı-facilitator" gibi kavramlardan oluşan unvanlara bırakıyor olmasıdır. Yöneticilik teriminin yerini almaya aday görünen bu kavramlara yakından bakıldığında, hepsinin ortak bir yönü olduğu görülecektir. Bu ortak yön, bu kavramların "otorite-yetki" olayına bakış tarzlarıdır. Gerçek manager anlamında yönetici terimi, organizasyon kademesine göre farklılaşmış yani, hiyerarşik farklılaşmaya dayanan otorite yerine bilgi, tecrübe ve kişisel özelliklere dayanan otoriteyi esas almaktadır. Bu tür otoriteye kazanılmış otorite adı da verilmektedir. Yani, önümüzdeki yıllarda yönetim işini üstlenecek olanlar otoriteyi kazanmak durumunda kalacaklardır. Böylece, "yönetici" unvanı almakla "yönetici olduğunu zannetmek" devri kapanmaya başlayacaktır. Bu durum ise, liderliğin en önemli özelliğidir (Koçel, Tamer, (1998/1). "Yönetim ve Yöneticilik Nereye Gidiyor", *Ad Business*, 83).

Liderden yoksun bir organizasyon insan ve makine topluluğundan başka bir şey değildir. Bu anlamda liderlik, belirli amaçları, şevk ve heyecanları gerçekleştirilebilmek için başkalarını ikna edebilme yeteneğidir.

Bir grupta bağlılığı gerçekleştirebilmek için motive eden unsur, insan faktörüdür. Lider durumunda bulunan kimse, kişileri motive etmedikçe ve onları amaçlara yönlendirmedikçe yönetim işlemleri bir başarı sağlamaz. Liderlik, bir organizasyondaki insanların tümünü potansiyel başarıya ulaştıran önemli bir harekettir (Hicks ve Gulley, 1981, s.234).

6. İşletmeleri Profesyonel Yönetime Yönelten Faktörler

Yönetimin özünde eldeki kaynakları, imkanları ve zamanı en ekonomik şekilde ve en fazla faydayı sağlayacak şekilde kullanmak yatar. Diğer bir ifade ile yönetim rasyonel bir süreçtir. Burada, verimlilik kavramı eldeki kaynakları çok iyi bir şekilde değerlendirerek en yüksek üretime ulaşmayı hedefler. Verimliliğin artması ürün veya hizmetlerin birim maliyetlerini düşürecektir. Yönetimin ikinci rasyonellik ölçüsü etkinliği ile ilgilidir. Her yönetim belli bir zaman dilimi içinde birtakım hedeflere ulaşmak için karar verir, plan yapar, harekete geçer. Faaliyet sonucunda hedeflere doğru bir şekilde ulaşılmasına etkinlik adı verilebilir. Etkin bir yönetim akılcıdır, yani görevlerini yerine getirmiştir. Eğer bir de bu görevi verimli şekilde yerine getirmişse bu yönetim başarılı olacaktır. Bütün bunlar her yönetimin rasyonel olması gerektiğini vurgulamaktadır (Eren, 1981, ss.4-6).

İşletmeleri profesyonel yönetime yönelten faktörler şöyle açıklanabilir.

6.1. Teknolojik Gelişmeler

Sanayi devrimi bir seri teknolojik yeniliğin üretim alanında kullanılmasının ekonomik, sosyal, politik ve kültürel alanlarda yansımaları kapsayan bir süreç olarak gerçekleşmiştir.

Sürekli değişen dinamik bir toplumsal düzende, değişen ve çeşitlenen ihtiyaçları karşılamak üzere, üretimin bilgi teknolojileri yardımıyla dünya ölçeğinde

gerçekleştirip dağıtımına olanak sağladığı esnek üretim, sanayi ötesi topluma geçişin temel simgesi olmuştur. Bu arada bilgi teknolojilerinin, bilgisayar destekli üretim ve bilgisayar destekli tasarım gibi grup teknolojilerinin doğmasına neden olması, teknolojik gelişmelerin üretim süreci ile bütünleşmesini hızlandırmıştır. Günümüzde bu yeni dönem, sözü edilen gelişmeyi tanımlamak üzere "Post-Fordist" dönem olarak adlandırılmaktadır.

Üretim sürecinde yaşanan bu gelişmelere paralel olarak değişim, örgüt ve yönetim alanında kendisini göstermiştir. Taylorizmle simgeleşen dönemde örgütlere birer makine gibi bakılmış, ve örgütler bir kez en iyi şekilde kurulduğunda, tıpkı makineler gibi kendiliğinden işleyeceği savunulmuştur. İnsan-sistem ikilisinde seçimini sistemden yana yapan makine-örgüt anlayışı, ağırlıklı olarak tekdüze çalışma ortamının geçerli olduğu sanayi toplumu döneminde egemen bir yaklaşım olarak varlık bulmuştur.

6.2. İktisadi Gelişmeler

Teknolojik-bilimsel gelişmeler ve sermaye birikiminin sonucu olarak, işletmelerin sayısı artmış, irilikleri büyümüş ve toplumun üretim kapasitesi büyük ölçüde yükselmiştir.

Buna bağlı olarak, ancak rekabet gücü olan işletmeler başarılı olmaya başlamış ve sonuç olarak yalnızca üretim değil, aynı zamanda alıcıya yüksek kalite, bol çeşit, düşük fiyat, ödeme kolaylığı ve bunun gibi birçok yararlar ve hizmetler sağlayan bir işletme politikası ön plana geçmeye başlamıştır. Bütün bunlar, yukarıda sözü edilen üretim işletmeciliğinin yerine, alıcıyı bulma ve hoşnut kılma çaba ve kaygılarının egemen olduğu bir pazarlama anlayışını ifade eder. İşte, verimliliği ve rantabiliteyi artırma çabalarının öncelik kazandığı bu dönemde iş hayatının ekonomik yönü güçlenmiş ve teknik yönün önüne geçmiş ve buna paralel olarak ta, mühendislik ve mühendis yerine iktisatçılık ve iktisatçı, işletmeciliğin temel öğeleri arasında yerini almıştır (Tosun,1993, s. 41).

Ekonomik gelişmeler, işletme adı verdiğimiz ekonomik birimleri başarılı bir şekilde amaçlarına ulaştıracak tarzda eğitilmiş kişilere yöneticilere ihtiyacı artırmış ve bunun sonucu olarak ta yönetim işi meslekleşerek 'profesyonel yönetici' ortaya çıkmıştır. Böylece tipik firmanın sahip yöneticisinin yerini profesyonel yönetici almıştır.

Profesyonel yöneticiler her ne kadar belirli bir ücret karşılığı çalışıyorsa da, verdikleri kararlar, işletme sahiplerinin ne kadar kar payı alacaklarından, çalışanların ne miktar gelir elde edeceklerine ve üretim miktarı ile istihdam seviyesinin hem kendi işletmeleri için hem de genel ekonomi için ne miktar olacağına kadar geniş bir alanı kapsamaktadır (Gordan, 1966, s.318).

6.3. Hızlı Globalizasyon Süreci

Dünyada ülkelerin ekonomik gelişme düzeyleri, onların uluslararası rekabet gücü ile ölçülmekte ve şartlar çok hızlı değiştiğinden, rekabet gücüne devamlı sahip olmanın yolu kendini sürekli olarak değişen şartlara adapte etmektir.

Başka bir açıdan bakıldığında, büyüme hızının bir kriter olarak alınmasının tek başına anlamsız bulunduğu ve diğer bazı kriterlere bakmanın gerektiği söylenebilir. Bunlar arasında dışa açılma ve rekabet edebilirlik derecesi en önemlisidir. Bu durumda ulusal rekabet gücünün ulusal gelişme gücü şeklinde, işletmelerinin rekabet edebilirliğinin farklı ve topyekün ekonomiyi kapsayan bir kavram olduğunun bilincine varılması gerekmektedir. Rekabet gücü olan bir ekonominin, global teknoloji yarışında uluslararası piyasalarda söz sahibi işletmelere, güçlü küçük ve orta ölçekli işletmelere dayanması, kaliteli insan gücüne, eğitim ve öğretime öncelik vermesi beklenir (Şengezer, vd. "Gümrük Birliğinin Türkiye Ekonomisine Etkileri", *Vakıfbank Araştırma Dizisi*, No: 1, 142, Ankara).

Günümüzün yoğun rekabet ortamında, ayakta kalmak isteyen işletmeler şu dört stratejik faktöre özel önem vermek zorundadırlar

- A- Kalite,
- B- Maliyet,
- C- Ürün yenilikleri,
- D- Pazara sunma süresi.

Bu dört faktörün eş zamanlı olarak yönetimi, küresel pazarlarda rekabet edebilmenin ön koşuludur (Yamak, Oygur, (1995). "Küreselleşme ve Yeni Üretim Teknolojisi", *İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 22, 43, İstanbul).

Günümüzde, pek çok sektörde stratejiler global tarzda belirlenmekte, rekabet global tarzda başlamakta ve daha sonra bunlar yerel pazarlara adapte edilerek yansıtılmaktadır. Dolayısıyla yerel yöneticiler, global değişimlerin kendi sektör ve pazarları üzerindeki etkilerini iyi takip etmek zorundadırlar. 1980'lerde dışa açılma sürecine giren Türk firmaları ve yöneticileri ise, bugün uluslararası pazarlara girmeye çalışmaktadır. Yaşanan hızlı değişimlere tepkisiz ve global ortamı hiçe sayan anlayıştan yavaş yavaş sıyrılma trendine girdiğimizi söyleyebiliriz (Buğdayer, Ahmet, (1995). "Global Dünyanın Global Yöneticisi", *Macro Dergisi*, Ağustos, 48).

6.4. Bilgi Teknolojileri

İşletmelerin geleneksel hiyerarşik yapısı, yeni düşünceler ve uygulamalar için yetersiz kalmakta ve örgütün hareket kabiliyetini sınırlamaktadır. Dolayısıyla, dikey hiyerarşik yapı, yatay networkla; geleneksel fonksiyonlar, fonksiyonlar arası takımlarla; birbiriyle bağımlı birimler, bağımsız stratejik iş birimleri; İyi yetişmiş görev elemanları, yenilikçi ve yaratıcı profesyonellerle yer değiştirmeye başlamıştır.

Yönetim anlayışındaki bu gelişmeler paralelinde çağdaş örgütler, yapı ve özellikleri açısından önemli değişimlere uğramış, örgütler iç ve dış sınırların kaynakları yeni anlamlar kazanmış bulunmaktadır (Öztürk , 1996,s.43).

Bilgi toplumu, her şeyden önce bilgiye değer veren, kullanmasını bilen ve bilgi üretebilen toplumdur. Bu toplum bilgi teknolojilerinden yaygın biçimde yararlanmasını bilen aktif ve edilgenlikten kurtulmuş toplumdur. Bu özellikleri ile bilgi toplumu bilgi teknolojileri ile biçimlenmektedir. Bilgisayar, donanım, yazılım, iletişim ve sistemlerinden oluşan bilgi teknolojileri, günümüzde insan yaşamının, evriminin dinamiğini oluşturmaktadır. Sanayi toplumuna geçişin temel motoru buharlı makinelerin keşfi olurken, bilgi toplumuna geçişte bilgisayarlar iletişim teknolojisi, mikro elektronik, robotlar, biyoteknoloji ve fiber optikler gibi yeni makine ve malzemelerin üretimi, itici rol oynamaktadır.

Bilgi teknolojileri, kavram olarak, verilerin kaydedilmesi, saklanması, belirli bir işlem sürecinden geçirilmek suretiyle bilgilerin üretilmesi, üretilen bu bilgilere erişilmesi, saklanması ve nakledilmesi gibi işlemlerin etkili ve verimli yapılmasına olanak tanıyan teknolojileri tanımlamada kullanılan bir terimdir(Behan, Kate ve Holmes , Diana, (1990). "Understanding Information Teknoloji" , *Prentice Hall*, 2 ed, 1,New York).

Bilgi toplumunun içinde bulunduğu ekonomik koşullar günümüzde bilgi ekonomisi adıyla anılmaktadır. Emek yoğun işlerin düşük gelir grubundaki ülkelere kaydırılmasıyla sanayileşmiş ülkelerde emek yoğun işlerden, ürünlere know-how ve yaratıcılık temeline dayalı değer ekleyen bilgi yoğun faaliyetlere geçilmiştir. Bilgi ve iletişim tabanlı bilgi ekonomisi şu karakteristik özelliklere sahiptir(Akın, H. Bahadır, (1999/1). "2000 Yılına Doğru Bilgi Toplumu Üzerine Genel Bir Değerlendirme ve Bilgi Ekonomisinin Özellikleri), *Verimlilik Dergisi*, 66, Ankara).

- A- Sürekli hızlanan teknolojik gelişmeler,
- B- Artan bilişim ve bilgi yoğun faaliyetler,
- C- Pazarların globalleşmesi,
- D- Sanayi kolları arasındaki farkların belirsizleşmesi.

Bilgi ekonomisinde, işletmeler sürekli devam eden bir verimlilik artırma, çevresel talebe tepki verebilme, örgütsel değişimi gerçekleştirme mücadelesi içinde olacaklardır. Bilgi ekonomisinde kuruluşların en önemli kaynakları klasik üretim faktörleri değil beyin gücü olacaktır.

Günümüz işletmelerinde profesyonel yönetime geçiş sürecinin zorunluluğunu anlattıktan sonra uygulamada nasıl bir durumla karşılaşıldığını tespit etmek amacıyla Gaziantep’de bulunan küçük ve orta ölçekli işletmelerde profesyonel yönetim süreci ile ilgili bir saha çalışması yapılmıştır.

7. Gaziantep Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmelerinde Profesyonel Yönetim Süreci

Sistemlerin son derece karmaşıklaştığı, profesyonelliğin arttığı, bilginin, zekanın, çabanın ve yeteneğin önem kazandığı günümüz şartlarında işletmelerin

başarılı olabilmesi için, kendi iç dinamiklerini yakalamaları ve çevreye de kendilerini kabul ettirmeleri gerekir. Şu halde, profesyonel yönetim süreci, belirlenen örgütsel amaçlara ulaşabilmek için, beşeri ve maddi kaynakların, birbiriyle uyumlu, verimli ve etkin kullanabilecek karar alma ve uygulama süreçlerinin toplamıdır.

İşletmelerin başarılı olabilmesi için, sistematik bir yönetim düzeni oluşturması, bu sistemin işletilmesinde profesyonel yöneticilere yer verilmesi ve yönetimin önemine inanması gerekir. Araştırmanın temel amacı, örgütsel başarıda profesyonel yönetim sürecinin önemini ortaya koymak ve profesyonelleşme düzeyini ölçmektir.

Bu temel amaç doğrultusunda, Gaziantep Sanayi Bölgesindeki yöneticilerin düşünceleri alınarak, teorik kısımdaki bilgiler ışığında objektif bir sonuç elde edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada, öncelikle işletmelerin profesyonel yönetimi algılama düzeyi ve profesyonelleşme seviyesinin ölçülmesi ile sanayinin profesyonelleşme konusundaki profilinin çıkarılması ve bu konuda alınabilecek önlemlerin sıralanması ile Gaziantep Sanayisine katkıda bulunulacaktır. Diğer yandan, profesyonelleşme sürecinde sanayinin durumunun tespiti ve sorunlarının analizi, yeni mezun yönetici adaylarına da katkıda bulunacaktır.

7.1. Problem

Gaziantep Sanayi İşletmelerinde Profesyonel yönetim sürecinin işletmelerdeki etkisini ortaya koymak araştırmamızın problem alanını oluşturmaktadır. Bu konuda, tanımlayıcı kriterlere bağlı olarak şu problemler araştırılacaktır.

1. Yöneticiler, profesyonel yönetimi algılayabilmekte midir?
2. Profesyonel yönetimi gerekli kılan faktörler nelerdir?
3. Profesyonel yönetime geçişi zorlayan faktörler nelerdir?
4. Çalışanların değişime direnci nasıl önlenir?

7.2. Hipotezler

1. Gaziantep Sanayi işletmelerinde, personel alımında ve atamalarda genel olarak bilgi ve liyakat dikkate alınmaktadır.
2. Yöneticiler, çoğunlukla bilgi destek sistemlerini kullanmaktadırlar.
3. Gaziantep Sanayi işletmelerinde, AR-GE çalışmaları yeterince yapılmaktadır.
4. Gaziantep Sanayi işletmelerinde, Aile dışındaki yöneticilerin kalite bilinci daha yüksektir.
5. Gaziantep Sanayi işletmelerinde yeterince yetki devrine gidilmemektedir.
6. Gaziantep sanayi işletmelerinde yöneticilerin faaliyet gösterdikleri sektörlere göre yeterince AR-GE çalışmaları yapılmaktadır.
7. Yöneticilerin öğrenim seviyesi yükseldikçe, üniversite ve mesleki kuruluşlarla işbirliği yapma düzeyi ve kalite bilinci artar.
8. Üst düzey yöneticilerde, eğitilmiş personel bilinci daha fazladır.

7.6. İşletmelerde Çalışan Eleman Sayısı

Araştırma yapılan işletmelerin %28.1'i çok küçük ölçekli, %47.6'sı küçük ölçekli, %15.1'i orta ölçekli ve %9.2'si büyük ölçeklidir. Tüm sektörler dikkate alındığında küçük ölçekli işletmelerin ağırlığı dikkat çekmektedir.

7.7. Katılımcıların Öğrenim Durumları

Öğrenim Durumu_Araştırmaya katılan yöneticilerin, %69.2'si ilköğretim ve lise düzeyinde, %30.8'i yüksek öğrenim düzeyinde eğitim görmüşlerdir.

7.8. Katılımcıların Yönetim Kademeleri

Araştırmaya, 104'ü üst düzey, 52'si orta düzey ve 29'u alt düzey yönetici olmak üzere toplam 150 yönetici katılmıştır. Araştırmanın %56.2 oranında üst düzey yöneticilerle gerçekleştirilmiştir.

7.9. Katılımcıların İş Sahipliği Durumu

Yöneticilerin %44.9'u kendi işinde çalışırken, %44.9'u başkasının işinde çalışmaktadır. Baba mesleğinde çalışanların oranı ise, %10.3'tür.

7.10. Profesyonel Yönetimin Algılanma Düzeyi

Bu başlık altında, yöneticilerin profesyonellik ve profesyonel yönetime ilişkin görüşleri analiz edilmeye çalışılmıştır.

8. Bulgular

Bu başlık altında, elde edilen veriler, tablolar haline dökülerek, yapılan istatistiksel analizler ile yorumlanacaktır.

İşletmelerin büyük bir hızla değişen teknolojik ve ekonomik gelişmelere ayak uydurabilmesi ve globalleşmenin getirdiği yoğun rekabet ortamında başarılı olabilmeleri için, çevresel değişimleri yakından takip edebilmeleri ve değişimin gerektirdiği yapısal düzenlemeleri zamanında yapabilmeleri gerekmektedir.

Şüphesiz, işletmelerin rekabet üstünlüğü elde edebilmeleri ve kaynaklarını değişimin gerektirdiği alanlara kanalize edebilmeleri için profesyonel yönetime ihtiyaçları vardır.

İşletmeleri Profesyonel Yönetime Yönelten sistemini oluşturmaları ve bu süreç içerisinde profesyonel yöneticilere görev vermeleri gerekmektedir. Yöneticilerin profesyonel yönetimi gerektiren faktörleri ne ölçüde algılayabildiklerine ilişkin sorulara verdikleri cevaplar aşağıda analiz edilmiştir.

Tablo 1. Faaliyet Sürelerine Göre Sanayi İşletmelerinde personel alınmada ve atamalarda genel olarak bilgi ve liyakat dikkate alınmaktadır.

FAALİYET SÜRESİ		KATILIM DÜZEYİ					TOPLAM
		Asla	Arasıra	Bazen	Genellikle	Daima	
0-5 Yıl	Sayı	1	1	3	8	41	54
	%	1,9	1,9	5,6	14,8	75,9	100,0
6-15 Yıl	Sayı	1	1	2	13	49	66
	%	1,5	1,5	3,0	19,7	74,2	100,0
16-30 Yıl	Sayı	2	2	4	8	35	51
	%	3,9	3,9	7,8	15,7	68,6	100,0
31-... Yıl	Sayı	0	1	1	4	8	14
	%	0	7,1	7,1	28,6	57,1	100,0
TOPLAM	Sayı	4	5	10	33	133	185
	%	2,2	2,7	5,4	17,8	71,9	100,0

$$X^2 = 6,418 \text{ SD.} = 12 \text{ } X^2_i = 21,00 \text{ P} > 0,05$$

Yöneticilerin, işletmelerin faaliyet sürelerine göre katılım düzeyinin değerlendirilmesinde, 0-5 yıl arası faaliyet gösteren işletmelerin %90.7'sinde, 5-15 yıl arası faaliyet gösteren işletmelerin %93.9'unda, 16-30 yıl arası faaliyet gösteren işletmelerin %84.3'ünün, 31 yıl dan daha fazla faaliyet gösteren işletmelerin ise, %85.7'sinde eğitim ve bilgi düzeyi çoğunlukla dikkate alınmaktadır.

Yapılan x^2 testinde, %95 güven seviyesinde işletmelerin faaliyet süreleri ile personelin eğitim ve bilgi düzeyini dikkate alma arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

Yöneticilerin faaliyet gösterdikleri sektörlerin katılım düzeylerini oldukça etkilediği gözlemlenmektedir. Yukarıdaki tabloda, gıda sektöründe %35.2 katılım düzeyinde, tekstil sektöründe %63 katılım düzeyinde, makine sektöründe %38.7 katılım düzeyinde, otomotiv sektöründe %34.6 katılım düzeyinde ve plastik sektöründe %80 katılım düzeyinde daima bilgi destek sistemlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Yapılan x^2 testinde, %95 güven seviyesinde bilgi destek sistemleri kullanma konusunda sektörlerarası farklılıkların olacağı hipotezimiz doğrulanmıştır.

Tablo 2. Yöneticiler Faaliyet Gösterdikleri Sektörlere Göre çoğunlukla bilgi destek Sistemlerini Kullanmaktadır.

SEKTÖRLER		KATILIM DÜZEYİ					TOPLAM
		Asla	Arasıra	Bazen	Genellikle	Daima	
Gıda	Sayı	2	1	11	21	19	54
	%	3,7	1,9	20,4	38,9	35,2	100,0
Tekstil	Sayı	1	2	5	12	34	54
	%	1,9	3,7	9,3	22,2	63,0	100,0
Makine	Sayı	8	4	2	5	12	31
	%	25,8	12,9	6,5	16,1	38,7	100,0
Otomotiv	Sayı	7	5	3	2	9	26
	%	26,9	19,2	11,5	7,7	34,6	100,0
Plastik	Sayı	0	0	0	4	16	20
	%	0	0	0	20,0	80,0	100,0
TOPLAM	Sayı	18	12	21	44	90	185
	%	9,7	6,5	11,4	23,8	48,6	100,0

$$X^2 = 61.717 \text{ SD.} = 12 \text{ } X^2_{1} = 21,00 \text{ P} < 0.05$$

Tablo 3. Personel Liyakatına Dikkat Eden Yöneticilerin, "Astlarına İnisiyatif Kullanmaları İçin Fırsat Verir.

İşe Alma ve Atamalarda Personel Eğitimi		Astların İnisiyatif Kullanımı					TOPLAM
		Asla	Arasıra	Bazen	Genellikle	Daima	
Asla	Sayı	0	0	1	1	2	4
	%	0	0	25,0	25,0	50,0	100,0
Arasıra	Sayı	0	3	1	0	1	5
	%	0	60,0	20,0	0	20,0	100,0
Bazen	Sayı	1	1	2	2	4	10
	%	10,0	10,0	20,0	20,0	40,0	100,0
Genellikle	Sayı	3	6	4	16	4	33
	%	9,1	18,2	12,1	48,5	12,1	100,0
Daima	Sayı	1	5	21	38	68	133
	%	0,8	3,8	15,8	28,6	51,1	100,0
TOPLAM	Sayı	5	15	29	57	79	185
	%	2,7	8,1	15,7	30,8	42,7	100,0

$$X^2 = 49.578 \text{ SD.} = 16 \text{ } X^2_{1} = 27.60 \text{ P} < 0.05$$

Profesyonel yönetim süreci ancak eğitimli personel ile işlerlik kazanacaktır. Gerek işe alınacak, gerekse üst görevlere atanacak personelin seçiminde adayların bilgi ve eğitim düzeylerini dikkate alan yöneticilerin %51.1 katılım düzeyinde astlarına inisiyatif kullanmaları için fırsat verdikleri görülmektedir. Yöneticilerin, genel olarak eğitim düzeyi yüksek personele daha çok inisiyatif verdikleri görülmektedir.

Yapılan χ^2 testinde, %95 güven seviyesinde, yukarıda açıklanan ilişki anlamlı ve önemli bulunarak hipotezimiz doğrulanmıştır.

Tablo 4. Üniversite Ve Mesleki Kuruluşlarla İşbirliğine Giden Yöneticilerin kalite bilinci fazladır.

Üniversite ve Mesleki Kuruluşlarla İşbirliği	Kalite Yerine Karlılığı Dikkate Alma					TOPLAM	
	Asla	Arasıra	Bazen	Genellikle	Daima		
Asla	Sayı	25	6	2	1	4	38
	%	65,8	15,8	5,3	2,6	10,5	100,0
Arasıra	Sayı	11	6	4	6	3	30
	%	36,7	20,0	13,3	20,0	10,0	100,0
Bazen	Sayı	12	10	7	1	12	42
	%	28,6	23,8	16,7	2,4	28,6	100,0
Genellikle	Sayı	17	5	5	2	12	41
	%	41,5	12,2	12,2	4,9	29,3	100,0
Daima	Sayı	16	1	3	1	13	34
	%	47,1	2,9	8,8	2,9	38,2	100,0
TOPLAM	Sayı	81	28	21	11	44	185
	%	43,8	15,1	11,4	5,9	23,8	100,0

$$\chi^2 = 39.927 \text{ SD.} = 16 \chi^2_{16} = 27.60 \text{ P} < 0.05$$

Ekonomik ve sektörel gelişmeleri yakından takip edebilmek için üniversite ve mesleki kuruluşlarla işbirliğine giden yöneticilerin iş süreçlerinin her safhasında %47.1 katılım düzeyinde asla kalite yerine karlılığı düşünmedikleri görülmektedir. Çevresel değişimleri yakından takip ederek profesyonelleşmeyi gerektiren faktörleri daha iyi algılayan yöneticiler, bu sürecin en önemli noktalarından birisi olan kalite konusunda daha duyarlı davranmaktadırlar.

Yapılan χ^2 testi sonucunda, yukarıda açıklanan ilişki %95 güven seviyesinde anlamlı ve önemli bulunmuş, ekonomik ve sektörel gelişmeleri takip eden yöneticilerde daha yüksek bir kalite bilincinin olacağı hipotezimiz doğrulanmıştır

Ekonomi, sektörel bazda analiz edildiğinde, sektörler arası rekabet ve gelişmişlik farkının olduğu görülmektedir. Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, gıda sektöründe %22.2 oranında daima ve %33.3 oranında genellikle üniversite ve mesleki kuruluşlarla işbirliğine gidildiği görülmektedir. Tekstil sektöründe %14.8 oranında, makine sektöründe %19.4 oranında, otomotiv sektöründe %19.2 oranında ve plastik sektöründe %15 oranında daima üniversite ve mesleki kuruluşlarla işbirliğine giderek ekonomik ve sektörel gelişmelerin takip edildiği görülmektedir.

Tablo 5. Yöneticilerin Faaliyet Gösterdikleri Sektörlere Göre Üniversite ve Mesleki Kuruluşlarla İşbirliğine Giderek, Ekonomik ve Sektörel Gelişmeleri Yakından Takibe ilişkin Görüşleri

SEKTÖRLER		KATILIM DÜZEYİ					TOPLAM
		Asla	Arasıra	Bazen	Genellikle	Daima	
Gıda	Sayı	6	4	14	18	12	54
	%	11,1	7,4	25,9	33,3	22,2	100,0
Tekstil	Sayı	8	9	19	10	8	54
	%	14,8	16,7	35,2	18,5	14,8	100,0
Makine	Sayı	11	6	3	5	6	31
	%	35,5	19,4	9,7	16,1	19,4	100,0
Otomotiv	Sayı	9	5	4	3	5	26
	%	34,6	19,2	15,4	11,5	19,2	100,0
Plastik	Sayı	4	6	2	5	3	20
	%	20,0	30,0	10,0	25,0	15,0	100,0
TOPLAM	Sayı	38	30	42	41	34	185
	%	20,5	16,2	22,7	22,2	18,4	100,0

$$X^2 = 28.880 \text{ SD.} = 16 \text{ } X^2_{\tau} = 26.30 \text{ P} < 0.05$$

Yapılan x^2 testinde, %95 güven seviyesinde, üniversite ve mesleki kuruluşlarla işbirliği yapma konusunda sektörlerarası farklılıkların olacağı hipotezimiz doğrulanmıştır.

Tablo 6. Yöneticilerin Faaliyet Gösterdikleri Sektörlere Göre yeterince AR-GE Çalışmaları Yapılmaktadır.

SEKTÖRLER		KATILIM DÜZEYİ					TOPLAM
		Asla	Arasıra	Bazen	Genellikle	Daima	
Gıda	Sayı	1	3	3	9	38	54
	%	1,9	5,6	5,6	16,7	70,4	100,0
Tekstil	Sayı	0	2	7	12	33	54
	%	0	3,7	13,0	22,2	61,1	100,0
Makine	Sayı	4	3	3	2	19	31
	%	12,9	9,7	9,7	6,5	61,3	100,0
Otomotiv	Sayı	4	1	1	7	13	26
	%	15,4	3,8	3,8	26,9	50,0	100,0
Plastik	Sayı	0	0	6	3	11	20
	%	0	0	30,0	15,0	55,0	100,0
TOPLAM	Sayı	9	9	20	33	114	185
	%	4,9	4,9	10,8	17,8	61,6	100,0

$$X^2 = 32.529 \text{ SD.} = 16 \text{ } X^2_{\tau} = 26.30 \text{ P} < 0.05$$

Yukarıdaki tabloya bakıldığında, yöneticilerin araştırma ve geliştirme çalışmaları yapmalarında faaliyet gösterdikleri sektörlerin oldukça etkili olduğu gözlemlenmiştir. Profesyonel yönetimin en önemli gereklerinden birisi olan sürekli

gelişme faaliyetleri %70.4 katılım düzeyi ile en fazla gıda sektöründe yapılmaktadır. Gıda sektörünü sırası ile makine, tekstil, plastik ve otomotiv sektörleri takip etmektedir.

Yapılan χ^2 testinde, teknolojik yenilikleri takip etme konusunda sektörler arası farklılıkların olacağı hipotezimiz doğrulanmıştır.

Tablo 7. Yöneticilerin İşletme Büyüklüğüne Göre “İşletme Yönetimini Aile Dışındaki Kişilere Bırakma” nın Riskli Olduğuna İlişkin Görüşlerine Katılım Düzeyleri

ÇALIŞAN SAYISI	KATILIM DÜZEYİ					TOPLAM	
	Asla	Arasıra	Bazen	Genellikle	Daima		
0-10 Kişi	Sayı	16	6	9	4	17	52
	%	30,8	11,5	17,3	7,7	32,7	100,0
11-50 Kişi	Sayı	31	14	26	9	8	88
	%	35,2	15,9	29,5	10,2	9,1	100,0
51-150 Kişi	Sayı	19	1	3	1	4	28
	%	67,9	3,6	10,7	3,6	14,3	100,0
151-... Kişi	Sayı	9	0	2	3	3	17
	%	52,9	0	11,8	11,6	17,6	100,0
TOPLAM	Sayı	75	21	40	17	32	185
	%	40,5	11,4	21,6	9,2	17,3	100,0

$$\chi^2 = 31.193 \text{ SD.} = 12 \chi^2_{12} = 21.00 \text{ P} < 0.05$$

Yukarıdaki tabloda, çok küçük ölçekli işletmelerde %30.8, küçük ölçekli işletmelerde %35.2, orta ölçekli işletmelerde %67.9, büyük ölçekli işletmelerde %52.9 katılım oranında, işletme yönetimini aile dışındaki kişilere bırakmanın asla riskli olmadığı ifade edilmektedir.

Yapılan χ^2 testinde, çalışan sayısına göre işletme ölçeği büyüdükçe, aile dışındaki kişilere yönetimde daha çok yer verileceği hipotezimiz %95 güven seviyesinde doğrulanmıştır.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, baba mesleğinde çalışan yöneticilerin %36.8 katılım düzeyinde, aile dışındaki yöneticilerin ise, %36.8 katılım düzeyinde iş süreçlerinin planlama ve kontrol aşamalarında daima karlılığı ön planda tuttıkları görülmektedir. Profesyonel yönetim sürecinde çok önemli yeri olan kalite faktörüne kendi işinde çalışan yöneticilere kıyasla daha az bir düzeyde önem veren aile dışındaki yöneticilerin böyle düşüncülerinin temel sebebi işletme sahiplerinin kendilerini maddi katkıları ile değerlendirecekleri düşüncesidir.

Yapılan χ^2 testinde, yöneticilerin kalite sorumlulukları ile iş sahipliği durumları arasındaki ilişki %95 güven seviyesinde anlamlı ve önemli bulunmuştur.

Tablo 8. Yöneticilerin İş Sahipliği Durumuna Göre İş Süreçlerini Planlarken ve Sonuçlarını Kontrol Ederken Kaliteyi Değil Karlılığı Düşünmelerine İlişkin Görüşlere Katılım Düzeyleri

İŞ SAHİPLİĞİ		KATILIM DÜZEYİ					TOPLAM
		Asla	Arasıra	Bazen	Genellikle	Daima	
Baba İşinde Çalışan	Sayı	11	0	1	0	7	19
	%	57,9	0	5,3	0	36,8	100,0
Kendi İşinde Çalışan	Sayı	38	18	10	5	12	83
	%	45,8	21,7	12,0	6,0	14,5	100,0
Başkasının İşinde Çalışan	Sayı	32	10	10	6	25	83
	%	38,6	12,0	12,0	7,2	30,1	100,0
TOPLAM	Sayı	81	28	21	11	44	185
	%	43,8	15,1	11,4	5,9	23,8	100,0

$$X^2 = 19.097 \text{ SD.} = 8 \text{ } X^2_t = 15.51 \text{ P} < 0.05$$

8.1. Bulguların Yorumu

Araştırma hipotezlerinin ele alınmasında, işletmelerin profesyonel yönetime geçiş sürecinde belirleyici olan faktörlerin tanımlanması hedef olarak kabul edilmiştir.

Araştırma sonucunda, işletme yönetiminin aile dışındaki kişilere bırakmanın riskli olmadığı görülmüştür. Aile işletmelerinin kurumsallaşması aşamasında çok önemli bir yeri olan, eğitilmiş kişilerin yönetimde yer alması büyük ölçüde personel eğitimine ve liyakatına dikkat edildiğini göstermektedir. Bilgi destek sistemlerinin yaygın kullanılması, yönetsel işlerin etkinliğini artırmaktadır. İşletmenin başarılı bir şekilde yönetilerek, amaçlara ulaşılmasında yönetici eğitiminin önemli bir yeri vardır. Konuya bu açıdan bakıldığında, eğitimin yöneticilerin başarısında çok önemli bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Eğitilmiş yöneticilerin ve bilgi destek sistemlerinin işletmelerde büyük ölçüde benimsenmesi, profesyonel yönetimin algılanma düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir.

İşletmelerin, global rekabet ortamında başarı olabilmesi için, teknolojik ve ekonomik gelişmelerin yakından takip edilmesi gerekmektedir. İşletmelerin rekabet üstünlüğü sağlayabilmeleri her şeyden önce, ekonomik ve sektörel gelişmelerin yakından takip edilmesini ve müşteri isteklerinin dikkate alınmasını gerektirir. Araştırma sonucunda, yöneticilerin teknolojik yenilikleri ve yeni çalışma tekniklerini öğrenmek için gerekli AR-GE çalışmalarının önemini anladıkları görülmektedir. Bunun yanında, ekonomik ve sektörel gelişmelerin takip edilmesi sırasında üniversite ve mesleki kuruluşlarla işbirliği henüz istenilen seviyeye ulaşmamıştır.

Araştırma sonucunda, genel olarak, yöneticilerin astlarının düşünce ve önerilerini dikkate aldıkları, ancak çalışanlara karşı büyük ölçüde hiyerarşik otoriteden

kaynaklanan güçlerini kullandıkları görülmektedir. Profesyonel yöneticilikte, otoritenin hiyerarşik kademedan değil, liyakata dayalı liderlik özelliklerine dayandırılması gerekir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, yöneticilerin büyük bir kısmının astlarına yetki devrettiğini belirtmelerine karşılık, inisiyatif kullanımının yeterli düzeyde gerçekleşmediği görülmektedir.

Küreselleşmenin getirdiği yoğun rekabet ortamında, işletmelerin başarılı olabilmeleri için, iş süreçlerinin her aşamasında kaliteyi ön planda tutmaları gerekir. Bulgular bu açıdan değerlendirildiğinde, kalite bilincinin yeterince oluşmadığı görülmektedir.

Personel alırken ve üst görevlere atamalarda bulunurken adayların eğitim ve bilgi düzeylerinin dikkate alınması yönetsel etkinlik için son derece önemlidir. Personel liyakatına dayalı bir personel politikasının oluşturulması, yöneticilerin astlarına yetki devretmesini kolaylaştırdığı gibi, yönetime katılımı da arttırmaktadır. Personel eğitimine dikkat etmek ve bilgi destek sistemlerini kullanmak işletmenin karlılık ve verimlilik hedeflerine hizmet etmektedir. Araştırma bulgularında, bilgi teknolojilerinin yaygın kullanımı ve personel politikasında liyakata önem gösterilmesinin, işletmenin faaliyet süresiyle ilişkili olmadığı görülmektedir. Köklü işletmeler kadar, yeni işletmelerin de bilgi destek sistemlerini yaygın kullanımı Gaziantep Sanayisi için sevindirici bir gelişmedir.

Ekonomik ve teknolojik gelişmelerin her sektörü farklı düzeyde etkilemesi, bilgi destek sistemlerinin kullanımı ve üniversite ve mesleki kuruluşlarla işbirliği konusunda sektörler arası farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Araştırma sonucunda, kalite bilincinin sektörler arası farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Ekonomik ve sektörel gelişmelerin yakından takip edilmesi, yeni çalışma tekniklerinin hayata geçirilmesi, müşteri isteklerinin dikkate alınması işletmelere önemli bir rekabet avantajı sağlamaktadır. İş süreçlerinin planlanmasında ve sonuçların kontrol edilmesinde kalite olgusunun dikkate alınması ve bu konuda araştırma-geliştirme çalışmalarının yapılmasında sektörlerarası farklılıkların olacağı yönündeki hipotezlerimiz doğrulanmıştır.

İşletme yönetimini aile dışındaki profesyonel yöneticilere bırakmanın ve rekabet üstünlüğü sağlama amacına yönelik araştırma ve geliştirme çalışmalarının büyük küçük tüm işletmelerde yapılması gerekir. Bulgulara göre, bilgi destek sistemlerinin kullanılması, araştırma ve geliştirme çalışmalarının yapılması iş süreçlerinin her aşamasında kalite olgusunun ön planda tutulmasının daha çok büyük işletmelerde gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, profesyonelleşmenin içerikten çok şekil yönünden gerçekleştirildiği dikkati çekmektedir.

Çalışanların amaçları ile işletme amaçlarının uyumlaştırılması, performansın artırılması yönünde etki etmektedir. İş görenlere bir araç değil, bir amaç gözüyle bakılması işletmelerde sinerji yaratarak, etkinliği ve verimliliği artırıcı yönde etki

yapmaktadır. Çalışanların tüm yönleri ile işletme amaçlarına kanalize edilmesi, profesyonel bir bakış açısını gerektirir. Araştırma sonucunda, yöneticilerin astlarını yönlendirmek ve etkilemek için hiyerarşik otoriteye dayalı güç kullandıkları, süreç yerine sonuçlarla ilgilendikleri dikkati çekmektedir. Yöneticilerin eğitim seviyesi yükseldikçe mevkiye dayalı güç kullanımının yerini bilgi ve liyakata dayanan otorite kullanımının aldığı görülmektedir.

Planlama ve kontrol aşamasında, karlılık yerine kalitenin dikkate alınmasında, yöneticilerin öğrenim seviyesinin etkili olacağı yönündeki hipotezimiz istatistiksel olarak doğrulanmamıştır. Kalite olgusunun her öğrenim seviyesindeki yöneticiler tarafından dikkate alınması, kalitenin eğitime değil, deneyimlere bağlı bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumun her kesiminde artan kalite bilinci işletmeleri bu konuda daha hassas davranmaya yöneltmektedir. Araştırma bulgularında, yöneticilerin mesleki tecrübeleri arttıkça, işletme yönetiminde profesyonel yöneticilere daha çok yer vereceği yönündeki varsayımımız doğrulanmıştır.

9. Sonuç Ve Öneriler

Ekonomik hayatta görülen küreselleşme ve hızlı teknolojik gelişmeler sonucu, yoğun bir rekabet ortamına giren işletmelerin, önemli önceliklerinden birisi sistemli bir yönetim yapısı oluşturmalarıdır. Üretim ve yönetim faktörleri arasına yerleşen bilgi ve bilgi teknolojileri, işletmelerde yeniden yapılanma ihtiyacını doğurmuştur. Rekabet üstünlüğünün, üretim faktörleri sahipliğinden, bilgi ve enformasyon üstünlüğüne geçtiği günümüzde, işletmelerin, yönetim yapılarını yeniden gözden geçirme ihtiyacını gündeme getirmiştir.

Profesyonel yönetime geçmiş işletmeler;

- İşletme yönetimini uzman kişilere bırakmakta, dolayısıyla duygusallık yerini rasyonellik almakta ve kararlar daha objektif alınmaktadır.
- Personel alımında ve atamalarda liyakata dikkat edilmekte ve personele bağlı zaman ve kaynak kaybı minimize edilmektedir.
- Başarılı bir şekilde uygulanan yetki devri, işleri, kişilere bağlı olmaktan çıkarmakta ve yönetici etkinliği artmaktadır.
- Profesyonel yöneticiler, mevkiye değil, liyakata dayalı otorite kullanmakta, buna bağlı olarak, ast-üst çatışması azalmaktadır.
- AR-GE çalışmalarına gerekli zaman ve kaynak ayrıldığı için, rakipler karşısında pazar üstünlüğü sağlamaktadır.
- Yönetim Bilişim Sistemleri, etkin bir şekilde kullanıldığı için, yönetici verimliliği ve etkinliği artmaktadır.
- Personelin, yönetime katılmasından dolayı, yeniliklere karşı direnç önlenmekte ve değişim başarı ile uygulanmaktadır.
- Yöneticiler, personelin eğitimi konusunda gerekli sorumluluğu taşıdığı için, yeni çalışma teknikleri zaman kaybı olmadan personele aktarılmaktadır.
- Adil ve objektif bir ödül-ceza sistemi olduğu için, başarılar ve hatalar zamanında değerlendirilmekte ve motivasyon artmaktadır.

- Kalite olgusu ön planda tutulduğu için, kamuoyunda pozitif bir imaj oluşmakta, buna bağlı olarak pazar payı artmaktadır.
- Teknolojik yenilikler yakından takip edilmekte ve rekabet üstünlüğü sağlanmaktadır.
- Günümüz işletmelerinin yoğun rekabet ortamında, pazar üstünlüğü sağlamak, kaynaklarını optimum düzeyde kullanarak yüksek karlılık ve verimlilik hedeflerine ulaşabilmeleri için şu önerileri dikkate almaları gerekir.

1. İşletme yönetimi, profesyonel yöneticilere bırakılmalıdır. Özellikle, aile işletmelerinde görülen kar maksimizasyonu hedefi kısa sürede işletmeye fayda sağlasa dahi, uzun dönemde süreci tersine çevirecek ve işletmeleri iflas etme riski ile karşı karşıya bırakacaktır. Tüketici ihtiyaçlarının çeşitlenmesi ve toplumun her kesiminde kalite bilincinin artması kar optimizasyonunu gerektirmektedir. Bu ise, işletme yönetiminde profesyonel yöneticileri gerektirmektedir.

2. İşletmeye personel alırken ve üst kademelere atamalarda bulunurken adayların bilgi ve eğitim düzeyleri dikkate alınmalıdır. İşletme içinde liyakata dayalı terfi olanaklarının sağlanması, çalışanların işletmeye bağlılığını arttıracak ve bireylerin eğitim ve beceri gelişimini teşvik edecektir.

3. Müşterilerin istekleri doğrultusunda, gerekli olan teknolojik yatırımların ve araştırma – geliştirme çalışmalarının sürekli yapılması gerekir. Müşteri odaklı yönetim yaklaşımının bir gereği olarak, ekonomik ve sektörel gelişmeler sürekli takip edilmelidir.

4. İşletmelere rekabet üstünlüğü sağlayacak çok önemli kararların alınması sırasında uzman görüşlerinden ve danışmanlık hizmetlerinden faydalanılması gerekir. Bu süreçte özellikle üniversitelerle yakın işbirliğine gidilmesi, kararların etkinliğini arttıracaktır.

5. Yetki ve görev çatışmalarını önlemek amacıyla çalışanların görev ve sorumlulukları tam olarak belirlenmesi ve yeterince yetki devrine gidilerek denetim alanlarının daraltılması gerekir. Örgüt yapılarının yalınlaştırılması işletmelere önemli ölçüde esneklik sağlayarak, yönetsel kararların daha hızlı ve etkin olmasını sağlayacaktır.

6. Yetenekli elemanların işe alınması ve işgören–işletme bütünleşmesinin sağlanması için adil ve tatminkar bir ücret sisteminin oluşturulması gerekir. Bunun yanında, maddi unsurların personel tatmini için yeterli olmadığı unutulmamalı ve çalışma ve uygulamalar hakkında çalışanların görüşleri alınarak onların sosyal doyumları da sağlanmalıdır.

7. İşlerin planlanması ve uygulanması sırasında personelin katılımı sağlanarak ekip çalışmasının avantajlarından yararlanmak gerekir. Bireysel çalışmaya göre ekip çalışması, motivasyon ve koordinasyon açısından daha yüksek bir düzeyde etkinlik sağlayacaktır.

8. Yöneticiler, yönetsel becerilerini geliştirmek için yeni yönetim tekniklerini öğrenmeli ve özellikle zaman yönetimi konusunda kendilerini yetiştirmelidirler.

9. Yöneticiler, isabetli kararlar alabilmek için, karşılaştıkları problemlerin sebeplerini araştırmalı ve etkin birer dinleyici olmalıdırlar. İletişim sürecinin etkinleştirilmesi, uygulamalara hız ve esneklik kazandıracaktır.

10.İşlerin planlanmasından sonuçlarının kontrol edilmesine kadar her aşamada kalite olgusu düşünölmeli, toplumda kalite bilincinin sürekli arttığı unutulmamalıdır.

11.Yöneticiler, çevresel faktörlerin işletmeye sunduğı fırsat ve tehditleri zamanında algılayıp, kaynak ve kabiliyetleri bu gelişmeler doğrutusunda kanalize edecek strateji ve politikaları geliştirmelidirler.

Son yıllarda, Türk ekonomisinde meydana gelen değışikliklerle işletmelerin profesyonel yöneticilere açılmaya başladığı görölmektedir. Ancak, profesyonelleşme süreci biçimsel bazda kalmakta, nihai kararların alınması büyük ölçüde işletme sahipleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Yine, yetki devrinin kısır bir ölçüde gerçekleştirildiğı, yöneticilere inisiyatif kullanmaları yönünde tanınan fırsatların, işletme sahiplerinin denetim alanlarının genişliğine bağılı olarak istenilen düzeye gerçekleşmediğı görölmektedir. Günümüz yöneticilerinin, profesyonel yönetim sürecinin önemli önceliklerinden olan, yetki devri ve kurmay danışmanlık hizmetleri konusunda, daha rasyonel davranmaları, profesyonelleşme sürecinin tamamlanmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AKAT İ.Budak G. *İşletme Yönetimi*, İstanbul: Beta Yayınları.
- AKIN H.B. "2000 Yılına Doğru Bilgi Toplumu Üzerine Genel Bir Değerlendirme ve Bilgi Ekonomisinin Özellikleri". *Verimlilik Dergisi*. Ankara: MPM Yayınları, 1999/1.
- BAYSAL C. Erdal Tekarslan. *Davranış Bilimleri*. İstanbul: İ.Ü. İşletme Fakültesi Yayınları. Yayın No: 275. 1998.
- BUĞDAYER A.. "Global Dünyanın Global Yöneticisi". *Macro Dergisi*, Ağustos 1995.
- ENDERS R.E. *Değişimin Başarılı Yönetimi*, Eskişehir: E.İ.T.İ.A. Yayınları, 1977.
- EREN E. *Yönetim ve Organizasyon*, İstanbul: Beta Yayınları, 1996.
- GÜMÜŞ M. *Yönetimde Başarı İçin Atılım Kuralları*, İstanbul: Alfa Yayınları. 1999
- HERBERT G. Hicks. Cray Gulley. *Organizasyonlar Teori ve Davranış*. (Çev: Besim Baykal). İstanbul: İ.İ.T.İ.A. İşletme Bilimleri Enstitüsü Yayınları. Yayın No:1. 1981.
- HITT M.A. Middlemist D. ve Mathis R.L. *Effective Management*, Minnesota, 1979.
- İBİCİOĞLU H.. "Kişilik-Liderlik" . *Yönetim*. İstanbul: İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi. Yıl:9. Sayı:30. 1996.
- JOHN S. Morgan. *Managing Change: The Strategies Of Making Change Work For You*. New York: Mc Graw Hill Inc., 1972.
- KATE Behan. Diana Holmes. *Understanding Information Technology*. New York: Prentice Hall. 2nd ed. , 1990.
- KOCABAŞ İ. "Hizmet İçi Eğitim ve Kalite". 4. *Ulusal Kalite Kongresi. Toplam Kalite ve Eğitimde Kalite-Tebliğler ve Özgeçmişler*. İstanbul: TUSİAD-KALDER, 1995.
- KOÇEL T. "Yönetim ve Yöneticilik Nereye Gidiyor". *Ad Business*, 1998/1.
- MAURO F. Guillen. "Eklektizm Çağı: Günümüzdeki Örgütsel Eğilimler ve Yönetimsel Modellerin Evrimi". *Verimlilik Dergisi*. Ankara: MPM Yayınları, 1996/4.
- MICHAEL A. Hitt. Dennis Middlemist, Robert L. Mathis. *Effective Management*. Minnesota, 1979.
- MORGAN J.S. "The Strategies of Making Change Work for You", *Managing Change*, New York :Mc Graw Hill Inc.
- OLUÇ M. *İşletme Organizasyonu ve Yönetimi*. İstanbul: Sermet Matbaası, 1963.
- ÖZKARA B.ve TAŞÇI D. "Tepe Yönetim Özelliklerinde Değişim", *Açık Öğretim Dergisi*, Cilt:2, Sayı:5, Eskişehir. A.Ö.F. Yayınları, NO:557, 1997.
- ÖZTÜRK A. "21.Yüzyılda İşletme Yöneticiliği", *İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi*, Yönetim, İstanbul, Yıl:7. Sayı:23, 1996.
- RICHARD E. Enders. *Değişimin Başarılı Yönetimi*. (Çev: G. Homan). Eskişehir: E.İ.T.İ.A. Yayınları, 1977.
- ROBERT A. Gordan. *Business Leadership in The Large Corporation*. Berkeley: University of California Press, 1966.
- SÜRGİT K.. "Yüksek Yöneticilerin Yetiştirilmesi". *Amme İdaresi Dergisi*. Cilt No:4. 1970.
- ŞENGEZER E. *Gümrük Birliğinin Türkiye Ekonomisine Muhtemel Etkileri*. Ankara: Vakıfbank Araştırma Dizisi. No:1.
- ŞİMŞEK M.Ş. *Teknolojik Değişme ve Yönetim Sorunları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları, Yayın No:71.

- TOSUN K. *Yönetim ve İşletme Politikası*. İstanbul: İ.Ü. İşletme Fakültesi Yayınları. Yayın No:232. 1990.
- TUTUM C. *Personel Yönetimi*. Ankara: TODAİE Yayınları. Yayın No:149. 1976.
- YAMAK O. "Küreselleşme ve Yeni Üretim Teknolojisi". *Yönetim*. İstanbul: İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi. Yıl:6. Sayı:22, 1995.

ÖRGÜTÜN KÜLTÜRÜ VE ÖRGÜT STRATEJİSİ ARASINDAKİ DÖNGÜSEL İLİŞKİ

Atılhan NAKTİYOK*

(Abstract)

In this article, circular relationship between organization culture and organization strategy is examined. In the first section of the study, concepts of organization culture and organization strategy are examined and in the second section, relationship between culture and strategy are exposed by means of "Strategy should follow organization culture" and "Organization culture should follow strategy" approaches. Finally, it is emphasized that strategy and culture are two important variables that effect each other in today's turbulence environment, strategic changes made for adapt to environment requires cultural changes and changing culture is input of strategy that is determined by environmental desires. In this manner, it can be said that organization culture serves as an output while effected by strategy and an input while effecting strategy and there is a circular relationship between organization culture and organization strategy.

GİRİŞ

Kültür üzerinde çok konuşulan, tartışılan, kullanılması kolay, fakat tanımlanması ve anlatılması aynı derecede zor olan bir kavramdır. Çünkü hem kültür olgusunun kendisi çok anlamlı bir kavram olup, zaman içinde değişikliklere uğramakta, hem de antropoloji, psikoloji, tarih, felsefe, biyoloji, sosyoloji gibi disiplinlerle günlük dilde kültür tanımlamalarının yapılabilme imkânı kavrama değişik anlamlar yüklemektedir.

Kavramın etimolojik kökeninde Türkçe'de "bakmak" veya "yetiştirmek" anlamına gelen "colera", "cultura" veya "cultus" sözcüklerinden geldiği kabul edilmektedir. 18 yy'da ekip biçmek anlamında kullanılan bu sözcük, aslında orijinini sosyal Antropojiden alır. 19. yy. sonları ve 20. yy başlarında ilkel toplumların incelenmesi, bu toplumların sadece teknolojik bakımdan değil, yaşam şekli bakımından da ilerleşmiş toplumlardan farklı olduğunu göstermiş, bunun sonucunda kültür olgusu daha derinlemesine analiz edilmeye başlanmıştır¹.

Kültür kavramının antropolojik ve sosyolojik anlamını kazanması büyük ölçüde Tylor'un katkılarıyla gerçekleşmiştir. 1871 yılında Taylor, "Primitive Culture" adlı eserinde kültür; "bilginin, inancın, sanatın, hukukun, ahlâkın, örf ve adetlerin ve toplumun bir üyesi olarak kişiler tarafından kazanılmış diğer yetenek ve alışkanlıkların

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü, Erzurum.

¹ John P. Kotter, James L. Heskett; *Corporate Culture and Performance*, The Free Press New York, 1992, s.3-4.

kompleks bir bütünü şeklinde tanımlamıştır"². Tylor'un kültür tanımı, kültür kavramının bütün niteliklerini, özünü ve türlerini içine alan tanım denemelerinden biri ve en iyisi olmakla birlikte, kültür olgusunu tümüyle yansıtmakta yetersiz kalmaktadır. Bununla birlikte bu tanım kültürün, öğrenilmiş, saklanmış, öğretilen ve yeni kuşaklara aşılana bir içerik olduğunu vurgulaması bakımından önemlidir³.

Kültürün bütünleştirici özelliğini dikkate alan bir tanımda Linton tarafından yapılmıştır. Ona göre kültür; "öğrenilmiş davranışların bir oluşumu olarak toplum üyeleri tarafından ve nesilden nesile aktarılan birikimli davranışlardır. "Başka bir ifadeyle herhangi bir toplumun yaşam şeklidir⁴. Diğer bir çok düşünür ise kültürü bir topluluk veya nüfusun düşünce özelliği, davranış modeli, sanat, inanç ve kurumların sosyal olarak aktarılan toplamı, bir insan grubunu diğerinden ayıran birbiriyle etkileşim içindeki özellikler şeklinde tanımlar.

Bir tanım içerisine sığmayacak kadar geniş anlamlar taşıyan kültürün, bir kavram olarak net ve ortak tanımının olmadığı açıktır. Birkaç farklı şekilde ifade edilse bile, bir toplumda önemli olarak kabul edilen ve yaygın olarak savunulan inanç, değer, tutum ve normları davranışı belirleyen tüm etkinlikleri içine alır. Bir toplumun üyelerince paylaşılan ve bir kuşaktan diğerlerine aktarılan bileşik unsurların davranış sonuçları ve öğrenilmiş davranışın bir görünüşü olduğu için, insanlara bir tanım bir sosyal seçim sağlar⁵. Bu nedenle kültür benzer fikir, düşünce ve davranışlı insanları bir arada tutan bir bağ, bireysel ve sosyal etkinlikleri şekillendiren oldukça önemli bir olgudur.

Kültür, bireyin davranışlarını yöneten etkinlikleri kapsar. Yaygın anlamıyla bilgi, inanç , fikir, değer, sanat eseri gibi semboller dizisini temsil eder. Bunlarda bireyin yorumuna, haberleşmesine, ve değerlendirmesine yardımcı olan unsurlardır. Çünkü kültür tek bir problemi etek bir zaman diliminde ele alarak oluşan özellikleri ve iç güdüleri içermez. Kültür bir yaşam yoludur. Sosyal yaşamın boyutları üzerine inşa edilir ve sürekli olarak yaşam kabiliyetinin asit testini ortaya koyar⁶. Kültür bir bütün olarak sembolik çevreyi içine alır ve realiteyi tanımlar. Olayların çokluğunu ve karşılıklı ilişkisini inceler. Önemli olan şeyi söyler. Olayların yaşamla nasıl ilişkilendirildiğini kültürel standartlar verir. Tanımlama, beklenti ve talepleri ilişkilendirir. Kültür kelimesinin temeli açıklayıcı olmasıdır⁷. Belki de bu nedenle kültür, araştırmacılar tarafından, zihinsel, sembolik, işlevsel ve dinamik yaklaşımlarla ele alınıp, incelenmeye çalışılmaktadır.

² Ross A. Webber; *Culture and Management, Text A Readings in Comparative Management*, Richard D. Irvin Inc., 1969, s.67.

³ Bozkurt Güvenç; *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991, s.101.

⁴ Webber; *a.g.e.*, s.68.

⁵ Nancy J. Adler; *international Dimension of Organizational Behavior*, Second Edition Pws Kent Publishing Company, Boston, 1991, s.14-15.

⁶ Michael Thompson; "A Cultural Theory of Information Bias in Organization", *Journal of Management Studies*, 23.3, May, 86, s.274.

⁷ Phillip G. Champitt; *Communicating for Managerial Effectiveness*, Sage Publications, New Delhi, 1991, s.50.

1. ÖRGÜT KÜLTÜRÜ

1980'den önceki yıllarda daha çok antropoloji, etnografya ve sosyoloji disiplinleri tarafından ele alınan kültür olgusu, 80'den sonra örgüt ve yönetimi alanında da yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Daha öncede değinildiği gibi kültür kavramının tanımlama da bilim adamları arasında bir uzlaşma yoktur. Hatta kültürün 164 farklı tanımından bahsedilmektedir. Tabii ki bu farklılık örgütsel kültür kavramına da yansımış ve kavram farklı yaklaşımlarla değişik biçimlerde ele alınıp açıklanmaya çalışılmıştır.

Örgüt kültürü konusunda bir otorite olarak kabul edilen Schein bu kavramla ilgili zorluğu şöyle dile getirmektedir. "Kültür kelimesinin birçok anlam ve ifadesi vardır. Bu kelimeyi oldukça yaygın olarak kullanılan örgüt kelimesiyle birleştirdiğinizde kesinlikle kavramsal ve semantik bir kargaşa ortaya çıkar. Örgüt üyeleri ve meslektaşlarınızla örgüt kültürü hakkında konuştuğunuzda varlığı ve etkileri açısından hem fikir olmanızla rağmen ne olduğu konusunda tamamen farklı düşüncelere sahip olduğunuzu görmekteyim."⁸

1980'li yıllar boyunca bu kavramın içine nelerin alındığı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Aslında kavramın ortaya çıkmasında ve yaygınlaşp literatüre girmesinde Peters-Waterman'ın "Mükemmeli Arayış" adlı kitabıyla Deal ve Kennedy'nin 1982'de yazdıkları "Örgüt Kültürü" adlı kitabı önemli rol oynamıştır. Yine aynı dönemlerde ortaya atılan Ouchi'nin Z Teorisi ve Pascale ve Athous'un "Japon Yönetim Tarzı" adlı eserlerinde örgüt kültürünü ele alan çalışmalar yapılmıştır⁹. Özellikle bu çalışmalardan sonra kavram diğer araştırmacıların ilgi alanına girmiş ve örgüt kültürüne ilişkin literatür oluşmaya başlamıştır.

Bu kavramın ortaya çıkmasında önemli çalışmaları olan Deal ve Kennedy, örgütsel kültürü; örgüt üyelerince benimsenen değer, norm inanç, ve varsayım modeli olarak ele alır. Yine kavramın öncülerinden Peters ve Waterman örgüt kültürünün paylaşılmış değerler bütünü olarak ifade etmiştir. Benzer şekilde Louis, kavramı paylaşılan anlamlar, Barney, merkezi değerler, Deyer varsayımlar, Davis inançlar, Bate, paylaşılan düşünceler, değerler ve anlamlar, Trice ve Beyer, değer, norm ve ideolojileri içeren bir anlamlar şebekesi olarak ortaya koymuşlardır¹⁰.

Konunun otoritelerinden olan ve kavramın gelişmesinde önemli katkıları bulunan Schein'e göre ise örgüt kültürü; dışsal adaptasyon ve içsel entegrasyon

⁸ Edgar H. Schein; *Organization Culture and Leadership*, Jossey-Bass, Sanfrancisco, 1985, s.9

⁹ James W. Frederickson; "Perspectives on Strategic Management". *Harper Business*, New York, 1990, s.169.

¹⁰ George G. Gordon, Nancy DiTomaso; "Predicting Corporate Performance From Organizational Culture", *Journal of Management Studies*, 29..6., November, 1992, s.783

-786. Ayrıca Bkz. Mehmet Şişman; *Örgüt Kültürü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No. 732, Mart, 1994, s.57-59.

problemleriyle başa çıkmak için bir grup tarafından ortaya atılan, keşfedilen, öğrenilerek geliştirilen ve yeni üyelere bu tür problemlerle ilişkilerinde algılamaları, düşünceleri ve hissetmeleri için bir yol olarak öğretilen varsayımlar modelidir¹¹. Örgütsel kavram üzerinde odaklaşan Schein, kültür kavramıyla, bir arada çalışan insanlar arasındaki davranış düzenlemelerini ve normları ifade eder. Hakim norm ve felsefeler bir örgütün kalite işaretleridir. Kültürün yönlerini yansıtan bu inanç, norm, değer ve felsefeler zaman içinde öğrenilen tepkilerdir. Bu tepkiler bir yandan devamlı değişen dış çevre ile mücadelede başarı için örgüt üyelerine yardım ederken, bir yandan da örgüt içinde uyum, homojenlik ve konsensusu vurgulayan bir entegrasyon mekanizması olarak faaliyet gösterir.

Literatüre girdiği ilk yıllarda genellikle bir örgütte büyük oranda paylaşılan inanç, değer, tutum ve davranış özellikleri olarak ele alınan örgüt kültürü olgusu daha sonraki yıllarda çok daha geniş bir perspektifle ele alınıp özellikle sembol ve sembolleştirme kavramlarına önem verilmeğe başlanmıştır.

Örneğin Robins örgüt kültürünü paylaşılan anlam ve semboller sistemi Willmoot, (1987) "sembol, dil, ideoloji, tören ve efsaneleri içeren kavramlar bütünü" Harvey ve Brown (1988) "Dil, giyim, davranış örüntüleri, değer sistemleri, duygular, tutumlar, etkileşimler ve grup normları olarak tanımlamıştır¹². Örgütün sembolik yönünü ön planda tutarak soyut unsurlar yanında somut unsurların önemini açıklayan bir tanımda Kozlu tarafından yapılmıştır. Kozlu, örgüt kültürünü; temel değer, inanç, kahramanlık, merasim, öykü, efsane ve temel değer ve inançları çalışanlara ileten semboller toplumu olarak ifade etmiştir. Sembolleri içine alan daha ayrıntılı tanımsa şöyle yapılabilir. Örgüt kültürü; "tarihsel kalıtım, içgüdü ve ruh, önem verilen değerler, gelenekler ve kahramanlar bütünü yol gösterici felsefe ve kişilik veya bir grup insan tarafından kurulan ve kuşaktan kuşağa aktarılan yaşam biçimlerinin toplamıdır"¹³.

2. ÖRGÜT STRATEJİSİ

Stratejiyi örgütlerin uzun vadeli amaçlarını başarmak için geliştirilen geniş çaplı ve genel bir plan olarak tanımlamak mümkündür. Genel olarak bir örgütün stratejisi pazarlama, finans, üretim, araştırma geliştirme, halkla ilişkiler gibi birçok farklı örgütsel bölge üzerinde odaklanabilir.¹⁴ Bu nedenle stratejiyi örgütün misyon ve amaçlarını ortaya koyan karar modeli olarak düşünmek mümkündür.

Bir örgütte amaçları belirleyen ve açıklayan, bu amaçları başarmak için politika ve planlar üreten ve örgütün işini tanımlayan karar modellerini kapsayan strateji

¹¹ Edgar H. Schein; *Organization Culture and Leadership*, Jossey-Bass, Sanfransisco, 1985, s.9.

¹² Şişman; a.g.e.

¹³ A.C. Croft; *The Case of Missing Corporate Culture*, Public Relations Quarterly Vol:35, No.1. Spring, 1990, s.17.

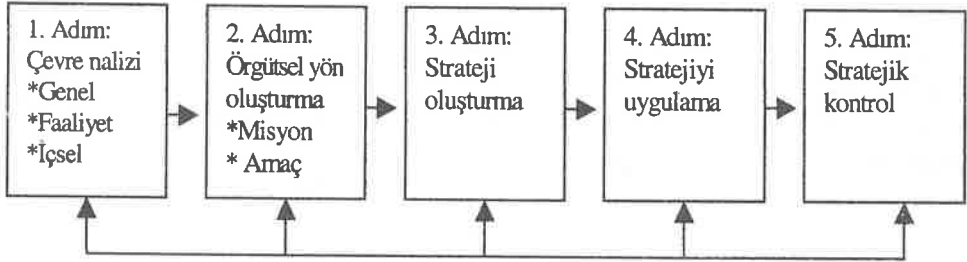
¹⁴ Samuel C. Certo; *Modern Management*, Prentice Hall Inc, New Jersey 1997, s.197-199.

gelecek için hazırlanan, bilinçli olarak tasarlanmış planları kapsar.¹⁵ Buda stratejinin örgütün amaçlarını başarmak için hazırlanan, çevrenin fırsat ve tehditlerine karşı, örgütün güçlü yanlarıyla birleştirilmiş, geniş kapsamlı ve bütünleştirici bir plan olarak ortaya konulmasına neden olmaktadır. Her örgüt, çevreyle mücadele edebilmek için önemli bir belirleyici olan stratejiyi geliştirir. Bu bağlam da stratejik kararlar, çevresel isteklere yeterli karşılığı vererek örgütün başarısını tamamen etkileyen kararlar olarak görülebilirler¹⁶. Zira strateji tanımlarının çoğunda iki boyut göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi dışsal çevre ikincisi ise çevresel fırsat ve kısıtlamalarla örgütsel kaynakları uzlaştırmaktır.

Etkili stratejiler geliştirmeyi hedefleyen stratejik yönetim ise genel yönetimin bir fonksiyonu olarak örgütün, iç ve dış çevresiyle uyum sağlamakla ilgili faaliyetler olarak tanımlanabilir¹⁷. Stratejik yönetim, bir örgütün uygun bir örgütsel strateji kullanımından oluşacak yararları elde etmesini sağlayan süreçtir. Bu süreç genellikle birbirini izleyen beş adımdan oluşur. Bunlar;¹⁸

- 1:Çevresel analiz,
- 2:Örgütsel yön oluşturma,
- 3:Strateji formülleştirme,
- 4:Strateji uygulama,
- 5:Strateji Kontrolüdür.

Stratejik yönetimin arkasında yatan temel fikir, örgütsel başarıyı sağlayabilmek amacıyla değişen çevreye uyumlu stratejiler geliştirmektir. Stratejik yönetim, strateji belirlerken en önemli nokta olarak dışsal çevreyi ele alıp, çevresel fırsat ve tehditlerle örgüt yapısı, süreç ve sistemleri arasında uyum sağlamaya çalışır. Bu nedenle stratejik yönetim süreci, aşağıdaki şekilde de görüldüğü gibi çevreyle ilişkinin incelenmesiyle başka bir ifade ile çevresel analizle başlar.

Şekil 1: stratejik Yönetimin Aşamaları

Kaynak: Samuel C.Certo; Modern Management , Prentice Hall Inc, New Jersey 1997, s.197

¹⁵ Dennis P. Slevin, Jeffrey G.Covin; "Strategy Formation Patterns, Performance Significance of Context", *Journal of Management*, Vol:23, No:2, 1997, S.189.

¹⁶ David , . Jemisson; "The Importance of Boundary Spanning Roles In Strategic Decision Making", *Journal of Management Studies*, 21.2.1984, s.132.

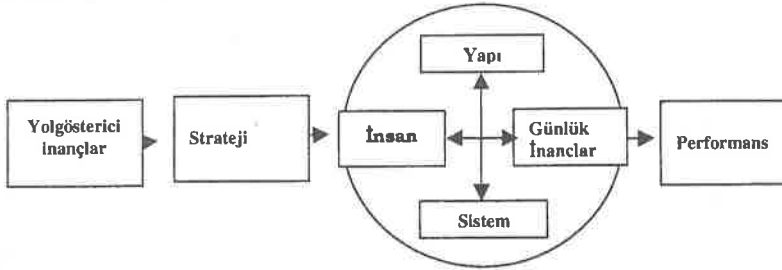
¹⁷ Frank T Paine, Carl R. Anderson; *Strategic Management*, Saunders College Publishing, New York, 1983, s.20.

¹⁸ Certo; *a.g.e*; s.!98

3. ÖRGÜT KÜLTÜRÜ VE STRATEJİSİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Örgüt kültürüyle strateji arasında bir ilişkinin var olduğunu ve örgütteki her hangi bir stratejinin, başarıya ulaşmasında örgüt kültürünün büyük bir önem taşıdığı tüm araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Hatta günümüzde, örgüt kültürüyle, örgüt stratejisinin temel de eş anlamı olduğu yönünde görüşler vardır. Bu görüşü savunanlara göre ikisi de örgüt üyelerinin faaliyetlerine yol gösteren, derinden kökleşmiş, ortadan kaldırılması güç olan, örgütsel ve yönetsel davranış modelleridir¹⁹. Bu nedenle de strateji ve kültür, örgütsel başarı için karşılıklı olarak birbirleriyle ilişkili olan iki önemli faktördür.

Stratejik seçimlerin uzun vadede başarılı bir şekilde uygulanması isteniyorsa kültür kritik bir bileşen olarak görülmelidir. Çünkü eğer kültür stratejiyi desteklemezse stratejiyi uygulamak için tasarlanan yapısal değişimler arzulan etkiye sahip olmaz. Bu nedenle kültür ve strateji arasında uzlaşma olmalıdır. Bir örgütün kültürü geçmiş stratejinin ürünü, mevcut stratejinin dengeleyicisi ve gelecek stratejinin belirleyicisi olabilir. Şekil 2’de görüldüğü gibi bir örgütte kültürün temeli olan inançlar strateji tasarımını etkiler. Strateji ise örgütün yapı, insan, inanç ve sistem gibi unsurlarını etkileyerek performansın belirler..

Şekil 2: Kültür – Strateji Örgütsel Performans İlişkisi

(Kaynak: Hodge, Anthony; a.g.e., s.462.)

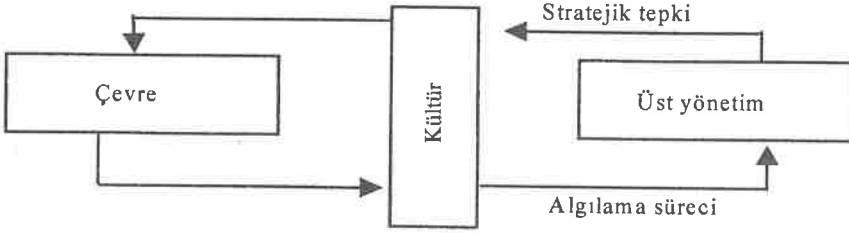
Örgüt stratejisi ve kültürünün birbiriyle ilişkisi örgütsel başarı açısından önemli olmakla beraber, bu ilişki oldukça kompleks bir işleyişe sahiptir. Çünkü bir örgütte kültür iki temel inanç setini kapsar. Bunlardan birincisi, örgütün üzerinde kurulduğu felsefeleri ve ilişkileri içeren yol gösterici inançlardır. Örneğin IBM’de müşteri hizmeti, seçkinlik ve başarıya saygı önemli olarak görülür. Bu yol gösterici inançlar, stratejinin gücünü ve ayrıntısını belirler. İkinci inanç setiyse, günlük inançlardır. Yine IBM’deki giyiniş şekli günlük bir inançtır. Bu inançlar, günlük davranış hakkında kural ve hiyerarşi sağlar. İşte bu inançlar; yapı, insan ve sistemden oluşan diğer üç kültürel sürece karşılıklı olarak etkileşerek stratejiye yol göstererek stratejinin girdisini oluştururlar. Çıktı ise örgütsel başarıdır²⁰. Ayrıca kültür ve strateji arasındaki ilişkide, çevre de önemli rol oynar. Stratejiyi formüle eden üst yönetim takımının

¹⁹ Kimberly A. Bates, Susan D. Amundos, Roger G. Scroeder, William Tomarris; "The Crucial Interrelations Between Manufacturing Strategy an Organizational Culture", *Management Science*, Vol:41, No:10, October, 1995, s.1565.

²⁰ Hodge, Anthony; a.g.e., s.462-463.

çevreyi algılamaları birincil değer ve uygulamalardan büyük ölçüde etkilenir. Kültür, çevrenin yönünü ve önemini algılamada filtre edici görev üstlenir. Bu durumda örgütün çevre ve unsurlarında ki oluşuma karşı, stratejik tepkisi, örgütte var olan kültür tarafından etkilenir. Çevre ve strateji arasındaki ilişkide, kültür aradaki değişken olarak faaliyet gösterir. Bu bakımdan önemli olan, bir örgüt kültürünün, örgütün stratejik gerekleriyle uygun olup olmamasıdır. Örneğin, eğer örgüt çalkantılı çevredeyse ve oluşan durumlara hızlı bir şekilde cevap vermesi gerekiyorsa, kültür yeterli esnekliği ve gerekli koordinasyonu sağlayacak niteliğe sahip olmalıdır. Var olan kültürün bu ideal duruma yaklaşma derecesi, onu stratejiyle yan yana getirir veya stratejiden uzaklaştırır²¹. İşte bu karşılıklı ilişki nedeniyle çevresel çalkantı karşısında örgütler, strateji değiştirirken, bu iki faktör arasındaki uyumu sağlamak için strateji ve kültürlerini mikroskop altına koymaları gerekir. Çünkü bir örgütün geleceğinin nimeti veya külfeti durumunda olan strateji ve kültür savaşım halinde olamaz.

Strateji ve kültür arasındaki karşılıklı etkileşim, aşağıdaki şekilde gösterilmeye çalışılmıştır. Şekilde görüldüğü gibi çevreden etkilenen üst yönetim takımı stratejik tepkisi yoluyla kültürü etkilemektedir. Başka bir ifadeyle örgüt çevreye karşı cevabını kendi kültürünü etkileyerek vermektedir.

Şekil 3 : Çevre, Kültür ve Strateji Arasındaki İlişki
(Kaynak: Vecchio ;a.g.e. .s.556.)

Başarı için, kültür ile strateji arasında uygunluk olması gerekliliği bu konuyla ilgilenen herkes tarafından kabul edilmekle birlikte, bu uygunluğun ne şekilde sağlanacağı konusunda bir fikir birliği olduğu söylenemez. Bu konuda farklı yaklaşımlar vardır. Bir yaklaşıma göre örgüt mevcut kültürü içinde arzulanan sonuçları başaracak için bir strateji seçilmelidir. Başka bir ifadeyle strateji kültürü izlemelidir. Diğerine göreyse kültürü stratejiye uyduracak şekilde değiştirmek gerekir. Kültür, strateji izlemelidir.

3.1. Strateji Örgüt Kültürünü İzlemelidir Yaklaşımı

Bu yaklaşıma göre örgüt stratejisi geliştirilirken, kültürel unsurlar mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Stratejinin başarıyla uygulanabilmesi için örgüt kültürüyle uyum sağlaması şarttır. Bir çok örgüt üyelerinin değer, norm ve inançlarına ters düştüğü için stratejilerini uygulamakta başarısız olmuştur. Bir stratejinin çevresel durumlara uyum sağlaması, mevcut kaynak ve kabiliyeti, azami ölçüde

²¹ Vecchio; a.g.e., s.556-557.

değerlendirmesi yeterli değildir. İyi olarak değerlendirilen bir strateji uygulanamazsa başarısız sayılır. Bu nedenle de strateji geliştirilirken, örgüt kültürü, temel bir kriter olarak ele alınmalı ve kültür çok iyi bir şekilde analiz edildikten, sonra alternatifler, kültürü yapısına göre değerlendirilmeli, son adımda ise örgütteki kültür modeline uymayan stratejiler baştan elemine edilmelidir. Çünkü ancak örgüt üyelerinin değer, varsayım, inanç ve normlarına aykırı olmayan stratejiler örgüt kültürü tarafından desteklenir. Böyle bir durum ise büyük başarıları beraberinde getirir.

Bu görüşün özü, strateji kültüre uymuyorsa mutlaka değiştirilmelidir. Aksi takdirde örgüt başarısızlıklara uğrar. Özellikle stratejik birlikler oluşturulurken bu durumla sık sık karşılaşılır. Örneğin, Kuzey Amerika 'da faaliyet gösteren bir firmanın, Güney Amerika'da faaliyet gösteren bir firmayla doğum kontrol hapı üretmek için birleştiğini düşünün. Bu ülkede doğum kontrolüne karşı güçlü bir muhalefet vardır. Tabii ki böyle bir strateji dirençle karşılaşacak ve Güney Amerika'da faaliyet gösteren yeni şirket çalışanları, düşük üretimde bulunacaklardır. Eğer ürünün kabul eksikliği fazla ve direnç şiddetliyse, hem pazar hem de üretim stratejisi değişmek zorunda kalacaktır.

Stratejisi kültürüne uymadığı için başarısız olan bir şirkete örnek olarak US çelik verilebilir. Bu şirket, pazar koşullarındaki duruma cevap vermek için dış alım, birleşme, değişiklik ve maliyet azaltma stratejilerini uygulamaya başlamıştır. Bununla beraber, örgütün kültüründe, Amerika'da yapılmayan hiçbir şeyin değerli olmadığı yönünde bir inanç var olup, örgütte iş güvenliği önemlidir. Örgüt bu stratejileri başarılı bir şekilde uygulayamadı. Çünkü bu stratejiler, uzun vadeli kültürün karşısındaydı. Sonuçta tüm şirkette belirsizlik baş gösterdi ve kaçınılmaz değişim çalışanlar arasında inançsızlık ve sıkıntı oluşturdu²².

Aslında stratejinin kültüre uydurulması görüşü bir çok yönden eleştirilebilir. Her şeyden önce aşırı derecede değişen ve gelişen çalkantılı bir çevre içerisinde faaliyet gösteren örgütlerin yaşama şansları çevrelerine uyup ve gerekli olan tepkileri vermelerine bağlıdır. Bu uyumun ve gerekli tepkinin temel taşı ise, çalkantıya göre stratejiler belirlemek ve bunları sağlıklı bir şekilde uygulayabilmektir. Stratejinin çalkantının beklentilerine uymasının örgütsel açıdan son derece önemli olduğu günümüz koşullarında stratejinin tamamen kültür açısından ele alınması başarılı bir örgütsel yaşam için son derece olumsuz sonuçlar doğurabilir. Ayrıca stratejilerin hızlı bir şekilde belirlenmesinin büyük önem taşıdığı günümüzde stratejiyi kültüre uydururken kültürü analiz edip net bir şekilde ortaya koymak ne derece mümkündür. Bu bakımdan eğer strateji çevredeki oluşumlar bakımından çok önemli değilse ve örgüt kültürünün değiştirilme imkânı yoksa kültüre uyum sağlayacak stratejiler seçilmelidir.

²² Hodge, Anthony; *a.g.e.*, s.464.

3.2. Örgüt Kültürü Stratejiyi İzlemelidir Yaklaşımı

Bu yaklaşımda, örgüt kültürüyle strateji arasındaki uyumu sağlamaya yöneliktir. Fakat amaca ulaşmada diğerinin tam tersi olan bir yol izler. Örgüt kültürüne, çevreye tepki vermek için değiştirdiği stratejiye, uydurmaya çalışır. Müşterilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bir toplam kalite yönetimi programı uygulamak böyle bir değişime örnek olarak verilebilir. Örgüt çevredeki değişikliklere göre değişimi yakalayabilen bir strateji geliştirir ve kültüründe ona uydurmaya çalışır. Bu yaklaşıma göre örgüt kültürünü, sabit bir faktör olarak ele almaz. Aksine duruma göre değiştirilebilir ve değiştirilmesi gereken bir olgu olarak görür. Çünkü stratejinin başarılı olarak uygulanmasında kritik bir faktör olan kültür örgüt çevre uyumu açısından son derece önemli sayılan stratejik değişimi desteklemezse örgütün başarı şansı azalır. Bu nedenle de kültürler belirlenen stratejiyi uygulayabilecek şekilde değiştirilmelidir. Ayrıca çevresel değişimler örgütün değer, norm ve inanç yapısındaki değişimi zorunlu kılmaktadır. Başka bir ifadeyle çevredeki oluşumlar, kendilerine uygun tutum, davranış, yapı, sistem ve imaj gerektirir.

Stratejik değişime uyum sağlanması için bir çok örgüt kültüründe değişime gitmiştir. Örneğin General Motor Japonlarla olan rekabetini artırmak ve Amerikan otomobil endüstrisinde lider konumda olmak amacıyla belirlediği stratejiye, kültürü uymadığı için, yapı ve kültürünü değiştirmeye girişmiştir. Bunu sağlamak için de örgütte bulunan altı bölümü ikiye düşürmüş, muazzam bir re organizasyona girişmiş ve EDS'nin alınmasıyla General Motor karmaşık bir yapı geliştirmiştir. Sonuçta örgüt yapısı ve kültüründeki geniş çaplı bir değişiklikle başarılı olabilmıştır²³.

SONUÇ

Bütün örgütler için kültürel değişim hem zor hem de, karmaşık bir süreçtir. Bu nedenle de örgüt kültürü ve örgüt stratejisi arasında kurulması gereken uyum kritik bir öneme sahiptir. Örgüt kültürü ve strateji arasında uyum sağlama girişi bilinçli olarak yapılmalıdır. Başlangıç noktası olarak kültürel analiz ele alınmalı, mevcut kültür tanımlanmalı, arzulanan kültür belirlenmeli ve değişim için arzulanan kültürel öncelikler değerlendirilmelidir²⁴. Başka bir ifadeyle kültür nasıl olmalı? Mevcut kültür nedir? Hangi parçaların değiştirilmesi gerektiriyor? Değişim nasıl yürütülecek? gibi sorulara cevap aranmalıdır. Ayrıca kültürü stratejiye uydurmak için çalışanların eğitimi, yeni kültürün çeşitli ödüllerle desteklenmesi ve lider kadronun yeni uygulama ve prosedür üretimde odaklanması da önemlidir.

Stratejinin zorunluluğunu ve bu doğrultuda örgüt kültürünün değiştirilmesi tabii ki bazı sınırlılıkları vardır. Örgüt kültürü değiştirilerek strateji ve kültür arasındaki

²³ Lloyd S Baird, James E Post, John F. Mahon; *Management Functions and Responsibilities*, Harper and Row Publishers, Tokyo, 1990, s.236-237.

²⁴ Janice Langan Fox, "Phenomena Tan Images of a Culture in Transition Personal Constructs of Organizational, stability and Change", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, Vol:70, Sept 1997, s.

uyumun sağlanması oldukça zor, karmaşık ve riskli bir iştir²⁵. Ayrıca kültür kontrol edilebilir diğer unsurlardan(süreç, haberleşme kanalı, merkezilik vb.) oldukça farklıdır. kendine özgü bir benliği olduğu için, istenildiği zaman ve istenildiği şekilde değiştirilemez. Çünkü örgüt kültürünün değiştirilmesi biçimsel ilişkilerin yanı sıra, biçimsel olmayan ilişkilerinde bir değişimi anlamına gelir. Bu nedenle, de gruplar ve bireyler ikna edilerek, örgütteki etkileşimi çok iyi bilinmelidir. Tüm bunlar yapılsa bile, yine de aktif bir direnişle karşılaşılabilir.

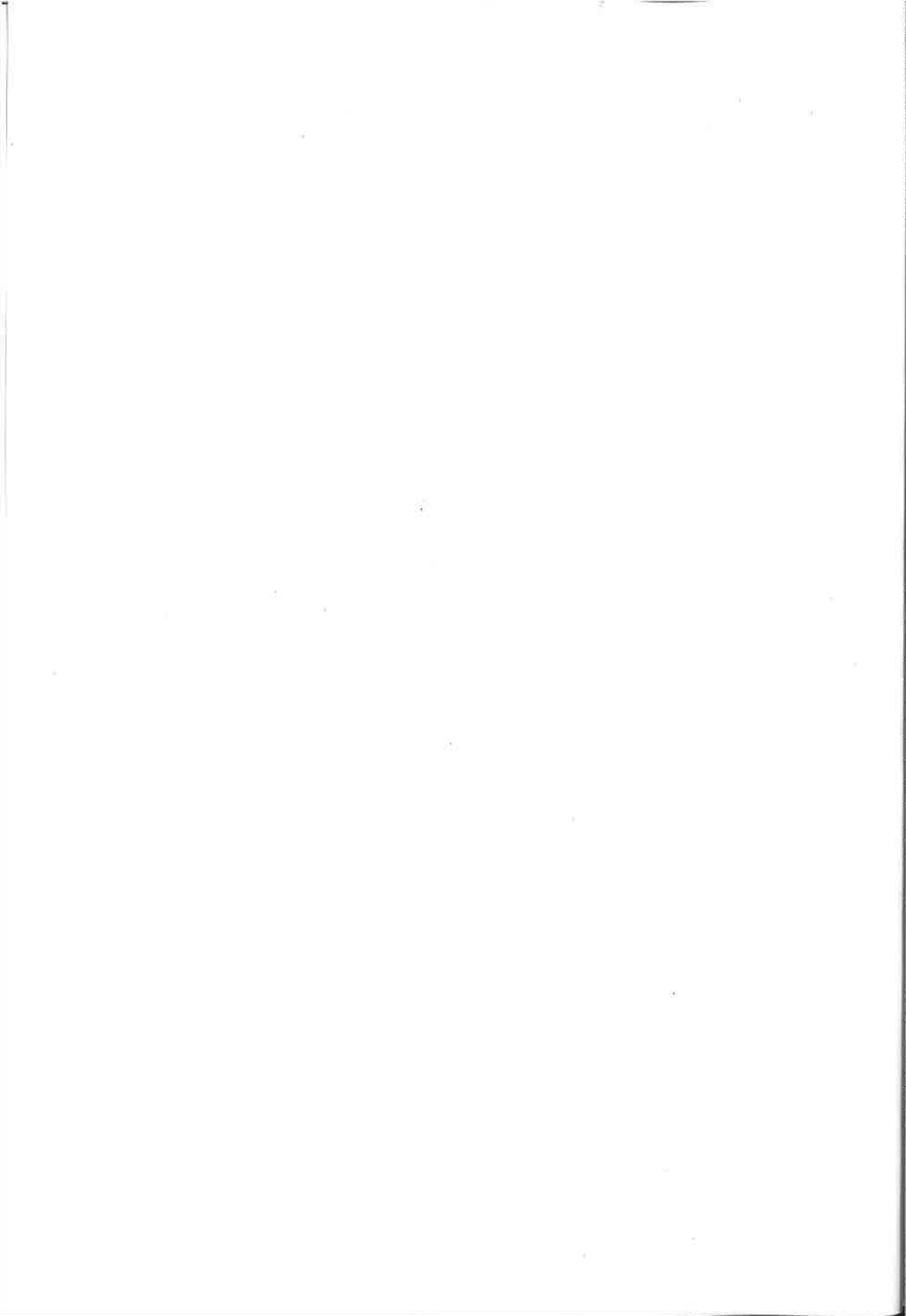
Bu sayılan sınırlılıklara rağmen günümüz çalkantılı ortamında örgütsel değişim çabalarının özünü kültürel değişim oluşturmaktadır. Bu önemli değişim çabaları, genel olarak örgütün kaliteyi geliştirerek verimi artırmak, daha fazla müşteri yönelimine zorlayan rekabet koşullarına tepki vermek ve bir bütün olarak çalkantılı ortamın gereklerini yerine getirmek için stratejik değişikliğe gitme ihtiyacının bir sonucudur. Çünkü stratejik değişim, çalkantılı çevrede, örgütsel başarı için temeldir. Ama kültürü stratejiye uydururken, ince elenip sık dokunmalı ve muhtemel riskler öncelikli olarak göz önüne alınmalıdır.

Görüldüğü gibi strateji ve kültür birbirini önemli ölçüde etkileyen iki değişkendir. Örgütsel açıdan bu iki unsurun arasında döngüsel bir ilişkinin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü örgütler günümüzün çalkantılı çevresinde Toplam kalite yönetimine ulaşmak, süreç yönelimli olma, küresel yönetim, stratejik birlikler oluşturma, sosyal sorumlulukları yerine getirme yönünde stratejiler belirleyerek, çalkantılı ortamın isteklerini yerine getirme çabası içerisinde stratejik değişikliklere gitme gerekliliğiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Yapılan stratejik değişiklikler ise örgütün kültürel sistemini etkilemekte ve sonuçta kültürel değişim ihtiyacı doğurmaktadır. Değişen kültür ise değer, norm, inanç ve varsayım gibi unsurları yolu ile çevrenin isteklerine göre belirlenecek stratejinin girdisini oluşturmaktadır. Bu bağlamda örgüt kültürünün stratejiden etkilenerek bir çıktı ve stratejiyi etkileyerek bir girdi şeklinde faaliyet gösterdiği, ve bu iki unsur arasında dairesel ilişkili bir etkileşimin olduğu söylenebilir.

²⁵ Howard Schwardz, Stanley M. Davis; "Matching Corporate Culture, and Business Strategy", *Organizational Dynamics*, Summer, 1981, s.269.

KAYNAKÇA

- Mehmet Şişman; *Örgüt Kültürü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No. 732, Mart, 1994, s.57-59.
- A.C. Croft; "The Case of Missing Corporate Culture", *Public Relations Quarterly* Vol:35, No.1. Spring, 1990, s.17.
- Bozkurt Güveng; *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991, s.101.
- David & Jemisson; "The Importance of Boundary Spanning Roles In Strategic Decision, Making", *Journal of Management Studies*, 21.2.1984, s.132.
- Dennis P. Slevin, Jeffrey G.Covin; "Strategy Formation Patterns , Performance Significance of Context", *Journal of Management*, Vol:23, No:2, 1997, S.189.
- Edgar H. Schein; *Organization Culture and Leadership*, Jossey-Bass, Sanfrancisco, 1985, s.9.
- Frank T Paine, Carl R. Anderson; *Strategic Management*, Saunders College Publishing, New York, 1983, s.20.
- George G. Gordon, Nancy DiTomaso; "Predicting Corporate Performance From Organizational Culture", *Journal of Management Studies*, 29..6., November, 1992, s.783
- Howard Schwardz, Stanley M. Davis; "Matching Corporate Culture, and Business Strategy", *Organizational Dynamics* Summer, 1981, s.269.
- James W. Frederickson; *Perspectives on Strategic Management*, Harper Business, New York, 1990, s.169.
- Janice Langan Fox, "Pheniomena Tan Images of a Culture in Transition Personal Constructs of Organizational, stability and Change", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, Vol:70, Sept 1997.
- John P. Kotter, James L. Heskett; *Corporate Culture and Performance*, The Free Press New York, 1992, s.3-4.
- Kimberly A. Bates, Susan D. Amundos, Roger G. Scroeder, William Tomarris; "The Crucial Interrelations Between Manufacturing Strategy an Organizational Culture", *Management Science*, Vol:41, No:10, October, 1995, s.1565.
- Lloyd S Baird, James E Post, John F. Mahon; *Management Functions and Responsibilities*, Harper and Row Publishers, Tokyo, 1990, s.236-237.
- Michael Thompson; "A Cultural Theory of Information Bias in Organization", *Journal of Management, Studies*, 23.3, May, 86, s.274.
- Nancy J. Adler; *International Dimension of Organizational Behavior*, Second Edition Pws Kent Publishing Company, Boston, 1991, s.14-15.
- Phillip G. Champitt; *Communicating for Managerial Effectiveness*, Sage Publications, New Delhi, 1991, s.50.
- Ross A. Webber; "Culture and Management", *Text A Readings in Comparative Management*, Richard D. Irvin Inc., 1969, s.67.
- Samuel C. Certo; *Modern Management* , Prentice Hall Inc, New Jersey 1997, s.197-199.

A TAXONOMY OF PREPARATORY SCHOOL PROBLEMS

Erdal CEYHAN*

(Özet)

Taksonomiler belirli bir alandaki bilgilerin hiyerarşik olarak alt alanlarda sınıflandırılmasına yarayan dizelgelerdir. Bunun en iyi örneği, Benjamin Bloom ve arkadaşlarının "Eğitim Amaçlarının" sınıflandırılmasına yönelik olarak hazırlanan dizelgesidir. Aşağıda geliştirilmeye çalışılan dizelge Hazırlık Okullarının sorunlarını incelemeye yönelik bir kuramsal model geliştirme denemesidir. Gaziantep Üniversitesi Hazırlık Birimi'ndeki yapılardan ve sorun alanlarından hareket edilerek,yazarının gözlemleri ve görüşmeler sonucunda elde edilen bilgilere dayanılarak hazırlanmıştır. İlgili alanda araştırma yapacak kişilere "sorun" seçmede yardımcı olacağı düşünülebilir.

Introduction

In order to study prep. (prepatory) problems, you have to divide these problems into categories. Young researchers getting their graduate thesis are mostly anxious about choosing an appropriate problem to investigate. Those who work in prep schools should look at their own environment first . If we don't mention the management issues, Prep school problems are generally resulted from the curricular matters. Anyone trying to investigate one of these problems should,of course, be aware of the curriculum development theory as a whole,and also study the needs,educational technology and material design theories in particular.

Prep schools do not exist in the U.S.A. or in G.B.because in these countries,usually new immigrants are taken into the "Immersion Courses" ; and "Intensive English Courses" are also offered to overseas students at college level. "Bilingual Education" is another way to teach English as a second or foreign language (Benseler,1977;Halls,1970).

In most countries, especially in developing countries foreign language makes up a natural part of the educational system. In state secondary schools, students may take some courses (one or two hours a week) in English,French or German,but usually that is not enough to learn the target language at all (Dresdner,1968; Barlow,1972).

In Turkey, students who start Anadolu lycees or private high schools must attend the Prep school for one year at the beginning. And also students coming from

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Eğitim Bilimleri Böl. Öğretim Üyesi, Gaziantep.

the state schools to the english medium universities (like METU or the University of Bosphorous) should study one year at the prep school.

From the financial point of view the advantages and disadvantages of prep schools are debatable. In Turkey a person who knows a foreign language very well can easily find a good job. On the other hand, students attending prep schools lose one year and start to earn money one year late; that is an undisputable situation. Therefore the prep school phenomenon, itself, is a problem to be studied separately.

Taxonomy, in the dictionaries, is the study of general principles of scientific classification; systematics; categorization or the branch of science dealing with putting different elements into various classes according to their natural relationships (Longman, 1137).

Snow (1973, 101), under the title of "Taxonomizing" reminds that, "the creation and manipulation of taxonomy produces D-theory but can be used to guide higher-order theory building as well. Melton (1964) discussed the importance of taxonomy for the development of learning theory and research. Grundlund (1976, 38) says "One extremely useful guide for developing a comprehensive list of instructional objectives is the "Taxonomy of Educational Objectives (Bloom, 1956). This is a detailed classification of objectives similar in form to the classification system used for plants and animals. In addition to those classification systems some other scholars also developed some other taxonomies, such as, Gagne" (1970), Guilford" (19679, Bloom (19569 and Krathwohl et.al. (1964). All of those taxonomies help us in searching for cognitive abilities, affective and psycho-motor educational objectives. In 1973 Richard Lee (1973) interpreted again "A Taxonomy of Second Language Behaviors in Forum. Lee (1973) says, neither a curriculum nor a set of behavioral objective is panacea for instruction. Neither describes classroom atmosphere, student ability; teacher competence, motivation or how a person learns a second language.

Bearing in mind this explanation, we can develop the research question dealing with whether we can use the "Taxonomy" in search for the difficulties in certain areas and classification of the problems and sub-problems. The answer of this question will depend on the areas which are analyzed.

This research is a trial-out for developing a theoretical model to collect data in certain problem areas of the preparatory schools. The writer got the raw data from the interviews with the experienced instructors at the Preparatory school of Gaziantep University.

In the following analysis, the writer has tried to look at the curricular problems in certain taxonomic fields. It could have been done at deeper levels, but it has been kept a simple to a simple descriptive analysis. It is intended to show that there are some possible problem areas; and in these areas there are numerous questions to be asked. The following questions are some examples of these. By studying these sample questions one could multiply similar questions in order to study further levels.

Though these questions are not fully "research problems" or "hypotheses", they may be easily put into a research outline form.

Curricular taxonomy is divided into 13 sub-headings and problems are categorized into one of these fields. This is somewhat personal interpretation, therefore these categories may be extended at various levels.

Taxonomy of the Problems:

1. Policy:

- 1.1 .What should be the language teaching policy at the prep school?
- 1.2 .Do we have close contacts with the other prep schools?
- 1.3 Do we have regular contacts with the "cultural centers"?
- 1.4 What may the other functions of the prep school be?
- 1.5 .How can we teach English to the public in the environment?
- 1.6 .What academic ties should we have with the Department of Education and the Faculty of Arts and Sciences?
- 1.7 .How does our "public relations" work?
- 1.8 .How does the policy making process work?

2. Facilities:

- 2.1. Are the physical facilities of the school satisfactory?
- 2.2. Do we have any problems in feeding, transportation, communication, etc. In the prep school?
- 2.3. Do we have enough laboratories, libraries, computers, etc.?
- 2.4. Are the school conditions satisfactory for the students?
- 2.5. Are the students satisfied with their dormitories?
- 2.6. Is there a laundry near the dormitory?
- 2.7. Can we keep our school clean and tidy?
- 2.8. Do we have enough machines to duplicate the materials?
- 2.9. What should the acceptable class size (the number of students) be?

3. Administration:

- 3.1. Is it possible to discuss the decisions taken by the administration?
- 3.2. Can all the members of the school participate in the decisions?
- 3.3. Should there be some class student representatives?
- 3.4. Who should be dealing with the disciplinary problems?
- 3.5. How can we solve the disciplinary problems?

4. Curriculum Development

- 4.1. Who is responsible for the curriculum?
- 4.2. Should there be a permanent curriculum development committee?
- 4.3. Who should be on the curriculum committee?
- 4.4. Do we provide feedback for the C.D.C.?
- 4.5. Is the curriculum development accepted as a continuous process or is it a haphazard affair?
- 4.6. Is there a "Curriculum Guide"?
- 4.7. Do we have regular meetings on curricular problems?
- 4.8. Do we often compare our curriculum with that of other prep schools?

4.9. Do we incorporate necessary developments in the light of new research findings?

5. Objectives

- 5.1. Where do the students use their English?
- 5.2. What are the academic needs of the students?
- 5.3. What are their real needs?
- 5.4. What are the main objectives of the prep school?
- 5.5. What are the specific objectives of the lessons?
- 5.6. Which skills should be given importance?
- 5.7. How are the objectives of prep school prepared?
- 5.8. Do we give importance to the "production level"?

6. Content

- 6.1. What should the principles be in choosing the content?
- 6.2. What should the relation between the intended content and the textbook(s) be?
- 6.3. Is there a relation between the prep school content and the upper classes?
- 6.4. What should percentage of ESP in prep school curricula be?
- 6.5. Which facets of the culture should be given importance?
- 6.6. Should we give importance to the "literature"?
- 6.7. How much importance should be given to the "everyday activities"?
- 6.8. Which aspects of sciences are important ?

7. Teachers

- 7.1. Who should the English teachers at the Prep School be?
- 7.2. What should the teacher-selection criteria be?
- 7.3. What are the needs of the teachers?
- 7.4. What are the expectations of the teachers?
- 7.5. What are the factors affecting the teacher?
- 7.6. Do we need substitute teachers?
- 7.7. What do the substitute teachers do when they don't have classes?
- 7.8. Should we borrow any teaching staff from other departments from time to time?
- 7.9. Can we provide extra income from our system?
- 7.10. Do we have enough native speakers?
- 7.11. Where do we use the native speakers?
- 7.12. Do we get the benefits we expect from the native speakers?
- 7.13. Do we need "student assistants"?

8. Inservice Training

- 8.1. What should the future prospects for the new staff be?
- 8.2. How can we train the new staff?
- 8.3. How can we guide the new staff?
- 8.4. How can evaluate the teachers?
- 8.5. Who should give the inservice training?
- 8.6. What kind of materials should be used in inservice training?
- 8.7. How often do we hold inservice training courses?

8.8. How often do we have seminars, conferences or other academic activities?

8.9. How many of our teachers have got their M.A. and Ph.D. degrees?

9. Students

9.1. Do we admit students without any background to the prep school?

9.2. Who should become a prep school student?

9.3. Should we gear the students according to their background (A level, B level and C level students)?

9.4. Should we put the students into classes randomly without paying attention to their previous language experience?

9.5. What are the expectations of the students?

9.6. What can we do for the "weak students"?

9.7. How can we orientate "the temporary students"?

9.8. What problems do the students have in English in upper classes?

9.9. Do we have regular "office hours" at the school?

10. Methods

10.1. What is the best method to be used at the prep school?

10.2. Who decides on the method to be used?

10.3. Should we adopt the textbook writer's method as it is?

10.4. How can we break the monotony in the class?

10.5. Is it necessary to supervise the classes to help the teachers?

10.6. When should the class interaction methods be used?

10.7. Who should help the teachers with their problems in teaching?

10.8. Do we have to adopt method(s) in fashion without criticizing them?

11. Media and Materials

11.1. Should there be a "Material Development Center" at the prep school?

11.2. Can we produce any materials within the school?

11.3. What kind of supplementary materials can be produced within the school?

11.4. Can we sell or exchange our materials with the other prep schools?

11.5. What kind of materials can we produce at the M.D.C.?

11.6. When should we purchase the textbook?

11.7. Who should purchase the textbook?

11.8. Which books should be imported?

11.9. Which audio-visual materials should be used regularly?

11.10. Do we have enough native speakers?

11.11. Do we need a closed circuit school TV?

11.12. Is a computer lab necessary for the Audio-Visual Center?

11.13. Do we need "student assistants"?

12. Extra-Curricular Activities

12.1. How can we provide "out of school" learning?

12.2. How often do our students use the school library?

12.3. Are there enough attractive magazines and books for the prep school students?

12.4. How should our students study after class?

12.5. Should we give them homework?

12.6. How often should homework?

12.7. How can we correct their homework?

12.8. What books should be imported?

12.9. Should there be an "English singing club" or some other clubs such as a "Drama Club"?

12.10. Do some students need any remedial teaching after class?

12.11. How can we provide remedial teaching?

12.12. Can we use labs, radio, TV, etc. For remedial teaching after class?

13. Evaluation

13.1. What are the main principles in measurement and evaluation?

13.2. How should the student be evaluated?

13.3. How can we measure the input and output difference?

13.4. Who prepares the quizzes and the tests?

13.5. Who should prepare the tests?

13.6. How often should we give tests?

13.7. How many questions should pop-quizzes include?

13.8. How often school pop-quizzes and other exams be given?

13.9. Why should we give pop-quizzes?

13.10. What must the formative evaluation include?

13.11. What must the summative evaluation include?

13.12. Can teachers make any suggestions for the exams?

13.13. Can we use labs, radio, TV, etc. for remedial teaching after class?

13.14. Can teachers contribute to the exams?

13.15. Should the English proficiency level of the students be measured by giving standardized tests?

13.16. Do they learn English satisfactorily?

13.17. What can we do for the failers?

13.18. Do we follow the performance of our students in upper classes?

14. Research and Feedback

14.1. How can we increase the profiecnecy level of the students?

14.2. Have we introduced any new experiments into the system?

14.3. How can can we measure the input and output difference?

14.4. Do we get feedback from the students (teachers and other related people)?

14.5. Who deals with research activities?

14.6. Do we provide feedback to the students regularly?

Conclusion

Prep school problems may be largely divided into two broad fields: 1. curricular issues and 2. administrative issues. Some of the administrative issues can also be studied in the curricular area. The problems can be analyzed at different levels and hundreds of other questions can be asked. But in order to answer some serious questions a researcher first of all should be able to ask the correct questions. Are the answers correct? It is a matter of replication. Some research problems can be studied again and again at different levels and in different situations. In social sciences. To arrive at the final conclusion "the exact answer" is almost impossible. The more we study, the more precise we become in our approach. To sum up, in this study, firstly an analysis of curricular problems has been made in a taxonomic way, and secondly a way of dealing with prep school problems has been suggested. I hope this paradigm be of help to those who want to start somewhere.

REFERENCES

- Barlow, David H.(1972). "Planning a Course in Scientific English" *Forum*, x/5.
- Benseler, D.P.and Renate Schulz (1977), *Intesive Foreign Language Courses, Theory and Practice*; Virginia, Arlington: CALERIC: Clearinghouse
- Bloom, B.S.(Ed).(1956). *Toxonomy of Educational Objectives*.I, New York: David Mc Kay.
- Dresdner, Mauricio Pilleux (1968). "Teaching Scientific English" *Forum*, VI/6, p.21.
- Gagne, R.M. (1970), *The Conditions of Learning* (2nd Ed.), New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Gronlund, Norman E. (1976). *Measurement and Evaluation in Teaching*, New York: McMillan.
- Guilford, S.P. (1967). *The Nature of Human Intelligence*. New York:Mc Graw Hill.
- Halls, W.D. (1970) *Foreign Languages and Education in Western Europe*. London: George G.Harrap.
- Lee, Richard R. (1973). "a Taxonomy of Second Language Behaviours", *English Teaching Forum* ,XI/5, November p.2
- Rolfe, Elizabeth. (1973). "Theory Construction for Research on Teaching". (In Ed.R.Travers) *Second Handbook of Research on Teaching*,: Chicago: Rand McNally Comp.
- Tucker, G. Richard and Marian Sarofim. (1974) "Investigation Linguistics Acceptability with Egyptian EFL Students." *TESOL Quarterly* ,13/1 March p.30.

DIE VON YÖK (HOCHSCHULRAT) AB DEM SEMESTER 1998/1999 GEFORDERTEN NEUEN VERÄNDERUNGEN AN DIE DEUTSCHLEHRERAUSBILDUNG DER PÄDAGOGISCHEN FAKULTÄTEN

Sevinç Sakarya MADEN*

(Özet)

1997 yılında Türk eğitim sistemindeki yeni yapılanmaya paralel olarak YÖK'ün Dünya bankası ile birlikte yürütmüş olduğu bir proje sonucu geliştirilen ve yeni yapılanmaya uygun öğretmenler yetiştirmeyi amaçlayan yeni bir program 1998 yılından itibaren tüm Eğitim Fakültelerinde uygulamaya konmuştur. Çok sayıda yeni dersin yer aldığı programda bazı dersler tamamen kaldırılırken, bazıları 1-2 yarıyla indirgenmiş veya öğretim yöntemleri gibi dersler daha detaylı bir biçimde verilmeye başlanmıştır.

Bu çalışmada Almanca Eğitimi Anabilim Dallarında kayıtlı öğrencilerden yola çıkılarak, yeni program Trakya Üniversitesinde uygulana gelen eski program ile karşılaştırılmış, yeni programın öğretmenlik mesleği ve özellikle Almanca öğretmen adayları için gerekli beceri ve bilgileri ne derece kazandırdığı tartışmaya açılmıştır. Bu değerlendirmeler ışığında Almanca öğretmenlerinin yetiştirilmesinde eksik görülen konulara parmak basılarak, bunları gidermeye yönelik öneriler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Einleitung

Die Konsequenzen der Schulreform in der Türkei zeigen sich auf verschiedenen Ebenen. Mit dem Übergang von der 5-jährigen zur 8-jährigen Schulpflicht sind sowohl strukturelle als auch qualitative und quantitative Probleme aufgetreten. Die erhöhte Schülerzahl benötigt heute viel mehr Schulgebäude, Lehrer, Materialien, und finanzielle Unterstützung als früher. Während all diese Probleme bewältigt werden müssen, sind durch die neuen Verordnungen eine Neubearbeitung der Curricula und neue Orientierungen bei der Unterrichtsgestaltung unumgänglich geworden. Die neue Untergliederung des Schulsystems, also (8+3) anstatt (5+3+3) hat weitreichende Folgen für die Lehrerrzuweisung und die Lehrerausbildung. So wurde von YÖK parallel zu der ununterbrochenen 8-jährigen obligatorischen Primarstufe ein Lehrplan erstellt, in dem ein Eingriff in die bisherige akademische Fachausbildung erfolgt ist, weil bestimmte Fächer ausgeklammert, gekürzt und methodisch sich nicht ergänzend auf die Studienjahre verteilt wurden. Die Eineignung der Studiumfächer bedeutet aber für den Absolventen dieses fünfjährigen

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Edirne.

Studiums an der deutschen Abteilung nicht nur an der Trakya Universität eine Begrenzung seiner beruflichen Chancen, da z.B. in diesem Jahr mit den ersten

Abgängen nicht ein einziger Student eine Planstelle als Deutschlehrer erhalten hat. Ich will in der vorliegenden Arbeit dies zur Diskussion stellen. Zuerst soll die curriculare Entwicklung der Deutschdidaktikabteilung der Trakya Universität kurz zusammengefasst und anschliessend der heutige Lehrplan von YÖK mit dem alten verglichen und der Standpunkt und Überlegungen unseres Lehrstuhls im Hinblick auf die neuesten Entwicklungen dargelegt werden.

1. Curriculare Entwicklung der Deutschdidaktikabteilung der Trakya Universität

Die Deutschdidaktikabteilung der pädagogischen Fakultät der Trakya Universität wurde im Jahre 1993 gegründet. In der Abteilung werden nach einer Vorbereitungsklasse (24 Stunden pro Woche) und nach einem 4-jährigen Studium zukünftige Deutschlehrer ausgebildet. Das Curriculum der Abteilung beinhaltet seit der Gründung nicht nur reine literatur und sprachwissenschaftliche Fächer, sondern auch Wahlfächer wie z.B. Tourismus, Wirtschaftsdeutsch und Übersetzung. Weil Absolventen dieser Abteilung an den anderen Universitäten in den letzten Jahren fast keine Möglichkeit hatten, als Deutschlehrer zu arbeiten, wurden auch obligatorische Nebenfächer wie Englisch (3 Stunden pro Woche) und Computerunterricht (2 Stunden pro Woche) eingeplant. Aufgrund der Rückkehrerjugendliche aus deutschsprachigen Ländern, die lange Zeit dort gelebt und deutsche Schulen besucht hatten und deshalb perfekt Deutsch sprachen, aber in Grammatik Mängel aufwiesen, wurden in der Vorbereitungsklasse zwischen den Jahren 1993 - 1995 die Fertigkeiten in Fächern wie Grammatik(5 Stunden pro Woche), Leseverstehen (5 Std), Schriftlicher Ausdruck(5 Std.) Konversationunterricht (7 Std) und Fonetik (2 Std) weiterentwickelt.

Im Jahre 1995 wurde das Curriculum der Studiengänge 1-4 neu bearbeitet, mit der Absicht, dass eine intensive Bearbeitung des Stoffes auf vier Jahre programmiert wurde. Dadurch konnten die Kenntnisse in den einzelnen Bereichen schrittweise aufgebaut werden. Weil die Adressatengruppe zwischen den Jahren 1993-1995 fast gleich geblieben war, erfolgten in der Vorbereitungsklasse keine grossen Veränderungen. Nur im Fach Fonetik sollte ab 1995 nicht nur das Lautsystem bevorzugt werden, sondern es sollte sich dominanter um das Hörverstehen handeln. Anstatt eines 7 stündigen Konversationunterrichts wurde das Fach detailliert und als Konversation (4 Stunden in der Woche) und Landeskunde (3 Stunden in der Woche) benannt, die aber voneinander abhängig sein sollten. In dem Fach Landeskunde sollten neben Vermittlung von landeskundlichen Informationen auch Kontakte zu

Deutschland geknüpft werden, mit der Absicht Gespräche zu führen und Kulturen zu vergleichen. Der neubearbeitete Lehrplan wurde bis 1998 eingesetzt¹

Die seit neuem veränderte Situation der Studenten benötigt eine völlig unterschiedliche Orientierung hinsichtlich des bisherigen Lehrplans. Denn die Studenten sind nicht mehr Rückkehrerkinder und haben an den türkischen Lizeen keinen Deutschunterricht erhalten. **Die Zensuren der zentralen Aufnahmeprüfung** (Tabelle 2) beweisen, dass die höchste Punktzahl im Studiumjahr 1998/99 den niedrigsten Punktzahlen weitens der Studiumjahre 1993-1997 entsprechen und dass die Studenten der letzten Jahre über weitens geringere Deutschkenntnisse verfügen, als die Studenten der vorangegangenen Jahren.

Auch **die Ergebnisse der Einstufungsprüfungen**, die seit 1993 zum Studiumsbeginn stattfinden bestätigen ebenfalls, dass sich die Situation der neuankommenden Studenten in den letzten Jahren stätig verändert hat und dass sie viel grössere Mängel aufweisen, als früher. **Eine Umfrage**, die in allen Klassen gestaltet wurde, bewies ebenfalls, dass die meisten neuen Studenten (ab 1995) im Sekundarbereich Englisch als Fremdsprache gelernt haben und deshalb weder die deutsche Kultur noch die Mentalität kennen, und dass sie an den Deutschdidaktikabteilungen Deutsch lernen wollen, wobei aber die früheren Studenten sich für dieses Studium beworben haben, weil ihre Deutschkenntnisse für das Studium ausreichend war und weil sie darin die grössten Chancen hatten.

Vorbereitungsklasse	1. Klasse	2. Klasse	3. Klasse	4. Klasse
Grammatik (5)	Grammatik (2) Angewandete Grammatik (2)	Syntax der deutschen Sprache (2)	Kontrastive Grammatik (2)	Grammatiklehre (2)
Fonetik/Hörverstehen (2)				
Konversation (3)	Kontrastive Landeskunde (2)			
Landeskunde (4)				
Leseverstehen (5)	Textverständnis (2)	Textverständnis (2)		
			Literarische Texte (2)	
	Einführung in die Literaturwissenschaft (1)	Deutsche Kultur (2) und Literaturgeschichte	Deutsche (2) Literaturgeschichte	Literaturwissenschaft (2)
Schreiblehre (5)	Schreiblehre (2)	Schreiblehre (2)		
	Übersetzung (2)	Übersetzungstheorien (2)	Fachspezifische Übersetzung (2)	Fachspezifische Übersetzung (2)
	Einführung in die Linguistik (2)	Linguistik (2)	Interpretationsmethoden (2)	(2)

¹ Sakarya Sevinç Maden-Mukadder Yücel, "Curriculare Entwicklung in der Deutschdidaktikabteilung der Universität Trakya", Work-Shop in İstanbul Universität, 1997.

.....	Einführung in die Methodenwissenschaft (2)	Methodik und Didaktik der fremdsprachlichen Methoden	Lehrmethoden der deutschen Sprache (2) (2)
.....	Methodisch - Didaktische Texte (2)
.....	Englisch (3)	Englisch (3)	Englisch (3)	Englisch (3)
.....	Computer (2)	Computer (2)
.....	Wahlfach.(Muzik, Sport,Kunst) (2)	Tourismus/Übersetzung/Wirtschafts deutsch (2) WAHLFACH	Tourismus/Übersetzung /Wirtschafts deutsch (2) WAHLFACH Spezistische Lemmethoden (2)
.....	Die Prinzipien und (2) Revolutiongeschichte Atatürks
.....	Einführung in die Erziehungs-(2)wissenschaft /Erziehungssoziologie (2)	Programme und Methoden der Erziehungswissenschaft(3) Erziehungstechnologie (2)	Bewerten und Testen in der Erziehung (2) / Das türkische Bildungssystem (3)	Erziehungspsychologie und Betreuung (2)
.....	Türkisch (2)

Tabelle 2: Gesamtpunkte der neuankommenden Studenten der Trakya Universi

Punkte der Neuankommenden Studenten in den letzten 5 Jahren					
1993 / 1994	1994 / 1995	1995 / 1996	1996 / 1997	1997 / 1998	1998 / 1999
27 Studenten	27 Studenten	18 Studenten	27 Studenten	35 Studenten Punkte	32 Studenten
447,699					
446					
445					
444					
443					
442					
441					
440					
439					
438					
437					
436					
435					
434					
433					
432					
431					
430					
429					
428					
427					
426					
425					
424					
423					
422					
421					
420					
419					
418					
417					
416					
415					
414					
413					
412					
411					
410					
409					
408					
407					

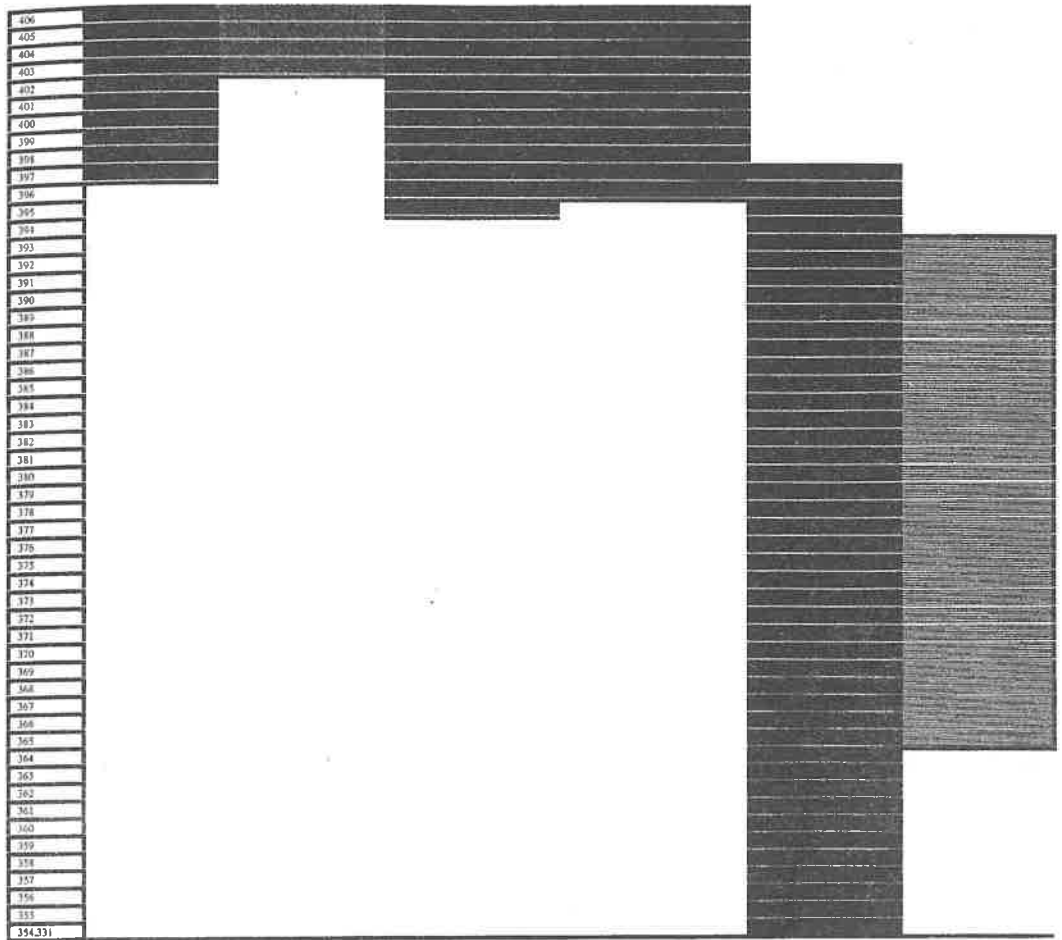

Tabelle 3: Die sinkenden Punktzahlen an der Deutschdidaktikabteilung der Trakya Universität sind schematisch dargestellt

2. Standpunkt und Überlegungen der Abteilung für Deutschdidaktik der Trakya Universität im Hinblick auf die neuesten Entwicklungen

Nun möchte ich den neuen Lehrplan von YÖK, der im Studiumjahr 1998/99 in den 1., 2. und 3. Klassen unserer Abteilung, aber auch in der Abteilung für Kunst und Klassenlehrerausbildung für die Primarstufe eingesetzt wurde, im Hinblick auf die veränderte Situation der neuen Studenten bewerten und den damit verbundenen Problemen sprechen. Da in den Anweisungen von YÖK über die Vorbereitungs-klasse keine Bemerkungen gemacht wurden, wurden die Deutschkenntnisse bis 1997/1998 in Fächern wie Leseverstehen, Fonetik/Hörverstehen, schriftlicher Ausdruck, Konversation und Grammatik weiterentwickelt. Aber mit einer Revision im Jahre 1998 wurde ein neues Konzept erarbeitet ein Lehrwerk (Moment mal!) für DaF eingeführt, sodass jetzt die Fertigkeiten gezielter bis zum Niveau der Mittelstufenprüfung weiterentwickelt werden .

Der grösste Anlass zur Reform der Lehrerausbildung war, dass in vielen Abteilungen der Pädagogischen Fakultäten Inhalte auf dem Niveau der Magister- und Doktorandenkurse vermittelt, oder Germanistikfächer bevorzugt wurden, aber die Studenten bei Lehrproben nicht einmal die einfachsten Strukturen erklären konnten. Mit dem neuen Plan wird das theoretische Unterrichten eingeschränkt und mehr auf das Praktikum Wert gelegt. Weil bei der Lehrplankommission dominanter Dozenten aus englischen Abteilungen und Englischlehrer gearbeitet haben und die Untersuchungen des Projekts in England durchgeführt wurden, blieb bei der Neubearbeitung der Unterschied zwischen der Englischen und Deutschen Abteilung unberücksichtigt. Die Programme für die Englische, Französische und Deutsche Abteilung stimmen genau überein. Es müsste aber beachtet werden, dass in letzter Zeit in Gegensatz zu anderen Universitäten an die Trakya Universität Studenten mit sehr geringen oder sogar ohne Deutschkenntnissen kommen und es müsste diskutiert werden, ob z.B. wie angeordnet nur 2 Semester a 3 Stunden pro Woche für den Grammatikunterricht ausreichen. Nach Anweisungen von YÖK, 'sollen nun alle Abteilungen der pädagogischen Fakultäten sich nach einem einheitlichen Lehrplan und gleichen curricularen Rahmenbedingungen beruhen² und die Neustrukturierung soll alle pädagogischen Fakultäten standardisieren und willkürliche Änderungen hindern.

Da ab Studiumjahr 1998/99 der neue Lehrplan in den 1., 2. und 3. Klassen eingesetzt werden sollte, wurden die Fächer, die sich auf dem neuen und alten Plan decken nach der Vorlegung der neuen Veränderungen und Strukturierungen ab Juni 1997 aufgelistet und die Fächer, die durch die Reformierung wegfallen und reduziert oder detailliert wurden, angegeben. Im Vergleich zu unserem alten Lehrplan sind im neuen Programm jährlich ein Paar Fächer reduziert worden oder ausgefallen, sodass Fächer wie Grammatik, Linguistik, Übersetzung nun nur noch 2 Semester unterrichtet werden. Einerseits sind mehr als 10 Unterrichtsstunden ausgefallen, die auf Deutsch unterrichtet wurden, andererseits wurden Fächer, die türkisch unterrichtet werden sollen detailliert und auf mehrere Semester programmiert. Wobei in den Jahrgängen 1-2 die Fertigkeiten entwickelt werden, dominieren in den letzten 4 Semestern Fächer wie Methodik und Didaktik. Einige Fächer aus der Pädagogik wurden auf dem neuen Lehrplan anders genannt und geteilt, als auf dem alten.

I. SEMESTER							
Das neue Programm				Das alte Programm			
Fächer	T	U	K	Fächer	T	U	K
Deutsche Grammatik I	3	0	3	Grammatik I	2	2	4
Sprechfertigkeit I	3	0	3	Konversation	2	0	2
Lesefertigkeit I	3	0	3	Textverständnis	2	0	2
Schreibfertigkeit I	3	0	3	Schreiblehre	2	0	2
Türkisch: Schreiblehre	2	0	2	Türkisch	2	0	2
Prinzipien und Revolutiongeschichte Atatürks	2	0	0	Prinzipien und Revolutiongeschichte Atatürks	2	0	0
Einführung in den Lehrberuf	3	0	3	Einführung in die Pädagogik	2	0	2

² Eğitim Fakültesi Öğretmen Yetiştirme Lisans Programları, Mart 1998, Ankara, s.4.

Die im 1. Semester ausgefallenen, reduzierten oder auf weitere Semester eingeplante Fächer sind unten angegeben

Einführung in die Linguistik	2	0	2
Übersetzung	2	0	2
Einführung in die Literatur	1	0	1
Englisch	3	0	3
Wahlfächer(Musik,Sport,Kunst)	0	2	2

II. SEMESTER

Das neue Programm				Das alte Programm			
Fächer	T	U	K	Fächer	T	U	K
Deutsche Grammatik II	3	0	3	Grammatik	2	2	4
Sprechfertigkeit II	3	0	3	Kontrastive Landeskunde	2	0	2
Lesefertigkeit II	3	0	3	Textverständnis	2	0	2
Schreibfertigkeit II	3	0	3	Schreiblehre	2	0	2
Türkisch:Konversation	2	0	2	Türkisch	2	0	2
Prinzipien und Revolutiongeschichte Atatürks	2	0	0	Prinzipie und Revolutiongeschichte Atatürks	2	0	0
Hospitation I	1	4	3				
Wahlfach I (Kunst-Müzik-Sport-English)	2	0	2	Wahlfach (Kunst, Muzik, Sport, English)	0	2	2

Die im II. Semester ausgefallenen, reduzierten oder auf weitere Semester eingeplante Fächer sind unten angegeben

Übersetzung	2	0	2
Einführung in die Literatur	1	0	1
Einführung in die Linguistik	2	0	2
Englisch II	3	0	3
Erziehungssoziologie	2	0	2

III. Semester

Das neue Programm				Das alte Programm			
Fächer	T	U	K	Fächer	T	U	K
Fortgeschrittene Lesebefähigung	3	0	3	Textverständnis	2	0	2
Einführung in die deutsche Literatur	3	0	3	Deutsche Kültür und LiteraturGeschichte	2	0	2
Spracherwerb	3	0	3	Einführung in die Methodenwissenschaft	2	0	2
Computerunterricht	2	2	3	Computerricht	1	1	2
Türkisch: Phonetik	3	0	3				
Einführung in die Entwicklung und Lernpsychologie	3	0	3	Einführung in die Lehrpsychologie	3	0	3

aufgehobene Fächer

Übersetzung	2	0	2
Syntax der deutschen Sprache	2	0	2
Linguistik	2	0	2
Schreibfertigkeit	2	0	2
Englisch III	3	0	3
Programme u.Methoden des Erziehung	3	0	3

IV. SEMESTER									
Das neue Programm				Das alte Programm					
Fächer	T	U	K	Fächer	T	U	K		
Fortgeschrittener Schreibbefähigung	3	0	3	Schreiblehre (IV. Und III.Semester)	2	0	2		
Einführung in die deutsche Literatur	3	0	3	Deutsche Literatur II	2	0	2		
Neue Konzepte im Fremdsprachenunterricht	3	0	3	Einführung in die Methodenwissenschaft	2	0	2		
Türkisch:Semantik und Syntax	3	0	3		2	0	2		
Einführung in die Linguistik	3	0	3	Linguistik (IV. Semester)					
Planerstellung und Bewertung in der Erziehung	3	2	4	Programme und Methoden der Erziehung	3	0	3		

aufgehobene Fächer

Übersetzung	2	0	2
Syntax der deutschen Sprache	2	0	2
Textverständnis	2	0	2
Englisch	3	0	3
Computer	1	1	2

V. SEMESTER									
Das neue Programm					Das alte Programm				
Fächer	T	U	K	Fächer	T	U	K		
Einführung in die Linguistik II	3	0	3		2	0	2		
Studium und Didaktisierung von literarischen Texten	3	0	3						
Übersetzung (Deutsch-Türkisch)	3	0	3	Übersetzung	2	0	2		
Spezifische Lehrmethoden	2	2	3						
Erziehungstechniken und Materialerstellung I	2	2	2	Erziehungstechniken	2	0	2		
1.Wahlfach	3	0	3	Wahlpflichtfach Tourismus	2	0	2		
2.Wahlfach	2	0	2	Wahlpflichtfach Englisch	3	0	3		

aufgehobene Fächer

Kontrastive (Vergleichende) Semantik	2	0	2
Deutsche Literaturgeschichte	2	2	4
Linguistische und Lernpsychologische Grundlagen für Methoden	2	0	2
Interpretationsmethode	2	0	2
Computer	1	1	2
Wahlfach (Tourismus - Übersetzung)	2	0	2

VI. SEMESTER									
Das neue Programm				Das alte Programm					
Fächer	T	U	K	Fächer	T	U	K		
Methoden des wissenschaftlichen Arbeitens	3	0	3						
Deutsch für Kinder	3	0	3						
Studium und Didaktisierung von Romanen	3	0	3						
Klassenführung	2	2	3						
Spezifische Lehrmethoden	2	2	3						
Wahlfach IV	3	0	3	Tourismus	2	0	2		

aufgehobene Fächer

Kontrastive Grammatik	2	0	2
Übersetzung	2	0	2
Deutsche Literaturgeschichte	2	0	2
Bearbeitung von deutschen Texten	2	0	2
Interpretationsmethode	2	0	2
Englisch IV	2	0	2
Computer	1	1	2
Das türkische Bildungssystem und Methoden	3	0	3
Wahlfach Tourismus	2	0	2

VII. SEMESTER

Das neue Programm				Das alte Programm			
Fächer	T	U	K	Fächer	T	U	K
Vorbereitung und Bewertung von deutschen Prüfungen	3	0	3				
Studium und Didaktisierung von Dramen	3	0	3				
Anwendung von Materialien	3	0	3				
Lehrwerhanalyse	2	2	3				
Hospitation II	1	4	3				
Wahlfach V	3	0	3				

aufgehobene Fächer

Übersetzung	2	0	2
Literaturwissenschaft	4	0	4
Methoden der Grammatikvermittlung	2	0	2
Lehrmethoden in der deutschen Sprache	4	0	4
Tourismus	2	0	2
Erziehungspsychologie	2	0	2

VIII. SEMESTER

Das neue Programm				Das alte Programm			
Fächer	T	U	K	Fächer	T	U	K
Übersetzung (Turkish-Deutsch)	3	0	3				
Studium und Didaktisierung von Gedichten	3	0	3				
Betreuung	3	0	3				
Praktikum	2	6	5	Praktikum	0	5	5

aufgehobene Fächer

Übersetzung	2	0	2
Literaturwissenschaft	2	0	2
Methoden der Grammatikvermittlung	2	0	2
Lehrmethoden in der deutschen Sprache	4	0	4
Englisch	3	0	3
Erziehungspsychologie und Betreuung	2	0	2
Computer	2	0	2

Neu an der 4-jährigen curricularen Planung ist, dass Hospitationen in den Schulen schon im 2. Semester beginnen. Wie im 2. Semester müssen die Studenten auch im 7. Semester eine Liste von Themen bearbeiten, viel beobachten und ihre Erfahrungen den Dozenten schriftlich darlegen. Die Themen können zum Teil ausserhalb des Unterrichts bearbeitet werden. Aber Themen wie 'Methode des Lehrers' benötigen eine Beobachtung in der Klasse. Das grösste Problem liegt darin, dass im 2. Semester noch zu grosse Mängel im Bereich der Methodik und Didaktik vorhanden sind und dass Lehrer in offiziellen Schulen ungern Hospitanten im Unterricht haben wollen. Es wird zitiert, dass "mit dem frühen Praktikum verbesserte und frühe Angewöhnung an den Beruf bezweckt wird."³ Dabei sollen Studenten, die am Lehrberuf Desinteresse empfinden, so früh wie möglich ausscheiden.

Obwohl Berufschancen für Deutschlehrer immer noch minimal sind, erstrebt das neue Programm die Ausbildung von Deutschlehrern und erlaubt weder Veränderungen noch Ergänzungen bei der Auswahl von inhaltlichen Themen und Wahlfächern. Keiner der Lehrkräfte darf subjektiv frei vorgehen. Es wurde ausdrücklich vermerkt, dass Wahlfächer ausserhalb der eigenen Abteilung gewählt werden müssen, aber die Entwicklung der Lehrerkandidaten fördern sollen. Da nur in

Notfall eins der Wahlfächer aus der eigenen Abteilung bevorzugt werden darf, haben wir in der 3. Klasse (V. Semester) als Wahlfach Englisch, Wortschatzerweiterung, Deutsche Kultur und Mentalität und Grammatik eingeplant. Diese neue Verordnung untersagt die Einplanung von Fächern wie Wirtschaftsdeutsch und Tourismus. Diese Reduzierung des Fächerangebots führt aber dazu, dass die Deutschlehrerabsolventen arbeitslos bleiben, da mit der Bildungsreform das Gesetz für eine frühere Einsetzung der Fremdsprache, vorallem von Deutsch, zwar in Kraft getreten ist, aber nur begrenzt praktiziert wird.

Das Positive an diesem neuen Lehrplan ist, dass Studenten auch ein Nebenfach absolvieren können, das bessere und vielseitigere Berufschancen ermöglicht, da sie für das Nebenfach ein Diplom erhalten, während sie für die bisher freigewählten Fächer keins bekamen. Da unsere Absolventen im Sommer 1998 nicht einmal als Klassenlehrer in Dienst genommen wurden, sind ab 1999/2000 Fächer wie Mathematiklehre, Physiklehre, Türkisch usw. im VII. und VIII. Semester eingeplant, sodass die Deutschlehrerkandidaten auch die Möglichkeit haben, als Klassenlehrer zu arbeiten. Weil die Studenten während des 4-jährigen Studiums Fächer aus dem Bereich der Grundschulpädagogik belegen, werden sie von diesen Fächern befreit.

Den bisherigen Absolventen werden ausserdem zahlungspflichtige Kurse angeboten, in denen sie das Zertifikat für einen Klassenlehrer in der Grundschule nachmachen können. Das Idealste aber wäre, dass das Fach Deutsch an türkischen und offiziellen Grundschulen wie verordnet eingeführt würde und Absolventen der Deutschdidaktikabteilungen als Deutschlehrer eine Stelle bekämen. Ich stimme hier

³ *Fakülte-Okul İşbirliği, Öğretmen Eğitim Dizisi*, Ankara 1998.

Prof. Dr. Tapan zu, dass diese Studenten durch die Vermittlung einer Fremdsprache und der anderen Kultur den Horizont der Schüler erweitern und zur deren persönlichen Entfaltung dienen können⁴. Wir haben bei einer Untersuchung festgestellt, dass in einigen Schulen Englisch nicht unterrichtet wird, weil der Bedarf an Lehrkräften gedeckt werden kann oder es werden solche Lehrer angestellt, die kurz einen Englischkurs besucht haben und sehr geringe Englischkenntnisse besitzen. Aber genau in solchen Situationen solten Absolventen der Deutschdidaktikabteilungen bevorzugt werden, weil die bisherigen Studenten im Stande waren, in informellen deutschsprachigen Gesprächen fließend zu sprechen und über methodische Kenntnisse verfügen. Direktoren der Primar und Sekundarstufe müssen überredet werden, anstatt oder neben Englischklassen auch deutsche Klassen einzurichten.

3. Überlegungen zu neuen Fächern

Wie erwähnt, steht in der Verordnung von YÖK der thematische Inhalt jedes Faches mit ein paar Anweisungen fest, aber weder Quellen noch Lehrwerke werden empfohlen, sodass vor allem bei neuen Fächern Lehrprobleme auftauchen. Bei unqualifizierten Lehrkräften oder zu jungen Lektoren müssten die Unterrichtsvorbereitungen so früh wie möglich erfolgen, damit der Unterricht rechtzeitig geplant werden kann und die Lehrkräfte die benötigten Kenntnisse aneignen. Somit können auch die erforderlichen Materialien zusammengestellt werden. Die Liste der Fächer, die mit neuer Benennung und grösserer Betonung auf ihre didaktischen Möglichkeiten in unserer Abteilung zum ersten Mal so detailliert unterrichtet werden sollen, ist unten angegeben (Tabelle 4).

Hospitation 1.....	(II. Semester)
Hospitation 2.....	(VII. Semester)
Spracherwerb in der Muttersprache und in der Fremdsprache.....	(III Semester)
Studium und Didaktisierung von kurzen Texten.....	(V. Semester)
Fremdsprachenunterricht für Kinder	(VI. Semester)
Studium und Didaktisierung von Romanen.....	(VI. Semester)
Spezifische Lehrmethoden	(V. und VI. Semester)
Methoden des wissenschaftlichen Arbeitens	(VI. Semester
Vorbereitung und Bewertung von deutschen Prüfungen.....	(VII. Semester)
Studium und Didaktisierung von Dramen.....	(VII. Semester)
Erstellung und Anwendung von Materialien.....	(VII. Semester)
Lehrwerkanalyse.....	(VII. Semester)
Studium und Didaktisierung von Gedichten.....	(VIII. Semester)

Tabelle 4 : die neu detaillierten Fächer

⁴ Nilüfer Tapan, 'Zum Stand des Faches Deutsch in der Türkei', *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi*, X, İstanbul 1998, s.124.

Das Projekt vom YÖK und der Weltbank erzielt auch die Konstruierung von einheitlichen Lehrwerken für alle Fächer. Da aber in der Lehrwerkkommission als Mitglieder Englischlehrer und Fachleute aus englischen Abteilungen waren, wurden für deutsche und französische Abteilungen keine Lehrwerke zur Verfügung gestellt. Deshalb sollten jetzt Kollegen aus Abteilungen für Deutschlehrerausbildung in Zusammenarbeit überlegen, mit welchen Themen die neuen Fächer gefüllt werden können und z.B. die Perspektiven für das Fach Deutsch an türkischen Grundschulen untersuchen, und die Ziele diskutieren und entsprechende Lehrwerke vorbereiten und Bibliographien erstellen. Denn bis heute wurden in den Fächern Methodik und Didaktik Lehrbücher, Lehr- und Lerntechniken vorgestellt, die für Jugendliche und Erwachsene geeignet sind, aber nicht für Kinder.

Damit die Studenten auch die Möglichkeit haben in den 4. und 5. Klassen zu hospitieren, müsste das Gesetz, das in Oktober 1997 in Kraft trat⁵, und an den Grundschulen den früheren Beginn des Fremdsprachenunterrichts, darunter auch Deutsch brachte, auch praktiziert werden. Deutsch sollte, wie verordnet schon in der 4. Klasse der staatlichen Grundschulen obligatorisch sein und es sollten neben Englisch auch deutsche oder französische Klassen eingerichtet werden, und ab der 6. Klasse eine 2. Fremdsprache gelehrt werden. Bisher konnte das aber in den staatlichen Grundschulen nicht ausreichend durchgeführt werden. Es gab zwar im Sekundärbereich einige Schulen in Istanbul, wie Erkek Lisesi oder Alman Lisesi, in denen nach einem Vorbereitungsjahr die meisten Fächer ab der 6. Klasse auf Deutsch unterrichtet wurden, aber die Resultate einer Untersuchung, die wir im Oktober 1998 in Edirne durchgeführt haben, beweist, dass in keiner 4. und 5. Klasse der Primarstufe Deutsch unterrichtet wird. Deutsch ist in Anadoluschulen als 2. Fremdsprache eingeplant. In einigen Schulen sind zwar Deutschlehrer angestellt, aber sie unterrichten Türkisch oder arbeiten als Klassenlehrer.

Schlussfolgerung

Die neue Verordnung im Bereich der Primar- und Sekundarstufe könnte in der Türkei neue Chancen für das Fach Deutsch eröffnen, das aber auch neue Anforderungen an Deutschlehrer stellt und in den Abteilungen für Lehrerausbildung eine neue curriculare Planung erfordert. Der von YÖK parallel zu der ununterbrochenen 8-jährigen obligatorischen Primarschule erstellte Lehrplan für die Lehrerausbildung hat die Diskussion über die Orientierung in den Abteilungen für Deutschlehrerausbildung und zwar ob sie 'Berufs oder Fachorientiert'⁶ sein sollen, nicht beendet. Im Gegenteil, mit dem einheitlichen Lehrplan sind zusätzlich Probleme aufgetreten, die unbedingt in kürzester Zeit bewältigt werden müssen, damit die neue Verordnung nicht zu einer Einengung führt und die Absolventen der Abteilungen für

⁵ *Tebliğler Dergisi*, Oktober 1997, Nr. : 2481.

⁶ Tülin Polat, 'Günümüz Koşullarında Almanca Öğretiminin İşlevi ve Aday Öğrencilerin Yetiştirimi', *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IX, İstanbul 1995, s.199-205.

Deutschlehrrausbildung arbeitslos bleiben. Kollegen aller Deutschdidaktikabteilungen sollten den neuen Lehrplan im Hinblick der neuen Situation der Studenten der Deutschlehrrausbildung bewerten und ihre Überlegungen den zuständigen Behörden von YÖK und der Projektkommission weitervermitteln.

Einige Anregungen:

- Der Lehrplan muss aufgrund der Studenten, die in den letzten Jahren ohne Deutschkenntnisse an unsere Abteilung kommen neubearbeitet werden und Fächer, die auf Deutsch unterrichtet werden, sollten unbedingt dominieren.
- Für Fächer, die zum ersten Mal unterrichtet werden sollen, muss eine frühe Planung erfolgen, Lehrwerke verfasst und Bibliographien angegeben werden. Aber auch bei Fächern, die stark reduziert wurden, muss entschieden werden, welche Themen weggelassen werden könnten und welche für zukünftige Lehrer von grosser Bedeutung sind. Es müsste überlegt werden, welche Fächer aufeinander aufbauen und wie diese gefüllt werden könnten.
- Die Hospitationen sollten nicht auf Kosten der deutschen Fächer erfolgen und damit einige Themen während der Hospitationen I und II besser und leichter bearbeitet werden können, müssten die Studenten über Methodenkenntnisse verfügen.
- Das theoretische Wissen der Lehrer darf wegen Hospitationen und Praktikum nicht zu sehr begrenzt werden. Denn Lehrer können den Unterricht nicht gut genug gestalten, wenn sie selbst im Fachbereich nicht ausreichend ausgebildet sind.
- Für die einjährige-praktische Ausbildung, die in der Türkei am Beginn des Lehrerberufs folgt, könnte die zweiphasige Lehrerausbildung in Deutschland als Model angeeignet werden, so dass nach der 4-jährigen Universitätsausbildung eine 1 bis 2-jährige Phase, das so genante Referendarzeit folgt, in der die junge Lehrkraft mit geringer Stundenzahl arbeitet und damit auch Geld verdient, aber auch an weiteren Seminaren teilnimmt, die von nicht universitären Lehrereinstitutionen organisiert werden.
- Wenn das Gesetz, das den früheren Beginn des Deutschunterrichts mit sich gebracht hat, und den Absolventen der Deutschdidaktikabteilungen neue Chancen eröffnen könnte, auch praktiziert werden soll, müssten die Deutschlehrerkandidaten jetzt schon in den 4. und 5. Klassen der Grundschule praktizieren können.
- Der Lehrplan für Lehrerausbildung sollte neben obligatorischen Fächern auch sehr viele Alternativen für Wahlfächer anbieten, damit die Lehrerkandidaten, je nach dem Interesse bestimmte Fächer intensiver studieren können.

SINIF ÖĞRETMENLERİNİN DENETİMLERİNİN OBJEKTİFLEŞTİRİLMESİ *

Neşide Yıldırım **

(Abstract)

Supervision at education is one of the most important part of education and training. In a way, it means that the evaluation of the ones who are in the educational system. Evaluations become meaningful when they get rid of subjectivism and become objective. Our aim is to try to find out whether the objective rules are used to supervise the educational activities of the primary school teachers who have done important duties at primary and secondary schools or not. We have choosen the teachers and the supervisors who work at the primary schools in Edirne. In our research, we have used interview and active observation methods. According to the results we have found out from our researh, subjective rules are generally used and valid, and the primary school teachers do not find objective the evaluations of success which have been done by supervisors.

GİRİŞ

İlköğretim kurumlarında, öğretmen denetleme ve değerlendirme anlayışı rehberlik alanına yönelmiş bulunmaktadır. Ancak uygulamada bu durum henüz beklenen seviyede değildir. 28 Ekim 1991 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi'nde yayınlanan, "Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Kurumları Rehberlik ve Teftiş Yönergesi" nin 6. maddesinde, "Müfettiş ve müfettiş yardımcıları; resmi ve özel ilköğretim kurumlarında rehberlik ve teftiş hizmetlerini yürütmekle görevlidir"¹ şeklindeki ibare, teftişle birlikte rehberliğin önemine vurgu yapmaktadır. Teftiş ile rehberlik, çelişen kavramlar olmakla beraber, eğitim sistemimizde bu iki husus bir arada düşünülmüş ve yürütülmeye çalışılmıştır.

Bu durum, müfettişlerin rehber uzmanı mı? Yoksa birer teftiş uzmanı mı? Olduklarını tartışma noktasına getirmiştir. Bilindiği gibi rehberliğin temel amacı, karşılıklı güvendir; güven duygusunu ortadan kaldıracak her çalışma, rehberlik anlayışını da ortadan kaldırır. Eğitim-öğretimle ilgili yapılan teftiş, rehberlik amacı taşıyacaksa,-böyle olması çağımızın gereğidir-, o zaman soruşturmadan ayrı, kusur ve

* Bu makale, 15-16 Ekim 1998 tarihinde Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi tarafından düzenlenen IV. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, Edirne.

¹ "Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Kurumları Rehberlik ve Teftiş Yönergesi", *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, Mad.6, C.54, Sa.2346, 28 Ekim 1991, s.368/1.

eksik bulmaya yönelik değil, kusur ve eksik gidermeye yönelik yapılması lazım gelir. Fakat ne yazık ki, ülkemizdeki teftiş işlemi, -mevzuatta belirtilmiş olmasına rağmen-, uygulamada rehberlikten ziyade, hata bulmaya dayalı olarak çalışmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, geleneksel teftiş ve müfettiş imajı, hâlâ eğitimimizde varlığını sürdürmektedir. Genel olarak yapılan çalışmalarda öğretmenler, teftiş sisteminin eğitim ve öğretim faaliyetlerimizin geliştirilmesine yardım ettiğine inanmadıkları halde, müfettişler teftişin faydalı olduğu kanaatindedirler. Fakat öğretmen ve müfettişler mevcut teftiş sisteminin yetersiz kaldığını, değiştirilmesi, özellikle objektif kriterlerle yapılması konusunda hemfikirdirler. Zaten makalemizin konusu da budur.

Bilim ve teknolojideki hızlı gelişmeler, fert ve toplum hayatını önemli ölçüde etkilemektedir. Bu sebeple, sosyal yapı ve fonksiyonlarında önemli değişiklikler meydana gelmektedir. Eğitimde denetim, eğitim ve öğretimin önemli bir parçasıdır. Bir bakıma sisteme girenlerin değerlendirilmesidir. Değerlendirmeler, subjektivizmden çıkıp, objektif ölçülere büründüğü zaman anlam ifade eder. Amacımız, ilköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin eğitim-öğretim faaliyetlerinin denetimlerinde, objektif ölçülerin yer alıp almadığını veya bu ölçülerin ne şekilde gerçekleştiğini tespit etmeye çalışmak olacaktır. Amaca ulaşmak için, araştırmanın evreni olarak Edirne merkez ve merkeze bağlı ilköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenleri ve ilköğretim müfettişleri seçilmiştir.

Araştırma; ülkemizde, sınıf öğretmenlerinin başarılarını değerlendirmede modern ve çağdaş ilkelere hareket edilmediğini, denetimlerde subjektivizmin ağır bastığını, insanı insanla denetlemede tek taraflı görüşlerin etkili olduğunu, eğitim-öğretimin yön bulmasında bu tek taraflı görüşlerin öncelikli olduğunu, böylece, denetim olayının cumhuriyetin ilk döneminden bu yana çok büyük bir ilerleme kaydetmediğini, klasik müfettiş-öğretmen anlayışını aşmadığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla teftiş sistemi, rehberlik yapmaya değil, hata ve eksik bulmaya yönelik olarak yapılmaktadır. Denetimle ilgili Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan yönergede, rehberlik ve yardım yapmak amacıyla objektif denetim yapılması vurgulanmakla beraber², uygulamada bu hükümlerin önemli ölçüde gerçekleşmediği sonucu ortaya çıkmıştır. Bize göre bunun gerçekleşmemesinin önemli sebeplerinden birisi, öğretmenlerin mevzuat konusundaki bilgi yetersizlikleri veya eksikleridir. Öğretmenlerle yapılan mülakatta, teftiş konusundaki mevzuatla ilgili olarak önemli derecede bilgi eksikliklerine sahip oldukları anlaşılmış, denetimle ilgili kanun, yönetmelik ve yönergeleri okuyanların sınırlı sayıda olduğu ortaya konmuştur.

Araştırmayı yaparken mevcut sistemimizin; kanun, yönetmelik ve uygulama olarak nasıl çalıştığına bakılarak, sistemdeki çelişkiler ve subjektif yönler ortaya konmaya çalışılmıştır. Denetimlerin objektifleşebilmesi; rehberlik, meslekte yardım ve hizmet-içi çalışmalarla yönelmesi için, araştırmamızın sonuçları ışığında önerilerde bulunmaya çalışılacaktır.

² Aynı yönerge, mad. 15, s.368/4.

1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışma, uygulamaya yönelik olarak yapılmıştır. Bu amaçla hazırlanan anketler İlköğretim okullarında görev yapan öğretmenler ile ilköğretim müfettişlerine uygulanarak bir ön hazırlık yapılmış, bu arada konu hakkında mülakat yapılarak öğretmen ve müfettişlerin görüşleri alınmış, mülakat sırasında ortaya çıkan görüşler, konuyla ilgili bilgilerimizi genişletmiş ve bakış açımızı zenginleştirmiştir. Yapacağımız araştırmanın esasını teşkil eden bu ön çalışmadan sonra, hazırlanan anketler sınıf öğretmenleri ve ilköğretim müfettişlerine uygulanmıştır.

2. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Ülkemizde görev yapan sınıf öğretmenlerinin çalışma ve başarıları değerlendirilirken mevcut denetim sisteminin objektifliği konusundaki düşünceleri nelerdir? Denetim yapan ilköğretim müfettişlerinin görüş ve düşünceleri nelerdir?

3. ARAŞTIRMANIN ALT PROBLEMLERİ

Ülkemizde görevli ilköğretim öğretmenlerinin (sınıf öğretmenlerinin):

- 1- Başarıları değerlendirilirken denetim konusundaki düşünceleri nelerdir?
- 2- Yönetici ve kurumların denetiminde, öğretmen, yönetici ve kurumlar hakkındaki düşünceleri nelerdir?
- 3- Öğretmen başarıları değerlendirilirken, raporların yazılması konusundaki görüşleri nelerdir?
- 4- Değerlendirme yapan ilköğretim müfettişleri hakkındaki görüşleri nelerdir?
- 5- Denetim sonucunda yazılıp üst makama iletilen rapor hakkındaki görüşleri nelerdir?
- 6- Değerlendirme, denetim ve hizmet içi kurslar konusundaki görüşleri nelerdir?
- 7- Müfettişlerin, öğretmenler hakkında hazırladıkları raporlarından sorumlu tutulması konusundaki görüşleri nelerdir?

4. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Araştırmada, ülkemizde, ilköğretim öğretmenlerinin değerlendirme ve denetim sisteminin, daha çok kusur ve hata bulmaya yönelik olduğu, denetimin rehberlik anlayışından uzak kaldığı, çağımıza uygun rehberlik anlayışının ön plana çıkmasının önemi tartışılmıştır. Gelişmelere rağmen eski kaldığı anlaşılan bu sistemin günümüzdeki ihtiyaçlara cevap vermediğini; özellikle, denetim sonucu yapılan değerlendirmelerin subjektif kriterlere bağlı olarak objektif ölçülerden uzaklaştığını, bunun da öğretmenler arasında bazı rahatsızlıklara yol açtığını ortaya koymuştur. Bu durum, özellikle yeni bir model arayışını vurgulamak bakımından önemli sayılabilir.

5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

- 1- Araştırma, Edirne il merkezindeki ilköğretim kurumlarında görev yapan bir grup sınıf öğretmenleri ve teftişi gerçekleştiren bir grup ilköğretim müfettişleri,
- 2- Anket formunda denetimler hakkında belirtilen sorulara söz konusu öğretmenler ve müfettişlerin düşüncelerini öğrenmek ve bu doğrultuda sonuç ve öneriler geliştirmekle sınırlıdır.

6. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

- 1- Verilerin, hedeflenen problem ve alt problemlere yönelik olarak açıklayıcı nitelikte olduğu düşünülmüştür.
- 2- Teorik verilerin, anketlerin ve evreni oluşturan örneklemin, araştırma için yeterli olduğu varsayılmıştır.
- 3- Sınıf öğretmenlerinin denetimleri ve başarılarının değerlendirilmesi ile müfettişlerin denetim konusundaki düşünceleri, denetimin objektifleştirilmesi için yararlı bir kaynak oluşturacağı düşünülmüştür.
- 4- Çağımıza uygun, yeni ve objektif denetim anlayışlarının geliştirilmesinde, öğretmen ve müfettişlerin düşüncelerinin de önemli bir katkı sağlayacağı varsayılmıştır.
- 5- Objektif denetimin; hizmet- içi eğitim ve rehberlik ilişkisi çerçevesinde yürütülmesinin, bir ihtiyaç olduğu varsayımından hareket edilmiştir.

7. ARAŞTIRMANIN AMACI

Türk eğitim sisteminde ilköğretim öğretmenlerine yönelik yapılan denetimlerde, onların başarıları ve özlük hakları konusunda sübjektif kriterleri öne çıkardığını; bu sonucun meydana getirdiği rahatsızlık ve güven bunalımının, öğretmenin ruh sağlığını ve çalışma motivasyonunu olumsuz yönde etkilediğini ortaya çıkarmıştır. Mevcut sistemdeki olumsuzluklardan kurtulabilmek için objektifliğin önemi üzerinde durularak, mevcut sistemde objektifliğin hangi ölçülerde sağlanabildiği konusu üzerinde tartışma meydana getirilmesi hedeflenmiştir. Öğretmenlerin ders ve çalışma başarılarının denetlenmesinde kullanılan mevcut sistem hakkındaki düşünceleri ve bu düşünceler ışığında sonuç ve önerilerde bulunmak amaçlanmıştır.

8. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEM

Araştırmanın evreni Edirne il merkezindeki ilköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenleri ile Edirne ilinde görev yapan ilköğretim müfettişlerinden oluşturulan örneklem ile belirlenmiştir. Örnekleme katılan öğretmen ve müfettişler basit tesadüfî yöntemle seçilmişlerdir. Araştırma örneklemini oluşturan öğretmen, müfettiş sayıları, yaş, cinsiyet ve meslek kıdemleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışma, uygulamaya yönelik olarak yapılmıştır. Bu amaçla hazırlanan anketler İlköğretim okullarında görev yapan öğretmenler ile ilköğretim müfettişlerine uygulanarak bir ön hazırlık yapılmış, bu arada konu hakkında mülakat yapılarak öğretmen ve müfettişlerin görüşleri alınmış, mülakat sırasında ortaya çıkan görüşler, konuyla ilgili bilgilerimizi genişletmiş ve bakış açımızı zenginleştirmiştir. Yapacağımız araştırmanın esasını teşkil eden bu ön çalışmadan sonra, hazırlanan anketler sınıf öğretmenleri ve ilköğretim müfettişlerine uygulanmıştır.

2. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Ülkemizde görev yapan sınıf öğretmenlerinin çalışma ve başarıları değerlendirilirken mevcut denetim sisteminin objektifliği konusundaki düşünceleri nelerdir? Denetim yapan ilköğretim müfettişlerinin görüş ve düşünceleri nelerdir?

3. ARAŞTIRMANIN ALT PROBLEMLERİ

Ülkemizde görevli ilköğretim öğretmenlerinin (sınıf öğretmenlerinin):

- 1- Başarıları değerlendirilirken denetim konusundaki düşünceleri nelerdir?
- 2- Yönetici ve kurumların denetiminde, öğretmen, yönetici ve kurumlar hakkındaki düşünceleri nelerdir?
- 3- Öğretmen başarıları değerlendirilirken, raporların yazılması konusundaki görüşleri nelerdir?
- 4- Değerlendirme yapan ilköğretim müfettişleri hakkındaki görüşleri nelerdir?
- 5- Denetim sonucunda yazılıp üst makama iletilen rapor hakkındaki görüşleri nelerdir?
- 6- Değerlendirme, denetim ve hizmet içi kurslar konusundaki görüşleri nelerdir?
- 7- Müfettişlerin, öğretmenler hakkında hazırladıkları raporlarından sorumlu tutulması konusundaki görüşleri nelerdir?

4. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Araştırmada, ülkemizde, ilköğretim öğretmenlerinin değerlendirme ve denetim sisteminin, daha çok kusur ve hata bulmaya yönelik olduğu, denetimin rehberlik anlayışından uzak kaldığı, çağımıza uygun rehberlik anlayışının ön plana çıkmasının önemi tartışılmıştır. Gelişmelere rağmen eski kaldığı anlaşılan bu sistemin günümüzdeki ihtiyaçlara cevap vermediğini; özellikle, denetim sonucu yapılan değerlendirmelerin subjektif kriterlere bağlı olarak objektif ölçülerden uzaklaştığını, bunun da öğretmenler arasında bazı rahatsızlıklara yol açtığını ortaya koymuştur. Bu durum, özellikle yeni bir model arayışını vurgulamak bakımından önemli sayılabilir.

5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

- 1- Araştırma, Edirne il merkezindeki ilköğretim kurumlarında görev yapan bir grup sınıf öğretmenleri ve teftişi gerçekleştiren bir grup ilköğretim müfettişleri,
- 2- Anket formunda denetimler hakkında belirtilen sorulara söz konusu öğretmenler ve müfettişlerin düşüncelerini öğrenmek ve bu doğrultuda sonuç ve öneriler geliştirmekle sınırlıdır.

6. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

- 1- Verilerin, hedeflenen problem ve alt problemlere yönelik olarak açıklayıcı nitelikte olduğu düşünülmüştür.
- 2- Teorik verilerin, anketlerin ve evreni oluşturan örneklemin, araştırma için yeterli olduğu varsayılmıştır.
- 3- Sınıf öğretmenlerinin denetimleri ve başarılarının değerlendirilmesi ile müfettişlerin denetim konusundaki düşünceleri, denetimin objektifleştirilmesi için yararlı bir kaynak oluşturacağı düşünülmüştür.
- 4- Çağımıza uygun, yeni ve objektif denetim anlayışlarının geliştirilmesinde, öğretmen ve müfettişlerin düşüncelerinin de önemli bir katkı sağlayacağı varsayılmıştır.
- 5- Objektif denetimin; hizmet- içi eğitim ve rehberlik ilişkisi çerçevesinde yürütülmesinin, bir ihtiyaç olduğu varsayımından hareket edilmiştir.

7. ARAŞTIRMANIN AMACI

Türk eğitim sisteminde ilköğretim öğretmenlerine yönelik yapılan denetimlerde, onların başarıları ve özlük hakları konusunda subjektif kriterleri öne çıkardığını; bu sonucun meydana getirdiği rahatsızlık ve güven bunalımının, öğretmenin ruh sağlığını ve çalışma motivasyonunu olumsuz yönde etkilediğini ortaya çıkarmıştır. Mevcut sistemdeki olumsuzluklardan kurtulabilmek için objektifliğin önemi üzerinde durularak, mevcut sistemde objektifliğin hangi ölçülerde sağlanabildiği konusu üzerinde tartışma meydana getirilmesi hedeflenmiştir. Öğretmenlerin ders ve çalışma başarılarının denetlenmesinde kullanılan mevcut sistem hakkındaki düşünceleri ve bu düşünceler ışığında sonuç ve önerilerde bulunmak amaçlanmıştır.

8. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEM

Araştırmanın evreni Edirne il merkezindeki ilköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenleri ile Edirne ilinde görev yapan ilköğretim müfettişlerinden oluşturulan örneklem ile belirlenmiştir. Örneklem katılan öğretmen ve müfettişler basit tesadüfî yöntemle seçilmişlerdir. Araştırma örneklemini oluşturan öğretmen, müfettiş sayıları, yaş, cinsiyet ve meslek kıdemleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo: 1 Örneklemeye Katılan Öğretmen ve Müfettişler

Örnek- Leme Katılanlar	Cinsiyeti		Kıdemi				
	Erkek	Bayan	1-5 yıl	6-10 y.	11-15 y.	16-20 y.	20 ve üstü
Öğretmen	42	76	20	21	25	20	32
Müfettiş	13	2	-	2	4	5	4
Toplam	55	78	20	23	29	25	36

Tabloda görüldüğü gibi örnekleme teşkil eden öğretmenlerin çoğunluğu, mesleğinde 20 ve daha fazla yıl kıdemi olanlardan oluşturmaktadır. İkinci sırada 7-15 yıllık hizmeti bulunanlar gelmektedir. Tablo, kıdemli öğretmenlerin çok büyük çoğunluğu teşkil ettiğini göstermektedir. Cinsiyet bakımından bayan sayısının fazla olduğu görülen tabloda, en alt kıdeme sahip olanların oranının da önemli sayıda olduğu görülmektedir. Anket uygulaması esnasında tesadüfî yöntem kullanılmakla beraber, deneyimli öğretmenlerin cevap vermesine öncelik tanınmıştır. Bunun sebebi her yıl en az bir denetim geçiren öğretmenlerin bu konudaki düşüncelerini öğrenmek olmuştur.

Öğretmenlerin meslekteki kıdemleri onların ortalama yaşları hakkında da bir fikir verebilecek durumdadır. Bu sebeple örnekleme oluşturan öğretmenlerin yaşlarıyla ilgili bir tasnif yapma gereği duyulmamıştır. Sınıf öğretmenlerinin çoğunluğu ön lisans mezunlardır.

Müfettişlerin kıdemlerine bakıldığı zaman, onların da mesleklerinde belirli bir kıdeme sahip olduklarını görüyoruz. Bunlar arasında en düşük kıdemliler 6-10 yıl arasındadır. Diğerleri 10 ve daha yukarı yıllık bir kıdeme sahiptirler. Müfettişlerin tamamı lisans mezunlardır.

9. BULGULAR VE YORUM

Ankette oluşturulan sorular, “Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Müfettişleri Başkanlıkları Yönetmeliği”³ ile “Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Kurumları Rehberlik ve Teftiş Yönergesi”⁴ dikkate alınarak, denetimlerin kapsamı, denetimin objektifliği ve denetimlerin kimlere yapılması gerektiğiyle ilgili olmuştur.

Araştırmanın ilk bölümünde öğretmen ve müfettişlerin denetimin kapsamı konusundaki görüşlerine yer verilmiştir. Bu amaçla öğretmen ve müfettişlere sorulan aynı nitelikteki sorular ve deneklerin verdikleri cevaplar, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

³ “Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Müfettişleri Başkanlıkları Yönetmeliği”, *Resmi Gazete*, Sa: 23785, 13, Ağustos 1999, s.9 vd.

⁴ *Aynı Yönerge*, s. 368 vd.

Tablo:2 Denetimin Sınırı ve Denetimlerin Kapsamı Hakkında Öğretmen ve Müfettişlerin Görüşleri

Sorular	Tamamen Katılım	Katılım	Karşıyım	Tamamen Karşıyım
Kurum, yönetici ve öğretmenlerin çalışmalarını kontrol ve yardım için denetim yapılmalı	111-15 %94-100	7-0 %6-0	-	-
Yeni tekniklerin uygulamasını sağlamak için denetim yapılmalı	82-13 %69,4-86,6	36-2 %30.6-13,3	-	-
Her türlü denetimler birer raporla açıklanıp, tartışılmalı ve eksikleri tamamlamak için hizmet içi eğitim yapılmalı	72-11 %61-73.3	46-4 %38.9-26.6	-	-
Denetimler, her türlü korku ve sindirmeden uzak, hata bulmak amacıyla değil, rehberlik amacıyla yapılmalı	91-13 %77.1-86.6	27-2 %22.8-13.3	-	-
Denetim, hata ve kusur bulmak için değil, eksiklikleri tespit edip, bunların ışığında rehberlik yapmak için yapılmalıdır	88-14 %74.5-93.3	42-1 %35.5-6.6	-	-
Denetimi yapanın hazırladığı rapor açık olmalı ve tartışılması sağlanmalıdır. Raporla subjektif görüşler yer almamalıdır	107-11 %90.6-73.3	11-4 %9,3-26.6	-	-
Eğitim-öğretim ortamı gözlenmeli, geliştirilmesi için denetim yapılmalı	78-7 %66.1-46.6	32-8 %27.1-53.3	3-0 %2.5-0	5-0 %4,2-0
Denetim sırasında ortaya çıkan durumlara, gerekirse öğretmen tarafından itiraz yapılabilmesi	82-4 %69.4-26.6	25-5 %21.1-33.3	8-3 %6.7-20	3-3 %2,5-20

(Tabloda, birinci rakam ve yüzdeler öğretmenlerin, ikinci rakam ve yüzdeler oranları müfettişlerin görüşlerini belirtmektedir).

Tablo 2 incelendiğinde, öğretmenlerin denetim hakkındaki görüşleri anlaşılabilir olmaktadır. Tablodaki birinci soruyu oluşturan, denetimin kontrol ve yardım amacıyla yapılması sorusuna deneklerin %94'ünün tamamen katıldığını belirten görüşlerin ağırlıkta olduğunu görüyoruz. %6'lık bir kesim ise, bu soruya katıldıklarını ifade etmişlerdir. Demek oluyor ki, denetimin yapılması gereğine bütün öğretmenler inanmakta, fakat bunun kontrol ve yardım amacıyla yapılması gerektiğine hükmetmektedirler. Müfettişlere yöneltilen aynı soruya alınan cevaplar da benzer olmuştur. Müfettişlerin %100'ü, denetimlerin kontrol ve yardım amacıyla yapılması gerektiğini belirtmişlerdir.(Tablodaki ikinci rakamlar ve oranlar, müfettişlerin aynı nitelikteki sorulara verdikleri cevapları ifade etmektedir.)

Tabloda, diğer sorulara verilen cevaplarda da ortak noktaların bulunduğunu görüyoruz. Gerek öğretmenler ve gerekse müfettişler, soruların tamamına katıldıklarını %100'e varan büyük bir çoğunlukla ifade etmişlerdir. Bu sorulara öğretmen ve müfettişlerin karşı olma durumları olmamıştır. Bu durum, düşüncelerin aynı kategoride yoğunlaştığını göstermektedir. Eğitim ve öğretimi daha iyiye ve mükemmeye doğru götürülebileceği için rehberlik yapılması, hizmet içi eğitimi öngörmesi, raporların sicil bozmak veya kusur aramak yerine, daha mükemmel bir eğitim-öğretim için tanzim edilmesi, eksikliklerin farkına varılması açısından önemlidir.

Bilindiği gibi, her alandaki duruma benzer olarak, eğitim-öğretimin mükemmel olması için tek bir yol değil, yollar olabilir. Bu, daha çok deneme yanılma ile bulunmakta, eksiklikler tamamlanarak mükemmel olana doğru gidilmektedir. Bu açıdan denetim ve kontrol, rehberlik, hizmet-içi eğitim ve bunun getireceği bir sonuç olarak, önemli olmaktadır. Denetim sonucu oluşturulan raporun açık ve tartışmaya yönelik hazırlanması da, denetimin nasıl yapılmasına bir örnek teşkil edecek niteliktedir. Artık çağın gerisinde kalmış, gizli, ayıplı anlayışlar ortadan kaldırılmalıdır. Gizlilik, çok önemli devlet sırlarında olabilir.

Düzenlenen raporlar, dört nüsha olarak hazırlanmaktadır. Yönergenin 29. maddesi⁵ gereği denetim sonucu hazırlanan kurum teftiş raporları, yönetici ve öğretmen teftiş formları ile birlikte kurul başkanlığına teslim edilir. Kurul başkanlığınca incelenen raporların bir nüshası grup başkanına, bir nüshası İl Milli Eğitim Müdürlüğüne, bir nüshası da ilgili kuruma gönderilir. Dördüncü nüsha saklanır. Süre bitiminde yönetici ve öğretmen teftiş formları ilgilinin özlük dosyalarına konulmak üzere sicile gönderilir. Yönetici ve öğretmen teftiş formları ilgili kurumlara gönderilmez. Denetim sonucu hazırlanan bu raporun tek taraflı bir görüşe dayandırılarak hazırlanması ve tek taraflı görüşlerle çeşitli işlemlere tabi tutulması, öğretmenler tarafından iyi karşılanmıyor. Yapılan bir raporun gizli tutulması veya tartışmaya açılmadan tek taraflı hazırlanması, zamanımızda büyük rahatsızlıklara yol açıyor. Kimden neyi gizliyoruz? Kim kimi, niçin ve neye göre denetliyor ve bu denetimin sonunda sübjektif düşünceye göre yargılıyor? Gizli anlayışlar, yargılamaya açık kapı bırakmaktadır. O sebeple denetim, hata düzeltmek, geliştirmek ve rehberlik amacıyla yapılıyorsa, eksikler tespit edilir ve onların giderilmesi yönüyle çaba sarf edilebilir. Şimdiye kadar hazırlanan pek çok raporların eğitimdeki aksaklıkları gidermek için yapılması yerine, hata öğretmende aranmış ve genel olarak ona sıkıntı çektirilmiştir. Bu anlayışın terk edilmesi zamanı gelmiştir. Devletin yetkileri kişisel düşünceler için kullanılmamalıdır.

Denetimin Objektifliği

Ülkemizde ilköğretim öğretmenlerine yapılan denetimin objektifliği konusu, en çok tartışılan noktalardan birisidir. Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Kurumları Rehberlik ve Teftiş Yönergesi'nin Rehberlik ve Teftiş başlığının, Rehberlik ve Teftişin Amaçları bölümü 15. maddesinin kapsamı, rehberlik ve teftişin amaçlarında bazı noktaların göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmiştir. Bu noktalardan biri de, denetimin objektif olarak yapılmasıdır.

Konuyla ilgili 15. maddenin c bendi, denetimin objektifliğini vurgulamıştır. Bu madde "Bu kurumlarda (ilköğretim okullarında) görevli yönetici, öğretmen ve diğer personelin çalışmalarını objektif olarak tespit etmek ve değerlendirmek"⁶ olarak ifade edilmiştir. Söz konusu maddenin diğer ayrıntıları rehberlik, yardım ve hizmet içi eğitimle ilgilidir. Ancak bunun pratikte ne dereceye kadar gerçekleştirildiği tartışma

⁵ Aynı Yönerge, mad. 29, s.368/10.

⁶ Aynı Yönerge, mad.15, s.368/4.

konusudur. Konumuzu teşkil eden bu husus, örnekleme oluşturan deneklere sorulan sorularla tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tablo: 3- Denetimin Objektifliği Konusunda Öğretmen ve Müfettişlerin Görüşleri

Sorular	Tamamen Katılım	Katılım	Karşıyım	Tamamen Karşıyım
Müfettişler yönetici, öğretmen ve diğer personelin çalışmalarını objektif olarak denetler ve değerlendirir	8-5 %6.7-33.3	9-7 %7.6-46.6	73-3 %61.8-20	18-0 %15.2-0
Kurumlarda görevli yönetici, öğretmen ve diğer personelin işbaşında yetiştirilmeleri için mesleki yardım ve rehberlik yaparlar	7-8 %5.9-53.3	11-3 %9-20	69-2 %58-13	22-2 %18.6-13
Kurumda karşılaşılan problemleri ortaya koymak için denetim yaparlar	24-9 %20.3-60	13-3 %11-20	54-2 %45.7-13	27-1 %22.8-6.6
İlköğretim kurumlarında görevli yönetici, öğretmen ve diğer personelin işbirliği ve koordineli çalışmalarına yardımcı olurlar	12-8 %10-53	15-4 %12.7-26.6	57-3 %48.3-20	34-0 %28.8-0
Kurumlardaki her türlü personelin yetişmesi için hizmet içi eğitime yer vermesine önem verirler	7-5 %5.9-33	12-5 %10-33	67-3 %56.7-20	32-2 %27-13.3
İlköğretim personelinin Türk Milli Eğitim sisteminin temel ilkelerine uygun olarak amaçlarının gerçekleştirilmesindeki çalışmaları yönlendirirler	13-6 %11-40	17-7 %14-46	51-2 %43-13	37-0 %31.3-0

(Tabloda, birinci rakam ve yüzdeler öğretmenlerin, ikinci rakam ve yüzdeler oranları müfettişlerin görüşlerini belirtmektedir).

Sorular, müfettiş ve öğretmenlere yöneltilmiş, fakat her iki gruptan farklı cevaplar alınmıştır. Müfettişlerin çoğunluğu sorulara katıldıklarını, yani, denetimin rehberlik, yardım ve hizmet içi kurslar amacıyla yapıldığını belirtirlerken, öğretmenler bu konulara çoğunlukla katılmadıklarını ifade etmişlerdir. Bizim gözlemimiz de öğretmenlerin düşüncesi doğrultusundadır. Her ne kadar yönergede objektiflik, rehberlik ve hizmet içi amacıyla denetim yapılması öngörülmüş ise de deneticilerin, uygulamada korku, sindirme, hata ve kusur bulma amacına yöneldiklerini görüyoruz. Yani, eskiden beri bilinen klasik müfettiş olgusu, hâlâ sürdürülmektedir. Öğretmenlerin sorulara verdikleri cevaplardan anlaşılan da odur. Birinci soruya verilen cevapların oranları dikkatle incelenirse, müfettişlerin yaklaşık %20'sinin de öğretmenler doğrultusunda görüş belirttikleri görülecektir. Bu son derece önemlidir. Demek oluyor ki denetimi gerçekleştirenler bile bu sistemin objektif olmadığını itiraf etmektedirler. Sorular tek tek incelenirse sistemdeki aksaklıklar kendiliğinden görülecektir. Araştırmanın ortaya koyduğu sonuçlara göre, Türk eğitim sisteminde, mevzuatta belirtilen rehberlik, hata giderme, yardım, koordineli çalışmaya yönelme gibi anlayışların uygulamada bütünüyle yerleşmediği anlaşılmaktadır.

Diğer bir tabloda ele aldığımız sorular vasıtasıyla elde ettiğimiz sonuçlar, hem denetimin objektifliği, hem de denetimin nasıl yapılması gerektiği konusunda bazı ip uçlarını verebilecek niteliktedir.

Tablo: 4- Denetimin Objektifliği Konusunda Öğretmen ve Müfettişlerin Görüşleri

Sorular	Tamamen Katılım	Katılım	Karşıyım	Tamamen Karşıyım
Yapılan denetimleri objektif buluyorum	5-6 %4.2-40	3-5 %2.5-33	37-4 %31.3-26.6	73-0 %61.8-0
Müfettişler, rehberlik ve hizmet içi kurslar için denetim yapıyorlar	12-6 %10-40	3-6 %2.5-40	33-3 %27.9-20	70-0 %59.3-0
Denetimler, eğitim-öğretimin daha düzenli ve verimli olmasına katkı sağlamaktadır	6-4 %5-26	9-7 %7.6-46.6	71-4 %60-26.6	42-0 %35.5-0
Denetimlerde müfettişlerin görüş ve düşünceleri hazırladıkları rapora yansımaz. Raporlar tarafsız hazırlanır	8-8 %6.7-53	7-7 %5.9-46.6	84-0 %71.1-0	19-0 %16.1-0
Öğretmenlerin daha çok başarılı olabilmeleri için yılda en az iki defa denetim yapılmalıdır	81-15 %67.7-100	24-0 %20.3-0	9-0 %7.6-0	4-0 %3.3-0
Denetimlerde, öğrenci başarıları da dikkate alınmalıdır. Başarı, mevcut şekilde değil, merkezi değerlendirme ile yapılmalıdır	72-15 %61-100	31-0 %26.2	11-0 %9.3-0	4-0 %3.3-0
Denetimle ilgili oluşturulan her çeşit rapor gizli tutulmalıdır	7-1 %5.9-6.6	12-3 %10.1-20	69-6 %58.4-40	17-5 %14.4-33

(Tabloda, birinci rakam ve yüzdeler öğretmenlerin, ikinci rakam ve yüzdeler oranları müfettişlerin görüşlerini belirtmektedir).

Tabloda görüldüğü gibi öğretmenlerin %93 civarındaki bir oranı denetimlerin objektif olmadığını belirtmektedirler. Müfettişlere sorulan aynı nitelikteki sorulara, müfettişlerin yaklaşık %73.3 civarındaki kısmı denetimleri objektif bulduklarını ifade ederken, %26.6 civarındaki oran ise, denetimlerin objektif olmadığını itiraf etmişlerdir. Bu, önemli bir tespittir. Bu rakama yakın oranlar bir önceki tabloda da belirtildiğine göre, denetimlerin objektifliği konusu son derece tartışmalıdır. Uygulamada öğretmenleri en fazla rahatsız eden nokta da budur. Denetimlerin kişisel düşünceler doğrultusunda yapılmasının, hukuk devleti olan ülkemizdeki sakıncalarını belirtmeye gerek duymayacak kadar açık olduğunu düşünüyorum. Uygulamanın içerisindeki önemli bir kısmının dahi denetimi objektif bulmadıklarını samimi bir şekilde itiraf etmeleri, bu noktada yapılması gereken çalışmaların önemine işaret etmektedir.

İkinci soru, denetimin nasıl yapıldığı konusunda bir ip ucu niteliğindedir. Öğretmenler, rehberlik ve hizmet içi eğitim için denetim yapılmadığını açık bir şekilde belirtmişlerdir. Denetimin bu amaçla yapılmasının daha faydalı olacağına inanıyoruz. Öğretmenler, denetimin eğitim ve öğretime katkı sağlamadığını, müfettişler ise çoğunlukla sağladığını belirtmekle beraber, yaklaşık %26'lık bir oran öğretmenlerle aynı görüşü paylaşmışlardır. Hazırlanan raporların tarafsızlığı konusunda da öğretmen ve müfettişler arasında önemli görüş ayrılıklarının var olduğunu göstermektedir.

Müfettişler tarafsız ve objektif rapor hazırladıklarını, öğretmenler ise hazırlanan raporların tarafsız olmadığını, müfettişlerin kişisel görüşlerini yansıttıkları kanaatindedirler. Bizim gözlemlerimiz de raporların tarafsız olmadığı noktasındadır.

“Yılda en az iki defa denetim yapılmalı” maddesine önemli ölçüde katılım olmuştur. Hem müfettişler ve hem de öğretmenler denetimin en az iki kere yapılması gerektiğini vurgulamışlardır. Denetimlerde öğrenci başarılarının dikkate alınması, yönergenin hükümleri arasındadır. 31. madde de “Öğrenci başarılarının tespiti derslerin özelliklerine göre; yazılı, sözlü ve uygulamalı imtihanlarla ödev ve projelere dayandırılır”⁷ görüşüne yer verilmiştir. Öğretmen ve müfettişler bu noktada aynı doğrultuda görüş belirtmişlerdir. Fakat başarıyı tespit edecek kriterlerin neler olduğu belirtilmemiştir. Burada da müfettişlere tek taraflı bir yetkinin verildiğini görüyoruz. Yazılı, sözlü vb. soruları hazırlamak müfettişlerin yetkisine, hatta birazda insafına bırakılmıştır. Oysa hukuk devletinde kimin ne yapacağı, nasıl çalışacağı, hangi yetkilere sahip olacağı, ve bu yetkisini neye göre ve ne şekilde kullanabileceğinin belirtilmesi lazımdır. Hiç kimse devletin kendisine tanımadığı bir yetkiyi kullanmamalıdır. Düzenlenen mevzuatlarda herkesin yetki ve sorumlulukları, hiçbir yoruma meydan verilmeyecek biçimde tanımlanmalı ve belirtilmelidir. İnsanlar dilediği gibi yorum yapmamalıdır.

Bu bölümün en son maddesi, raporların gizliliği ile ilgilidir. Müfettiş ve öğretmen görüşleri burada da aynı doğrultudadır. Aslında gizlilik, eğitim ve öğretim denetiminde olmamalıdır. Zaten mevzuatta da bir gizlilik söz konusu değildir. Tek taraflı ve tartışmasız hazırlanan bu raporlar, önemli ölçüde eleştirilmektedir. Hazırlanan raporlar, hata bulmak yerine, kurumun daha iyiye ve öğretmenin daha verimli çalışmasına yönelik olacaksa, tartışılmasında bir sakınca görülmemelidir. Zira tek taraflı çalışmalar, her zaman sübjektif sonuçların meydana gelmesine zemin hazırlamaya müsait olur.

Denetimlerin kimlere yapılması gerektiği konusunda sorulan sorularda öğretmenler, bütün milli eğitim müdürleri, müdür yardımcıları ve müfettişlerin de denetlenmesini istemişlerdir. Müfettişler de, aynı doğrultuda cevap vermişlerdir. Yani, kendi çalışmalarının denetlenmesini istemişlerdir. Bu durum müfettişler için bir güven belirtisi ise, öğretmenler içinde bir güvensizlik olgusunu ifade eder. Öğretmenler amir ve müfettişlerin çalışmalarını denetim altına almakla icraatlarında sorumlu davranmalarını da belirtmiş oluyorlar. Gerçekten de bize göre bütün çalışmaların sorumluluk anlayışı içerisinde yapılması lazımdır.

⁷ Aynı Yönerge, mad. 31, s.368/10.

Tablo: 5 Öğretmen ve Müfettişlere Göre Denetim Yapılması Gereken Kişiler

Sorular	Tamamen Katılım	Katılım	Karşıyım	Tamamen Karşıyım
Bütün okul, müdür ve yardımcıları denetlenmelidir	85-10 %72-66.6	33-5 %27.9-33.3	-	-
Bütün milli eğitim müdürleri ve yardımcıları denetlenmelidir	89-12 %75.4-80	29-3 %24.5-20	-	-
Müfettişler denetlenmelidir	95-7 %80.5-46.6	23-8 %19.4-53.3	-	-

(Tabloda, birinci rakam ve yüzdeler öğretmenlerin, ikinci rakam ve yüzdeler oranları müfettişlerin görüşlerini belirtmektedir).

Sonuç ve Öneriler

Ülkemizde öğretmenlik mesleği önemli ölçüde aşınmaya uğramıştır. Öğretmenlerimiz, genel olarak zor şartlar altında görevlerini yerine getirmektedirler. Kalabalık sınıflar, bozuk fiziki mekanlar, eksik kaynaklar ve yetersizlikler içerisinde çalışmaya zorlanmışlardır. Buna ilave olarak ekonomik ve sosyal eziklik içerisinde bulunmaktadırlar. Diğer profesyonel meslekler gibi, bütün öğretmenlerin tabii üyesi olabilecekleri bir birliği veya bir mesleki odası olmamıştır. Önceki yıllar ve son yıllarda kurulan sendikalar ise, mesleğin saygınlık ve özlük haklarıyla ilgili köklü bir mücadele vermekten uzak kalmıştır. Kaldı ki, her profesyonel meslekte olduğu gibi bütün öğretmenlerin tabii üyesi olabileceği, bir “Öğretmenler Birliği” veya “Eğitim ve Öğretmenler Konseyi” gibi kuruluşun oluşturulmasına ihtiyaç vardır. Tıpkı Barolar Birliği veya Tabipler Birliği gibi eğitim ve öğretmenlikle ilgili alınabilecek her türlü kararda bu kuruluşun katkısı sağlanmalı ve kuruluşun görüşlerine yer verilmelidir. Böyle bir kuruluş üyelerinin görüşlerini yansıtacağından, öğretmenlerin eğitim ve öğretimle alınabilecek her türlü kararda etkisi ve yetkisi bulunabilecektir. Bu kuruluş, öğretmenin her türlü özlük hakları ve sosyal statüleriyle ilgili olarak faaliyet yapmalıdır. Yaklaşık beş yüz bin üyesi bulunan bir mesleğin, eğitim üzerindeki etkisini sağlayabilmenin yolu, bize göre böyle bir örgütlenmeyle mümkün olabilecektir. Bütün olumsuzluklara rağmen, başarılı şekilde çalışmaya gayret eden öğretmenlerimiz, denetim ve değerlendirmelerde subjektif denetimler yüzünden önemli rahatsızlıklar içerisindeyler. Bu rahatsızlıklar, onların ruh sağlığını bozarak, onları tedirgin etmektedir. Denetim sonucu öğretmenin bilgi eksikliği, rehberlik ihtiyacı fazlaca dikkate alınmaksızın, klasik müfettiş anlayışıyla hatalar belirtilir ve bunların giderilmesi için uyarılarda bulunulur. Bazen de gereksiz cezalar verilir. Bu anlayış, teftiş sistemini, yardım, hata giderme, rehberlik ve hizmet içi eğitim amacından uzaklaştırarak, korku, tehdit ve endişe anlayışına bırakmaktadır.

Aslında müfettişlerin ana görevleri, öğretmenlere profesyonel yardım, yönetim görevini geliştiren, personeli olumlu olarak değerlendiren, problemleri çözen ve yenilikleri uygulamaya çalışan konumda olması lazımdır. Fakat, çalışmamızın ortaya koyduğu sonuçlardan anlaşıldığı kadarıyla, bunların hiçbirisi gerçekleşmiyor. Üstelik, öğretmen müfettişten çekindiği için, esas problemlerini ona anlatamıyor.

Öğretmenler ise, müfettişleri alanlarında yetersiz gördükleri için, kendilerine rehberlik yapacak kapasitede olmadıklarını ifade etmektedirler.

Denetimin sadece öğretmenle sınırlı kalmaması gerektiğine de işaret eden öğretmenler, okul müdürü ile birlikte her türlü yönetim kademesine ve müfettişlerin kendilerine de yapılması gerektiğine hükmetmişlerdir. Ayrıca, denetimlerin terfi ve özlük haklarında bir sıkıntıya yol açmaması gerektiğine işaret edilmiştir. Denetim esnasında öğrenci başarılarının dikkate alınması gerektiği de vurgulanmıştır. Gerçekten de, öğrenci başarıları burada önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, başarının değerlendirilmesi, mevcut sistemden ziyade, objektif ölçülerle bir merkez tarafından ölçme ve değerlendirme kurallarına uygun olarak yapılması gerekmektedir.

Denetimlerin, objektif ölçülerle açık ve şeffaf bir şekilde, rehberlik ve yardım amaçlarına yönelmesi, çağımızın bir gereğidir. Bu bakımdan mevcut sistemin, hem mevzuat hem de uygulamadaki aksaklıklar yönünden gözden geçirilmesi gerektiğine inanıyoruz. Müfettişlerin, denetimlerindeki öğretmenleri daha başarılı ve verimli kılmak için, onlara profesyonel yardım ve rehberlik yapmaları kaçınılmaz gibidir. Çağımızda buna şiddetle ihtiyaç duyulduğunu itiraf etmeliyiz. Öğretmenleri yargılayan bir denetim anlayışından uzaklaşıp; rehberlik, eksik gidermek, yeni metot ve teknikleri kazandırmak şekline yönelmelidir.

FOOT-IN-THE-DOOR THROUGH STYLISTICS

Elif Leyla TOPRAK*

(Özet)

Stilistik ve İngilizce dil öğretimi yakından ilişkili ayrı düşünülemez iki alandır. Son çalışmalar, önceleri birbiri ile ilgili olmayan, tamamıyla ayrı alanlar olarak düşünülen bu iki disiplini birleştirmeye yönelmişlerdir. Bu makalede öncelikle temeli dilbilime dayanan stilistik'in çıkış noktası ile ilgili bir alan araştırmasını inceleyeceğiz. Daha sonra dil öğretiminde stilistik'in dil öğretimindeki yerini konu edinen pedagojik çalışmalara yer verilmektedir. Son olarak da Yeats'in "Leda ve Kuğu" adlı şiirinin dilbilim esasları çerçevesinde analizi yapılarak, bu analize dayalı olarak edebi yorumuna yer verilmektedir.

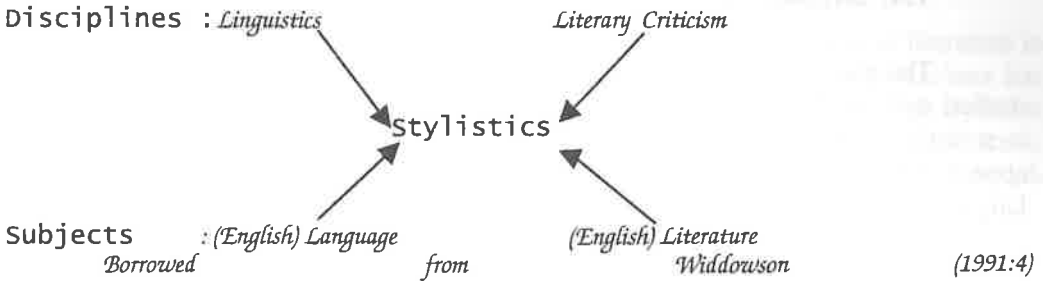
1.1. Introduction

The canonical mistake in Foreign Language Teaching, particularly in English Language Teaching (henceforth,ELT) , has been to put an unnecessary emphasis on the surface structure, in other words, on the given words in any text. This emphasis causes the ignorance of underlying structure or in Chomskian terminology,that is deep structure.

In the present paper, the ways which can combine teaching of surface structure which may lead the learner to the deep structure of the text will be introduced through stylistic means. The starting point will be a short review of origin of stylistics as an interdisciplinary domain.

1.2. Cross-Roads is Stylistics

Widdowson (1991:4) demonstrates the following diagram suggesting that cross section of several disciplines is Stylistics.

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gaziantep.

Widdowson (1991:4) claims that "...stylistics can provide for progression of a pupil from either language or literature towards either literary criticism or linguistics". Following a detailed discussion of how can stylistics enable to bring both disciplines into an interaction, namely linguistics and literary criticism, consequently Widdowson mentions the aims of stylistics as "to link the two approaches by extending the linguist's literary intuitions and the critic's observations and making their relationship explicit" (Ibid:5-6).

In this paper, the main emphasis will be on how stylistics began to flourish in the domain of linguistics. Due to space limitations, our discussion will be limited on linguistic bases of stylistics. Though, literary criticism has not been avoided, on the contrary it has been supported through this study with the explanations of further divisions of stylistics such as literary stylistics, linguistic stylistics and pedagogical stylistics.

1.3 Origin of Stylistics

Traditionally, origin of stylistics as an interdisciplinary approach goes back to rhetoric "art of speech" originally a discipline concerned with the skills of public speaking as a means of persuasion. Rhetoric definitely influenced many thoughts in C20th. Particularly, subdivisions of rhetoric, that is dispositio and elocutio (elocution) provided the STYLE of their expression: the choice of appropriate rhythms, rhetorical FIGURES, and so on (upper cases are original) (Wales, 1989:139-140).

Recent studies of stylistics in C20th replace and expand earlier studies of elocutio in Rhetoric. Some scholars, e.g. Carter [1989:13 in Short (ed.)] even calls stylistics as "modern rhetoric".

The following section deals with the earliest appearance of stylistics in the domain of linguistics.

1.4. Linguistics and Stylistics Interconnection

The pioneer work of stylistics in C20th was put forward by Bally (1909) who studied style in all language pronouncements (Wellek in Chatman, 1971:65). Studies in stylistics gave a break for almost two decades till the works of Spitzer (1928, 1948) appeared in Europe. Spitzer dealt with "comparative stylistics" in which two languages, German and Spanish, were compared.

All the above mentioned earlier works of stylistics were considered "as study of general stylistics, is, it seems to me a part of linguistics" (Wellek in Chatman, 1971:66). The delay of stylistic studies in either countries, Britain and the USA, could be thought as a side affect of the 2nd World War. Thus stylistic studies, specially in descriptive linguistics, grammar in particular in Britain and the USA are considered as a post-war movement in 1960s.

1.5 Recent Trends in Stylistics

Carter and Long (1991:121) describe stylistics as “an approach to the study of texts which involves analysis of language use in literary texts”. Their definition leads us to approve the description of style as “variation in language use, whether literary or non-literary” (Wales,1989:435). Short finds stylistics as a useful tool which enables students to understand the passages that they read and to explain their ideas about the text explicitly to the others [in Short (ed.), 1989:1].

Carter [in Short (ed.) 1989:161] claims that there is a division in the subject, stylistics, as literary and linguistic stylistics. Furthermore, Linguistic stylistics “seeks the creation of linguistic models for the analysis of texts-including these conventionally thought, literary and non-literary”. Carter also adds that these division as literary or linguistic stylistics are very efficient ways of teaching as foreign language (see section 1.7 for an analysis). Thus stylistics can serve for pedagogical purposes. The interpretation is while literary stylistics can serve as a means of analysis to the students of literature, the practice of linguistic stylistics tends to require a more considerable attention with the methodologies.

1.6 Pedagogical Stylistics and ELT

Benefits of teaching stylistics, be it literary or linguistic, is an undisputable point whether in the teaching of English as a foreign or as a second language. As Widdowson points out “Literature of its nature can provide a resource for developing in learners an important ability to use a knowledge of language for the interpretation of discourse then it ought to be one element of the language course” (1983:34).

Widdowson’s proposal to combine language teaching and literature by means of analysing the language of texts and place this combination in the teaching of English has been supported and put in action widely in the realm of ELT. Moreover, it has found its grounds not only in ELT but in Literature teaching.

As Gower mentions English teachers also admits the usefulness of literature in ELT as follows “the recent revival of interest in literature among EFL teachers has only served to give them encouragement” (1986:125). Gower concludes that stylistics can be considered as a valuable path to make EFL students appreciate literature. Besides, linguistic analysis is an efficient way of making “intuitions, conscious which will then help them talk about literature more articulately” (Ibid:126).

In summary, stylistic analysis can enable students of English and students of English Literature to become sensitive to the language use, literary styles while enhancing their confidence in reading and reaching a valuable interpretation of the text.

In the following section, a literary text, namely Yeats' poem entitled "Leda and the Swan" will be analysed linguistically with a special emphasis on the usage of "the definite article". Through the linguistic analysis of the poem, a literary interpretation will be revealed.

1.7 Teaching English Through Stylistics: Linguistic and Literary Stylistics

Use of "the definite article" can be illustrated as follows:

- 1) The movie is worth watching.
- 2) The sky is bright today.
- 3) The traffic has been blocked because of a traffic accident on the mainroad. the accident caused two life-losses.

Basically there are 3 different kinds of usages concerning "the definite article". As can be observed through example (1), when a noun is determined with "the definite article" (e.g. The movie) which has not previously mentioned in the text, the sender of the message presumes that the receiver of the message already knows the mentioned movie. Thus it is an **outwards** reference and called **exophoric**. The second example where "the" is used preceding a noun "which are considered as one" (Thomson and Martinet, 1970:3 and 1990:19) illustrates **homophoric** usage of "the definite article". As to the third example, "the" "points backwards to information which has already preceded" it is known as to be **anaphoric** usage [Carter, 1988:74 in Carter(ed.)].

Following this brief review of "the definite article" comes an analysis of the poem called "LEDA AND THE SWAN" by Yeats (see appendix for the whole poem).

The analysis will include the first stanza of the poem. It follows as:

LEDA AND THE SWAN

A sudden blow: the great wings beating still
Above the staggering girl, the thighs caressed
By the dark webs, her nape caught in his bill,
He holds her helpless breast upon his breast.

The striking point is that the title of the poem includes a definite article which constitutes an example of **exophoric** usage of "the definite article". Although "swan" has not mentioned in the poem previously, the poet refers it with definite article "the". Besides "swan" cannot be considered as unique or singular. Thus it cannot be

included in the category of **homographic** usage of “the definite article” neither to anaphoric since it has not appeared in the poem before.

Similar cases can be observed with the other usages of “the definite article” as follows:

(line 1) **the** great wings

(line 2) **the** staggering girl , **the** thighs

(line 3) **the** dark webs

None of the nouns e.g. wings, girl, thighs and webs (omitting the pre-modifiers e.g. great, staggering dark etc.) have not mentioned in the poem previously. Their first appearances in the poem were accompanied by **exophoric** usage of “the definite article”.

What Yeats does is to give a known message to the readers with this usage of “the definite article”. The message is: this swan is not an ordinary swan.¹ All readers know that in Greek mythology this particular swan is Zeus (or Jupiter) who (or which) visited Leda (the wife of Tyndarus) while she was bathing. This unification results with the births of Helen and Clytemnestra.² Besides this Yeats also evaluates the visit of Zeus as the starting point of Greek civilisation. That’s why he points out the start of an era with the **exophoric** usage of “the definite article” (Abrams, 1986 :1952).

1.8 Conclusion

The core of the present paper has been to illustrate how can stylistics serve to bring several disciplines (see section 1.2) to a consensus. Stylistics can also help EFL to achieve two goals simultaneously. Firstly, it can help EFL to utilise linguistics means to interpret any text, be it written or spoken, stylistically. Secondly, EFL can use surface structure of the text as a starting point to reach the underlying structure of the text.

¹ **Leda**: In Greek mythology, Leda is the wife of Tyndarus. JUPITER came to her in the guise of a swan when she was bathing, and in due time she brought forth two eggs, from one of which came CASTOR and CLYTEMNESTRA, and from the other POLLUX and HELEN. The two former are usually held to be the children of Tyndarus (Evans, I.H., **The Wordsworth Dictionary of Phrase and Fable**: Based on the Original Book of Ebenezer Cobham Brewer revisited by Ivor H.Evans 4th (Ed.). Wordsworth Editions Ltd.London, 1993, p:632.)

² “ Yeats saw Zeus’ visit to Leda as an “annunciation” marking the beginning of Greek civilization: “ I imagine the annunciation that founded Greece as made to Leda, remembering that they showed in a Spartan temple, strung up to the roof as a holy relic, an unhatched egg of hers, and that from one of her eggs came love and from the other war” (A vision) ,(**The Norton Anthology of English Literature 5th** (Ed.) M.H.Abrams ed. W.W.Norton and Company, London and New York, 1986,p:1932-1976).

REFERENCES

- Carter, R., (1988) Style and Interpretation in Hemingway's "Cat in the Rain". In R. Carter (ed.) *Language and Literature* 3rd impr. Unwin Hyman Ltd. London and Boston, pp.65-80.
- Carter, R., (1989), What Is Stylistics and Why Can We Teach It in Different Ways ? In M.Short (ed.) *Reading, Analysing and Teaching Literature*. 2nd Ed., Longman, London and New York, pp.161-178.
- Carter, R. and Long, M., (1991), *Teaching Literature*. Longman, USA.
- Evans, I.H. (1993), *The Wordsworth Dictionary of Phrase and Fable* :Based on the Original Book of Ebenezer Cobham Brewer revisited by Ivor H. Evans 4th (ed.). Wordsworth Editions Ltd. London.
- Gower, R.,(1986) Can Stylistic Analysis help the EFL Learner to Read Literature ? . *ELT Journal*, Vol.40/2 April, pp.125-130.
- Rossner, J.,(1983), Talking Shop: H.G.Widdowson on Literature and ELT. *ELT Journal*. Vol.37/1 Jan., pp.30-35.
- Short, M., (1989), Introduction. In *Reading Analysing and Teaching Literature* (ed.) 2nd impr., Longman, London and New York, pp.1-9.
- The Norton Anthology of English Literature 5th (ed.)* (1986), M.H.Abrams ed. W.W.Norton and Company, London and New York, pp. 1932-1976.
- Thomson, A.J. and Martinet, A.V., (1979), *A Practical English Grammar* 2nd ed. and 11th impr. OUP.
- Thomson, A.J. and Martinet A.V., (1990), *A Practical English Grammar: The Oxford Library of English Usage* 4th ed. BCA, London and New York.
- Wales, K., (1989), *A Dictionary of Stylistics*. Longman, London and New York.
- Wellek, R.,(1971), Stylistics, Poetics and Criticism. In S. Chatman (ed.) *Literary Style: A Symposium*. OUP, Pp. 65-76.
- Widdowson, H.G., (1991), *Stylistics and the Teaching of Literature* 10th impr. Longman, Hong Kong.

APPENDIX

LEDA AND THE SWAN: appeared in *The Norton Anthology of English Literature* 5th ed. vol.2 (1986:1952)

TÜRKİYE'DE VAKIF MAHALLÎ ARŞİVLERİNİN KURULMASI

Yusuf KÜÇÜKDAĞ*

(Abstract)

With the documents in archives, we criticize our past and shape our future. They are, therefore, considered as the brain of the nations.

At the beginning of the XVI. century the first legal documents related to vakıfs were recorded in the Şer'ıye Sicili's, the oldest province archives. After Tanzimat new reformations were made in every field of life. In the framework of this reformation archives were established in Evkaf directorates in provinces. In the first half of the XX. century keeping documents in archives was given up, documents were carried to central archives and local archives were neglected. As a result today researchers could not reach and study province documents related to the Republic Period.

Modern Archives in regional directorates, as the one in Vakıf General Directorate, should be established as soon as possible. The destruction of documents should be prevented because archives established in provinces is considered to affect development of local cultural environment.

Arşiv, bir milletin beynidir. Toplumlar, burada saklanan belgelerle geçmişini düşünür, geleceğe yön verirler. Osmanlı Devleti'nde, arşivin değer ve önemi kavrandığından belgelerin saklanması son derece dikkat edilmiş; bu anlayış sonucu merkez arşivlerinde muhafaza edilen binlerce belge günümüze kadar gelmiştir. Merkezdekiler gibi taşra arşivlerine de önem verilmiş, sancak ve kaza merkezlerinde evrakın konulması için XVI. yüzyıldan itibaren arşivler oluşturulmuştur¹.

Çağdaş temeller üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde, merkez arşivlerine işlerlik kazandırılmasına karşın taşra arşivlerinin kurulması ile arşiv malzemesinin saklanması aynı hassasiyet gösterilmemiş, bu yüzden meydana gelen boşluk sonucu belgelerin arşivlenmesi ile muhafazasında bir takım sıkıntılar yaşanmıştır. Yanlış yolda olduğunun farkına varılınca yasal düzenlemelere gidilmiş, fakat o zamana kadar taşra kurumlarının arşivlik malzemesi, çok azı dışında, değişik şekillerde bilinçsizce imhâ edilmiştir². Denetimsizlik sonucu il ve ilçelerin depolarında bulunan Osmanlı, Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerine ait çok önemli belgeler

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Tarih Böl. Öğretim Üyesi, Gaziantep.

¹ Osmanlı dönemi taşra arşivleri için bkz. Yusuf KÜÇÜKDAĞ, "Mahallî Arşivlerin Kurulması", *1. Millî Arşiv Şurası (Tebliğler-Tartışmalar)*, 20-21 Nisan 1998 Ankara, Ankara 1998, s.223- 256; Ali Osman ÇINAR, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimattan Sonra Kurulan Taşra Arşivleri", *1. Millî Arşiv Şurası*, s. 257-294.

² İmha edilen arşiv malzemesine dair bazı örnekler için bkz. Yusuf KÜÇÜKDAĞ, "Konya'da Osmanlı Devri Arşivleri", *Yeni İpek Yolu, Konya Ticaret Odası Dergisi*, Sayı: 123 (Mayıs 1998), s. 21-23.

SEKA'ya gönderilmiş ve dolayısıyla birçok yerin tarih hazinesi yok edilmiştir³. 28 Eylül 1988 tarihinde kabul edilen 3473 sayılı yasayla⁴ taşradaki resmî kurumların arşivlik malzemesi Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığınca kontrol altına alınmaya çalışılmış⁵, ancak kurumlarda arşiv uzmanlarının olmaması ile arşivlik evrakın konacağı uygun mekânın bulunmaması gibi bahanelerle söz konusu kanunun gerekleri yerine getirilmemiş, bu yüzden arşiv malzemesi, yine tam olarak muhafaza altına alınamamıştır. Hâlen herhangi bir ilin Kurtuluş Savaşı ile Cumhuriyet döneminin tarihine dair araştırma yapmak isteyen bilim adamları, ilgili kente gidip ortada arşiv denebilecek bir mekân ve arşiv malzemesinin olmadığını görünce, Cumhuriyet Türkiye'sinde olup biteni anlamakta zorluk çekmektedirler⁶. Şu bir gerçektir ki Türkiye'de 1990'lı yıllara kadar taşra kurumlarında arşivin önemi ve değeri yöneticilerce kavranmamış, buna bağlı olarak arşiv ve arşivcilik kültürü gelişmemiştir. Arşiv düzenlenmesi için gerekli olan yer, ödenek ve personelin bulunmaması ise bunun bahanesi olmuştur. Oysa kurum âmirleri, isteselerdi inisiyatiflerini kullanarak kendi imkânlarını seferber eder ve kendilerine ait birer arşiv teşkilâtı oluşturabilirdi.

I. Taşra Vakıf İdarelerindeki Arşiv ve Arşiv Malzemesinin Durumu

Merkezde hemen tüm arşiv malzemesini mikrofilme alarak orijinal defter ve belgelerin yıpranmasını önleyen ve araştırmacıya kısa sürede belgeyi verecek alt yapıyı oluşturan Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bölge teşkilâtlarındaki arşiv ve arşiv malzemesinin durumu nedir?

Vakıflar Genel Müdürlüğü, diğer resmî merkez kuruluşlarından farklı olarak, arşiv konusunda onların 1990'dan sonra yapmaya çalıştıklarını yıllarca önce belli bir sistem dahilinde kısmen halletmiştir. Bölge Müdürlüklerinde Osmanlı dönemine ait *Evkaf Defterleri* ile perakende vakfiye, ferman, berat, hüccet gibi arşiv malzemesini belirleyerek merkezde toplamış ve kontrol altına almıştır. Bununla birlikte bu işin çok sağlıklı yapıldığı söylenemez. Çünkü tespit işlemleri sırasında bazı Bölgelerde, Müdürlüklerin bilmediği bir kısım evrak deposu unutulmuş, bu yüzden oralara ait arşiv malzemesinin merkeze intikalleri söz konusu olmamıştır. Nitekim Amasya'da unutilan Bölge Vakıflar İdaresine ait *Vakıf Defterleri*, 1996 yılı başlarında elverişsiz bir yerde tesadüfen bulununca⁷ hemen el konularak merkeze taşınmış ve kontrol altına alınmıştır. Buna benzer bir başka olay yıllar önce, hatırladığım kadarıyla 1970'li yılların sonunda Konya'da yaşanmıştır. Muhtemelen harf inkılabını takip eden yıllarda Şerafettin Camii'nin mahzenindeki bir odaya konan eski yazı vakıf belgelerinden

³ Trabzon Vilayet Arşivi'nde Millî Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yılları ile ilgili belgeler imha edilmemiş, Mesut ÇAPA ile Veysel Usta tarafından kitap olarak yayımlanmıştır. Bkz. *Millî Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon 1995; *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon 1997.

⁴ *T.C. Resmî Gazete*, 4 Ekim 1988, Sayı: 19949.

⁵ Râhim ERİŞTİ, "Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığının Kuruluşu ve Çalışmaları", *1. Millî Arşiv Şûrası*, s.408-413.

⁶ Alman Türkolog Prof. Dr. Klaus KREISER, Sivas'la ilgili yaptığı bir çalışma için gittiği Sivas'ta arşiv bulamadığından dolayı çok şaşırıldığını XIII. Türk Tarih Kongresinde görüştüğümde anlatıyordu.

⁷ KÜÇÜKDAĞ, *aynı tebliğ*, s.229.

kimsenin haberi olmamış, tesadüfen ortaya çıkmıştır. Durum caminin imam-hatibi tarafından o zaman ki Bölge Müdürlüğüne bildirilmiş⁸, bunun üzerine arşiv malzemesine hemen el konarak denetim altına alınmıştır. Genel Müdürlük'ten istenen bir eleman bunları 1980'li yılların başında incelenmiş; vakfiye, ferman, berat, hüccet gibi belgeye rastlanmadığından "önemli evrak olmadığı" yönünde görüş beyan ettiğinden söz konusu belgeler çuvallara doldurularak Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü binasının bodrumundaki depoya konmuştur. 1980'li yıllarda, bitişindeki kalorifer dairesinde meydana gelen su kaçağı sonucu çevreye yayılan su, bu mekâna da taşmış, çuvallardaki evrakın bir kısmı ıslanarak okunmaz hale gelmiştir⁹.

Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, 1920-1928 yılları arasına ait evrakı değerli kabul etmiş, hiçbir işleme tâbi tutmadan bunları son senelerde merkezde toplama yönüne gittiği bilinmektedir¹⁰. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün de taşra kurumlarındaki defter, vakfiye, ferman, berat ve hüccet gibi birinci derecede önemli arşiv malzemesinin dışındaki eski yazı belgeleri aynı şekilde belirleyip kontrol altına alması gerekir. Çünkü Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Bölge Vakıf İdarelerinin yazışmaları, aslında vakfiye, ferman, berat kadar önemli sayılır. Hele Millî Mücadele yıllarının evrakı, o zamanlar İstanbul'la ilişkisi kesilen Anadolu'daki kurumların ve dolayısıyla vakıfların durumlarını belirlemede oldukça önemlidir. Bu nedenle o dönemin ve bunu takip eden Cumhuriyetin ilk yıllarına ait belgelerin de Vakıfların taşra arşivlerinde yerini alması gerekir. Yukarıda verilen örnekler, taşrada bulunan vakıf arşiv malzemesinin tam olarak belirlenmediğini, Merkeze Bölgelerden gelmeyen arşivlerin bulunduğunu göstermektedir. Öyle ise, bu konu tekrar gündeme getirilmeli, Bölgelerde daha önce görev yapmış ve yıllarca önce emekli olmuş âmir, memur ve hizmetlilerin hayatta olanları ile ilişki kurularak bilinen evrak depoları dışında evrak konan yerlerin bulunup bulunmadığı sorulmalı, bu yolla eski evrak depoları belirlenmelidir. Şu anda Genel Müdürlük Arşivi'nde arşivin ve arşiv malzemesinin değerini çok iyi takdir eden yöneticiler iş başında bulunmaktadır. Umarım onlar, tespitlerimiz doğrultusunda Türkiye çapında yeniden eski yazı arşiv malzemesinin belirlenmesi yönünde çalışmalar başlatırlar, bulunan her türlü eski yazı belgeyi denetim altına alırlar.

Yukarıda değinildiği üzere, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Bölgelerdeki birinci derecede önemli arşiv malzemesini, diğer kurumlardan, çok önce merkezde toplayarak bunları, imha tehlikesi ile karşılaşmadan kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu durum, Genel Müdürlük açısından kayda değer bir başarıdır. Peki, böyle yapılacağına Bölgelerin kendi arşivleri kurdurulup taşra teşkilâtlarında da bir arşiv ve arşivcilik bilinci ve geleneği oluşturulsa daha isabetli olmaz mıydı? Vakıf İdaresi gibi köklü bir kurumun, merkez arşivi dışında arşivler oluşturularak diğer kurumlara bu konuda örnek olması beklenirdi. Şayet bu ikinci yol izlenseydi, Vakıflar Bölge Müdürlükleri, illerdeki diğer resmî kurumlar yeni çıkan kanun gereği arşiv oluşturma çabası içine

⁸ Şerafettin Camiinin imam-hatibi olup belgeleri bulan kişi, Konya'daki bir kitapçıda benim de bulunduğum sırada arşivi nasıl bulduğunu anlatmıştır.

⁹ Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğünde bu belgelerin başına gelenleri orada görev yaparken daha sonra naklen başka yere gittiğini duyduğum ve adını hatırlayamadığım bir memur gözleri yaşararak anlatmıştı.

¹⁰ ERİŞTİ, *aynı tebliğ*, s. 413.

girme aşamasında iken modernizasyon çalışmalarına başlamış olacaktı. Bölge Müdürlüklerinden Osmanlı dönemi vakıf arşiv malzemesinin merkezde toplanması, artık arşivlenmesi gerekli kıymetli evrakın kalmadığı düşüncesinin doğmasına neden olmuş, bu yüzden Bölgelerde arşivcilik ihmale uğramıştır. Bunun olumsuz etkisi sonucu şu anda Vakıflar Bölge Müdürlükleri, arşiv konusunda diğer kurumlardan farksız bir konumda bulunmaktadır. Durumları kısaca ortaya konan Bölge teşkilâtlarının arşivlerini oluşturmaları konusunda Vakıflar Genel Müdürlüğü, bundan sonra ne yapabilir? Bu soruya cevap aramadan önce Osmanlı döneminde taşradaki vakıf arşivciliği hususuna kısaca değinilecektir.

Vakıflara ait belgelerin işleme konmadan ilk kaydedildikleri yerler, kazalarda kadılar tarafından tutulan *Şer'iyeye Sicilleri* idi. Nitekim vakfiyeler, kadı tarafından tescil edildikten sonra üst makama onaya gönderilir, tasdikten sonra yürürlüğe girerdi. Yine merkezden gelen ferman, berat, hüküm gibi resmî yazılar da kadının bunları deftere kaydetmesinden sonra yürürlüğe girerdi. Bu nedenle otantik taşra vakıf arşivleri konusunda ilk sırayı *Şer'iyeye Sicilleri* almaktadır. *Şer'iyeye Sicilleri*'nin bu özelliği, kadınların yetkilerinin sınırlandırıldığı XIX. yüzyılda kısmen kaybolmuştur¹¹.

Türkiye'de Tanzimat'tan sonra başlatılan yeniden yapılanma çerçevesinde, taşradaki vakıflarla Evkaf Nezareti arasında vuku bulan yazışmalarda *Şer'iyeye Sicilleri* eskiden olduğu gibi kullanılmayınca, Nezarete bağlı Bölge Vakıf İdarelerince, yazışmalar ve yazışmaya konu olan vakfın vakfiyesi ve o vakıfla ilgili eski belgeler *Vakıf Defterleri*'ne kaydedilmeye başlanmış, böylece tarihi eskilere dayanan belgelerin de bulunduğu zengin Vakıf Mahallî Arşivleri oluşmuştur.

Günümüzde İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü dışındaki Bölge Müdürlüklerinin hiçbirinin arşivi bulunmamaktadır. Osmanlı Devri ile Cumhuriyetin ilk yıllarına ait belgeleri içeren dosyalar bodrumlarda, kalorifer dairelerinin bitişiğinde, arşiv denen son derece elverişsiz mekânlarda tasnif edilmemiş bir şekilde saklanmaktadır. 1930'lu yıllardan sonra yapılan rutin yazışmalarla ilgili evrak ise, depolarda üst üste yığılmış durumdadır. Bir an önce uygun ortamlarda muhafaza altına alınmadıkları takdirde bunlar rutubetten çürüyebilir veya farelere yem olabilir.

II. Vakıf Mahallî Arşivlerinin Kurulması

Yukarıda geçmişi ve şimdiki durumuna kısaca değinilen Vakıflar Bölge Müdürlükleri'nin ellerinde bulunan çok sayıda belgenin mahiyeti tasnif edilmediği için bilinmemektedir. Bölgelerde el altında olması gereken dosyalara ulaşmada da bir takım sorunlar yaşanmaktadır. İlgili memur, şayet vermek istemiyorsa, çeşitli bahaneler uydurarak araştırma konusu ile çok yakından ilgili belgeye ulaşılmasını engelleyebilmektedir. Oysa o konuyla ilgili başka belgelere Genel Müdürlüğe bağlı ünitelerde ulaşılmasında herhangi bir problemle karşılaşılmamaktadır. Yaşanan menfi olaylar, taşrada bazı düzenlemelere gidilmeyi zorunlu kılmaktadır. Tüm bu olumsuzlukların önüne geçilebilmesi için Vakıflar Genel Müdürlüğü, her Bölge

¹¹ KÜÇÜKDAĞ, aynı tebliğ, s. 225-226.

Müdürlüğünün bünyesinde bir arşiv kurulması çalışmalarını vakit geçirmeden başlatması gerekir. Bunun için öncelikle yasal bir düzenlemeye gidilmelidir. Böyle olduğu takdirde Bölgelerin kendi sorumluluk alanlarındaki vakıfların kayıtları toplanmış; kurulacak arşivlerin faal hale getirilmesiyle Genel Müdürlüğün yükü geniş çapta hafifletilmiş olacaktır.

1. Taşrada Arşivcilerin Görevlendirilmesi

Mahallî arşivlerin kurulması, bu hususta karşılaşılan sorunlara köklü çözümler getirilmesi, her şeyden önce yeniden bir yapılanmaya gidilmesi ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünün bu çerçevede taşradaki işlerini belli bir düzen içinde yürütecek Mahallî Arşiv Bölge ve İl Müdürlüklerinin kurulması ile mümkündür. Bu yapılanmada arşivcilik konusunda lisans öğrenimi görmüşlere birinci derecede rol verilmelidir. Arşivleme işlerinde ise, Üniversitelerin 2 yıllık Meslek Yüksek Okulları'nda açılacak Arşivcilik Bölümleri'ni bitirenler görevlendirilmelidir¹². Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, 1940-1950'li yılların mantığı ile hareket edilerek, Hasan Yüksel' in de bir tebliğinde işaret ettiği gibi, arşivcilik eğitiminden geçmemiş¹³, Osmanlı Devlet ve teşkilât yapısından bîhaber, sadece Kur'ân Kursu'na gitmiş, İmam-Hatip Lisesi'ni bitirmiş, bir parça eski yazı bilenlerin arşivci olarak alınmamalarıdır. Eğer buna dikkat edilmezse, bazı insanlara iş bulunmuş olunur, fakat kısır döngüye gireleceğinden çok iyi niyetle başlatılacak çalışmalardan hiçbir sonuç alınmaz.

2. Arşiv İçin Ayrılacak Mekân

Yukarıda kısaca değinildiği üzere, şu anda taşra kurumlarında arşiv olarak ayrılan mekân, işgal ettikleri binanın en elverişsiz yeridir¹⁴. Bu da daha çok bodrumda, kalorifer dairesinin bitişiğindedir. Zaten varolan rutubetten başka arşiv malzemesi için kalorifer dairesi ayrı bir tehdit oluşturmaktadır. Konya'da gazete arşivi olarak kullanılan depoda böyle bir tehlike yaşanmış zengin gazete koleksiyonlarının bulunduğu yeri, kalorifer kazanı patlayınca su basmış, birçok eski tarihli gazete ıslanmıştır¹⁵. Heleki gazete koleksiyonlarının tamamı geçtiğimiz yaz Selçuk Üniversitesine devredilmiş, tasnif edilerek Üniversite kütüphanesinin en iyi yerine yerleştirilmiş, böylece daha önce karşılaşılan benzer bir sorunun yaşanmaması için gerekli önlemler alınmıştır.

Türkiye'deki resmî kurumlar arasında en fazla binası olan teşkilat Vakıflar Genel Müdürlüğüdür. Bu imkânlar çok iyi değerlendirilerek Bölgelerde en iyi

¹² Geniş bilgi için bkz. KÜÇÜKDAĞ, *aynı tebliğ*, s. 240-244.

¹³ "Araştırmacıların Arşivlerde Karşılaştıkları Sorunlar", *I. Millî Arşiv Şûrası*, s.99-100.

¹⁴ Bununla ilgili değişik örnekler için bkz. M. Akif ERDOĞRU, "Arşivlerimiz ve Sorunlarımız", *I. Millî Arşiv Şûrası*, s. 84-86.

¹⁵ Geçen sene meydana gelen bu olayı gören Yrd. Doç. Dr. Caner ARABACI, hizmetlilerin kalorifer kazanından akan suyun yönünü değiştirmek için gazete balyalarını suyun önüne dizdiklerini yana yakıla bana gelip anlattı.

binalarını arşiv olarak tahsis etmesi, arşiv depoları ile personelin ve araştırmacıların çalışacağı sağlıklı ortamı oluşturması beklenir.

3. Bölge Arşivlerinde Bulundurulması Gereken Arşiv Malzemesi

Yukarıda Vakıflar Bölge Müdürlüklerinde kurulması önerilen arşivler, öncelikle Bölgeye bağlı yerlerdeki vakıflar ve vakıf eserlerini ilgilendiren belgelerin muhafaza edildiği yerler olarak düşünölmelidir.

Bazı Bölge Müdürlüklerinde, Osmanlı, Milli Mücadele dönemleri ve Cumhuriyetin ilk yılları ile ilgili birçok belge, daha önce de değinildiği üzere tasnif edilmemiş olarak saklanmaktadır. Bunlar, Bölge Vakıf Arşivlerinin birinci derecede kıymetli malzemesi olup, arşiv uzmanlarınca öncelikle belirlendikten sonra tasnifleri yapılmalı ve vakit geçirilmeden araştırmacılara sunulmalıdır.

Bölgelerde Cumhuriyet döneminde vuku bulan rutin yazışma evrakının sayısı da oldukça fazladır. Bunların da depolardan çıkarılarak dökümleri yapılmalı, tamamının dosyalanması gerçekteştikten sonra, zamanı gelince araştırmacılara sunmak üzere saklanmalıdır.

Bunun dışında daha önce Bölgelerde bulunmakta iken Genel Müdürlük Arşivi'nde toplanan belge ve defterler; Osmanlı devrinde Merkezde tutulan defterlere kaydedilen ve ilgili Bölgeye ait olan vakfiye, ferman, berat, hüccet gibi kayıtlarla her kazanın *Hurufat Defterleri*'nin mikrofilmleri de o kazanın bağlı bulunduğu bölgeye gönderilmeli, araştırmacıların bunlara kolayca ulaşmaları sağlanmalıdır. Bu tür yapılanma ile haddinden fazla işi olan Genel Müdürlük Arşivi'nin yükünün hafifletileceğinden başka araştırmacıya Ankara'ya gitmeden kısa yoldan işini görme, böylece zaman ve paradan tasarruf etme; aldığı bilgileri oradaki tarihî dokuyla karşılaştırma imkânı da hazırlanmış olacaktır.

Bölge Müdürlükleri bünyesinde arşivlerin oluşturulması durumunda, ellerinde Selçuklu ve Osmanlı dönemi vakıf belgeleri bulunan aileler, bunları güvenilir buldukları bu arşivlere hibe etme yönüne gideceklerdir. Taşrada bunun örnekleri vardır: 1957'de Dr. Mehmet Önder'in Müze Müdürü iken kurduğu Konya Mevlânâ Müzesi Hazine-i Evrak Arşivi, başlangıçta 108 zarftan ibaret iken daha sonra bağışlar yoluyla zarf sayısı 225'e ulařmıştır¹⁶. Diğer taraftan satın alma yoluyla da arşive Bölgeyle ilgili yeni vakıf belgeleri edinmek mümkün olacaktır. Böylece zamanla her Bölgede, ayrı bir zengin arşiv oluşacak; arşivlerin bulunduğu kentler, birer kültür merkezi hüviyeti kazanacaklardır.

4. Bölge Arşiv Malzemesini Bilgisayara Aktarma ve Depolama

Devletin arşivle ilgili görevlerinden bir de "*Arşiv malzemesinin kopyalarını çıkararak devamlılığını sağlamak ve bunları küçük hacimlere döndürmek için film,*

¹⁶ KÜÇÜKDAĞ, *aym tebliğ*, s. 232-233; aynı yazar, *aym makale*, s. 22.

mikrofilm, fotokopi ve gerektiğinde diğer ileri teknikleri uygulamak"tır¹⁷. Kurulması önerilen Vakıf Mahallî Arşivleri'nde toplanan evrakın bir taraftan tasnifi sürerken bir taraftan da öncelikle eski tarihli belgeler ele alınarak veri tabanı oluşturma işlemlerine başlanmalıdır. Bunu yaparken vakfın adı, belgenin tarihi, dili ve özeti, şahıs, yer, tüzel kişi adlarıyla konu başlıklarından bir veya birkaçı arama kriteri olarak kullanılıp araştırmacının belgeye kolayca ulaşması için altyapı oluşturulmalıdır. Bölgelerdeki arşiv malzemesi, bir taraftan geçmişe dönük, bir taraftan da günlük olarak bilgisayara aktarılmalı, zamanı gelince İnternet'e verilebilecek bir şekilde yapılanmaya gidilmelidir.

Sonuç

Vakıflar Genel Müdürlüğü' nün merkez arşivinde edindiği deneyimleri, hazırlanacak yönetmelik çerçevesinde Vakıf Mahallî Arşivleri'ni kurmada kullanması beklenir. Bölge vakıf arşivlerinin kurulması gerçekleştirilirse, Türkiye'de taşra arşivciliğinde önemli bir adım atılmış, devlet için de hayırlı bir iş yapılmış olacaktır.

¹⁷ Bkz. KOMİSYON, *Arşivcilik Bibliyografyası*, I., Ankara 1995, s. XXXVI.

YALNIZ BIRAKILMAYAN ŞEHİR : ANTEP

Celâl PEKDOĞAN*

(Abstract)

Aintab warriors and fighters who had strong relationship with Atatürk demonstrated a unique struggle in history in Aintab Struggle which was considered as an inseparable part of the "Southern Front" opened by the command of Atatürk in the period of National Struggle for Independence. As in other cities of Anatolia, an act of organising was started in line with the decision made at the Sivas Congress and was proceeded in accordance with the National Struggle for Independence. Mustafa Kemal determined the strategy required for the Aintab struggle and finalised it. All kind of help needed was sent to Aintab from Sivas, Harput, Aleppo and Aziziye as well as from Urfa, Maraş, and Malatya and other towns during the Aintab struggle. Mustafa Kemal said, "All attempts and sacrifices were made and was provided to save our brothers from Aintab". Due to that honourable struggle, Aintab was given the title of 'Ghazi' at the meeting of the Grand National Assembly of Turkey dated February 8 th 1921 and since than Aintab has been called Gaziantep.

Bu yazının amacı, Mustafa Kemal'in başlattığı İstiklal Savaşı programı çerçevesinde oluşturulan 'Güney Cephesi'nin ayrılmaz bir parçası olan Antep Müdafaasına yapılan yardımları gün ışığına çıkarmaktır. Antep Müdafaasında Antep'li muharip ve mücahitler tarihte eşi görülmemiş bir mücadele vermişlerdir. Antep'li aç-susuz, çaresiz kalmış ama bu çok ağır şartlar altında şerefli bir mücadele vermiştir. Bu nedenledir ki, "Ayıntab hakkında Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri, bir münasebetle bir Antep'inin gözlerinden öperek iltifat ederken, 'ben nasıl Ayıntabluların gözlerinden öpmeyeyim. Ayıntablular yalnız Ayıntab'ı değil Anadolu'yu da kurtardılar,

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Gaziantep.

müdafaa-i milliyede pîşdâr oldular' buyurmuşlardır"¹. Kuşkusuz bu mücâdele tarihe mal olmuştur. Ancak, biz bu şerefli mücâdeleye daha farklı bir açıdan bakmak istedik.

Antep'in İngilizler Tarafından İşgal Edilmesi ve Mustafa Kemal'in Tepkisi

Güneydeki ilk işgal hareketi 1 Kasım 1918'de Musul'un 20 km güneyindeki Hamamalik'in İngilizler tarafından işgali ile başlar². Gerekçe, Hamamalik'te Türk olmayan halkın baskı altına alınması iddiasıdır. Dayanak, İtilâf devletleri adına İngiliz askeri filosu komutanı Vis Amiral (Vice-Admira) Calthorpe, Osmanlı Devleti adına Rauf, Reşat Hikmet ve Sadullah Beylerin imzaladıkları³ Mondros Ateşkes Antlaşmasınının 7. maddesidir. Çünkü bu maddeye göre müttefikler, güvenliklerini tehdit edecek bir durum karşısında herhangi bir stratejik noktayı işgal etme haklarına sahip idiler⁴. Altıncı Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa, bu işgali şiddetle protesto eder. Ancak, İngiliz kuvvetleri 3 Kasım'da Musul'u işgal ederler ve aynı gün İskenderun'a bir heyet göndererek limandaki mayınların temizlenmesini ve bunu takiben karaya asker çıkaracaklarını bildirirler⁵.

30 Ekim 1918 günü Yıldırım Orduları Komutanlığı görevine atanan⁶ Mustafa Kemal, bir gün sonra Katma'dan Adana'ya gelir (31 Ekim 1918) ve 3 Kasım 1918'de Adana'dan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya çektiği telgrafta, "Mondros Ateşkes Antlaşması'nın bazı maddelerinin açıklanması ve ne gibi önlemler alınması gerektiğinden bahisle, "Kilikya havalisinin, Adana vilayetinin büyük bir kısmını içine aldığı biliniyorsa da çevresi belli değildir. Bunun açıklanması gerekir..."⁷ görüşünü ileri sürerek, "Mütarekenin sakatlığını"⁸ vurgular. Oysa İstanbul Hükümetinin Sadrazamı, "Mütareke hükümlerince İngilizlerin, İskenderun'u işgal etmeye hakları yoksa da Halep ve çevresindeki ordularını beslemek için İskenderun'dan faydalanmak istemeleri, haklı bir sebep sayılabilir, müsaade etmeliyiz"⁹ diyordu. Mustafa Kemal ise, cevabî telgrafında, "...İngilizlerin, kandırıcı muamele, teklif ve hareketlerini İngilizlerden ziyâde haklı ve nazik gösterecek ve buna mukabil 'cemile' gösterilmesini içine alacak emirleri yerine getirmeye yaradılışım müsait değildir. ...Bilhassa zât-ı âlilerince yakinen malûm bulunmuştur ki, âcizleri her ne hal ve vaziyette bulunursam bulunayım, doğru olduğuna kani' bulunduğum ve icap edenlere bildirilmesini memleketin selâmeti icabı kabul ettiğim çalışmalarına uymaktan nefsimi

¹ Lohanizâde, Mustafa Nureddin, *Hübb-ı İstiklâlin Abidesi Gazi Ayıntab Müdafası*, İstanbul 1340, s. 7.

² Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara 1987, s. 17.

³ Selahaddin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I., Ankara 1973, s. 32.

⁴ İngiltere'nin 1915 yılındaki Ortadoğu politikası için bkz., A.S. Klieman, "Britain's War Aims in the Middle East in 1915", *Journal of Contemporary History*, Volume 3, No. 3, 1968.

⁵ Cihat Akçakayalı, (Haz.), *Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)*, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 115.

⁶ Cevad Abbas Güner, "Atatürk'ün Hayatından Yazılmamış Hatıralar", *Yeni Sabah*, 19.5.1941.

⁷ Celâl Bayar, *Ben De Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş*, C.1, İstanbul 1997, s. 163.

⁸ Bayar, *aynı eser*, s. 72.

⁹ Bayar, *aynı eser*, s. 73.

menetmeye kadir değilim"¹⁰ görüşünü vurgulayarak İngilizlerin yapacakları işgale karşı silahla cevap vereceklerini bildirir.

Mustafa Kemal'in bu direnişi karşısında İstanbul Hükümeti, Padişahın iradesiyle 7 Kasım 1918 tarihinde Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı ile VII. Ordu Karargâhını kaldırarak Mustafa Kemal'i, Harbiye Nezareti emrine verir¹¹. Bu kapatma kararının ardından İngilizler, Aralık 1918 başlarında, "Halep'de fazla asker ve hayvanları bulunduğundan yalnız kışı çıkarmak ve iâşe hususunda sıkılmamak..."¹² maksadıyla (!) Antep'i işgal ederler¹³.

Mustafa Kemal'in Antep Müdafaasını Başlatması, Örgütlemesi ve 'Güney Cephesi'nin Teşkili

Kuşkusuz Antep müdafaasının temeli, daha Mustafa Kemal, Katma'da iken onun tarafından atılır. Ekim 1918 sonlarında, "Mustafa Kemal, Katma'da Antep eşrafından Ali Cenani'ye rastlar ve ona teşkilât kurma ögüdünü verir, silâh verdireceğini de söyler..."¹⁴. Nitekim, Mustafa Kemal'in, 28 Ekim 1918 akşamı Katma'dan Kilis'e gelerek İngiliz tehdidine karşı gereken önlemleri aldığı bilinmektedir¹⁵ ki, 1919 yılında özellikle Halep, Antakya, Hama, Humus, Lazkiye, Şam, Baalbek, Trablusşam ve Kuneytera'da Kuvâ-yi Milliyeciler tarafından kurulan Müdafaai Hukuk Cemiyetleri mevcuttur¹⁶. Bu cemiyetlerin yanı sıra, genel merkezi Halep'te bulunan Necât-ı Cemiyeti Vataniyye adlı gizli bir cemiyet¹⁷ ve 1921'den itibaren söz edilmeye başlanan 'İstikbâl' adlı gizli bir cemiyet Suriye'de faaliyet göstermektedir¹⁸. Suriye'deki örgütler, Suriye-Filistin Kuvâ-yi Osmaniye Hey'eti Başkanı Özdemir Bey [Ali Şefik]'in yönetimi altında idi¹⁹. Bu cemiyetler Anadolu'da kurulan Müdafaai Hukuk Cemiyetleriyle aynı amaca hizmet ediyorlardı. Zira, Mustafa Kemal tarafından gönderilen ve 28 Ocak 1920 tarihinde Meclis-

¹⁰ Bayar, *aynı eser*, s. 75-78.

¹¹ BOA-BEO (Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Bab-ıâli Evrak Odası), Mütenevvia kısmı, Belge No: 340546.

¹² Eyüp Sabri (Akgöl), *Bir Esirin Hatıraları*, Ankara 1338, s. 3.

¹³ 1919-1938 yılları Türk-İngiliz ilişkileri için bkz., Stephen F. Evans, *The Slow Rapprochement Britain and Turkey in The Age of Kemal Atatürk 1919-38*, The Eothen Press, 1982.

¹⁴ Bayur, *aynı eser*, s. 188.

¹⁵ Akçakayalı, *aynı eser*, s. 113.

¹⁶ T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Seri No.: 1, *Türk İstiklâl Harbi IV ncü Cilt Güney Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 21. (Ahmet Hulki Saral tarafından kaleme alınan eser, Askerî Tarih ve Stratejik Ettüt Başkanlığı Arşiv kayıtlarına dayanılarak hazırlanmıştır). Bu kitap bundan sonraki dipnotlarda (TİH) olarak gösterilecektir.

¹⁷ 15 Kânun-ı evvel 1335/15 Aralık 1919 tarihinde Halep Müdafaai Hukuk Cemiyetinden, Antep Müdafaai Hukuk Cemiyetine, Mustafa Kemal Paşa'ya çekilmek üzere Rum İli Şimendiferleri Sabık Askerî Komiseri Erkânıharp Kaymakamı Şakir Nimet imzalı telgraf. Telgrafın Antep'e ulaşması 19 Kânun-ı evvel 1335/19 Aralık 1919. Bkz. Sahir Üzel, *Gaziantep Savaşının İç Yüzü*, Ankara 1952, s. 103-104.

¹⁸ Abdülkerim Refik, "Türkiye-Suriye İlişkileri, 1918-1926", Çeviren: Sabahattin Samur, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı : 88, İstanbul 1994, s. 52.

¹⁹ Harp Tarihi Dairesi Arşivi, No. 5/ 5404, Dosya No. 402'den aktaran, TİH., C. IV, 1966, s. 21.

i Mebusân tarafından Misâk-ı Millî²⁰ olarak kabul ve ilân edilen metnin birinci maddesinde, “Devlet-i Osmaniye'nin münhasıran Arap ekseriyetiyle meskûn olup 30 Teşrîn-i evvel 1918 tarihli mütarekenin hin-i akdinde muhâsım orduların işgali altında kalan aksâmının mukadderatı, ahalinin serbestçe beyan edecekleri ârâya tevfikân ta'yin edilmek lâzım geleceğinden, mezkûr hattı mütareke dahil ve haricinde dinen, ırken müttehîd olan, yekdiğerine karşı hürmet-i mütetekabile ve fedakârlık hissiyatı ile meşhûn ve hukuk-ı ırkıyye ve ictimâ'ıyyeleriyle şerâit-i muhitelerine tamamiyle riâyetskâr Osmanlı-İslâm ekseriyyatıyla meskûn bulunan aksâmın hey'et-i mecmû'ası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeble tefrîk kabul etmez bir küldür...”²¹ denilmekte idi. Nitekim Mustafa Kemal, 15 Şubat 1336'da Halep'te Teşkilât-ı Millîyye Riyâseti'ne, Suriye ve Filistin Müdafii Kuvâ-yi Osmaniyye Hey'et-i Umûmiyyesi Riyâseti'ne gönderdiği bildiride, “...Suriye, Irak ve Türkiye istiklâllerini tahlis ederek bir ‘Konfederasyon’ teşkil eylemek veyahut âtiyen kararlaştırılacak tarzda bir irtibat tesis eylemek üzere müttehîden hareket edilmesi bildirilmiş ve biz de bu teklifatınızı kabul ederek mufassal talimat göndermiştik...”²² fikrini beyanla milliyetçi örgütler tarafından ileri sürülen önerileri kabul edeceğini bildirmiştir²³.

İngiliz işgali sırasında Antepî muharip ve mücahitlerin teşkilâtlanmalarında kuşkusuz Mustafa Kemal'in yukarıda sözü edilen bu öğüdü çok büyük bir rol oynamış ve Türk Ocağı Namına, “Sivas'da Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Mümessil-i Umûmisi, mücâhid-i şehir, Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine, Türklüğe bir hizmeti bulunan Ayıntab gençliği, mücâhid havaîşkeranenizde muvaffakiyetler diler ve Memleket-i Osmaniyenin bir hayr-ı gayret fevki olan Ayıntab [ın] daimi ve ilelebet Türk kalması[ını] muâvenet ve mazhariyyet-i ileyhimânenizde iştiyâk ve heyecanla bekleriz büyük kumandan”²⁴ içerikli bir telgraf gönderirler.

²⁰ Geniş bir değerlendirme için bkz., *Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu* (28 Ocak 1997-Konya), Ankara 1998. Osmanlı mirî arazi rejimi ile Misâk-ı Millî ilişkileri için bkz., Mustafa Öztürk, “Osmanlı Mirî Rejiminin Misâk-ı Millî ile Münasebetleri”, *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I* (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Ankara 1996, s. 186-192.

²¹ Ahd-ı Millî Beyannamesi Sureti, *Meclis-i Meb'usân Zabıt Ceridesi*, C. I, Devre: 4, İçtima Senesi : 1, Onbirinci İnikad, 17 Şubat 1336 (1920) Salı, TBMM Basımevi, Ankara 1992, s. 144-145.

²² *Harb Tarihi Vesikalari Dergisi (HTVD)*, Yıl: 5, Mart 1956, Sayı: 15, Ankara 1956, Vesika No. 402.

²³ “Mustafa Kemal'in ajanları Suriye'deki Arap yetkilileriyle yakınlık kurdular. Bu yakınlık çok güçlü bir propaganda ile özellikle Halep bölgesinde etkili oldu.Halep Konsolosunun bildirdiğine göre, 28 Şubat 1920'de Şam'da, Arap topraklarını işgal etmiş olan tüm ülkelere karşı boykot önerisinin tartışıldığı ve ileri gelen Suriyelilerle hükümetten birçoklarının katıldığı bir toplantı düzenlenir. Toplantıda alınan kararlara göre, Mart ortasında Mezopotamya'da İngilizlere karşı bir saldırı başlayacaktır. Üç koldan yapılacak olan bu saldırıya Suriye çölündeki tüm aşiretler katılacaktır. Birinci kol Deyrizor-Bağdat, ikinci kol Deyrizor-Musul, üçüncü kol Halep-Resulayn-Musul hattını takip edecektir. Arap ajanları, Mustafa Kemal ile Sivas'ta bu ortak operasyon üzerinde görüşmüş ve Türkler de Kilikya'daki Fransız birliklerine karşı saldırıya geçmeyi kabul etmişlerdi”. Bkz., Laurence Evans, *United States and The Partition of Turkey, 1914-1924*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1965, s. 246-247. Yine bkz., Kirk, George E., *A Short History of The Middle East*, New York 1963, s. 163.

²⁴ Telgraf, Ayıntab Türk Ocağı Namına Celâl imzalı ve 21.10.335 tarihlidir. *Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)*, 1/105, Dos. (6)-2, Kls.255, Fih. 8'den aktaran, Ayhan Öztürk, *Millî Mücadele'de*

Bu bağlamda, “Tahrirat Müdürü Ragıp Bey ile Jandarma Yüzbaşı Esad Bey, Doktor Hamdi Bey, Ahmet Muhtar Bey, Alay Kâtibi Maraşlı Avni Bey, Meclis İdare Başkâtibi Eşref Efendi, Maraşlı Hoca Hamdi Efendi, Kevkep zâde Abdurrezzak Efendi, Marak zâde Şerif Ağa, Körükçü zâde Ahmet Efendi”²⁵, Belediye Re’isi Şeyh Mustafa Efendi, telgraf muhabere memuru Mahir Bey, Hakim Kuşçu zâde Hamdi Beyler²⁶ toplanarak Sivas Kongresinde alınan kararları okumuşlar ve Müdafaa-i Hukuk-ı Milliyye Ayıntab Merkezinin teşekkül ettiğini, Sivas’ta Mustafa Kemal Paşa’ya 23 Ekim 1919 tarihinde gayet acele olarak çekilen telgrafla bildirmişlerdir²⁷.

Hey’et-i Temsiliyye Reisi Mustafa Kemal, Amasya’da çektiği 25 Ekim 1919 tarihli cevabî telgrafta, “Teşekkül eden Hey’et-i Merkeziyyeniz için muvaffakiyetlerinizi temenni ederiz. Sevgili Ayıntab’a vuku’u melhûz her türlü tecâvûze karşı yegâne çare-i müdafaa, teşkilât-ı milliyyenin sürat-i mümkününe ile tesvîk ettirilerek yekpare bir kitle-i azîm haline gelmektir. Nizâmnamenin mühim esasâtı telgrafla bildirilecek ve nizâmname ve beyannâmelerden kâfi miktar posta ile gönderilecektir. Mahfuziyetimiz için Hey’et-i Temsiliyye her türlü siyâsî tedâbîre tevessüd etmiştir. Neticesi kariben bildirilecektir. Vaziyetiniz ve istihsal eyleyeceğiniz ma’lûmât-ı cedide hakkında Hey’et-i Temsiliyyeyi sık sık haberdar eylemeniz ricasıyla takdim-i ihtirâmât olunur efendim”²⁸ denilerek Türk Ocağı ile mesâîlerin birleştirilmesi de isteniyordu²⁹. Bölge ile yakînen ilgilenen Mustafa Kemal, Antep Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine talimat vererek Halep’teki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile ilişki kurmalarını ister. Bunun üzerine Antep Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, değişik tarihlerde Halep’e üç kez gizlice heyetler gönderir : “...Birincisinde Kepkep zâde Abdurrezzak Beyle Halil Ağa zâde Zeki Bey, ikincisinde yine Abdurrezzak ile Kahraman zâde Mehmet Bey, üçüncüsünde ise yine Abdurrezzak ile Temir zâde Ökkaş Beyler...”³⁰.

Suriye itilâfnamesi gereği, “...27 Ekim 1919’da Ermeni ve Fransızlardan mürekkep 200 kişilik Fransız kuvveti,29 Ekim 1919’da Fransızların tahsis ettikleri sınıf-ı selâseden mürekkep 2000 kişilik iki Fransız fırkası Antep’e girdi...”³¹. Duruma anında müdahale eden Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey’et-i Temsiliyye adına, Mardin, Antep, Maraş, Urfa Hey’et-i Merkeziyyelerine ve Mutasarrıflıklarına gönderdiği 26/27 Ekim 1919 tarihli telgrafta, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin bu gibi haksız işgallere karşı ‘müdafaa ve mukâvemeti

Gaziantep, Kayseri 1994, s. 40.

²⁵ Lohanizâde, *aynı eser*, 1340, s. 33.

²⁶ Ali Nadi Ünler, *Gaziantep Savunması*, İstanbul 1969, s. 17.

²⁷ ATASE, 1/105, Dos. (6)-2, Kls. 255, Fih.12’den aktaran Ayhan Öztürk, *aynı eser*, s. 41.

²⁸ ATASE, 1/105, Dos. (6)-2, Kls. 255, Fih. 20-2’den aktaran Ayhan Öztürk, *aynı eser*, s. 42.

²⁹ Ayhan Öztürk, *aynı eser*, s. 42.

³⁰ Üzel, *aynı eser*, s. 105.

³¹ ATASE, 1/105, Dos. (6)-2, Kls.255, Fih. 31, 35-2, 47-4’den aktaran, Ayhan Öztürk, *aynı eser*, s. 60-61.

esas kabul...' eylediğinden³² bahisle, "...İstanbul Hükümetinden icâb eden siyâsi tedbirlerin alınmasının istenildiği, Urfa, Antep, Maraş havalisi ahalisinin her ihtimale karşı icabında haklarını fiilen müdafaa etmek üzere hazır bulunmaları isteniliyordu"³³. Mustafa Kemal, 13. Kolordu Kumandanı Ahmet Cevdet Beye yolladığı 26/27.10.1919 tarihli telgrafında ise, "...Urfa, Ayıntab ve Maraş'ı Fransızlara işgal ettirmemek ve işgal etseler bile onları orada barındırmamak için icâb eden her türlü tedbire hemen başvurmak lazımdır... Harput ve Malatya'daki kuvvetler dahi Urfa istikametinde kullanılabilir gibi Ayıntab ve Maraş'da dahi adı geçen müdafaa civarlarındaki ahali kuvvetlerinden istifade olunarak maksadın temini için kullanılır. Hükümet-i Merkeziyenin görünüşe göre bu işe karşı davranacağı düşünülebilir. Bu sebeple maksada yöneltilcek kuvvetlerin Kolordu dahilinde askerî düzenlemelerini emrivaki olarak yapmak muvafık olur. Urfa, Ayıntab, Maraş ahalisinin Fransız işgaline karşı ciddi ve âzîmkârane mukâbelesini temin için şimdiden maneviyatlarını yükseltecek telkinâta bulunulması ve sûret-i hareketlerinize dair süratle talimat verilmesi mümkündür. Üçüncü Kolordu Kumandanı Beyefendi Maraş ve Ayıntab'daki teşebbüsâtınızı takviye için, Sivas ve Aziziye'den mümkün olabilen kuvvetleri harekete geçirecektir"³⁴ görüşünü vurgulayarak, Milli Mücadele programı çerçevesinde oluşturulan 'Güney Cephesi'nin ayrılmaz bir parçası olan Antep'in düşman işgalinden kurtarılması yolunda gerekli önlemlerin alınması için ilgililere talimat verir.

Mustafa Kemal, 6 Ekim 1919'da Urfa Müdafaa-i Hukuk Başkanlığına gönderdiği telgrafta, "Esasen kavâid-i hukukiyye ve şerâit-i mütarekeye muhâlif olarak işgal edilmiş olan Urfa, Maraş, Ayıntab'ın bu kere de İngilizlerin tahliyesiyle Fransızlar tarafından işgal edilmesi[ni]..... bi'l-umûm Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Merkeziyye ve idareleri ve Belediye Reisleri eczâ-yı memâlik-i Osmaniyeden olan bu mahallerin bu defa da Fransız tarafından işgal edilmekte olmasını telgrafla İtilâf Devletleri mümessilleriyle Avrupa ve Amerika efkâr-ı umûmiyyesine iblâğ ile protestoda bulunulması ve bu haksızlığın tamirinin sureti kat'ıyyede talep edilmesi lüzümü[nu]"³⁵ bildirir. Mustafa Kemal'in bu ta'mimi doğrultusunda harekete geçen Antepliler, Antep'in Fransızlar tarafından işgali istemini 25 Ekim 1919'da büyük bir miting düzenleyerek protesto ederler³⁶. Miting Reisi Belediye Başkanı M. Lütfi, okuduğu nutukta³⁷ İngilizlerin

³² Hey'et-i Temsiliyenin, Kolordulara gönderdiği tâlimatın ikinci maddesi, ".....Fransızlar aleyhinde kıyam harekâtının şekli, Fransız kuvvetlerinin hepsini ayrı ayrı ve birdenbire buldukları yerde muhasara etmek ve bundan sonra büyüyecek Kuvâ-yi Milliyye kitlelerini yavaş yavaş değişik yerlerde toplayacak ve ufak garnizonlardan başlayacak onları arkasından esir ve imha eylemektir; beşinci maddesi ise,On üçüncü Kolordu aynı zamanda Antep Fransız mıntkası aleyhine de faaliyete geçecektir. Faaliyet tarzı dördüncü maddede bildirildiği gibi ulaşım ve temas müfrezeleri ile yapılacaktır...." şeklindedir. Bkz., HTVD, 1956, Sayı : 15, Vesika No. 383.

³³ ATASE, 1/105, Dos. (6)-2, Kls.255, Fih. 25-1'den aktaran, Ayhan Öztürk, *aynı eser*, s. 65.

³⁴ ATASE, 1/105, Dos. (6)-2, Kls.255, Fih. 25-1'den aktaran, Ayhan Öztürk, *aynı eser*, s. 65.

³⁵ Ali Rıza, (*Ahfada Yadiğâr*) *Urfa Mücahedesi*, Sinop Matbaası, H. 1343 – M. 1924, s. 34.

³⁶ "Ayıntab'da Muazzam Bir Miting - Otuz Bin Kişilik Miting Heyeti Namına Belediye Reisi Mehmed Lütfi", *İrade-i Milliyye*, 27 Teşrin-i evvel 1919, Sayı : 9, s. 2.

³⁷ Yapılan konuşmanın metni için bkz., Lohanizâde, *aynı eser*, s. 387-388; *İrade-i Milliyye*, 27 Teşrin-i evvel 1919, aynı yer.

ayrılmasından sonra memleketlerinin yabancılar tarafından tekrar işgaline kesinlikle izin vermeyeceklerini vurgular³⁸.

Bu bağlamda, 13. Kolordu Kumandanı Miralay Ahmet Cevdet Bey, Antep Fransız işgal kuvvetleri komutanına Diyarbakir'den gönderdiği 29 Ekim 1919 tarihli telgrafta işgali protesto ederken³⁹, Mustafa Kemal de, Antep'lilere çektiği 31 Ekim 1919 tarihli telgrafta, "...hiçbir ecnebi işgalinin kabul edilemeyeceğini, her nevi muamele ve işgale mümkün olan sürat ile muhalefetin şart ve esas olduğu..."⁴⁰ nu bildirir. Şehrin Fransızlar tarafından işgali Ayıntab Mutassarrıf Vekili Sabri tarafından da Antep'e gelen Fransız Kuvvetler Kumandanı Albay A.S.E.M. nezdinde protesto edilerek, bu protesto nâmenin bir sureti Ayıntab Mıntıkası Fransız İşgal Kuvvetleri Kumandanı Albay Flye Sainte-Marie'ye sunulmuş, bir örneği İstanbul Hükûmetine⁴¹ diğer bir örneği de Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal'e gönderilmiştir⁴². Nitekim 13 Kasım 1919'da Kilikya Fransız birlikleri⁴³ komutanı Albay Piépage ve Albay Normand Antep'teki Türk makamlarıyla görüşmek için hükûmet konağına geldiklerinde çok soğuk bir şekilde karşılanmışlar ve kendilerine ne bir sigara ne de bir kahve ikram edilmişti⁴⁴. Antep'te cereyan eden bu olayı ve orada konuşulanları Antep mutasarrıf vekili Sabri Bey, detaylı bir rapor halinde Dahiliye Nezareti'ne sunarak, "...vuku' bulmakta olan müdahaleye şimdiye kadar muhalefet etmekte isek de bundan sonra da muhalefete devam edelim mi, yoksa İngilizlere karşı olan hareket tarzı mı takip edelim. Müşkül bir durumda bulunulduğundan bu bâbda kat'î cevabı iradelerine muntazır olduğumu arz eyerim"⁴⁵ diyerek İstanbul Hükûmeti'nin cevabını sorar. Ne yazık ki, Dahiliye Nazırı, Hariciye'nin yazılı bildirimine atfen, "Osmanlı idaresinin nez'ine sebep verebilecek hiçbir hadisenin vuku'una meydan verilmemesi"⁴⁶ hususunu vurgular.

İstanbul Hükûmeti böylesine teslimiyetçi bir davranış sergilerken Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan Sivas kongresinde, "Osmanlı ülkesinin herhangi bir bölümüne yönelecek el atma ve işgale..."⁴⁷ karşı "hep birlikte savunma ve direnme ilkesi"⁴⁸ kararı meyânında, Antep ve Kilis'in savunulması 3 üncü Kolordu ile ikinci bölge⁴⁹ içinde bulunan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine verilir⁵⁰.

³⁸ *İrade-i Milliye*, 27 Teşrin-i evvel 1919, aynı yer.

³⁹ M. Abadie, (Lieut-Colonel Br.), *Les Quatre Sièges d'Aïntab (1920-1921)*, Paris 1922, s. 120-122. "Ayıntab Fransız İşgal Kuvvetleri Kumandanlığına, Diyarbakir 29 Ekim 1919, 13. Kolordu Kumandanı Miralay Cevdet".

⁴⁰ ATASE, 1/105, Dos. (6)-2, Kıs.255, Fih., 35-1, 35'den aktaran, Ayhan Öztürk, *aynı eser*, s. 65.

⁴¹ Abadie, *aynı eser*, 1922, s. 122-123.

⁴² M.Tayyib, Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, İkinci Kitap, Ankara 1965, s. 183.

⁴³ "Fransız birliklerinin çok büyük bir bölümü, Doğu Lejyonuna katılan Ermenilerdi". Bkz., Laurence Evans, s. 258.

⁴⁴ Abadie, *aynı eser*, s. 33.

⁴⁵ Gökbilgin, *aynı eser*, s. 193-194.

⁴⁶ Gökbilgin, *aynı eser*, s. 193-194.

⁴⁷ Kemal Arıburnu, *Sivas Kongresi*, Ankara 1997, s. 91.

⁴⁸ Arıburnu, *aynı eser*, s. 91.

⁴⁹ İkinci bölge : Birinci bölgenin doğu sınırı (İskenderun, Osmaniye, Bahçecik hariç) ile Adıyaman-Samsat-

Antep Müdafasını çok yakından takip eden Mustafa Kemal, Antep, Adana, Sis, Mersin, Cebelibereket Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine, Sivas'tan gönderdiği 9 Kasım 1919 tarihli telgrafta, "...Binaenaleyh Türk Hükûmeti aksamından olan iş bu mevâki'in Fransızlar tarafından işgalinin bi'l-umûm me'mûrîn-i hükûmetle Müdafaa-i Hukuk Hey'eti Merkeziyeleri ve Belediye Reisleri tarafından efkâr-ı umûmiyye ve Amerika nezdinde protesto edilmesi ve haksızlığın tashihinin talep olunması ta'mîmen tebliğ olunur"⁵¹ denilerek Antep, Maraş ve çevresinin işgal edilmesini protesto eder.

Yurdun dört bir yanındaki işgal hareketlerini önlemek, milli iradeyi hakim kılmak, vatanın bağımsızlığını korumak ve kollamak maksadıyla yapılan Sivas Kongresinde, Mustafa Kemal, Kılıç Ali'ye şu emri verir : "Adana ve havalisi ile Maraş, Antep ve Urfa Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransızların bu yerler ahalisine yaptıkları zulüm ve işkence tahammülün fevkine çıkmıştır. Diğer mıntakalara başka arkadaşlarınızı gönderdim. Sizi de Maraş ve Antep havalisine göndermeğe karar verdim. Buralardaki vatandaşlarımız imdat ve mu'avenet bekliyor. Derhal hareket ediniz ve teşkilâta başlayınız. Haydi Allah yüzünüzü ak etsin"⁵². Bu emir doğrultusunda hareket eden Kılıç Ali (Asaf Bey), Selim Bey (Yörük Selim)⁵³ ve iki süvari ile birlikte Elbistan'a gelir, yöre halkını teşkilâtlandırır ve Yörük Selim, 29 Kasım 1919 tarihli telgrafında Elbistan'da Teşkilât-ı Millîyye'nin kurulduğunu ve faaliyetleri hakkında Hey'et-i Temsiliyyeyi bilgilendirir⁵⁴. "Mustafa Kemâl Paşa, Elbistan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Ali Rıza Bey'e gönderdiği yazıda; Fransızların Adana havalisi de dahil olmak üzere Urfa, Antep ve Maraş'ta küçük bir Ermenistan teşkili gayesini güttüklerini, milli teşkilâtın yaygınlaşmasının dışarıya karşı pek mühim ve lehte tesir yaptığını, şu anda en önemli işin, işgal altında bulunan yerlerdeki teşkilâtı genişletmek ve ahaliyi işgal aleyhine teşvik etmek, düşmanları müşkilata sokmak olduğunu belirttikten sonra, Malatya'dan bir süvari bölüğü ile iki mitralyöz bölüğünün Elbistan'a doğru hareket ettiğini, bu kuvvetin milli teşkilâtın dayanağı olacağını ve Elbistan deposundaki silah ve teçhizatın Kuvâ-yi Millîyyeye dağıtılmasına karar verildiğini"⁵⁵ bildirir. Bundan anlaşılıyor ki, Mustafa Kemal, doğudaki Kuvâ-yi Millîyye kuvvetlerini güvenli bulunduğu Elbistan üzerinden Antep ve Maraş'a gönderilmesini kararlaştırmıştır. Şehirdeki her hareketten Mustafa Kemal haberdar edilmektedir⁵⁶.

Birecik (hariç), Antep-Kilis (dahil) hattı arasındaki bölgedir.

⁵⁰ *TIH*, C. IV, 1966, s. 65.

⁵¹ "Ayıntab, Adana, Sis, Mersin, Cebelibereket, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine Sivas'tan Keşide Olunan Telgraf, Sivas, 9 Teşrin-i sâni 1919, Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kısım-ı İcrâi Re'isi Mustafa Kemal". Bkz., Lohanizâde, *aynı eser*, s. 395-396.

⁵² Bürhan Cahit, *Gazinin Dört Süvarisi*, İstanbul 1932, s. 15.

⁵³ İnebolu'lu Kurtoğlu Selim Bey.

⁵⁴ *ATASE*, Kls: 255, Dos: 6-2, fih: 72. Yörük Selim'den Heyet-i Temsiliyyeye, 29 Kasım - 2 Aralık 1335 (1919).

⁵⁵ *ATASE*, No: 1/105, Kls: 256, Dos: 4, Fih: 16'dan aktaran Yaşar Akbıyık, *Millî Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Ankara 1990, s. 145.

⁵⁶ Bkz. Ünler, *aynı eser*, s. 25.

Mustafa Kemal'in bu faaliyetleri sürerken, Fransızlar, taşıdığı stratejik konum bakımından Antep'i ele geçirmeye kararlıdılar. Bu vesile ile General Quérette, "Suriye ve Kilikya'da Fransa Cumhuriyeti'nin Fevkalâde Komiseri ve Fransız Şark Ordusu Başkumandanı olan Ferik'in emriyle Urfa, Maraş, Antep Sancaklarındaki Fransız kıtaatının emir ve kumandasını deruhde..."⁵⁷ eylemek üzere Antep'e gönderilir. 9 Aralık 1919'da Antep'e gelen⁵⁸ Quérette, 13 Kânun-ı evvel 1919 (13 Aralık 1919) tarihinde "Antep, Maraş, Urfa Sancakları Ahalisine" yayımladığı beyannamede, "...Zât-ı Şâhâne ile bi'l-itolâf bugün Fransa hükûmeti icraat ve vesâyetskârânesini Suriye, Kilikya ve arazi-i şarkıyye üzerine teşmil ediyor. Bütün ahali, bilâ-tefrik cins ve mezhep kuvvet ve kudreti galibiyetiyle teeyüd eden silâhlarımızın himayesi altındadır. Mezâhibe, emlâk-i hususıyyeye ve Memâlik-i Osmaniyede kavânine hürmet edecek ve ettireceğiz. Uzun harb senelerinden sonra sulh ve sa'y ü amel devresi hulûl etmiştir. Namuslu olanlar Fransa tarafını iltizâm (iltihâk) etsinler"⁵⁹ görüşünü ileri sürer.

Bu beyannameden haberdar edilen Mustafa Kemal, beyannamenin altına, "Gazeteye. Üç sancak ahalisinin bu beyannâmeyi protesto etmeleri. Mutasarrıfların keza"⁶⁰ notunu düşer ve bir telgrafla durumu Harbiye Nâzırı Cemal Paşa Hazretleri'nden sorar⁶¹. Söz konusu durum, Ayıntab Mutasarrıflığının da talimat talep etmesi üzerine Meclis-i Vükelâ'da görüşülür : "Ayıntab, Maraş ve Urfa sancaklarının Fransızlarla Osmanlıların idare-i müşterekeleri altında kalacağı hükûmet-i merkeziyece kararlaştırılarak bu bâbda mutasarrıflara tebligat icrası derdest bulunduğu ve jandarma, Fransız kumandanının emri altında bulunacağı ve maliyeyi kontrol için bir zabıt tayin olunacağı ve kendisinin havâli-i mezkûre umum kumandanı olduğu General Quérette tarafından Kilis kaim-makamına ifade olunması üzerine bu bâbda bir emir olmadığı cihetle ifade-i vâkı'ayı kabul ve tatbikte mâzur bulunduğu kaim-makam canibinden cevaben beyan olduğundan ve oradan Ayıntab'a giden mûmâileyh Generalin Ayıntab'da da aynı teklifi dermeyân eylemesi şüphesiz olduğundan bahs ile Ayıntab Mutasarrıflığınca ta'lîmât talep edilmekte olduğuna dair Harbiye Nezareti'nden vârid olan 16 Kânun-ı evvel sene 335 tarihli ve 1923 numarolu tezkire okundu. Kararı : Hükûmet-i Merkeziyece bu yolda bir karar ittihaz edildiğinin

⁵⁷ HTVD, Haziran 1956, Sayı : 16, Ankara 1956, Vesika No. 415/a, b.

⁵⁸ Abadie, *aynı eser*, s. 35.

⁵⁹ HTVD, Haziran 1956, Sayı : 16, aynı yer.

⁶⁰ HTVD, Haziran 1956, Sayı : 16, aynı yer.

⁶¹ "Harbiye Nazırı Cemal Paşa Hazretlerine 1 - General Keret [Quérett] Antep'ten 13 Kânun-ı evvel 1919 tarihi ile neşrelediği beyannamede Fransa Cumhuriyetinin Suriye ve Kilikya Fevkalâde Komiseri, Şark Orduları Başkumandanı emriyle Urfa, Maraş, Antep sancaklarındaki Fransız kıtaatının emir ve kumandasını deruhde eylediğini, Zât-ı Şâhâne ile bi-l-itolâf Fransa hükûmetinin bugün Suriye ve Kilikya ve arazi-i şarkıyye üzerine icraat-ı vesâyetskârânesini teşmil eylediğini, bütün ahalinin kuvvet ve kudreti galibiyetiyle teeyüd eden Fransa silâhlarının taht-ı himayesinde bulunduğunu, namuslu olanların Fransa tarafına iltihâk eylemelerini üç sancak ahalisine neşr ve tamim eylemiştir. 2 - Zât-ı Şâhâne ile itilâf, hududu gayri muayyen arazi-i şarkıyye vesâyetskârane kuyûd ve ta'biratı hükûmet-i seniyyenin bu bâbta şiddet ve azimle hareketini âmir bulunmaktadır. Bu bâbta, Heyetimizin tenvir edilmesini ve netice-i icraattan malûmat it'â'sı istirhâm eyleriz. Hey'et-i Temsiliyye Namına Mustafa Kemal". Bkz., HTVD, Sayı 16, Vesika No: 418.

kat'iyen asl ve esası olmadığından keyfiyetin mahalline li-ecli't-tebliğ Dahiliye Nezareti'ne iş'arı ve mumaileyh Generalin ifâdât-ı vâkı'asının ve bu bâbda mahallince vuku' bulan istiğfar üzerine böyle bir kararın kat'iyen asl ve esası olmadığının cevaben tebliğ edildiğinin icabı veçhile Fransız mümessiline li-ecli'l-iş'âr Hariciye Nezareti'ne i'tibârî tezekkür kılındı⁶² şeklinde sonuçlanır. İlk etapta Milli Mücadele lehine bir davranış olarak algılanan İstanbul Hükûmetinin bu kararı, İngiltere Hükûmeti ile 12 Eylül 1919 tarihinde İstanbul'da imzalanan Osmanlı - İngiliz Gizli Antlaşmasının gereği olarak aldığı bilinmelidir⁶³.

İstanbul Hükûmeti bu tutumunu sürdürürken, Mustafa Kemal'in dört süvarisinden birisi olan "Kılıç Ali ismi köyden köye, dilden dile Maraş'ta, Antep'te söylenmeğe, Mustafa Kemal Paşa'dan gelen bu kuvvetin Türkleri istilâdan ve işkenceden kurtaracağı haberi yayılmağa başlamıştı"⁶⁴. Halktan çok büyük destek gören Kılıç Ali, Pazarcık Jandarma Kumandanı Ramazan Efendi'nin "Maraşlı Hırlakyan Agop'un damadı bir Fransız müfrezesiyle beraber geldiler. Buradaki Atmalı Aşireti Reisi Paşo Yakup ile Sinamilli Aşireti Reisi Tapo'yu rütbe, nişan ve para ile kandırmak isterlerken kendilerini tevkif ettim"⁶⁵ haberi üzerine karargâhını Pazarcık'a nakleder ve işgal altındaki Maraş ve Antep'ten murahaslar isteyerek, Paşo'nun da hazır bulunduğu bir meşveret kurar. Hemen birkaç gün içinde Maraş ile Antep etrafındaki noktalarda önemli müfrezeler oluşturulur.

Maraş savunmasında başarı elde eden Kılıç Ali, bu kez karargâhını daha stratejik bir noktada bulunan Sakçagözü'ne nakleder⁶⁶. "Bu muntakada öteden beri başlarına topladıkları avaneleriyle âdeta küçük birer derebeyi gibi yaşayan ağalar, beyler de vardı. Bunlar ne tarafta menfaat görürlerse o tarafa geçiyor. En nazik zamanlarda çok tehlikeli vaziyetlere sebep oluyorlardı. Bunlardan biri de Sakçagözü mevkiindeki malikânesinde yaşayan Hurşit Ağa isminde biri idi. Avenesi, arazisi, çiftlikleri, kuvveti vardı ve Fransızlarla hoş geçinmek, millî

⁶² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (BOA, MV), 217/184, 1338 Ra. 24.

⁶³ Sivas Kongresinin hemen ertesinde, İstanbul Hükûmeti adına Sadrazam Damat Ferit Paşa ve Büyük Britanya Hükûmeti adına J.Fresner ve H.N.Churchill tarafından 12 Eylül 1919'da İstanbul'da iki örnek halinde imzalanan 8 maddelik 'Gizli Antlaşma'nın 4.maddesi şöyledir : "Türk Hükûmeti, bunun karşılığında gerekli olduğu takdirde Suriye ve Mezopotamya'da İngiltere'ye malzeme desteği garantisinin yanısıra hem bu bölge ve hem de Müslümanların oturduğu bölgelerde Halifenin manevî desteğini sağlamaya söz verir". Bkz., 14 Mayıs 1920 tarihinde Fransa'nın Trabzon'daki konsolosu Lepissier'in Dışişleri Bakanlığına gönderdiği rapor ve gizli antlaşma metni. MAE (Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi), E-Levant (1918-1929), Turquie, Vol.: 93'ten aktaran Ünsal Yavuz, "Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde 12 Eylül 1919 Tarihli Osmanlı-İngiliz Gizli Antlaşması", *Askerî Tarih Bülteni*, Yıl : 17, Ağustos 1992, Sayı : 33, s. 137-161 ; Foreign Office 371/5117, E 260'tan aktaran Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1983, s. 573 ; Sait Molla'dan Mister Frew'e mektup, Birinci Mektup. Mektupta antlaşmaya atıfta bulunulmuştur. Bkz., Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1927, s. 177-178. Krş., Sonyel, Salâhi R., "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerinin Işığı Altında 1919 İngiliz-Osmanlı Gizli Antlaşması", *Bellelen*, C. xxxiv, No : 135, Ankara Temmuz 1970, s. 437-449.

⁶⁴ Bürhan Cahit, *aynı eser*, s. 22.

⁶⁵ Bürhan Cahit, *aynı eser*, s. 20.

⁶⁶ Bürhan Cahit, *aynı eser*, s. 64.

harekete bigâne kalmak yolunu tutmuştu⁶⁷. Kılıç Ali, Hurşit Ağa gâilesini bertaraf ettikten hemen sonra, Antep Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesine haber yollayarak şehir adına görüşmek üzere birkaç sözcü ister. Kılıç Ali ile görüşmek üzere, Antep'ten giden sözcüler şunlardır : Eski ittihatçılardan Ahmet Muhtar Bey (Göğüş), Jandarma Komutanı Esad Bey, Tahrirat Müdürü Ragıp Bey, Hacı Halit zâde Sadık Bey⁶⁸ ve Boyno oğlu Memik⁶⁹. Gelen kurul, Kılıç Ali Beye, şehrin savunması ile ilgili detaylı bilgi verirler⁷⁰. “Kılıç Ali Bey de (Antep) içindeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine mensup arkadaşlarından nezdine gelenlere şu talimatı verir : 1- Hali ve istikbali göze alarak teşkilâtı genişletmek lâzımdır, 2- Düşmanın Antep'e kuvvet sokmasına mâni olmalıdır⁷¹. Önce gerideki nâmütenâhi imdat yolları ile Fransızların ilişkilerini kesmek için İslahiye'de mukavemet kuvvetleri ve cephesi tesis ederek Kilis yollarını tutan ve bütün bu havâlide istifade edilecek en küçük kuvveti bile ihmal etmeyerek hemen her köyde millî teşkilât kuran⁷² Kılıç Ali, kuvvetlerini 'Kayıhan', 'Şimşek', 'Kahraman' adları altında üç tabura böler. “Antep'in içindeki milli teşkilât da şehirden uzak (Sakçagözü) mevkiinde karargâh kuran Kılıç Ali Beyle daima haberleşiyor, talimat alıyordu⁷³.”

Kılıç Ali, Pazarcıktaki toplantıda alınan karar gereği, “Maraş'ta kendisine katılan bir Kuvâ-yi Millîyye birliği ile⁷⁴, “....Antep Hey'et-i Merkeziyesinin isteği üzerine, Mustafa Kemal tarafından Maraş'tan Antep'e gönderilir...”⁷⁵. Emri yerine getirmek için harekete geçen Kılıç Ali, 28 Mart 1920'de Burç köyüne gelir⁷⁶. “Kılıç Ali Burç'a geldikten sonra iki mühim işle meşgul oldu. Birisi müteferrik teşkilâtları tensik edip bunların hepsini kendi emrine almak, diğeri de Antep içindeki menfi cereyanları önlemektir⁷⁷. Bürhan Cahit o günleri şöyle dile getirir : “Kılıç Ali Bey dışarıda askeri tertibat alırken şehir içinde de bu durgunluğu ortadan kaldırmak için bir beyanname dağıttı. Halka metânet ve sebat tavsiye etti, her zaman yanı başlarında olduğunu söyledi. Halktaki intikam ve mukavemet hisleri esasen

⁶⁷ Bürhan Cahit, *aynı eser*, s. 67-68.

⁶⁸ Hasan İzzettin Dinamo, *Kutsal İsyân*, C. VI., İstanbul 1967, s. 205. Hacı Halit zâde Sadık Bey, Enver Koçak'ın babasıdır.

⁶⁹ Boyno oğlu Memik'in oğlu Reşit Boyno ile 17.02.2000 tarihinde evinde yapılan mülakat. Reşit Beyin ifadesine göre, Kılıç Ali, Boyno oğlu Memik'ten, Hurşit Ağayı vurmasını ister. Memik bu isteği yerine getirmek için buldukları yerden dışarı çıkar ancak hemen geri döner ve Kılıç Ali Beyden imzalı bir kağıt ister. Söz konusu kâğıdı alamayan Memik, bu işten vazgeçer. (Ses bandı uhdemizdedir).

⁷⁰ Dinamo, *aynı eser*, s. 207.

⁷¹ Bürhan Cahit, *aynı eser*, s. 68.

⁷² Bürhan Cahit, *aynı eser*, s. 65.

⁷³ Bürhan Cahit, *aynı eser*, s. 70.

⁷⁴ Koray, Enver, *Hayat Mücadeleleri, Selâhattin Adil Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1982, s. 340.

⁷⁵ Cumhurbaşkanlığı Kıtıplığı Arşivi, 1920 yılına ait 4. Karton, 2334, 2335, 2335 sayılı belgelerden aktaran *TİH*, 1966, s. 128.

⁷⁶ Lohanizâde, *aynı eser*, s. 52.

⁷⁷ Menfi cereyanlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Üzel, Sahir, 1952, s. 25. “....diğer taraftan Ayntap Tealii İslâm Cemiyeti'nin Fransız âmaline çalıştıkları ve Suriye'deki bazı müfsid Arapların İslahiye ve Cebelibereket havalisinde âmal-i millîyyeye muhalif propagandalar yaptıkları anlaşılmıştır... 27 Mart 36 III ncü Kor. K. Selâhattin Beyefendiye. Hey'et-i Temsiliyye Namına M.Kemal”. Bkz. *HTVD*, Yıl : 4, Sayı : 13, Eylül-1955, Ankara, 1955, Vesika No : 346.

sarsılmış değildi. Kılıç Ali Bey en ziyade halka güveniyordu. Aynı günde Fransızlar da bir beyanname neşretmişlerdi. Fakat halk, bilhassa gençler Kılıç Ali Beyin beyannamelerini* Fransızların yapıştırdıkları beyannamelerin üzerlerine astılar ve Fransız beyannamelerine kan sürdüler"⁷⁸. Bu durum üzerine halkın ileri gelenleri toplanarak bu konuda görüşmeler yapılır ve "özgürlük ve bağımsızlığa kavuşmak için sonuna kadar savaşmaya" karar verilir..."⁷⁹. Antep halkının bu kararı o gün Mustafa Kemal'e bildirilir. Mustafa Kemal, Antep halkına hitaben gönderdiği cevabî telgrafta, vatan savunması için yapılan toplantı ve bu toplantıda alınan azimli kararların Büyük Millet Meclisinin genel kurulunda okunduğundan bahisle, "...Antep halkının gösterdikleri cesaret, son derece takdir edilmiş ve gurur vermiş bulunduğu halka bildirilmesi ve bu kararın yayımlanması"⁸⁰ emrini verir. Bu emirden dolayı oldukça heyecanlanan Antep halkı, direniş kararını uygulamaya başlar. Kuvâ-yi Milliye ile Fransız kuvvetleri arasında sıcak savaş tüm hızıyla sürmektedir. 4 Nisan 1920 günü Yüzbaşı Kılıç Ali, şehre gelerek Hey'et-i Merkeziye ile bir toplantı yapar. Toplantıda şehrin savunulacak yerleri ve ikmal hizmetleri tespit edilir⁸¹.

Maraş ve Urfa'da yenilgiye uğrayan Fransızlar, Antep'te de önemli kayıplar verirler⁸². Gerek bu yenilgiler, gerekse Suriye'de işlerinin ters gitmesi, Fransızları Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile görüşme yapmaya zorlar. Taraflar arasında yapılan görüşme sonunda 30 Mayıs 1920 sabahından itibaren 20 günlük bir sözleşme (convention) imzalanır⁸³.

Mustafa Kemal'in önderliğinde başlatılan Milli Mücadele programının gereği olarak, Adana Cephesi Komutanı Kurmay Albay Selâhaddin Adil, 26 Temmuz 1920'de

* Ayıntab'da Müdafaa-i Milliye Teşkilâtına ait olarak duvarlara yapıştırılan beyannâmelere dair bkz., *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Dahiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye Dairesi Siyasî Evrak Kataloğu (BOA, *DH-SYS*), Dosya No : 112/7B, Sıra No : 7/9.

⁷⁸ Bühran Cahit, 1932, s. 75-76.

⁷⁹ *TIH.*, C. IV., 1966, s. 206.

⁸⁰ *TIH.*, C. IV., 1966, aynı yer.

⁸¹ *TIH.*, C. IV., 1966, s. 129.

⁸² "Antep Kuvâ-yi Milliye Kumandanı Kılıç Ali Beyden, Fransızlarla yapılan müsademelere dair alınan telgraf : Antep'teki mahsur Fransızları kurtarmak ve mühimmat getirmek üzere Kilis'ten çıkan (800) piyade, 4 top, 2 zırhlı otomobil ve (150) süvariden mürekkep düşman müfrezesinin Kilis'ten hareketi haber alınır alınmaz lâzımgelen kuvvetlerle Kilis yoluna gitmiştik. Antep'e üç saat mesafede Balbad [Balaban] boğazına kadar ilerlemiş olan mezkûr düşmana yapılan taarruzda gerek piyade ve gerek süvari ve gerek zırhlı otomobilleri büyük telefât vererek ricate mecbur olmuştur. Şimdi aldığım malûmatta mezkûr düşman Kilis istikametinde ricate devam etmiş ve kuvvetlerimiz dilirane bir surette Kilis yakınlarına kadar takip emiştir. Her halde mezkûr düşmanı tamamen imha edeceklerini ümidediyorum. Mevcutları bin kişi ise de Ermenilerden pek çoklarını tesliş etmiş ve istihdam ediyor. Maraş : 12-13 Mayıs 1336. Kılıç Ali". Bkz., *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, Devre : 1, İçtima Senesi : 1, On Beşinci İçtima, 13.5. 1336, İkinci Celse, C. I, Ankara 1959, s. 287.

⁸³ Paul du Vêou, *La Passion de la Cilicie 1919-1922*, Paris : Librairie Orentaliste Paul Geuthner, 1937, s. 179 ; "Fransız Türk İlişkileri Konusunda Gizli Rapor : Mustafa Kemal Paşa'dan Konya, Diyarbakır ve Sivas'taki Kolordulara, Niğde'deki 11. Tümen ve Antep ve Kilikya'daki Kuvâ-yi Milliye'ye 28/29 Mayıs 1920 Tarihli Tebliğat Örneği" Bilâl N. Şimşir, *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Volume-2 April-December 1920, Ankara 1975, s. 160.

Antep'in Sam köyüne gelir, orada Antep Müntika Komutanı Kurmay Yarbay İrfan Bey, "...Mustafa Kemal'e bilgi vermek ve emirlerini almak amacıyla 1920 Haziran sonunda Antep'e gelen..."⁸⁴ Suriye-Filistin Kuvâ-yi Osmaniye Hey'eti Başkanı Özdemir Bey [Yarbay Ali Şefik]⁸⁵, Antep Heyet-i Merkeziye Reisi Ferit Bey ve arkadaşları ile görüşür. Bu görüşmede şehrin savunması ile ilgili olarak, 29 Temmuz 1336 (1920)'de Yarbay İrfan Bey idaresinde Araf binasındaki Fransızların ileri mevzilerinin bir baskınla ele geçirilmesine karar verilir. 28/29 Temmuz gecesi taarruz için ileriye yanaşan Kuvâ-yi Millîyye müfrezeleri ve 9. Alay kuvvetleri 29 Temmuz sabahı Fransız mevzilerine taarruza başladılar. İbrahimli civarına yerleştirilen 105 mm.lik iki topla Fransızların sığındıkları kolej binası ateş altına alınır ancak "...Fransızların şiddetli ateşleri ve engelleri karşısında..."⁸⁶ başarı elde edilemez. Bir yandan Fransızların işgali devam ederken öbür yandan bu işgalden istifade eden Ermeniler, Türk ahaliye zulüm etmeye başlarlar. Fransızların çok sıkı denetimleri nedeniyle şehirde haberleşme de yapılamamaktadır. Bu yüzden haberleşme, o tarihte Malatya'nın bir ilçesi olan Besni'den yapılabilir⁸⁷. Şehirde cereyan eden bu hadiseler karşısında "Hey'et-i Temsiliyye'nin direktifleriyle Elbistan Sulh Hakimi Ali Rıza Bey ile irtibat kurulur"⁸⁸.

Antep'i işgal ederek buradaki Türkleri öz yurdundan atmayı amaç edinen Fransızlar, Antep'teki kuvvetlerini takviye etmek üzere "...bir Senegal avcı taburu, dört Cezayir avcı taburu, bir makineli tüfek bölüğü, 75 mm.lik bir, 65 mm.lik iki, 155 mm.lik bir bataryadan kurulu bir topçu taburu, iki süvari bölüğü, bir istihkâm müfrezesi ve bir tank müfrezesi ile cephane ve yiyecek ağırlığından kurulu..."⁸⁹ olarak Akçakoyunlu istasyonunda trenden indirilerek, Albay Andrea komutasında 8 Ağustos 1920'de Antep'e hareket ederler.

Antep'teki Fransız birliklerinin takviyesi, şehrin savunması ile ilgili yeni önlemlerin alınmasını zorunlu hale getirir. Bu meyânda, "...Kuvâ-yi Millîyye Merkez Heyeti kararıyla 8 Ağustos 1336 (1920)'dan itibaren şehrin savunmasını üzerine alan [Yarbay] Ali Şefik (Özdemir) Bey..."⁹⁰, Antep müdafaasının yönetimini sonuna kadar yürütecektir. "Antep savunma teşkilâtı, Özdemir Beyin sevk ve idaresi altında kuvvetlenmiş ve yeni bir çeki düzen almıştı"⁹¹.

Antep'te çarpışmalar devam ederken Genelkurmay Başkanlığından 9 Kasım 1920'de verilen emre göre cephenin çok geniş olması sebebiyle Batı Cephesi iki kısma ayrılır. Batı Cephesi; Genelkurmay Başkanı Kurmay Albay İsmet (İnönü) komutanlığında

⁸⁴ Harp Tarihi Dairesi Arşiv No. 1/4282, Dosya No. 245'ten aktaran *TIH*, C. IV., 1952, s. 205. Selahattin Adil, Yarbay Ali Şefik'in 4 Haziranda Antep'e geldiğini belirtmektedir. Bkz., Koray, *aynı eser*, 1982, s. 343.

⁸⁵ "Antep'in düşmesinden sonra Revandız harekâtına da görevli olarak katılmış olan Özdemir Bey [Ali Şefik], bir aralık Antep milletvekili seçilmiş ise de sonraları Anadolu demir yolları inşaatı sırasında taşaron olarak çalışmış ve 1950 yılında Ankara'da sıkıntılı bir hayat zorluğu içinde ölmüştür". Bkz., Koray, 1982, s. 342.

⁸⁶ *TIH*, C. IV., 1966, s. 203.

⁸⁷ *ATASE*, 1/105, Dos. (6)-2, Kls.255, Fih., 47-4, 62-1'den aktaran, Ayhan Öztürk, 1994, s. 66.

⁸⁸ *ATASE*, 1/105, Dos. (6)-2, Kls.255, Fih., 52, 62'den aktaran, Ayhan Öztürk, 1994, aynı yer.

⁸⁹ *TIH*, C. IV., 1966, aynı yer.

⁹⁰ Koray, *aynı eser*, s. 343-344.

⁹¹ *TIH*, C. IV., 1966, s. 205.

İzmir, Ertuğrul (Bilecik), Eskişehir ve Kütahya. Güney Cephesi; Afyonkarahisar, İsparta, Burdur, Denizli, Aydın, Menteşe (Muğla), Antalya sancakları ile Konya vilayeti, Silifke, Niğde sancağını ve Adana merkez sancağını kapsıyordu. Yeni teşkil edilen 'Güney Cephesi'nin organizasyonu çerçevesinde Antep şehrinin ve havalisinin düşmandan kurtarılması çalışmalarına hız verilir. "Bu amaçla Elcezire Cephesi Komutanlığı kuruluşunda bulunan 5. Tümen, Adana Cephesi Komutanlığı emrine verildi. Bu tümenin Genelkurmay Başkanlığının emriyle, Antep bölgesi kurtarıncaya kadar, yapılacak harekât süresince emir ve komuta bakımından Adana Cephesi Komutanlığına bağlı olacağı, yiyecek ve ikmâl desteğinin eskisi gibi Elcezire Cephesi Komutanlığına bağlı olacağı bildirildi"⁹².

Antep'e Yapılan Yardımlar

i. Fiili Yardımlar

Dönemin tanıklarına, Genelkurmay Askeri Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivindeki bu konu ile ilgili belgelere ve diğer kaynaklara baktığımızda, Antep Müdafaasının bir 'cephe savaşı' olduğunu ve tamamen Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifleri, Milli Mücadelenin ruhu ve programı doğrultusunda 'Güney Cephesi' çerçevesinde gerçekleştiğini görüyoruz. İngilizler tarafından hukuk dışı gerekçelerle işgal edilen ancak, petrol uğruna Fransızlara devredilen⁹³ Antep'in işgali, başta Ankara olmak üzere çevre illeri de harekete geçirmiş ve Antep'in yardımına koşmuşlardır.

Urfa ve Maraş'da olduğu gibi Antep'in de düşmandan kurtarılması için ordu ile millet el ele vermiştir. "Elcezire Cephesi Komutanlığı, Adana Cephesi Komutanlığı aracılığıyla Antep'e gönderdiği yazıda, "Antep'e taarruz eden düşmanın bu taarruzunu pahalya mal etmek ve Maraş'da olduğu gibi yenilgiye uğratarak çekilmeye zorlamak üzere her taraftan Antep'e genel bir taarruz yöneltilmesi gereklidir. Bunun için Maraş bölgesinden sağlanan ve Antep'e gönderilmesi mümkün olan kıtalar ve Milli aşiretler en kısa zamanda Antep'e yollanmalı ve bu arada Maraş'da büyük emekleri görülmüş Elbistanlıların, Pazarcıklıların ve Besni dolaylarındaki aşiretlerin bütün kuvvetleri de Antep'e yöneltilerek, burası da düşmandan kurtarılmalıdır"⁹⁴ görüşü vurgulanmaktadır. Bu emir derhal yerine getirilerek başta "...Urfa bölgesi komutanı Binbaşı Pehlivan zâde Nuri, bir piyâde taburu, iki top ve yeteri kadar makineli tüfek ve 700 kadar millî kuvvet ve aşiret erleri ile Nizip üzerinden Antep'e gönderilmiş ve Antep Bölge Komutanı Kurmay Yarbay İrfan ile Kuvâ-yi Milliyye komutanı Özdemir Bey ve Antep'te bulunan kıtaların komutanları birleşerek [yayınladıkları] bildiride, çeşitli bölgelerden Kuvâ-yi Milliyyenin

⁹² Harp Tarihi Dairesi, Arşiv No. 1/4282, Dosya No. 17'den aktaran, *THH.*, C. IV., 1966, s. 214.

⁹³ Antep'in Fransızlara teslimi ile ilgili olarak halka hitaben yayımlanacak olan beyannamenin metni için bkz., Gökbilgin, 1965, s. 185.

⁹⁴ *THH.*, C. IV., 1966, s. 206.

Antep'i kurtarmak için koştuğu, bir kısım askerî birliklerin de Antep'te savaşmak üzere emir aldıkları bildiriliyordu⁹⁵.

Bu bağlamda, "Maraş'tan 17 Nisan'da iki top ve 2:4 makineli tüfekte birlikte yeterli güç Antep'e gönderilir ve devamında yapılacak yardımın da çabuklukla yapılması için 13. Kolorduya bildirimde bulunulması istenir⁹⁶ ki, "Antep vaziyetinin ıslahı için bu Kolordu mühim muavenet etmiş idi"⁹⁷. Mustafa Kemal'in Ayıntap Mutasarrıflığına gönderdiği 17 Nisan 336 (1920) tarihli şifre yazıda, " Ayıntap hadisesinin Fransızların eser-i teşvik ve tertibi olduğunda şüphe yoktur. Vak'anın bütün fecayiiyle Ayıntap'taki Fransız Kuvveti Kumandanına protesto edilmesi lazımdır... Bununla beraber müdafaa-i meşrua halinde bulunan ahali islâmiyenin imhası teşebbüsatına karşı bütün kuvvetin sarf ve isti'maliyle mukavemet edilmesi ve ahaliye bu bapta her suretle muavenet ve delâlet edilmesi muktazidir..."⁹⁸ deniliyordu. Bütün bu yardımların yeterli olamayacağını düşünen Mustafa Kemal, Üçüncü Kolordu Kumandanlığına gönderdiği şifre yazıda, "...Maraş'dan gönderilen Kuvâ-yi Milliyyenin bu vaz 'iyyeti ıslaha kaadir olacağını zannetmiyorum. Herhalde Maraş'daki kıtaatan mühim bir kuvvetle ve top ile Ayıntap cephesine muavenet edilmesi elzem görülmektedir. Bu cephe vaz 'iyyetini esaslı bir surette ta'kip ve alınacak raporlara nazaran vaz 'iyyete göre en seri muavenetin ifası hususunda emir ve te'mini..."⁹⁹ hakkında bilgilendirilmesini istiyordu. Bu cümleden olarak, Besni'deki tek topun, mermi, subay ve erlerle Antep'e gönderildiği, Besni'deki Millî Kuvvetlerin de Antep'e hareket ettiği 13. Kolordu Kumandanı Cevdet tarafından Hey'et-i Temsiliyye'ye bildirilir¹⁰⁰. Öbür taraftan çoğu Pazarcıklılardan oluşan kuvvetler Antep'te Fransızların işgal ettiği Amerikan Kolejine taarruz ederek önemli bir kısmını işgal ederler¹⁰¹ ki, Gaziyıntap Mebusu Abdürrahman Lami Efendi, Kılıç Ali'nin Pazarcıktan altı bin kuvvet aldığını beyan etmektedir¹⁰². Bu meyanda, Mardin bölgesinde bulunan 5. Tümenin 24. Piyâde Alayı da takviye amacıyla Antep Bölge Komutanlığı emrine verilir. Antep'i düşman işgalinden kurtarmak için 19 Ağustos 1920'de Kurmay Yarbay İrfan Bey yönetiminde yapılan Türk taarruzuna, Binbaşı Fikri komutasında 24. Piyâde Alayı ve Maraş Taburu, Ramazan Efendi komutasında Antep Kuvâ-yi Milliyyesi, Polat Bey komutasında Kilis Kuvâ-yi Milliyyesi, Birecikli Hasip Bey komutasında Birecik Kuvâ-yi Milliyyesi, Nizipli

⁹⁵ *TİH*, C. IV., 1966, s. aynı yer.

⁹⁶ "Antep'te Köçki [Güçge] Kuvâ-yi Milliyye Kumandanı Kılıç Ali Bey'e, Hey'et-i Temsiliyye Namına Mustafa Kemal, Ankara 21 Nisan 1336". Bkz., *HTVD*, Yıl: 4, Aralık 1955, Sayı: 14, Ankara 1955, Vesika No: 364.

⁹⁷ "Göçkü, Kılınc Ali Bey'e - Şifre, 22.4. [36]". Bkz. *HTVD*, Yıl: 4, Aralık 1955, Sayı: 14, Ankara 1955, Vesika No: 365.

⁹⁸ "Köçki Ayntap Mutasarrıflığına - Şifre Köçki". Bkz. *HTVD*, Sayı : 13, Vesika No: 354.

⁹⁹ *HTVD*, Sayı : 13, Vesika No: 356.

¹⁰⁰ *ATASE*, Kls. 258, Dos. 17 (16), Fih., 80. 13. Kolordu Kumandanı Cevdet'ten Hey'et-i Temsiliyye'ye 23 Nisan 1336 (1920).

¹⁰¹ *Öğüt Gazetesi*, 19 Ağustos 1920, sayı : 438.

¹⁰² *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ)*, Devre : 1, İçtima : 1, 14 Şubat 1337 (1921) Pazartesi, 150 nci. İn'ikat, 3 ncü Celse, Cilt : 1, Ankara 1985, s. 428.

Hacı Ahmet Bey komutasında Nizip Kuvâ-yi Milliyesi, Pazarcıklı Paşo Ağa komutasında Pazarcık Kuvâ-yi Milliyesi, Besnili Hasan Ağa komutasında Besni Kuvâ-yi Milliyesi, Binbaşı Pehlivan zade Nuri komutasında Urfa Kuvâ-yi Milliyesi, Seyfettin zâde Salih Bey komutasında Suruç Kuvâ-yi Milliyesi, Osman Ağa Komutasında Orul Kuvâ-yi Milliyesi, Yamaçobalı Dede komutasında Yamaçoba Kuvâ-yi Milliyesi, Bekir Ağa başkanlığında Bezigi Aşireti, Mustafa Reis başkanlığında Barak Aşireti olmak üzere tümü iki bin kişiyi geçmiyordu¹⁰³.

Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisinin 21.VIII.1336 Cumartesi günü yapılan Ellidördüncü İçtimamda, Ayıntab ile ilgili olarak yaptığı on beş günlük (03-18 Ağustos) değerlendirmede, "Biliyorsunuz ki bizim İslahiye'de, Kilis'te, Pazarcık'ta, Maraş'ta, Birecik'te ve Nizip'te kuvvetlerimiz vardı ve Fırat'ın şarkında dahi kuvvetlerimiz Ayıntab'ın şimalinde Suboğazi civarında [bir] takım mahallerden lüzumu kadar kuvvetin sürati mümkün ile tahşidi icabedenlere emredilmişti.. ...Ağustos'un on beşinci günü Ayıntab'ın şimal cephesinden bazı mühim noktalar zaptolundu..... Fransızlar kendiliklerinden orayı terke ve ricate mecbur oldu ve bir taraftan da şehir dahilinde bulunan mücahidinle temas hâsıl oldu ve onlara cephanes vesair hususatta muavenet imkânına da mazhariyet mümkün oldu. ...Oraya, arz ettiğim gibi Birecik Kuvâ-yi Milliyesi geldi, Nizip Kuvâ-yi Milliyesi geldi ve Cerablus'taki Kuvâ-yi Nizamiye de geldi. Elcezire Cephesi Kumandanlığından Kuvâ-yi Nizamiye de gelmişti ki, piyade ve süvariden ve topçudan ibaretti ve bu hareketi icra eden, Kuvâ-yi Milliye ile Kuvâ-yi Nizamiye de beraberdir. Urfa havalisi Kuvâ-yi Milliye kumandanı Pehlivanzâde'den bana da bir telgraf vardır. 18 Ağustos'ta yazıyor. Orada 'Allahın inayeti Birecik ve Nizip Kuvâ-yi Milliyesinin şedit taarruzları neticesi olarak kahraman Kuvâ-yi Milliyyemiz kasabaya dahil olmuştur' diyor"¹⁰⁴.

Dönemin tanıklarından Lohanizâde Mustafa Nureddin, "Ayıntab'ın vaziyet-i elimesi Büyük Millet Meclisini galeyana getirdi. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri, bilumûm mücavir vilâyet ve livalara Antep'in imdat ve muavenetine koşmaları hususunda emir verdi. Binaenaleyh bu günkü aldığım malûmata nazaran yarın akşama kadar Malatya, Behisni (Besni), Maraş, Birecik, Urfa taraflarından ve Suruç havalisindeki aşairden mürekkep binlerce Kuvâ-yi Milliye Ayıntab'ı kurtarmak üzere gelecektir. İki gün daha sabr ediniz. 18-19 Ağustos gecesi hariçteki kuvvetlerle memleketin şark ve şimalinde bulunan Cünud ve Hacıbaba sırtlarına taarruz-ı icra edeceğiz. Güvercin postasını aldığınıza alâmet vermek üzere gece tam nisfilleyl kasabanın yüksek bir tepesinden arka arkaya üç adet havai fişeng endaht ediniz"⁽¹⁰⁵⁾. Güvercin postası beklenen haberi getirir ve Antep halkı gözyaşları içinde 'secde-i rahmana'¹⁰⁶ kapanır.

¹⁰³ *TİH.*, C. IV., 1966, s. 206-208.

¹⁰⁴ *TBMMZC*, Devre : I, İçtima Senesi : 1, Ellidördüncü İçtima, 21.VIII.1336 Cumartesi, Celse : 1, C. 3, Ankara 1981, s. 369.

¹⁰⁵ Lohanizâde, *aynı eser*, s. 161.

¹⁰⁶ Lohanizâde, *aynı yer*.

Antep Müdafası sırasında, “hariçteki kuvvetlerimiz memleketin etrafında toplanmağa başlayınca Fransızlar evvela Dülük tepesini terk ettiler. Bu esnada Maraşlılar İbrahimli kariyesine, Pazarcıklılar ile yirmi beşinci alay (Fikri Bey) ve Ramazan Efendi kuvvetleri Beylerbeyi’ne, yirmi dördüncü alay (Pehlivan zâde Nuri Bey) kuvvetleri ile Arıllı Mehmet Ali Çavuş müfrezesi Rumevlek’e gelmişlerdi. 18-19 Ağustos 36 gece yarısı kasaba kuvvetlerinin taarruza hazırlandıklarını harice bildirmek üzere üç adet işaret fişengi atıldı. Bunu müteakip hariçten (Cünut) ve (Hacı Baba) kariyelerinden büyük mikyasda taarruz hareketleri başladı. Bu taarruzu, fevkalâde cesâret ve maharet-i askeriyesiyle temâyüz etmiş olan yirmi beşinci alay kumandanı Ahmet Fikri Bey idare ediyordu. Ve Maraş taburu kumandanı Jandarma Ramazan Efendi de bütün mevcudiyetiyle düşman siperlerini işgale uğraşıyordu. ...Bu esnada Yıldırım Taburu Dördüncü Bölük Başçavuşu Hanefi Efendi, Rumevlekli Hacı Ağa ve maiyetinde kırk elli kişilik bir kuvvetle muhasara hattını yarıp içeri girdiler.19 Ağustos sabahı hariçteki kuvvetler tekrar taarruza başladılar, dahildeki kuvvetler de bunlara muavenet ediyordu.İşte Ayıntab’ın ikinci muhasarası aşağıda isimleri zikr edilen zevatın kahramanlığı ve fedakârlığı neticesi açılmıştır : Kaim-makam İrfan Bey kumandasındaki yirmi beşinci alay (Fikri Bey), Ramazan Efendi kuvvetleri, Urfa Kuvâ-yi Milliye Kumandanı Pehlivan zâde Nuri Beyin idaresinde Urfa, Suruç havalisinden gelen altı yüz küsur milli süvari kuvvetleri, Pazarcık Kaim-makamı[nın gönderdiği] Paşo idaresinde bulunan dört yüz kadar Pazarcık ve havalisi Kürtleri, üç yüz kişilik Maraş milli kuvvetleri, Behisni eşrafından Hasan Bey, Birecik eşrafından Hasib Bey, Nizip eşrafından Hacı Mehmet Efendi, Hacı Ahmet Efendi, Habeş Efendinin kumandasında üç-dört yüz kişilik kuvvetler, Suruç Aşiret Reisi Mustafa Beyin süvari kuvvetleridir....¹⁰⁷ Bu savaşın içinde yer alan Abadi de bu anı şu cümlelerle dile getirmektedir : “Özdemir’in başkanlık ettiği Kemalist bir cemiyet, müdafanın yönetimini bî-zatihi eline alarak yerel yöneticileri, hükümet memurlarını ve şehrin ileri gelenlerini örgütledi ve idaresi altına aldı.17-18 Ağustos gecesi [1920] Sacur vadisinin şehrin doğuya düşen kısmında çok önemli bir hareket görüldü. Gecenin pek karanlık olmasından yararlanarak hariçten gelen yüzlerce Türk, Türk mahallelerine katılmak için kuşatma hatlarımıza Allah Allah sedalarıyla hücum ettiler. Şehirde çıkan silahlı gruplar da aynı zamanda Sacur nehrinin diğer bir noktasına taarruz etti. Bu harekât kıtaatımızda az da olsa bir intizamsızlık ve dalgalanma meydana getirdi. Burada ne olup bittiğini kestirmek mümkün değildi. ...18 Ağustos sabahı Türk ahalinin yaptıkları sevinç gösterileri, gece hariçten gelen Türk gruplarının kuşatma hattını yaparak şehre girmeye muvaffak olduklarını gösteriyordu”¹⁰⁸. Bundan böyle, Antepli muharip ve mücâhitlerin yaptığı mücâdelede, kuşkusuz Mustafa Kemal’in emri ile hariçten gelen Türkler çok büyük rol oynamışlardır.

Öte yandan, yine “hariçteki kıtaatın mevcudu pek az olduğundan Ayıntab’ı tahlis etmek üzere uzak ve yakından milli aşâir kuvvetlerinden de istimdât etmek zarureti hasıl olmuştu. Bu davete kemâl-i havahişle icabet ve bu şerefi ihraz eden (Malatya mebus-ı

¹⁰⁷ Lohanizâde, *aynı eser*, s.161-165.

¹⁰⁸ Abadie, *aynı eser*, s. 88.

muhteremi) ve aşiret reisi kahraman Hacı Bedir Ağa üç yüz küsur güzide aşâir efradıyla beşinci fırka emrinde Ayıntab'ın imdât ve muâvenetine koşmuştu...."¹⁰⁹. Arşiv kayıtlarında, "15 Eylül 1920'de Urfa ve Maraş muharebelerinde yararlıkları görülen Kâhtalı Hacı Bedir Ağa ile Samsatlı Abuzer Ağalar da emirlerindeki 400 kadar piyâde ve 150 kadar süvari ile, cephanelerini 5. Tümen den ikmâl ettikten sonra, Antep'e geldiler"¹¹⁰ denmektedir.

Rışvan aşireti Reisi Hacı Bedir Ağa, Nafak Boğazı'nda ve Sinan cephesinde başarılı savunmalar vermiştir. Ne var ki, emir-komuta zinciri içinde meydana gelen aksaklıklar nedeniyle Hacı Bedir Ağa memleketine geri dönmek zorunda kalır.

Malatya Mebusu Hacı Bedir Ağa [FIRAT] 29.10.1336 tarihinde Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta "Fransız muhabere kıtaatı ile Ayıntab civarında Sinan cephesinde vuku bulan muharebede kıtasını ve hüviyetini tayin ve tasrih etmediği Ziya Bey isminde zatdan şikâyet ederek Ziya Bey'den istenilen kılavuzu vermemek ve Hüseyin Efendi Çetesiyle mitralyözünü alarak ricat etmesi ve dolayısıyla Hacı Bedir Ağa kuvvetlerinin yirmi kişisinin ziyânının ve kendisinin de mecrûhiyetine sebebiyet verdiği zikir olunmaktadır"¹¹¹. Hacı Bedir Ağa, Urfa'da yapılan tedavisinden sonra hanesine gidip aile efradını görmek ve avdet ederek bir daha Fransızlarla çarpışmak üzere yine oranın eşrafından Emin Ağa ile birlikte Antep'e gideceğini Malatya Milletvekili Feyzi Efendiye bir telgrafla bildirmiştir¹¹².

3 Kasım 1920'de 5. Tümen Komutanı Kurmay Yarbay Mehmet Kenan'ın emriyle "14. Piyâde Alayı, 15. Piyâde Alayı, Urfa piyâde ve süvari aşiretleri, süvari alayı (iki bölüklü), topçu taburu (ikişer toplu iki sahra, bir dağ bataryası, istihkâm ve muhabere müfrezeleri, cephane ve erzak kolları (halktan teşkil edilmişti) ile birlikte Urfa'dan Antep'e hareket eder"¹¹³. Bütün bunların yanısıra Antep'teki düşmana kesin darbeyi vurmak için Genelkurmay Başkanlığının emriyle 27 Kasım 1920'de¹¹⁴ 2. Kolordu karargâhı Antep'in 30 kilometre kadar kuzeyinde Koçlu'ya gelir¹¹⁵. Kolordu burada konuşlandırıldıktan sonra Burç köylü Mehmet Çavuş vasıtasıyla Antep ile bağlantı sağlanır ve "...gerek etraftaki bölgelerden toplanmasına çalışılan, gerek Pozantı yolu ile gelmekte olan tamamlayıcı erlerle Malatya yolu ile cephe emrine gönderilen topların gelmesini beklemek ve bir taarruz için birlikleri eğitmek konusunda hazırlanmak zorunlu...."¹¹⁶ görülür. Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra Karataş, Musullu, Çıksorut ve İkizkuyu taarruzları gerçekleştirilir.

¹⁰⁹ Lohanizâde, *aynı eser*, s.179.

¹¹⁰ Harp Tarihi Dairesi, Arşiv No. 1/4282, Dosya No. 163'ten aktaran, *TİH.*, C. IV., 1966, s. 212.

¹¹¹ *ATASE*, Kıs. 770, D. (86)-66, F. 80, 80-1.

¹¹² *TBMMZC.*, Devre : I, İçtima Senesi : 1, Yüz On Yedinci İçtima, 20.XII.1336 Pazartesi, Celse : 2, C. 6, Ankara 1943, s. 448.

¹¹³ Harp Tarihi Dairesi, Arşiv No. 4/7406, Harp Ceridesi, 25'ten aktaran, *TİH.*, C. IV., 1966, s. 215.

¹¹⁴ II. Kolordu Komutanı Selahattin Adil, hatıralarında bu tarihi 7 Aralık 1920 olarak vermektedir. Bkz.,

Koray, *aynı eser*, s. 352.

¹¹⁵ *TİH.*, C. IV., 1966, s. 220.

¹¹⁶ Koray, 1982, s. 352.

Mustafa Kemal'in Antep'i düşman işgalinden kurtarma planı çerçevesinde, Malatya'nın Arga (Akçadağ) kazası eşrafından Mahmut ve Veli zâde Hüseyin Efendiler* başkanlığında 200 gönüllü neferin Ayıntab cephesine sevk edildiği görülmektedir¹¹⁷. Arga Milli Taburunun 4. Bölüğü, reislerinin idaresinde son sistem silâhlarla mevcut olarak 12.12.1336'da merkez kazaya dahil olduğu, diğer bölüklerinin de peyderpey merkeze gelmekte oldukları ve kendisinin de nefer olarak kuvvetler meyanında cepheye geleceği Arga Kaymakamı ve Kadı Ferid Bey'in yazılı beyanlarından anlaşılmaktadır¹¹⁸.

2. Kolordu Kumandanı Selâhaddin, Arga Kaymakamlığı'na 15 Aralık 1920 tarihinde gönderdiği şifre yazıda "Malatya Kuvâ-yi Milliyyesi'nden gelecek Akçadağ kuvvetlerinin hareketlerinin tesrii ve Arga'dan hareket eden 200 efratdan başka daha gerilerdeki kuvvetlerin miktarıyla elyevm nerelerde bulduklarının ve harekât-ı umûmiyyeye iştirak için azamî surette yetişmelerinin teminini rica ederim"¹¹⁹ demektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki, Akçadağ'dan Antep'e gönderilen 200 gönüllüden başka kuvvetler de yola çıkmıştır. 200 kişiden hemen sonra Antep'e gönderilen bu kuvvetin ne miktarda olduğunu bilemiyoruz ancak, bilinen gerçek şu ki, Akçadağ, Antep'in düşman işgalinden kurtarılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Ayrıca yine "...Malatya'dan Hasan Ağa, Mehmet Ağa, Ali Ağalar maiyetlerinde beşer yüz efratla birlikte..."¹²⁰ Antep'e gideceklerini 17 Aralık 1336 (1920) tarihli bir telgrafla Malatya Milletvekili Feyzi Efendiye bildirmişlerdir.

Bütün bunların yanısıra Malatya, Sivas ve Harput'tan gönderilen silahlar¹²¹ Malatya yolu ile¹²² Antep'e sevk edilmişlerdir. "...Ta Malatya'dan yola çıkarılan on sandık cephanenin dört sandığı kim bilir hangi hain el tarafından açılmış, mermiler alınarak yerine taş toprak doldurulmuştu"¹²³. Malatya'dan yapılan yardımlar kuşkusuz Antep'le sınırlı kalmamış, Urfa ve Maraş'a da çeşitli yardımlar yapılmıştır¹²⁴.

* Velizade Hüseyin Efendi [GÜLTEKİN] soyadını almıştır.

¹¹⁷ ATASE, Kls. 770, D.(86)-66, F.118.

¹¹⁸ ATASE, Kls: 770, D.: (86)-66, F: 118, 2. Kolordu Kumandanlığı'na gönderilen şifre yazı, Koçlu, 12.12.36.

¹¹⁹ ATASE, Kls. 757, D. 25-16, F: 118, 2. Kolordu Kumandanı Selahattin'den Malatya Mutasarrıflığı Arga Kaymakamlığı'na gönderilen şifre yazı, 15 Kânun-ı evvel 36.

¹²⁰ TBMMZC., Devre : I, İçtima Senesi : 1, Yüz On Yedinci İçtima, 20.XII.1336 Pazartesi, Celse : 2, C. 6, Ankara 1943, s. 448.

¹²¹ Abadie, *aynı eser*, s. 38.

¹²² Koray, *aynı eser*, s. 352.

¹²³ Bürhan Cahit, *aynı eser*, s. 47.

¹²⁴ ATASE, Kls. 318, D. 220-H-27, Sayfa: 34 ve 38.

ii. Para ve Eğitim Yardımı

Milli Mücadele döneminde Antep'e, Malatya'dan para yardımı da yapılmıştır. 5 Mayıs 1920'de Malatya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Keşşaf, Ankara'da Heyet-i Temsiliyye'ye gönderdiği şifre yazıda, Malatya'da toplanan yardımın Urfa'ya mı yoksa kesb-i ehemmiyet eylediği anlaşılan Ayıntab'a mı gönderilmesinin daha munasip olacağını bildirilmesini¹²⁵ arz etmektedir.

Heyet-i Temsiliyye bu paranın Antep'e gönderilmesini uygun görmüş olmalı ki, Malatya'dan gönderilen bu yardım Antep'e ulaşmış ve Gaziantep Heyet-i Merkeziyesi, Malatya Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği telgrafta, kendilerine gönderilen 120.000 kuruş yardımdan dolayı teşekkür ederek ayrıca gönderileceği söz verilen para yardımının¹²⁶ da gerçekleşmesi dileğiyle duygularını şöyle dile getirir:

Malatya Heyet-i Merkeziyesi'ne

Memurumuz Apo Ağa zâde Ali Ağa ile refiki Veysi Efendi'ye itâ'sına inayet buyurulan 120 bin kuruş evrak-ı nakdiyeden dolayı arz-ı teşekkür olunur. Ayrıca tedariki vaad buyurulan ianenin himmetinizle saha-i fiile çıkacağı emniyesiyle takdim-i ihtirâmât olunur efendim. 15.7.1336¹²⁷.

Türkiye'nin geleceği ve Türk halkının esenliği için son derece hassas davranan Türkiye Büyük Millet Meclisi, hem savaş döneminde hem de savaştan sonraki dönemde Antep'e gerekli para yardımını yapmıştır. T.B.M.M. 22 Kasım 1920 Pazartesi günü yaptığı toplantıda Heyet-i Vekileden gelen "Antep şehri memurinine bir maaş zam itasına dair kanun lâyihası"¹²⁸ nı kabul ederek encümene havale eder. T.B.M.M.'nin 8 Ocak 1921 Cumartesi günü yapılan toplantısında, Ayıntab Mebusu Abdürrahman Lâmi Efendinin, Antep Zürrama iki milyon kuruş muavenet-i ziraiyye tertibinden tahsisat itasına dair 6.1.1337 tarihli tavriri kabul edilerek İktisat Vekâletine yazılması kararlaştırılır¹²⁹.

¹²⁵ ATASE, Kls. 554, Dos: 40/I, Fih: 2.

¹²⁶ Heyet-i Temsiliyye ile sürekli temas halinde bulunan Malatya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin 11 Mayıs 36(1920)'de Millî Mücadeleye yaptığı para yardımının 150.000 kuruş olduğu görülmektedir. Bkz., ATASE, Kls. 554, D. 40/A, F. 4-1. Malatya'nın, Millî Mücadeleye yardım etmek amacıyla söz verdiği 2000 liradan 350 lirasını hemen gönderdiği Heyet-i Temsiliyye'nin 3 Aralık 1919 tarihli kararından anlaşılmaktadır. Bkz., Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliyye Kararları*, Ankara 1974, s. 69.

¹²⁷ Ünlü, 1969, s. 211, Belge No: 46.

¹²⁸ TBMMZC, Devre : I, İçtima Senesi : 1, Yüz Birinci İçtima, 22.XI.1336 Pazartesi, Birinci Celse, C.6, Ankara 1943, s. 3.

¹²⁹ TBMMZC, Devre : I, İçtima Senesi : 1, Yüz Otuz Birinci İçtima, 8.I.1337 Cumartesi, Birinci Celse, C.7, s. 218. Gaziantep'e nazaran diğer Muhtaç çiftçiler için Meclisin sarfına izin verdiği 200.000 liranın dağılımı şöyle : " Bir milyon kuruş Yozgat, bir milyon kuruş Erzurum, 500.000 kuruş Bolu, bir milyon yedi yüz bin kuruş Millî Aşiretine ve mezruatı yanan kura ahalisine, bir milyon Kütahya'nın istilâ gören iki kazasına, 7 milyon Ertuğrul livasına, Mentеше livasına 500.000 kuruş, Aydın'a 200.000 kuruş, Hakkâri'ye 400.000 kuruş, Kozan'a bir milyon kuruş, Van'a 500.000 kuruş, Bayazıt'a 500.000 kuruş, Gördes'e 500.000 kuruş, Bitlis'e 500.000 kuruş, 50.000 kuruş Sivas, 100.000 kuruş Isparta, 500.000 kuruş Denizli, 300.000 kuruş İzmit, 500.000 kuruş Teke, 50.000 kuruş Kayseri, 200.000 kuruş Karahisarı Sahip, 200.000 kuruş Silifke, 350.000

T.B.M.M.'nin 8 Şubat 1921 Salı günü yapılan toplantısında, Ayıntab Mebusu Abdürrahman Lâmi Efendinin, 1336 senesi bütçesinin 87 nci faslında kayıtlı bulunan 200.000 liranın 20.000 lirasının veya kalan kısmının '...Ayıntab şehri fukarayı ahalisine tevzii ve tahsisi...' hususuna dair takriri, T.B.M.M.'de oy birliği ile kabul edilir¹³⁰. T.B.M.M.'nin 5 Mart 1921 Cumartesi günü yapılan toplantısında ise, "Gaziantep mücahitlerinden hastanede mecruhan yatanların Meclis namına hediyelerle taltiflerine dair Maraş'tan mevrut telgraf"¹³¹ okunur ve '...kahraman Gazi Ayıntab ahalisine Hey'et-i Celile namına bir teşekkürname yazılması', 'hastahanede bulunan ve bazı kıymetli âzalarını gaib etmiş bulunanlara Hey'et-i Celile namına münasib bazı hedeyanın, Mustafa Kemal'in isteği üzerine, daha önce gönderildiği gibi özel bir heyetle gönderilerek takdim edilmesi' ve yine Mustafa Kemal'in önerisi ile, Garp Cephesi için ayrılan paranın bir kısmının, şayet bu yeterli olmaz ise Meclis kararıyla Anteb'e gerekli paranın gönderilmesi hususu oy birliği ve hararetle kabul edilir¹³². T.B.M.M.'nin bu yardımları Anteb'e ulaşmış ve Gaziantep Hey'et-i Merkeziye Reisi Vekili Ahmet, Büyük Millet Meclisi Başkanlığına gönderdiği telgrafta, yapılan para yardımından dolayı teşekkür etmiştir¹³³. T.B.M.M. Gaziantep'e yardım etmeye aralıksız devam etmiş ve Gaziantep için özel bir yardım kanunu kabul etmiştir. Gaziantep Mebuslarından Ali Cenani Bey, Abdürrahman Lâmi, Kılınç Ali ve Ragıp tarafından 19 Teşrin-i sâni 1337 (19 Kasım 1921) tarihinde tanzim edilerek sunulan ve ekinde düşman istilâsından dolayı zarar gören Gaziantep ahalisine yardım edilmesi hakkındaki kanun teklifi, T.B.M.M.'nin 5 Aralık 1921 günü yapılan toplantısında, 'Gaziantep Ahalisine Muavenet Hakkında Kanun' şeklinde oy birliği ile kabul edilir¹³⁴. Beş maddeden oluşan kanuna göre, "Madde-1 Gaziantep ve kurasına iadeten iskân edilecek ahalinin sevk, iskân ve iaşeleriyle mesailerinin tanzimi için küşadedilecek darüleytam ve darülmesainin masarifine medar olmak üzere 1337 senesi muhacirin bütçesinin 18 nci faslının dördüncü iskân, yedinci iaşe, sekizinci sevkiyat ve on dördüncü müessesat maddelerine ilâveten yirmişer bin lira tahsisat ita olunmuştur, Madde-2 Kudret-i maliyeleri müsait olmayan muhtacin hanelerinin tamiri için 1337 senesi muhacirin bütçesinin yeniden küşadolunan (180 A) Gaziantep muhtacin hanelerinin tamiri faslına

kuruş Samsun, 500.000 kuruş Ankara, 500.000 kuruş Konya için ayrılmıştır. Daha dokuz milyon dört yüz elli bin kuruş vardır. Bunun için hali harpte bulunan Adana, Urfa, Maraş, Ayıntab livalarıyla muhabere halindeyiz. Oradan alacağımız cevaba göre tevzii edeceğiz". Bkz., *TBMMZC*, Devre : I, İçtima Senesi : 1, Yüz Otuzuncu İçtima, 6.I.1337 Perşembe, Birinci Celse, C.7, s. 198-199.

¹³⁰ *TBMMZC*., Devre : I, İçtima Senesi : 1, Yüz Kırk Yedinci İçtima, 8.II.1337 Salı, Celse : 1, C. 8, Ankara 1945, s. 131.

¹³¹ *TBMMZC*., Devre : I, İçtima Senesi : 2, Üçüncü İçtima, 5.III.1337 Cumartesi, Celse : 1, C. 9, Ankara 1954, s. 23-25.

¹³² *TBMMZC*., Devre : I, İçtima Senesi : 2, Üçüncü İçtima, 5.III.1337 Cumartesi, Celse : 1, C. 9, aynı yer.

¹³³ "Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Fevkattarih ve fevkâlmümkinat bir kahramanlıkla milletin yoluna kurban olmayı borç bilen Gaiantep muhtacine karşı Muhterem Meclisimizin gösterdiği alâkadarlığı ve maaşlarından teberrüatta bulunan bütün mebuslarımıza minnet ve şükranımızın iblâğını arz ve istirham eyleriz efendim. Gaziantep Hey'et-i Merkeziye Reisi Vekili Ahmet. Bkz., *TBMMZC*., Devre : I, İçtima Senesi : 2, On Altıncı İçtima, 4.IV.1337 Pazartesi, Celse : 1, C. 9, Ankara 1954, s. 337.

¹³⁴ *TBMMZC*., Devre : I, İçtima Senesi : 2, Yüz Yirmi İkinci İçtima, 5.II.1337 Pazartesi, Celse : 1, C. 15, Ankara 1958, s.21-26.

40.000 lira tahsisat vaz'edilmiştir, Madde-3 İşbu muhassesatın 1337 sene-i maliyesi nihayetine kadar sarf edilmeyen miktarı 1338 sene-i maliyesi zarfında dahi sarf edilecektir, Madde-4 İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır, Madde-5 İşbu kanunun icrasına Maliye ve Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletleri memurdur"¹³⁵. Söz konusu kanun, o an milletvekili çoğunluğu bulunamadığından, T.B.M.M.'nin 8 Aralık 1921 günkü toplantısında oylamaya iştirak eden 136 milletvekilinin biri çekinse ve 33 red oyuna karşı 102 oyla kabul edilir¹³⁶. Neşrinden itibaren yürürlüğe giren kanun, 120.000 liralık bir girdi ile gerçekten Gaziantep'e büyük yararlıklar sağlamıştır.

Eğitim hususunda da çok hassas davranan T.B.M.M., "[Gerek] Ayıntab'daki ecnebi müessesine mukavemet edebilmek ve gerek Akdeniz'den akıp gelebilecek bir takım cereyanlara karşı koyabilmek için"¹³⁷ bu havalide 'ilim ve irfanî müesseseler tesis etmeyi' kutsal bir görev addeder. Bu bakımdan öteden beri Adana'da bulunan Leyli Sultanisinin ve öteden beri Gaziantep'te bulunan Ticaret İdadisinin yeniden idamesi için bir kanun neşreder¹³⁸. Bir maddeden oluşan söz konusu kanuna göre, "Madde-1 1337 Maarif bütçesine berveçhi zeyil on altı bin üç yüz yetmiş bir lira ilave edilmiştir"¹³⁹.

Görünen o ki Gaziantep, 1921 yılı içerisinde, 1336 senesi bütçesinin 87 nci faslında kayıtlı bulunan 200.000 liranın kalan kısmının, Garp Cephesi ve Ticaret İdadisi için ayrılan paranın dışında ki, ne kadar olduğunu bilemiyoruz, T.B.M.M.'den toplam 160.000 lira nakit yardım almıştır ki, 1921 yılı sonundaki dolar kurunun günümüz (Şubat-2001) dolar bazı hesabıyla yaklaşık 183.540.000.000 TL olduğu görülmektedir.

Antep'in Sükûtu

Ne var ki, verilen tüm mücâdelelere rağmen Antep, 9 Şubat 1337 (1921)'de Eşraftan Nuri, Doktor İbrahim, Ayıntab Tercümanı Mecididdin, Ayıntab Mutasarrıfı Mecit, Külekçi Kâmil, Fahreddin Hoca ile Ayıntab Fransız Kıtaatı Kumandanı Kaymakam Abadi ve Ayıntab Fransız Mıntıka Kumandanı Kaymakam Andréa arasında yapılan bir anlaşma ile¹⁴⁰, Fransızların etkisi altına girer. Bir başka deyişle Antep 'sükût' eder, yani sessizliğe bürünür.

¹³⁵ TBMMZC., Devre : I, İçtima Senesi : 2, Yüz Yirmi İkinci İçtima, 5.12.1337 Pazartesi, Celse : 1, C. 15, s. 26.

¹³⁶ TBMMZC., Devre : I, İçtima Senesi : 2, Yüz Yirmi Dördüncü İçtima, 8.12.1337 Perşembe, Celse : 1, C. 15, s. 61; Ankara : (A-A) Büyük Millet Meclisi dünkü içtimanda Gaziayıntab muhâcirin ve muhtacına yardım için yüz yirmi bin liralık tahsisat kabul etmiştir...". Bkz., Açıköz, 7 Kânun-ı evvel 1337(7 Aralık 1921), sayı : 253, s. 2.

¹³⁷ Kütahya Milletvekili Besim Atalay Bey'in sözleri. Bkz., TBMMZC., Devre : I, İçtima Senesi : 2, Yüz Otuz İkinci İçtima, 22.12.1337 Perşembe, Celse : 1, C. 15, s. 193, 203-205, 214-215.

¹³⁸ TBMMZC., Devre : I, İçtima Senesi : 2, Yüz Otuz İkinci İçtima, 22.12.1337 Perşembe, Celse : 1, C. 15, s. 204.

¹³⁹ TBMMZC., aynı yer.

¹⁴⁰ Lohanizâde, aynı eser, 1340, 372-375; Andrea, Fransızlara Nazaran Suriye ve Kilikya Muharebatı, Çeviren

Görünen o ki, bu anlaşmanın hiç bir resmî hüviyeti yoktur. Çünkü taraf olarak ne kuva-yı milliye, ne kuva-yı nizamiye, ne de Antep Heyet-i Merkeziye üyelerinin bu metnin altında imzaları yoktur. Sözkonusu anlaşmanın uluslararası hukuk bakımından da bir geçerliliği yoktur. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti hükümeti adına bu metni imza eden herhangi bir temsilci de yoktur. Bütün bunlardan dolayı Antep'in, Fransızlara resmî olarak teslimi sözkonusu değildir. Nitekim, Türkiye Büyük Millet Meclisi bu anlaşmayı hiç bir zaman nazarı dikkate almaz ve bu anlaşmadan üç gün sonra 12 Şubat 1337 (1921) Cumartesi günü yaptığı toplantıda, Antep'in sükûtunun gerekçelerini hemen her dönemde olduğu gibi, ele alarak inceler, tartışır ve bunlara çözüm çareleri arar.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 12 Şubat 1337 (1921) Cumartesi günü yapılan 'Gizli Celse'sinde, Gaziantep'in sükûtu hakkında Ayıntap Mebusu Abdurrahman Lâmi Efendi, Riyâseti Celileye sunduğu takirde, "kaza ve kader-i süphani ile ihrazı şahadet eylediğini maatteessüf mevsukan istihbar eylediğim Gaziantep mücahidin ve eşraf ve bazı ahalisi[nin] Maraş'a çekil[diğini]...."¹⁴¹ vurgulayarak konuyu tartışmaya açar. Yapılan görüşmelerde Antep'in sükûtu enine boyuna tartışılır.

Hey'et-i Vekile Reisi Kozan Milletvekili Fevzi Paşa, Adana Milletvekili Zamir Bey'in "Antep şehit olmuştur"¹⁴² sözünün hiçbir zaman kullanılmaması gerektiğini vurguladıktan sonra uzun uzun açıklamalarda bulunur.

Gaziayıntap Milletvekili Abdürrahman Lâmi Efendi de, "...Muvakkaten esir olmuş olan Ayıntap'ın evlâdı gene oradadır. Gene Ayıntap'ı müdafaa edeceklerdir....İnşallah gene Ayıntap ahalisi Ayıntap'ı kurtaracak ve Ayıntap bizim olacaktır. Çünkü gene o ahali oradadır. Kahramanlıklarını göstereceklerdir...."¹⁴³ beyanında bulunur.

Hakkâri Milletvekili Mazhar Müfit Bey, "Gaziantep şehit değil mecruh olmuştur...."¹⁴⁴ görüşünü vurgular.

Ergani Milletvekili de "...Mevkimize pek karib olan Ayıntap'ın aldığı şu şekil tabii oralarda biraz heyecanın zuhuruna sebep olacaktır. Paşa Hazretleri eğer Ayıntap'a asker sevk ediyorsa bendeniz de oradaki aşairle iştirak etmek üzere şimdiden gitmek isterim"¹⁴⁵ ifadesini kullanır.

: Kadri, İstanbul 1341, s. 126-127; Abadie, *aynı eser*, s. 137-139; Ünler, *aynı eser*, s. 149-150.

¹⁴¹ TBMMGCZ, Cilt : 1, 1985, s. 424-433.

¹⁴² TBMMGCZ, Cilt : 1, 1985, s. 424-433.

¹⁴³ TBMMGCZ, Cilt : 1, aynı yer.

¹⁴⁴ TBMMGCZ, Cilt : 1, aynı yer.

¹⁴⁵ TBMMGCZ, Cilt : 1, aynı yer.

Gizli olarak yapılan bu toplantının sonunda, Gaziyıntab Milletvekili Kılıç Ali Bey Ayıntab'daki teşkilata ikinci kez memur edilerek, Gaziyıntab Milletvekili Abdurrahman Lâmi Efendi, Ergani Milletvekili Rüştü Bey, Karahisarî Şarkî Milletvekili Memduh Beylerin de beraberinde Antep'e gitmesi kararlaştırılır.

Bu toplantıdan iki gün sonra yani 14 Şubat 1337 (1921) günü TBMM'nin alenen yapılan bir başka toplantısında, Gaziyıntab Milletvekili Kılıç Ali Bey ve arkadaşları 'Riyaset-i Celileye' sundukları takrirden, T.B.M.M.'ye veda ederek Gaziantep'e hareket ederler¹⁴⁶.

Sözkonusu milletvekilleri sükût ederek Fransızların etkisine giren Antep'e gelerek tebdil kıyafetle halkı örgütlemeye devam etmişlerdir.

Yine bu toplantıda Ergani Milletvekili Rüştü Beye de Ayıntab meselesinin halledilebilmesi vesilesiyle Palu'ya gitmesi için mezuniyet verilir. Ayrıca bu milletvekillerine sözkonusu yerlere gitmeleri için harcırah ve tahsisat da verilmesi de kararlaştırılır.

Kuşkusuz Rüştü Bey de Palu ve civarındaki aşiretleri Antep'in kurtuluşu için örgütlüyordu ve görünen o ki, eğer Mustafa Kemal Hükümeti ile Fransa arasında 11 Mart 1921'de başlayan ve 20 Ekim 1920'de imzalanan antlaşma olumsuz sonuçlanarak imzalanmasaydı Milli Mücadele Programının ilkeleri gereği, Türk halkı Fransızları ve Fransız üniformalı Ermenileri Antep'ten kesinlikle atacaklardı. Çünkü Antepliler, Mustafa Kemal'in "Ya istiklal ya ölüm" parolasını düstur haline getirmişlerdir.

Antep'in sükûtu ile ilgili yapılan bu gizli oturumda ayrıca, şu görüşlere yer verilir : Daha önce, T.B.M.M.'nin 20 Aralık 1920 tarihli toplantısında, Türk ordusunun Antep'te başarılı savunmalar gerçekleştirdiğini ancak Fransızların hıleye çıkardıkları Viranşehir ve Konya isyanı nedeniyle Antep Müdafaasının olumsuz yönden etkilendiğini vurgulayan¹⁴⁷ Hey'et-i Vekile Reisi Fevzi Paşa'ya (Çakmak) göre, Fransızlar, Sevr antlaşmasına göre Mardin, Urfa, Cizre ve Cudi dağının kuzeyinden İran hududuna kadar çizilen hattın güneyinde hüküm ve nüfuzlarını tesis etmeye çalışmışlardır. Bunun için de Akdeniz ile bağlantı yapmak onlar açısından son derece önemli idi. Fakat Ayıntab cephesi Fırat nehrinin

¹⁴⁶ "B.M.M.Riyaseti Celilesine

Heyet-i Âliye'nin emri celili üzerine yarın Gazi Ayıntab Cephesine hareket ediyoruz. Dâvamızın kudsiyeti ne kadar muazzam ise gayenin istihsalindeki azim ve ümüdümüz de o kadar kuvvetlidir. Giriştiğimiz mücahedede en büyük zaferimiz evvelâ Cenabı Hakkın inayeti sonra da Meclisimizin teveccühüdür. Bizim için ehem ve elzem olan bu kıymetli teveccühü istirham ile arzı veda eyleriz efendim. Tefvîk Allahtandır.

Gazi Ayıntab Mebusu Kılıç Ali -Gazi Ayıntab Mebusu Abdurrahman Lâmi - Karahisarî Şarkî Mebusu Memduh Necdet" . Bkz. *TBMMZC.*, Devre : I, İçtima Senesi : 1, Yüz Kırk Yedinci İçtima, 8.II.1337 Salt, Celse : 1, C. 8, Ankara 1945, s. 218-19

¹⁴⁷ *TBMMZC.*, Devre : I, İçtima Senesi : 1, Yüz On Yedinci İçtima, 20.XII.1336 Pazartesi, Birinci Celse, C.6, Ankara 1943, s. 447-448.

batısı ile deniz arasındaki bağlantıyı kapatmakla kalmıyor aynı zamanda Fransızların doğrudan doğruya Fırat'tan Cerablus'u takip ederek ilerlemesine de engel teşkil ediyordu. İlk planda Ayıntab'ı ele geçiremeyen Fransızlar, askerî harekâtı çölden yapmaya karar verdiler¹⁴⁸. Fakat Fransızlar, Ayıntab'ı ele geçirme fikrinden hiçbir zaman vazgeçemediler¹⁴⁹. Bunun için bir yandan Deyrizor'da ve Habur vadisinde yaşayan aşiretlerin bazılarını ve Musul'da Nasturi reislerini kazanmaya çalışırken bir yandan da Ayıntab'ı sıkıştırıyorlardı. Buna karşı Türkiye, hem Elcezire Cephesini bu gibi tesirlerden kurtarmak, hem de Ayıntab'ı kurtarmak mecburiyetinde idi¹⁵⁰.

Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa Hazretleri [ÇAKMAK], Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, Ayıntab'ı kurtarma planını şöyle açıklıyor : "...Düşmanı bilfiil bir harp meydanında bozarak, onu oradan defetmek; yahut gerilerde hutûtu ittisâliyesi üzerine bazı taarruzlar ederek cepheye mümkün olan yerlerde kuvvetini azaltıp ondan sonra taarruz etmek; bu da mümkün olmasa üçüncüsü, bunları da mahsur bir vaziyette bırakmak. Biz bu üç surete tevessül ettik. Evvela Deyrizor'da vaki olan ...Elcezire'de kuvvet bıraktıktan sonra orada kabil-i istifade olan kuvvetleri ayırdık ve Ayıntab'a gönderdik. Şimalde derdesti teşekkül olan kuvvetleri ne kadar mümkünse ayırdık, cenuptan sevk ettik. Kıtaatı tanzim etmek için kadroya icâb eden zâbitânı ilâve ettik. Kuvvetleri uzak mıntikalardan sevk ettik. Ancak düşman da arz ettiğim veçhile buranın ehemmiyetini tamamiyle takdir ettiği için, kuvvet getiriyordu. Malûmu âlileri Fransa'nın Kilikya'da ve Suriye'de bulundurdukları kuvvet, kendi ifadelerine göre, 70 bine baliğ oluyor ve buna da General Goro [Gouraud] 100 milyon tahsisat almıştı. Bundan maada Ermenilerden istifade ediyor, jandarma teşkilâtı yapıyor. Bizim buraya tahsis edeceğimiz kuvvet, Fransızları sahra muharebesinde mağlûp olmasını temin ve müteferrik kuvvetlerini mağlûp etmek ve kendisini Suriye'de daima tehdit altında bulundurmaktı"¹⁵¹. Uygulanan birinci planda, yukarıda belirtildiği gibi, Türk kuvvetleri Kolej civarında başarılı bir savunma yapmakla beraber, Fransızların karadan ve denizden sürekli olarak yaptıkları destek sonucu, başarısız olmuşlardır. Düşman kuvvetlerinin Ayıntab önlerinde mağlup edilemeyeceği anlaşılınca bu kez ikinci plan uygulanmaya başlanır. İkinci planla ilgili olarak Fevzi Paşa, "bunların kuvvetlerini dağıtmak için, arz olduğu veçhile, gerek çölden Raka cenubundan Münbiç, Bab, Şa'ra taraflarından Halep'in bağlarına ve bahçelerine kadar sokulduk. Diğer garp tarafından bir akıncı kolu Suriye ihtilâlcî kuvvetleriyle birleşerek Hama hizalarına kadar vardı ve orada Ümraniye'de ve Mesip dağlarında Fransızlara karşı daima mukavemet eden şeyhlerin kuvvetine yeni bir kuvve-i maneviye vererek orada büyük ihtilâl ika ettik. Fransızlar bu suretle gerilerinin tehdit olunduğunu gördüklerinden

¹⁴⁸ TBMMGCZ, Cilt : 1, 1985, s. 425.

¹⁴⁹ "Fransa Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreterinin söylediklerine göre, Fransız askerlerinin ancak Pozantı, Urfa, Birecik ve Maraş gibi ileri hatlardan çekilmiş buldukları, fakat Mersin, Tarsus, Adana, Osmaniye ve Antep'ten çekilmek niyetinde olmadıkları, buraları tahkim ettikleri" anlaşılmaktadır. Paris'te Lord Derby'den İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a Tel. No. 676. Bkz. Şimşir, *aynu eser*, s. 123-124.

¹⁵⁰ TBMMGCZ, Cilt : 1, 1985, aynı yer.

¹⁵¹ TBMMGCZ, Cilt : 1, 1985, aynı yer.

kuvvetlerini çekerek gerek Halep'i ve gerek Halep'in cenubundaki aksamı takviye ve oradaki iğtişası taarruzla geri çekilecek veçhile hareket icrasına mecbur oldular. İkinci defa olarak zayıf düşüklerini zannettiğimiz Ayıntab'a hücum ettik. Fakat efendiler, Ayıntab en zaif düştüğü zaman orada 300 mitralyöz vardı ve kasabanın etrafında mühim tepeleri tahkim ederek tel örgüleriyle sarmıştılar...."¹⁵². Üçüncü plan gereği Akçakoyunlu - Ayıntap ve Ayıntap - Kilis arasındaki düşman iâşe yollarına yapılan taarruzlarda da istenilen netice elde edilememişti. Çünkü düşman çok süratli bir şekilde haberleşiyor, keşif yapıyor ve destek yardımı sağlıyordu"¹⁵³.

Antep'in sükûtu ile ilgili olarak ileri sürülen görüşlere karşı da Fevzi Paşa Hazretleri şu gerekçeleri ileri sürmektedir : "...Ayıntap bir kale değildi. Sırf ahalinin hamiyet ve fedakârlığına istinad eden açık bir şehir idi. Buradaki mahsurinin kısm-ı mühimmi kumandanlarıyla harice çıkmıştır. Kalan sırf nisvân, aceze, sübyandır. ...Fransızların her tarafı suhuletle işgal etmeleri korkusu[na] karşı kuvvetlerimiz yetiştiği gibi eldeki kuvvetler de ziyana uğramamış Maraş ile Ayıntap arasında bulunuyorlar. Peyderpey yetiştirdiğimiz efrâd-ı cedide ile kadrolar doldurulacaktır. Ahalinin bu mânevi sükutunun bertaraf olacağı şüphesizdir.Asker yetişmiştir, daha evvel yetişmiştir. Düşman askerinin daha toplu bulunması ve istihbarat şebekesinin bilhassa tayyare ile yaptığı istikşafın hakiki vaziyeti meydana çıkarmasından ileri geliyor ve biz oraya oradaki kuvveti ezecek kuvvet getirdikçe o da getiriyor. Son oraya gönderdiğimiz kuvvetler Elcezire cephesini setrediyordu.Memleketin istilâya ma'rûz kalan aksamını kurtarmak için azamî fedakârlık, ne yapılmak lazım gelirse yaptım ve bunları vakti zamanıyla kurtarmaya çalıştım.İcâbında cüretkâr kararlar ittihaz olunmuş ve yapılmıştır. Buna emin olabilirsiniz.Şurasını da arz edeyim ki, Kuvâ-yi İnzibâtiye ile kuvâ-yi gayri muntazama arasında daima ademi emniyet hâsıl olur. Ma'lûmu âliniz emrû kumandaya alışmamış olan efrat, ne kadar cesur olursa olsun, istenilen yerde durmamak, lüzumsuz yerde hücumu kaıkmamakla kendini duçarı telef eder ve yanındaki muntazam kıt'a, yanında böyle bir gayri muntazam kıt'a görürse iş yapamaz. Kuvâ-yi nizamiye ile kuvâ-yi muntazamanın karıştırılması taraftarı değilim..."¹⁵⁴.

Etraf-ı Şehir Cepheler Kumandanı Özdemir (Yarbay Ali Şefik) ise, Kolordu aracılığı ile Mustafa Kemal'e gönderdiği 27 Teşrin-i sâni 1336 (27 Kasım 1920) tarihli şikâyet yazısında Antep'in sükûtundan mıntıka kumandanı Kaymakam Hüsnü Bey'i sorumlu tutmaktadır : "...Her zerresini kanyla yoğurduğumuz mübarek Antep'in fedakâr mücahidinin erzaksız, cephanesiz kalmamalarını temin için Mıntıka Kumandanı Hüsnü Bey'e yüzlerce defa müracaat ve istirhâm eyledim. Cephane hususundaki feryadlarıma kulak vermedi. Mes'eleyi Kolorduya arz ve istirhâm eyledim. Erkân-ı Harp Beyin himmetiyle 6 sandık Alman cephanesiyle 20 sandık Osmanlı cephanesi geldi. Bu meseleyi 5. fırka kumandanı Kenan Bey'e müracaatla anlattım; mûmâileyhin nefsi kasaba için

¹⁵² TBMMGCZ, Cilt : 1, 1985, s. 426

¹⁵³ Geniş bilgi için bkz., TBMMGCZ, Cilt : 1, 1985, aynı yer.

¹⁵⁴ TBMMGCZ, Cilt : 1, 1985, s. 432-433.

gönderdiği elli sandık cephaneyi bile bu zât bize vermedi. Mükerreren talep eylediğim halde cevapsız bıraktı. Şehirde müdhar, erzak bulunmadığını söyleyerek hiç olmasa Rumkale vesair mahallâtından celb ile dahilde bir ambar idharı için istirhâmatta buldum. Bunlara rağmen Hüsnü Bey bilâkis hariçten kasabaya ait duhul eden erzakı bile tutarak bırakmadı. Bugünkü erzaksızlık hep bundan ileri gelmiştir.Ölürsem de, kalırsam da makam-ı âliyenizden istirham ediyorum; aylarca müthiş bombardımanlar altında inleyen bu kahraman şehrin akibet-i elimesinden, sükûtundan mıntıka kumandanı Hüsnü Bey mesûldür.Müdafaasını deruhde ettiğim şu vazifede namusumla bihakkın çalıştım. Gece gündüz ârâm ve istirahatımı feda ile uğraştım, didişdim. Bundan dolayı gerek huzur-u beşerde ve gerek huzur-u ilâhide vicdanım müsterihtir. Yalnız zât-ı sâmilерinden temenni ederim ki, bu mazlum şehrin tarihe kaydettirdiği bir sahife-i siyahın arasında müsebbiplerinin lâıyk olduğu ceza da yer bulsun....”¹⁵⁵.

Özdemir Bey’in bu yazısına Mustafa Kemal, 1 Aralık 1920 tarihinde verdiği cevapta, “Antep cephesindeki, durumun düzeltilmesi kuşatmanın kaldırılması için gerek Genelkurmay Başkanlığı ve gerek II. Kolordu Kumandanlığınca büyük bir alâka ve gayretle çalışılmaktadır. Antep için her taraftan yeni kuvvetler çıkarılmıştır. Allahın yardımı ile pek yakında Antep kuşatması[nın] kaldırılaca[ğımı]...”¹⁵⁶ vurgular.

Yukarıda belirtildiği üzere Mustafa Kemal’in direktifleri doğrultusunda harekete geçen Genelkurmay Başkanlığı’nın emriyle Koçlu’da konuşlandırılan II. Kolordunun düşman üzerine yaptığı başarılı taarruzlarda sonuç alınamamasının gerekçesini, II. Kolordu Komutanı Selahaddin Adil, şu cümlelerle açıklamaktadır : “Başarısızlıkta ne yönetimin ne de birliklerin önemli bir kusuru yoktu. Siper arkasında yapılan savunma ile saldırgan bir savaş arasında özellikle birliklerin ve erlerin eğitim ve öğretimi bakımından büyük farklar bulunduğu, büyük çoğunluğu acemi ve gönüllülerden kurulu zayıf mevcutlu birliklerle tahkim edilmiş ve iyi yetiştirilmiş birliklerle tutulmuş mevzilere karşı saldırıda başarı ihtimalinin derecesini ancak meslekten olanlar değerlendirebilir. Bu sebeple ne savunucuların ne de haftalarca şehrin düşmesine kadar Kolordu karargâhında bulunan milletvekili Şahin Hoca ile sevimli bir Türk aristokrati olan Dayı Ahmet Ağanın şikâyet ve acı suçlamaları, ne olayları ne de gerçekleri yansıtmadığını, bunun pek normal görülmesi gereken duyguların bir tezahüründen ibaret olduğunu söylemeye mecburum”¹⁵⁷.

6 Ocak 1921 tarihinden itibaren Antep ile II.Kolordu arasında yapılan yazışmalarda Antep’in sükûtu ile ilgili şikâyetlerde, Antep’e gerekli yardımın yapılmadığı gündeme getirilmiş ve II.Kolordu Komutanı Selahaddin Adil de bunlara gerekli cevapları vermiştir¹⁵⁸. Bu şikâyet ve tartışmalar, Türkiye Büyük

¹⁵⁵ Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine, 27.11.1336 (1920), Özdemir. Bkz., Lohanizâde, *aynı eser*, s. 256-258.

¹⁵⁶ Koray, *aynı eser*, s. 351.

¹⁵⁷ Koray, *aynı eser*, s. 355-356.

¹⁵⁸ Yazışmalar için bkz., Koray, *aynı eser*, s. 359-368.

Millet Meclisi'ne ve Genelkuruma da yansımış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal, Antep ulema ve eşrafı tarafından kaleme alınan 31.1.1337(1921) tarihli son şikâyet yazısından bir hafta sonra, Antep Şehri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Hey'etine 'Çok Acele' kaydıyla gönderdiği telgrafla bu tartışmaya son noktayı koyar :

"Antep Şehri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Hey'etine

C. 5/12/1337 sayılı şifreye

Türk ve Müslümanlığın şanını fedakâr bir şekilde yükselten Antepli kardeşlerimizin kurtarılması için her türlü girişim ve fedakârlık yapılmış ve yapılmakta devam edegelmiştir. Büyük kuvvetle güçlendirilmesi emir olunan dışarıdaki kuvvetlerimiz pek yakında etkili bir girişimde bulunmaya hazırlanmaktadır. Kahraman Antep'in sayın halkına Türkiye Büyük Millet Meclisinin selâm ve takdirlerinin bildirilmesini rica ederim.

7-8/12/1337 (1921)

T.B.M.M.Re'isi Mustafa Kemal"¹⁵⁹.

Genelkurmay Başkan Vekili Fevzi (Çakmak) da 'Acele Savaş Telgrafıdır' kaydıyla Selahaddin Adil'e gönderdiği şifre yazıda, "Özdemir Bey'in, Antep ileri gelenlerinin yüksek şahsımıza yazdıkları şikâyet mektubu gerçekten pek yersizdir..."¹⁶⁰ görüşünü vurgulayarak yazının ekinde Özdemir ve arkadaşlarına verilmek üzere bir de bildiri yollar. Söz konusu bildiri de, Antep'le ilgili olarak, "...insan gücünün mümkün olduğu en büyük gayreti, en yüksek bir azimle ve tedbir ile göster[il]miş...."¹⁶¹ olduğunu vurgular.

9 Şubat 1921'de sükût etmiş olan Antep, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün diplomatik alandaki siyasi zaferi olan ve 20 Ekim 1921'de Fransızlarla imzalanan Ankara İ'tilâfnamesinden sonra, 25 Aralık 1921'de özgürlüğüne kavuşur.

Sonuç

Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi, Antep'te de Sivas Kongresinde alınan kararlar doğrultusunda millî bir teşkilâtlanma başlatılmış ve Millî Mücadele programı dahilinde, sonuna kadar yürütülmüştür. Vatan toprağını kutsal bilen ve bir zerresini dahi düşmana vermemek için ölümü göze alan Mustafa Kemal Atatürk, Antep'i düşman işgalinden kurtarmak için gerekli stratejiyi tespit etmiş ve yürütmüştür¹⁶². Antep

¹⁵⁹ Koray, *aynı eser*, s. 366.

¹⁶⁰ Koray, *aynı eser*, s. 367.

¹⁶¹ Koray, aynı yer.

¹⁶² Bütün bu gerçeklere rağmen bazıların, "Aksine Mustafa Kemal Paşa : 'Güney Anadolu müdafileri buraya, Batı Anadolu'daki Yunan savaşına gelmelidir. Yunan ordusu Ankara'yı alırsa, Türkiye savaşı kaybederse, Antep, Adana ve diğer şehirler kurtulsa neye yarar?...' " şeklindeki cümleleri son derece üzücü

Müdafaasını bizat yürüten Yüzbaşı Asaf Bey (Kılıç Ali), Yarbay Ali Şefik (Özdemir), Teğmen Şahin (Mehmet Sait), Jandarma Üsteğmeni Yusuf Rıza (Arslan Bey) ve Yüzbaşı Yörük Selim, Mustafa Kemal tarafından gönderilmişlerdir ki, Antep Müdafaasına katılan komutanların hemen hemen tamamı Birinci Dünya Savaşına katılmış, Kafkas, Filistin, Çanakkale cephelerinde harp etmiş subay ve yedek subaylardır¹⁶³. Antepli muharip ve mücahitler ile Mustafa Kemal arasında oldukça güçlü bir ilişkinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal'in emriyle kurulan 'Güney Cephesi'nin ayrılmaz bir parçası olan Antep Müdafaası, Türk Genelkurmayının programı, stratejisi ve icraatıyla gerçekleşmiştir. Tam anlamıyla bir cephe savaşı olan Antep Müdafaası sırasında, Urfa, Maraş, Malatya illerinden ve bu illerin ilçelerinden Antep'e her türlü yardım yapıldığı gibi Halep, Sivas, Harput ve Aziziye'den de Antep'e gerekli yardım gönderilmiştir. Antep'te cereyan eden her hadise ve her harekattan T.B.M.M. haberdar edilmiş ve T.B.M.M. tarafından da Antep'e her türlü yardım yapılmıştır. Antep Müdafaası sırasında Antepli muharip ve mücahitler, öz yurdunda kayıtsız şartsız, bağımsız yaşama hakkını gerçekleştirmek için, gerçekten, tarihte eşine rastlanmayan çok şerefli bir mücadele vermişlerdir. Bundan dolayıdır ki, İcra Vekilleri Hey'etinin 2 Şubat 1337 tarihindeki toplantısında, 'Ayıntap livası merkezi olan Ayıntap kasabası namının Gaziyıntab'a tahviline dair' kanun lâyihası, 3 Şubat 1337(1921)'de T.B.M.M. Riyaseti Celilesine sunulur ve T.B.M.M.'nin 8 Şubat 1921 tarihli toplantısında görüşülerek karara bağlanır¹⁶⁴. Bundan böyle Ayıntap, Gaziyıntap-Gaziantep adını alır.

Burada şunu önemle vurgulamak gerekir ki, Abadie'nin "Les Quatre Sièges d'Aïntab" (Antep'in Dört Muhasarası) adlı kitabında, "Antep'in Türkler Tarafından Birinci Muhasarası", "...İkinci Muhasarası" "...Üçüncü Muhasarası"¹⁶⁵ gibi başlıklar altında konuyu işlemesi, tarihi tahrif etmektir. Şurası çok iyi bilinen bir gerçektir ki, bir Türk şehri olan Antep, Fransızlar tarafından muhasara edilmiştir. 'Kuvâ-yi Mahsûra Kumandanı Özdemir Bey', Fransız Kumandanı Goubeau'ya, Antep'ten gönderdiği 1.12.1920 tarihli mektubunda "...siz vazife-i muhasarayı, biz de vazife-i müdafaayı yapmaya, askercesine çarpışıp askercesine ölmeye..."¹⁶⁶ şeklinde ifade ettiği gibi.

Mustafa Kemal'in sözleriyle, "...Ayıntap ve havalisi ahalisinin vatan müdafaasında, izzetinefs ve nâmûs ve istiklâl müdafaasında gösterdikleri tavru hareket cidden şâyân-ı takdir ve şâyân-ı imtisâldir"¹⁶⁷.

olduğu kadar da düşündürücüdür. Bu cümleler için bkz., Adil Dai, *Olaylarla Gaziantep Savaşı*, Gaziantep 1992, s. 153. Adil Dai, bu cümleleri Fahri Belen'in *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1983, adlı kitabının 50 ve 379 cu sayfalarından alıntı yaptığını belirtmiş. Fakat biz elimizde mevcut bulunan aynı isimli ve aynı tarihte basılan kitabın ilgili sayfalarına baktığımızda böyle bir ifadeye rastlamadık.

¹⁶³ Geniş bilgi için bkz., Ünler, *aynı eser*, s.157-170.

¹⁶⁴ TBMMZC., Devre : I, İctima Senesi : 1, Yüz Kırk Yedinci İctima, 8.II.1337 Salı, Celse : 1, C. 8, Ankara 1945, s. 132.

¹⁶⁵ Abadie, *aynı eser*, 1922, s. 47, 55, 79.

¹⁶⁶ Ünler, *aynı eser*, s.108.

¹⁶⁷ TBMMZC., Devre : I, İctima Senesi : 1, Ellidördüncü İctima, 21.VIII.1336 Cumartesi, Celse : 1, C. 3, s.

KAYNAKÇA

Arşiv

- Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE).
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (BOA, MV).
Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Bab-ı Âli Evrak Odası (BOA-BEO).
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye Dairesi Siyasî Evrak Kataloğu (BOA, DH-SYS).

Diğer Birincil Kaynaklar

- Abadie, M. (Lieut-Colonel Br.), *Les Quatre Sièges d'Aintab (1920-1921)*, Paris, 1922.
(Akgöl), Eyüp Sabri, *Bir Esirin Hatıraları*, Ankara, 1338.
Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara, 1927.
Ali Rıza, (*Ahfada Yedigâr*) *Urfa Mücadelesi*, Sinop Matbaası, H. 1343 – M. 1924.,
Bayar, Celâl, *Ben De Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş*, C.1, İstanbul, 1997.
Baykal, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliyye Kararları*, Ankara, 1974.
Gürer, Cevad Abbas, "Atatürk'ün Hayatından Yazılmamış Hatıralar", *Yeni Sabah*, 19.5.1941.
Koray, Enver, *Hayat Mücadeleleri, Selahattin Adil Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1982.
Lohanizâde, Mustafa Nureddin, *Hübb-ı İstiklâlin Abidesi Gazi Ayıntab Müdafaası*, İstanbul, 1340.
Şimşir, Bilâl N., *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Volume-2 April-December 1920, Ankara, 1975.
T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Seri No.: 1, *Türk İstiklâl Harbi IV ncü Cilt Güney Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.
Üzel, Sahir, *Gaziantep Savaşının İç Yüzü*, Ankara, 1952.

Genel ve Yardımcı Eserler

- Abdülkerim Refik, "Türkiye-Suriye İlişkileri, 1918-1926", Çeviren: Sabahattin Samur, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı : 88, İstanbul, 1994.
Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1983.
Arıburnu, Kemal, *Sivas Kongresi*, Ankara, 1997.
Akbıyık, Yaşar, *Millî Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Ankara, 1990.
Akçakayalı, Cihat (Haz.), *Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)*, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
Dinamo, Hasan İzzettin, *Kutsal İsyan*, C. 6., İstanbul, 1967.

Evans, Stephen F., *The Slow Rapprochement Britain and Turkey in The Age of Kemal Atatürk 1919-38*, The Eothen Press, 1982.

Evans, Laurence, *United States and The Partition of Turkey, 1914-1924*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1965.

Gökbilgin, M.Tayyib, *Millî Mücadele Başlarken*, İkinci Kitap, Ankara, 1965.

Kirk, George E., *A Short History of The Middle East*, New York, 1963.

Klieman, A.S., "Britain's War Aims in the Middle East in 1915", *Journal of Contemporary History*, Volume 3, No. 3, 1968.

Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu (28 Ocak 1997-Konya), Ankara, 1998.

Öztürk, Ayhan, *Millî Mücadele'de Gaziantep*, Kayseri, 1994.

Öztürk, Mustafa, "Osmanlı Mîrî Rejiminin Misâk-ı Millî ile Münasebetleri", *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I (23-25 Ekim 1995-İstanbul)*, Ankara, 1996.

Salâhi R., "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerinin Işığı Altında 1919 İngiliz-Osmanlı Gizli Antlaşması", *Bellekten*, C. xxxiv, No : 135, Ankara, Temmuz 1970

Sonyel, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara, 1987.

Tansel, Selahaddin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. 1., Ankara, 1973.

Ünler, Ali Nadi, *Gaziantep Savunması*, İstanbul, 1969.

Véou, Paul du, *La Passion de la Cilicie 1919-1922*, Paris : Librairie Oreintaliste Paul Geuthner, 1937.

Yavuz, Ünsal, "Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde 12 Eylül 1919 Tarihli Osmanlı-İngiliz Gizli Antlaşması", *Askerî Tarih Bülteni*, Yıl : 17, Ağustos 1992, Sayı : 33.

Sürelî Yayınlar

Askerî Tarih Bülteni, Yıl : 17, Ağustos 1992, Sayı : 33.

Açıksöz, 7 Kânun-ı evvel 1337 (7 Aralık 1921).

Bellekten, C. xxxiv, No : 135, Ankara, Temmuz 1970

Harb Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD).

İrade-i Milliyye, 27 Teşrîn-i evvel 1919.

Journal of Contemporary History, Volume 3, No. 3, 1968.

Meclis-i Meb'usân Zabıt Ceridesi, C. 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1992.

Öğüt Gazetesi, 19 Ağustos 1920, sayı : 438.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi (TBMMZC), Ankara, 1959.

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ), Cilt : 1, Ankara, 1985.

XVI. YÜZYILDA OSMANLI'DA DEVLET-HALK MÜNASEBETİNE BİR ÖRNEK

Göknur GÖĞEBAKAN*

(Abstract)

Today, many documents exist depicting the perfection of human rights and freedom in state and public relations of Ottoman Empire when compared with the contemporaries. The Ottoman *tahrir defters*, *kanunname* documents, and especially Ottoman Judicial records which can be found in the Ottoman Archives of Prime Ministry are evidences proving this reality. As we may deduce from many sample documents of Ottoman laws - which were also made up from the *sharia* laws and the conventional laws - the authority of law had always been essential, and the *Sultan*, statesmen, the *şehzades*, and etc. had to obey the rules.

The life and the properties of the *reaya* were guaranteed by the laws, not by the personal judgements of the *Sultan* or the other administratives. *Kanunnames* and *fermans* had regulated the public services, and protected *reaya* from oppression. One of the best examples of this subject had been documented in the solution of a problem involving *çeltik* in *Malatya Mufasssal Tahrir Defter* dated 1560. When the local officers seized by force the water share of *Malatya and Kasaba* subdistrict for sowing *çeltik* in a larger field, crops belonging to the public were all withered. This injustice behavior against local *reaya* and their rights had been accepted as unsuitable according to the Islamic and Ottoman laws, and upon complaints, *Sultan* ordered to stop this unlawful act. This event particularly shows that the state had always interfered in injustice behaviors, and prevented *reaya* to suffer.

Batı dünyasında oldukça geç dönemlerde, zorlukla elde edilen insan hak ve hürriyetleri ile reaya hukûku, klasik devir Osmanlı Devleti'nde çağdaşı olan Avrupa devletlerine göre daha üstün durumda olmuştur.¹ Buna rağmen bilhassa batılı gözüyle Osmanlı'daki devlet-reaya ilişkisi, daha çok "doğu despotizmi" yaklaşımı ile ele alınmış, padişahın gücünü tebaa lehine sınırlandırılmasını temin eden mekanizmaların varlığı göz ardı edilmiştir.²

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Malatya.

¹ İ. Miroğlu, "Osmanlı Devlet Felsefesinde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları- Osmanlı İmparatorluğu Dönemi- II*, İstanbul 1993, s. 78 vd.

² Mesela; Machiavelli, Osmanlı Padişahını bu görüş çerçevesinde değerlendirmiştir. Bkz. Machiavelli, *Hükümdar*, (nşr. S. Bağdatlı), İstanbul 1985, s. 28; Hegelci yaklaşım ve Ş. Mardin'in bu konudaki görüşleri için bkz. A. Çaylak, *Osmanlıda Yönetim ve Yönetilen-Bir Şerif Mardin Çözümlemesi*, Ankara 1998, s. 92 vd; Padişahın yönetici sınıf ve uyrukları üzerinde mutlak iktidarı bulunmakla birlikte, uygulamada durumun farklı olduğunu söyleyen S. Shaw, padişahın yetkisinin sınırlarının devletin gelirlerini artırmak, toprakları genişletmek ve savunmak, tebaasının mensup olduğu dini ve kurumlarını korumak ve devlet içinde düzeni sağlamakla belirlendiğini, batı etkisi ile ancak XIX. yüzyılda Avrupa'nın kendisinde var olduğuna inandığı türden bir otokratiğe ve merkezi iktidara sahip

XIX. yüzyıla kadar Avrupa devletlerinde insana ve hukûka saygı bazı önemli gelişmelere rağmen, cemiyetin bütün bireylerine teşmil edilememiştir. Zira bireylerin hak ve hukûkları ancak kral veya senyörün ihsan ettiği kadarıyla sınırlıdır.³ Oysa İslam inancında ve Osmanlı'da "paşa" ile "gedâ" arasında fark gözetmeksizin herkes eşrefî mahlukat olarak kabul edilmekte, yaradılıştan bir takım hak ve hürriyetlere sahip bulunmakta ve Avrupa toplumunda mevcut olan sınıf kavramı Osmanlı Devleti'nde görülmemektedir.⁴

Osmanlı Devleti'nde devlet-halk münasebetlerinde insan hak ve hürriyetlerinin, bilhassa çağdaşı olan birçok devlete göre mükemmel olduğunu ortaya koyan çok sayıda belge bulunmaktadır; Bu konuda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tapu-tahrir defterleri, kanunnâmeler, belgeler ve bilhassa şer'iyye sicilleri bu gerçeği delilleriyle ortaya koyma imkânını sağlamaktadır "*Hukûk devleti*" olmak, "*hukûkun üstünlüğü*" ve "*hukûka saygı*" gibi kavramların günümüzde dillerden düşmediği, fakat uygulamada bir takım eksikliklerin yaşandığı Türkiye'de geçmiş tecrübeleri incelemek, Osmanlı Devleti'nin neden altı yüz yıl süreyle varlığını devam ettirdiğini anlayabilmek açısından da önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nde, pek çok örnek belgeden anlaşıldığı gibi, hukûkun üstünlüğü ve hukûka saygı esas alınmış, padişah ve devlet adamları, şehzadeler vs. halka göre üstün durumda olmamışlar, hukûka uymak zorunda kalmışlardır. Öyle ki, hukûka aykırı, padişah fermânları reddedilebilmiş ve "*nâ-meşrû' olan nesneye emr-i sultanî olmaz*" denilerek padişahın kararındaki yanlışlık açıkça ifade edilebilmiştir.⁵ "*Şer'-i şerîf*" (ahkâm-ı şer'iyye) ve "*kanun-ı*

olabildiğini ifade etmektedir. Bkz. S. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I*, İstanbul 1982, s. 231 vd.

³ Ortaçağda serfler ağır kiralara ve angaryalara tabi tutulmaktaydılar. Fransa'da XI. yüzyıldan kalma belgelerden, para olarak ödenen kiranın tamamen mülk sahibinin keyfiyetine kalmış bir şekilde artırılabilir olduğunu anlıyoruz. Bunların ne topraklarını terk etmeye, ne de efendinin rızası olmadıkça, mülkün dışından biriyle evlenmeye hakları vardı. Nitekim lordların yaptığı olağandışı ekonomik zorlamalar, daha sonra yerini toprağı keyfî bir biçimde vergilendiren mutlakçı devletin feodal artık çekme biçimine dönmüş, Fransız devleti sınıf benzeri bir rol üstlenmiştir. Bkz. C. Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, (nşr. S. Tiryakioğlu), İstanbul 1960, s. 129 vd; S. Herbert, *The Fall of Feodalism in France*, New York 1969, s. 10, 25 vd.; C. Mooers, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, (Nşr. B.S.Şener), Ankara 1997,s.73 vd; Avrupa'da kulluk ve sefalet uzun müddet devam etmiştir. Mesela, XIV. Louis'in (1638-1715) saltanatında, Paris'in doğu tarafında Champagne bölgesinde yaşayanlar vergiler altında ezilirken, her sabah Cenab-ı Haktan o yıl canlarının alınmasını niyaz eden bir dua okuyor ve bu duayı çocuklarına da öğretiyorlardı. Bkz. B. D'Holbach, *Système Social*'den nakl. Ahmed Rıza, *Batının Doğu Politikasının İflası*, (nşr. Ziyad Ebuziyya), İstanbul 1982,s.107; Ayrıca bkz. M. Bloch, *Feodal Toplum*, (nşr. M. A. Kılıçbay), Ankara 1995, s. 147 vd.; Ö. L. Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", *Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları*, *Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 876 vd; A. Akgündüz, "Osmanlı Devletinde Çağdaşı Olan Diğer Devletlerde İnsanî Değerler ve Hukuk", *aynı eser*, II, s. 43 vd.

⁴ M.A. Ubicini, *Türkiye Mektupları II*, (nşr. K.Karaağaçlı), İstanbul (basım tarihsiz), s.446 vd.

⁵ Bkz. M. E. Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebusuud Efendi Fetvaları*, İstanbul 1972, nr. 422; İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I*, İstanbul 1972, s. 402 vd; M. İpşirli, "İnsan Hakları ve Sosyal Açından Osmanlı Fetvaları", *Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları II*, s. 116 vd.; Naima tarihinde, 1621'de hacca gitmeye karar veren Sultan Selim'e şeyhülislam Esad Efendi fetva sureti gönderip, "*Padişaha hac lâzım değildir. Yerinde oturup adalet eylemek daha iyidir. Câizdir ki bir fitne zuhûr*

münif” (kavânin-i örfiyye) diye özetlenebilecek Osmanlı hukûkunda⁶ insan hakları, tanzimat ve islahât fermanları ile 1876 tarihli Kanun-ı Esasî’den çok önce mevcuttu ve devlet-halk münasebetleri belirli şartlar dahilinde düzenlenmişti. Özellikle yükselme döneminde Osmanlı padişahlarının hukûka karşı saygıları, adaleti yerine getirmedeki titizlikleri inkâr edilmez bir gerçektir. Reayanın canı, malı padişah ve diğer yöneticilerin keyfi uygulamalarının değil, hukûkun garantisi altındadır.⁷

Padişahın şahsının diğer insanlardan tek farkı, onun müslümanların temsilcisi olarak icra yetkisine sahip olmasıdır. Ama onun tasarruflarını sınırlayan hususlar da bulunmaktadır. Nitekim kamu adına yaptığı her tasarrufun âmme maslahatı ile kayıtlı olduğu bilinmektedir. Yani Mecelle’nin tabiri ile “*raiyye, ya’ni tebe’a üzerine tasarruf maslahata menûttur*”.⁸ Ö. L. Barkan, bu durumu “*devletçe tebaa üzerinde vaki olan tasarruflar, âmme menfaatını mutazammım ise, şer’an da sahih ve muteberdir*” şeklinde ifade etmektedir.⁹ Ayrıca hükümlerde de “*olup gelmiş kanuna göre*” veya “*adet-i kadim üzere*” hareket edilmesi yönündeki istemler, genellikle yerleşmiş örf ve adetlerin hukûki bir boyut kazanmasıdır. Bunlar aynı zamanda örf ve adet hukûkun veya ortadan kalkmış olan devletin örf-adet halinde yaşamakta olan kanunlarıdır.¹⁰ Osmanlı Devleti’nde kamuya ait bütün hizmetler yani devletin işleyişi, cemiyet düzeni ve bu düzenin sürekliliği ile reayanın zulümden korunması kanunnameler meydana getirmek şeklindeki hukûki düzenlemelerle sağlanmıştır.¹¹ Bu kanunnamelerde pek çok istisna konuya dair hükümlerin yer aldığı da görülür. Daha çok ülü’l- emre dair mevzularda yoğunlaşan bu istisnai hükümler genellikle örf ve adet gibi hususlar göz önüne alınarak vaz edilmişlerdir. Haliyle bu husus halkın kanunları benimsemesine ve uygulamanın kolaylaşmasına da yardımcı olmaktadır.¹² Ama esasta Osmanlı’nın

eyleye” dediği belirtilmektedir. Düşman zuhuru ve şerri ihtimali var iken memleketi koyup gitmenin hata olduğu meşveret edilmiştir. Bkz. Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima Ravzât el-Hüseyn ft Hulasat Ahbâr el-Hafikayn II*, (nşr.Z. Danışman), İstanbul 1968, s.763 vd.

⁶ Bkz. R. Anhegger - H. İnalçık, *Kanûnnâme-i Sultânî Ber Müceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara 1956, s. X.

⁷ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri I*, İstanbul 1990, s. 56; A. Akgündüz, “Osmanlı Devletinde ve Çağdaşı Olan Diğer Devletlerde İnsani Değerler ve Hukuk”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsanlar Hakları*, s. 54 vd.

⁸ *Açıklamalı Mecelle- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye-*, (nşr. A. H. Berki), İstanbul 1982, Madde 58, s. 24; A. Akgündüz, *aynı eser*, I, s. 207.

⁹ Ö. L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Din ve Sekülerizmin Tarihi İnkişafı”, Basılmamış bir çalışmadan nakl. T. Ateş, *Osmanlı Toplumunun Yapısı*, Ankara 1994, s. 100-101.

¹⁰ H. İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, s. 339 vd.

¹¹ *Kanûn-i Osmanî*’nin bu yapısı hakkında bkz. Tursun Bey, *Târih-i Ebû’l-Feth*, (Nşr. M. Tulum), İstanbul 1977, s. 12.

¹² Zira Osmanlı padişahı reayasının her biri, yerel bir hükmün yada görevlilerin işledikleri her türlü adaletsizliği şikayet edebilir, padişahı bu konu üstüne eğilmeye çağırabilirdi. Hatta divana bir dilekçe vererek yada Ayasofya Cami’ine giden yolda önüne çıkıp, doğrudan doğruya kendisine seslenerek derdini anlatabilirdi. Bkz. A. Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara 1972, s.25 vd.; A. Akgündüz, *aynı eser* I s. 45; A. Akgündüz, “Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuk Nizamı”, *aynı eser*, II, s. 126 vd; G. Weinstein, “Büyüklüğü İçinde İmparatorluk (XVI. Yüzyıl)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, (Çev. S. Tanilli), İstanbul 1991, s. 207; Osmanlı müelliflerinden İdris-i Bitlisi yazdığı Osmanlı siyasetnâmesinde (Kanun-ı Şahensâhî) devlet idaresine, halkın kötü kişilerin zararından korunmasına dair bilgi vermektedir: “*Hükümdarlar, vezir ve emirlerini de halka zulüm yapmaktan*

yönetim felsefesinde, "adalet olmazsa reaya, reaya olmazsa para, para olmazsa asker, asker olmazsa devlet, devlet olmazsa adalet olmaz" şeklinde "daire-i adalet" sistemleştirilmiş idi.¹³ Onun için padişahın Allah tarafından kendisine emanet edilen müslüman veya gayrimüslim uyrukları arasında adaleti sürdürme (vedfa- hâlik-i kibriyâ), görevlilerin haksızlığına karşı onları koruma ve otoritesini onların huzuru için kullanma esasına dayanan bu özellik, dünya düzeni içerisinde reayanın sahibi olan devletin gücünün ve meşruluğunun şartıdır. Yöneticilerin, kamu görevlilerinin reayayla olan ilişkilerinde haklarının sınırlarını aşmamaları ve idarî görevlerini devletin kanunlarının öngördüğü şekilde yerine getirmeleri, keyfî davranmamaları sağlanmaktaydı. Bu şekilde işleyen devletin "adalet dağıtıcısı ve nizam-ı alemin sürdürücüsü" olması durumu, yönetilenlerin devletle uzlaşmasını sağlıyordu. Aslında merkezî devletin gözünde reaya, devletin yalnız malî değil, aynı zamanda siyasi meşruiyetinin de temelini teşkil ediyordu.¹⁴ Padişahın sayısız buyruklarında bu ilke sürekli hatırlatılır, otoritelerini kötüye kullananları cezalandırmak için adaletnâmeler yayınlanırdı.¹⁵

Osmanlı Devleti'nde hukûk yani yasama erki, Padişah tarafından kanunnâme isdâr etmek yahut ferman yayınlamak suretiyle düzenlenirdi. Padişahın bu yetkisinin kaynağı, eski Türk devletlerinde hükümdarın "töre-yasa" vaz etme veya İslam aleminde "maslahat" ve "örf" gibi ilkelerdir.¹⁶ Hatta Osmanlı Devleti'nde örf adeta hukûkun tabii bir parçası haline gelmiştir. Bunun en güzel delili mahallî örfle uygun olarak değişik şekillerde hazırlanmış olan sancak kanunnâmeleridir. Umumiyetle tapu tahrir defterlerinin başında yer alan mahallî ve hususî sancak kanunnâmelerinin yetersiz olduğu meselelerde çoğunlukla talep üzerine bir işin yapılması veya

alikoymalıdır. Ayrıca Padişah evlat ve akrabaları da halkı ezmemelidirler.... Her hususda halkın yararı gözönünde tutulmalıdır". Bkz. A. Özcan, "Osmanlı Siyasetnâmelerinde Reaya Hukuku", *aynı eser* II, s. 93.

¹³ XV. yüzyıl Osmanlı müellifi Naima'nın "hakkaniyet çemberi" olarak ifade ettiği bu görüş ile devlet ve hükümdarın reayaya karşı yükümlülükleri hakkında bkz. Naima Mustafa Efendi, İstanbul 1967, s.44 vd.; II. İstanbul 1968, s., İstanbul 1969, VI, s.2956 vd.; L.V.Thomas, *Study of Naima*, New York 1972, s.78; Ayrıca bkz. Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Z. Danışman), Ankara 1985, s. 71 vd; *Kitâb-ı Müstetâb*, (nşr. Y. Yücel), Ankara 1974, s. 20 vd.; H. İnalçık, "Osmanlı Padişahı", *AÜ SBF D XIII/4*, (1958), s.76.

¹⁴ Paternalist dünya görüşü olarak isimlendirilen bu sistem hakkında bkz. H. İslamoğlu, 16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Ç. Keyder-F. Tabak), İstanbul 1998, s. 60 vd.

¹⁵ H. İnalçık, "Adaletnâmeler", *Belgeler II/3-4*, (Ankara 1967), s. 49 vd; H. İnalçık, "Örf", *İA IX*, s. 480; G. Weinstein, *aynı makale*, s. 208 vd.

¹⁶ S. Shaw, *aynı eser*, I, s. 193; H. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğunda İslam", (çev. M. Özel), *Tarih Risaleleri*, İstanbul 1995, s. 20 vd; H. İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", *Osmanlı İmparatorluğunda Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 319 vd; Osmanlı toplumunda "yöneten-yönetilen", "devlet-reaya" ilişkisinde Türkler'in tarihi kültüründe kazanmış olduğu derin temelin önemini ifade eden Ş. Mardin, "kollektif bellek" in Türkiye'deki "yöneten-yönetilen" ilişkisinin oturmuş olduğu temeli anlamak bakımından önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. Ş. Mardin, "Kollektif Bellek ve Meşruiyetlerin Çatışması", *Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik*, (nşr. O. Abel-Ş. Mardin-M. Arkoun), İstanbul 1995, s. 9 vd; A. Çaylak, *aynı eser*, s. 13

yapılmamasını emreden hükümler veya berâtlar yazılmıştır.¹⁷ Bunun en güzel örneklerinden birisini 1560 tarihli Malatya Mufassal Tahrir Defteri ile bunun icmâlinde yer alan çeltiğe dair bir meselenin hallinde görülmektedir.

Çeltikle ilgili diğer pek çok hükümde olduğu gibi¹⁸ âmme maslahatı esasına göre ülû'l-emrin tanzim ettiği belgelerden birisi de TK 142 ve TD 324'de yer alan düzenlemedir.¹⁹ Bu düzenleme, Osmanlı'da devlet-reaya münasebetini ve yöneticilerin adalet anlayışını izahta dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.

Güneydoğu Anadolu bölgesinde Memluklu ve Dulkadirîliler zamanında da yapılmakta olan çeltik tarımı, Malatya ve civarında da yaygın olarak görülmektedir.²⁰ Bununla birlikte bölgede su kaynaklarının bol olmasıdır. Bilhassa Derme suyu boyunca çeltik ekimi oldukça yaygın olup, XIX. yüzyılda bile bu suyun çeltik ziraatinde kullanılmaya devam edildiği salnâmelerde kayıtlıdır.²¹ Yine burada söz konusu suyun harıklar vasıtasıyla ikiye ayrılıp bağ ve bahçelerde kullanıldıktan sonra Fırat'a ulaştığına işaret edilir.

¹⁷ Ö. L. Barkan, "Kanunnâme" *İA*, VI, s. 189; A. Akgündüz, *aynı eser*, I, s. 93 vd; H. İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", *aynı eser*, s. 338 vd; Örnek olmak üzere bkz. *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, (nşr. Mehmed Arif), *TOEM* (İlavesi), İstanbul 1329; S. Pulha- Y. Yücel, "I. Selim Kanunnâmesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları", *Belgeler XII/16*, (Ankara 1987), s. 10 vd

¹⁸ Behisni Kazasına bağlı Keysun nahiyesindeki Sofraz köyü civarında yapılan çeltük ziraati ile ilgili düzenlemeler için bkz. TK, 142, s. 275; R. Yinanç-M. Elibüyük, *Kanunî Devri Malatya Tahrir Defteri*, (1560), Ankara 1983, s. 455; Rumeli'de çeltik ekimi belirli esaslara bağlayan çeltik yasaknâmesi hakkında bkz. R. Anhegger-H. İnalçık, *aynı eser*, s. 68-69; A. Akgündüz, *aynı eser* I, s. 408; Bir başka çeltük fermanı Fatih devri Anadolu eyaleti kanunnâmeleri arasında yer alır. Bkz. A. Akgündüz, *aynı eser* I, s. 588; Çeltük ziraatinin nasıl yapılacağı ve nelere dikkat edileceği Sis livası kanunnâmesinde de emr-i padişahî ile belirlenmiştir. Bkz. BOA, TD 178, s. 3-4; Y. Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991, s. 185, Ek-V; H. İnalçık, "Osmanlıda Raiyyet Rüşumu", *aynı eser*, s. 53, nr. 129; H. İnalçık, "Rice Cultivation and The Çeltükçe Re'âyâ System in The Ottoman Empire", *Studies in Ottoman Social And Economic History*, London 1985, s. 80 vd.

¹⁹ Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi, *Tahrir Defteri*, nr.142, s. 17; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tahrir Defteri*, nr. 324, s. 115; R. Yinanç-M. Elibüyük, *aynı eser*, s. 18-19

²⁰ H. İnalçık, "Rice Cultivation...", s. 97 vd

²¹ "İş bu nehir, Malatya kasabasının cenuben müntehâsında..... bir havzadan çıkub, menbaında bir değirmen idare edecek kadar ise de beş dakika açıldıkda, geçit vermez mertebede cesâmet eyler. Kasaba'ya duhûlundan sonra, nisfi ayrulup çeltik harıklarına ve nisf-i diğeri Kasaba'nın tûlen vasâtından şimâle doğru cereyan ve altı saat mesafe tahtında bulunan bağ ve mezruâtı sak ile eyyâm-ı şitâda lüzumsuz kalarak, nehr-i Fırat'a mensub olur." Bkz. *Mamûretü'l-Aziz Salnâmesi 1210-1213*, s. 237, (H. 1288) M. 1871-1872 *Diyarbakir Salnâmesi*; (H. 1301) 1883-1884 *Mamûretü'l-Aziz Salnâmesi*; A. Işık, *Malatya (1830-1919)*, İstanbul 1998, s. 202,250; "...Dermesih nâmındaki nehir miktar-ı azamiyetle dahil-i şehir olup, nisfi piring tarlalarını iskâya mahsus harıklardan ayrılarak, mezruâtı sirâb eyler. Nisf-i diğeri bilumum hadaik-i beldeyi dolaşarak, onları feyz-yâb eyler. Nehr-i mezkûrun öyle vâsî' bir daire içindeki binlerce bahçelerin kâffesini de hisse-mend eyleyecek bir taksimi kâbil olması, calib-i hayret bir harika-i tabiatdır... hususen Dermesih nehrinin, bazı bahçelere inkisâmî için yapılan oluklardan ve her türlü eşcâr..." (H. 1312) 1894-1895 ve (H. 1325) 1907 tarihli *Mamûretü'l-Aziz Salnâmeleri*; A. Işık, *aynı eser*, s. 267, 384

XVI. yüzyılda Malatya'da yapılmış olan üç tahrir göre, vergi gelirleri içinde en fazla gelire sahip olan ürün "*mahsûl-i çeltük*"dür. 1520'de sancakbeyi hassına ait olan bu vergi 39.016 akçelik bir tutara ulaşmıştı. 1530'da 37.576 akçe olan bu vergi, 1560'da büyük bir artışla 144.000 akçeye kadar yükselecektir. 1560'da çeltik gelirinin yarı hissesi devlete, yarısı ise "*ber vech-i menâsıka*" gereğince üreticiye aittir. Bu tarihte 720 çap²² ekilen çeltiğin 360 çap kadarı devlet için ekilen çeltik miktarıdır. 1560'da Malatya kazasında ekilen çeltik tohumundan elde edilen çeltik gelirinin, yarı hissesinin işletene verilmesi esasına dayanan "*münâsafa veya menâsıka*" tariki ile yapıldığı anlaşılmaktadır.²³

Çeltik ziraati yoğun bir çabayı, özel bir tekniği ve bol suyu gerektiren bir ziraat türüdür. Onun için özellikle su kullanımı açısından zaman zaman pek çok problemin ortaya çıktığı görülmektedir. Mesela 1530 tahririnde Kasaba nahiyesinde bulunan Çekmüke köyü ile ilgili bir derkenarda, adı geçen köyde çeltik ekiminin Derme suyu ile yapılmakta iken ziraat yapanların sularına mani olduğu ve reayaya zulüm edildiği kaydedilmektedir.²⁴ Bu zulmün mahiyetini bilememekteyiz. Ancak 1560 tahririnde yer alan benzer bir olay bu hususta bir fikir vermektedir. Nitekim 1530'da 200 çap çeltik tohumu ekilen yörede gelir sancakbeyi hassına tahsis edilmiş iken, müteakip tahrirde bahse konu gelirin padişahı hası olarak zapt olduğu ve ekim miktarının da yarı yarıya artırılarak, 300 çapa çıkarıldığı görülmektedir. Bu artışın su kullanımına da yansması tabiidir. Çeltiği sulayan Deyr-i Mesih suyu adındaki meşhur su üç hisseye ayrılmaktadır. Bir hissesi çeltiğin, bir hissesi Malatya şehrinin ve bir hissesi de şehrin güneyinde yer alan ve Deyr-i Mesih suyunun kaynağından itibaren şehre doğru ilerlediği Kasaba nahiyesindeki köy ve mezraaların hakkıdır. Belgede açıkça ifade edildiği üzere çeltik ziraatındaki bu genişleme, gelirin 1560 öncesinde Şehzade Mustafa Hazretlerine²⁵ tahsis edilmesiyle ilgilidir.

Şehzade Mustafa'nın adamları, Malatya ve yöresinde çeltik ekimini artırmak suretiyle kendi menfaatleri doğrultusunda kanunları çiğnemişlerdir. Neticede su

²² Çab veya çap, Anadolu'da kullanılan bir ölçü birimi olup Malatya, Haymana, Van tahrir kayıtlarında karşılaşılmaktadır. Bkz. H. İnalçık, "Rice Cultivation...", s.120; Kanunnameye göre Malatya Kazasında çeltik ekenlerin her çapına 200 akçe alınmakta olup, 1 çap 24 kile ve her kile İstanbul kilesinin nısfıdır. Bkz. BOA, TD, nr.387, s.883; H. İnalçık, *aynı makale*, s.104-105.

²³ H. İnalçık, "Rice Cultivation...", s.87; A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri V*, İstanbul 1992, s. 615-665.

²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tahrir Defteri*, nr. 408, s. 52.

²⁵ 1515 tarihinde doğan Şehzade Mustafa, Kanunî Sultan Süleyman'ın en büyük oğludur. İyi tahsil görerek, ciddiyeti ve olgunluğuyla hem yeniçeriler hem de münevver zümre tarafından sevilen şehzade, hükümdarlığa namzettir. Fakat oğlu Bayezid'in hükümdar olmasını isteyen Hürrem Sultan, buna karşı çıkmış ve Şehzade Mustafa'nın bertaraf edilmesi için Vezir Damat Rüstem Paşa ile işbirliği yapmıştır. Manisa Sancak Beyi olan Mustafa, Amasya'ya ve daha sonra Konya'ya gönderilmiştir. Bu sırada Şehzade Mustafa hakkında onun İran Şahı ile mektuplaştığına dair şayialar çıkarılmıştır. 1553 Ağustosunda İran Seferine çıkan Kanunî Sultan Süleyman, Aktepe konağına geldiğinde sefere memur olan Şehzade Mustafa orduya katılmıştır. Babasının elini öpmek üzere divânihâne çadırına gelen Şehzade Mustafa saray hademelerinden Zal Mustafa Ağa tarafından boğularak öldürülmüştür. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, Ankara 1983, s. 401 vd.

kullanımındaki artış ise, adaletsizliği ortaya çıkarmış ve halkın mağduriyetine sebep olmuştur. Daha sonra aynı adamlar yörede 400 çap çeltik ektirmeye başlayıp, Kasaba nahiyesindeki köy ve mezraaların ve şehrin su hissesini gaspetmişlerdir. Bunun sonucu halkın bağ ve bahçeleri harap olmuştur. Şehzade Mustafa'nın ölümünü müteakip, 1553'den sonra bölgede çeltük geliri padişah hassına tahsis edilmiş ise de, ümenâ tarafından daha önce olduğu gibi yine 400 çap ekilmeye devam edilmiş, ayrıca, tohumun fazla olduğu bahanesiyle ileri gelenler, kâtipler ve reisler dahi çeltik ekmeye başlayarak, suyun olancasını çeltiğe kullanmakla, halkın hakkı tamamen gaspedilmiştir. Bunun üzerine Malatya ahalisinden bir grubun Sultan'a arzda buldukları anlaşılmaktadır. Neticede Diyarbekir Beylerbeyisi İskender Paşa Malatya vilâyetini teftişe gelip, zikir olunan çeltiğin durumunu Âsitane-i Saadete arz etmiştir. Bunun üzerine çeltiğin eskiden olduğu gibi 300 çap ekilmesi, fazla tohum var diyerek ümenâ, küttâb, ve reislerin vesâir mübâşirin asla bir kile bile çeltik ziraat ettirmemesi yolunda hükm-i şerif vasıl olmuştur. Fermân gereğince bundan böyle tekrar üç hisseye ayrılacak olan Deyr-i Mesih suyunun bir hissesinin şehre, bir hissesinin Kasaba nahiyesinde olan köy halkının bağ ve bahçelerine, diğer hissenin de çeltiğe ayrılması, ve çeltiğin sadece kendine ait su hissesi ile sulanması hususu son yapılan tahrirde kaydolunmuştur. Nitekim bölgede yapılan ilk tahririn neticelerini ihtiva eden TD, nr. 387'de de yer alan *Malatya Sancağı Kanunnâmesi*'nde, köy ve mezraaların sınırlarına çeltik ekilmek suretiyle üç yıl ziraat yapılmayarak, sipahi, vakıf ve mülk sahiplerine nesne vermedikleri yazılmıştır. Memluklu zamanından beri süre gelen kanun üzere çeltik ekimi yapanlar ne miktar ekerlerse yer sahibine 10 bahşdan 1 bahş vermeleri, yer sahibine zulm olunmaması da kaydedilmişti. Kanunnâmenin bir başka hükmünde ise sancakbeyi ve subaşılardan her yıl ot ve çeltük biçmek, çeltüğü davar ile ayıklamak için şehirden ve köylerden adam getirip on-onbeş gün çeltük biştirip taşıttıkları, müslümanları içlerinden alıkoydukları için, bu uygulama bidat kabul edilerek kaldırılmış ve bu işleri akçeleri karşılığında ırgatlara yaptırılmaları istenmişti²⁶. Görüldüğü gibi devlet, çeltik ekimini kontrol altında tutmuş, gerektiğinde yasaklamalara gitmiştir.²⁷ Fakat devletin bu kontrolü sadece devlet çıkarları adına değil, aynı zamanda ahalinin haklarını korumak adına da yapılmaktaydı.

Burada asıl üstünde durulmayı gerektiren husus, devletin şehzade veya padişah hassı geliri lehine bile olsa, haksız kazanç ve uygulamalara müdahale etmesi ve reayanının zarar görmesini engellemesidir²⁷. İslâm hukûkunda haksız fiiller, şahsa ve mala yönelik haksız uygulamalar (itlâf) men edilmiştir. Haksız tarım yapma, ağaç dikme gibi hususlar "*gasp*" konusu içinde ele alınmıştır. Gasp edilen malın izinsiz,

²⁶ Bkz. BOA, TD, nr.387, s. 883-884; G. Göğebakan, XVI. Yüzyılda Malatya Kazası, (1516-1560), (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 1998, s. 394; H. İnalıcık, aynı makale, s. 94 vd.

²⁷ Osmanlı Devleti'nin yalnız tarla arazisini değil, emeği de kontrol altına alan devletçi karakteri, derbentçi, çeltükçü gibi bazı köylerin özel bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Pirinç tarımı yapan köyler de diğerlerine göre farklılaşmıştır. Bkz. H. İnalıcık, "Köy, köylü ve imparatorluk", aynı eser, s. 12.

²⁸ Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan zulüm suçları ile ilgili olarak bkz. A.Mumcu, aynı eser, s.17 vd.

açıkça ve zorla alınmış olması ile de hukûka aykırılık unsuru gerçekleşmiş oluyordu. Mîrî ve vakıf arazide vuku bulan gasp etme ve haksız tarım yapmanın Osmanlı hukûku açısından telâfi edilme yolları bulunmaktaydı.²⁸ Bu hüküm örneğinde görüldüğü gibi Malatya'ya ve Kasaba nahiyesine ait su hissesinin, görevliler ve ümena tarafından daha fazla çeltik ekimi için gasp edilmesi, İslâm ve Osmanlı hukûku açısından o yörede oturan reayaya ve haklarına yönelik, haksız bir uygulama olup, bu durum padişah emri ile engellenmiştir.

²⁹ M. A. Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996, s. 81, 260 vd.

Abdurrahman Tarıktaroğlu*, H.Ali Şahin**

(Abstract)

At the end of 20 yh contury end aü the door of the 21 st century, the importance of language is inereosing. Atatürk, to observe at the working to this rood and to development and chage of Turkish language, to contribute at this stage.

Atatürk, to chopping of the Arabic words to Latin words, to anticipote at three months and he is a helper and teocheer at this time.

The language of M.Kemal Atatürk, we see three different period:

- 1) Especially, Semester of Loaded Eastern basis words in the language semester.
- 2) The semester of plain end comprehensilde to dominate in the language.

Türk dilinin sadeleşme ve Türkleşme sürecinde, cumhuriyet döneminin ve özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün katkısı yadsınamayacak kadar büyüktür. İşte: “ Türk dilinin kendi benliğine, aslındaki güzellik ve zenginliğe kavuşması için bütün devlet teşkilatının dikkatli, ilgili olmasını isteriz.” diyen büyük devlet adamının kendi dilinden, Türk dilinin gelişme ve sadeleşme sürecinde geçirdiği evreler:

Türkçülerin başlattığı dilde Türkleşme hareketi, gittikçe genel bir tasvip görerek güç kazanmış; bilhassa edebî dilde, Cumhuriyetten önce başlayan Türkçe eserler yazımına, bu dönemde yenileri katılmıştır.

Cumhuriyet sonrasında “Atatürk İlke ve İnkılâpları” dediğimiz radikal batılılaşma hareketlerini tamamlayan Atatürk, Türk dili ve Türk tarihi ile de ilgilenmeye başladı.

1 Kasım 1928'de yapılan ve 3 Kasım 1928'de Resmî Gazete'de yayımlanarak, 1929 yılının başından itibaren uygulanmaya başlanan yazı inkılâbı, dil ile yakın ilgisi olması bakımından dil inkılâbının da başlangıcı sayılabilir. Zira yeni alfabemiz hazırlanır ve bu gün kullandığımız şekli ile kabul edilirken, özellikle “fonetik”e dayanması düşünölmüş, bunda da yalnızca Türkçe kelimelerin fonetiği dikkate alınmıştır.

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi Kilis Eğitim Fakültesi, Kilis.

** Öğr. Gör. , Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gaziantep.

Atatürk'ün fikirlerinde geniş ölçüde Ziya Gökalp'in etkisi vardır. Onun fikirlerinin ışığında yapılan yazı ve dil inkılabları ile hem Lâtin asıllı bir alfabe kabul edilerek bu yönden de batılılaşma yolunda adım atılmış, hem de dilde Türkleşmeyi bir an önce gerçekleştirmek amacı güdülmüştür.

Ancak yazı inkılabı yasayla ve bir anda gerçekleştirilebildiği hâlde, canlı bir müessese olan dilde, bu, mümkün olamamıştır.

Atatürk'ün ilk yazılarında sade bir dil değil, ağdalı sayılabilecek bir Osmanlıca kullandığını görürüz. Söz gelişi, Kastamonu'da 30. 8. 1925 yılında yaptığı konuşmadan aşağıya aldığımız şu cümleler, onun ilk dönem konuşma ve yazı diline güzel bir örnektir: “Âsarî fi'liyesini memnuniyetle görmekte olduğum âli telâkkiyatınız bittabi bir anda, bir günde tekevvün edemezdi. Böyle bir iddia serdetmek aynı cehalet olur.” Nitekim 1927 yılındaki büyük *Nutuk* adlı eseri bile, bu günkü genç nesillerin kolayca anlayabileceği bir dille söylenmiş değildir.

Onun dil inkılabına yönelmesi, harf inkılabından sonradır. Yazı inkılabının en az 10-15 yılda gerçekleşebileceğini düşünen bu işle görevli komisyon üyelerine: “Ya üç ayda, ya da hiçbir zaman!” şeklindeki cevabı meşhurdur. Atatürk dilde de aynı yolu denemek istemiştir; yani derhal işe başlamak ve en kısa zamanda kesin sonuca varmak. Ancak birincisinde mümkün olan, ikincisinde mümkün olmamıştır.

Harf inkılabı ile dil inkılabının birbiriyle yakın ilgisini, bu konulardaki çalışmaların aynı heyet tarafından sürdürülmesinde de görüyoruz. Mustafa Kemal, 1930 yılında Sadri Maksudi Arsal'ın *Türk Dili İçin* adlı kitabının başına, meşhur: “Türk dili, dillerin en zenginlerindedir; yeter ki bu dil, şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.” sözlerini yazıyordu. Ancak inkılabın resmen başlaması, Türk Dili Tedkik Cemiyeti'nin kuruluşundan sonradır. Türk dili ile de büyük ilgisi olan “ tarih tezi” nin ortaya konduğu I. Türk Tarih Kongresi'nin kapandığı 11 Temmuz 1932 günü akşamı, dil işlerini düşünecek zamanın geldiğini belirten Mustafa Kemal, başkanlığına Samih Rifat'ı, genel sekreterliğine Ruşen Eşref'i getirdiği Türk Dili Tedkik Cemiyetini kuruyordu. Bu cemiyet, Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti'ne kardeş bir cemiyet olarak benzer amaçla ve aynı mahiyette kurulmuştu. Kurultay, son gününde yedi maddelik bir çalışma programını kabul ederek kapantıyor ve bundan sonra derleme, tarama, yabancı kelimelere karşılık bulma faaliyetleri başlıyordu.

18 Ağustos 1934'te II. Türk Dili Kurultayı toplanırken, aynı yıl dil inkılabının temel kitabı mahiyetindeki iki ciltlik Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları – Tarama Dergisi yayımlanmış bulunuyordu.

Mustafa Kemal, dil inkılabının da harf inkılabı gibi tam bir kesinlikle ve hiçbir taviz verilmeden gerçekleşmesini istiyordu. Bir başka deyişle Türkçedeki bütün yabancı kelimelere bir an önce Türkçe karşılıkları bulunacak, bulunan bu karşılıkların

bilimsel yöntemlere uygun olması esas kabul edilecek ve bütün bunlar sür'atle yapılacaktır. O, çalışmalarını yakından izliyor, çevresindekilere öz Türkçe yazılar yazdırıyor, hatta bizzat kendisi öz Türkçe nutuklar söylüyordu. İsveç Veliahdının Ankara'yı ziyareti münasebetiyle Çankaya'da verdiği akşam yemeğinde yaptığı konuşma buna örnektir. Bu konuşmada Atatürk: "Ancak, daha başka bir alanda da onlar erdemlerini o denli yaltırlıklı yöndemle göstermişlerdir. Bu yolda kazandıkları utkular, gerçekten daha az özence değer değildir." diyordu. Bu, onun dilinde ikinci bir dönem veya aşamadır. Bu devrede her yabancı söze bir karşılık bulunması için dilciler, dille ilgilenenler, gazeteler, öğretmenler adeta seferber olmuş, bizzat Atatürk o günlerde sofrasını bir dil dershanesi hâline getirmişti. Kendisi de yeni kelimeler buluyor, ilgilendiği bilimlerde, özellikle matematikte kullanılan birçok eski terime karşılık buluyordu.

Atatürk'ün bir inkılâp heyecan ve coşkusu içerisinde kurmuş olduğu Türk Tarih ve Dil Kurumlarının ileride birer akademinin çekirdeği olabilecek bilimsel kurumlar olarak gelişmesini düşündüğü muhakkaktır. Bu düşünce, onun Türk dili konusundaki üçüncü döneminin de işaretini vermektedir. Aşağıdaki konuşması bunu belgeleyen niteliktedir: "Türk Dil Kurumu'nun çalışmalarına ilelebet iştirak edecek değilim. Tarih Kurumu'nun kuruluşunu takip eden yıllarda, tarih üzerine, arkadaşları teşvik için beraber çalıştım. Nihayet bu kurum teşkilatlandıktan ve çalışmalarına hız verdikten sonra, Tarih Kurumu'nun mesaisine karışmıyorum. Kurum üyeleri bildikleri gibi akademik çalışmalarına devam ediyorlar. Dil Kurumu çalışmalarına da münasebetim böyle olacaktır. Dil alimlerinin, mütehassıslarının akademik çalışmalarına müdahale etmeyeceğim. Sizin de – sofrada hazır bulunan Dil Kurumu Merkez Heyeti üyelerine- mesailerinizi ilmin son verimlerine uydurmanız gerekir."

Hele onun şu sözleri hiçbir tereddüde yer vermeyecek kadar açık ve kesindir: " Bu ulusal kurumların az zaman içinde, ulusal akademiler hâlini almasını temenni ederim. Bunun için, çalışkan tarih ve dil alimlerimizin dünya ilim âlemince tanınacak orijinal eserlerini görmekte bahtiyar olmamızı dilerim. " diyen cumhuriyetimizin kurucusu, dilimizin koruyucusu büyük insanı rahmet ve minnetle anıyoruz.

KAYNAKÇA

- 1) Karamanlıoğlu, Ali, *Türk Dili*, Dergâh Yay., 1984.
- 2) Atatürk, *Söylev ve Demeçler (1919 - 1938)*, Türk İnkılâp Tarihi Ens. Yay., c. 1, Ankara, 1961.
- 3) Karal, Enver Ziya, *Atatürk'ten Düşünceler*, Ankara 1956.
- 4) Atay, Falih Rifki, *Çankaya*, İstanbul 1969.
- 5) Korkmaz, Zeynep, *Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Dil İnkılabı*, Ankara 1963.

BİR DİLE ADINI VEREN ŞÂİR: NEVÂÎ

Yusuf ALTINIŞIK*

(Abstract)

Nevayi, statesman and mystic artist whose work was too much to 'Çağatay Turkish' that, the language has been named as 'Nevayi Language'.

Nevayi lived in Herat and around within years of 1441-1501. He was being together with the grandchild of Timur, Sultan Hüseyin Baykara, from his youth up to adulthood at the time having become Baykara's collaborator.

Nevayi had taken a good education. He came together with most of the poets and scientists through his era. He watched over those as a statesman.

Nevayi lived his life with glory. He had used his private wealth for the behalf of people.

Last great Iranian mystic poet, Mevlana Abdurrahman Cami, had impressed him and he became adhered to 'Nakşi' mystic way as the result of Cami's impressions.

Mystic effects are clearly observed through his works. Some of the works of Nevayi are completely mystical.

Nevayi was interested with most of the branches of fine arts. He had written poems in Turkish and Persian. Whereas his poems had been intensively in Turkish and he had encouraged his environs to write in Turkish.

Nevayi's twenty-nine works, belonged to different subjects have now got calligraphic copies. The number of researches and papers about him is fairly ample.

Nevayi's works were very well known especially in Ottoman geography, and they were treated as case studies. He had an important personality from poetic an artistic viewpoint that even today he has too much right to be studied about him and his works.

Nevâyî... Büyük şair, büyük devlet adamı, büyük düşünür ve büyük mutasavvıf.

Asırlar gerisinde bir çağda ilim ve edebiyat onunla itibar kazanmış ve devrinde onun desteğiyle büyük edebi eserler doğmuş...

Edebî gücü ve şahsî faziletleriyle mümtâz, servet ve kudretini insanlığın emrine vermiş büyük insan.¹

Onun hakkında eser yazanlardan hiçbiri onu senâ etmeden geçememiştir.

Nevâyî, bütün ömrü çalışmakla geçen insandır. Sultanlar karşısında bir ahlâk ve insanlık nümûnesi olmuştur. Devrinin sultanı ona yazdığı mektubu “El-Hakîr Hüseyin” diye imzalardı.²

O yalnız şiir ve edebiyatımızın değil, bir bütün olarak düşündüğümüz medeniyet tarihimizin mühim şahsiyetidir.³

O, bir dile adını veren sanatkârdır. Çünkü Çağatay Türkçesi edebî dilinin bir adı da *Nevâyî dilidir*.⁴ Bir dile adını vermek kaç fâniye nasip olmuştur diye merak ediyoruz.

HAYATI

Orta Asya Türkçesine, edebiyâtına, medeniyetine ve tasavvufî hayatına geniş hizmette bulunan Nizâmeddin Alî Şîr, 17 Ramazan 844 (9 Şubat 1441)’de Herat’ta doğar.⁵

Babası *Giyâseddin Kiçkine Bahşi veya Kiçkine Bahadır*, Timur oğullarından Horasan hâkimi Sultan Ebulkâsım Bâbür’un beylerindedir. Ali Şîr’in ana tarafından büyük babası Ebu Saîd Çisek de Timur’un torunlarından *Mirza Baykara*’nın Beylerbeyi idi. Ali Şîr ise, küçük yaşından itibaren, Mirzâ Baykara’nın torunu *Hüseyin Baykara* ile büyümüş, onunla birlikte eğitim görmüştü. Gelecekte de Hüseyin Baykara’nın en yakın emîri olacaktı.

Nevâyî’nin babası Kiçkine Bahadır, Timur’dan sonra bir müddet imparatorluğun eski gücünde kalmasını sağlayan *Şahruh*’un ölümü üzerine (1447), henüz altı yaşlarında bulunan oğlu *Ali Şîr*’i yanına alarak kalabalık bir kabileyle Irak’a gitmek üzere yola çıkar. Yolda *Teft* şehrine uğradıkları sırada, kervân gece yarısı *Timur*’un tarihçisi *Mevlânâ Şerefü’l-dîn Ali Yezdî*’nin hankâhı yanına konmuş, bu tesâdüf, ertesi sabah Nevâyî’nin *Mevlânâ Yezdî*’yi tanınmasına yol açmıştı.⁶

Kiçkine Bahadır, *Sultan Ebulkâsım Bâbür*’un Horasan’a hâkim olması üzerine (H.854-M.1452) tekrar oğluyula Horasan’a dönerek Ebulkâsım’ın hizmetine girmiş, bir aralık *Sebzvâr emîri* olmuştur. Nevâyî bu kez babasıyla gitmeyerek Herat’ta kalır. O

* Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Görevlisi, Şanlıurfa.

¹ Ali Asgar Hikmet, *Câmi Hayâtı ve Eserleri*, İstanbul 1994, s.47.

² Ali Nihat Tarlan v. d., , *Ali Şîr Nevâî Hayatı ve Eserleri*, *Ali Şîr Nevâî*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul 1962 s. 3.

³ Z. Fahri Fındıkoğlu v.d. , *Ali Şîr Nevâî Hayatı ve Eserleri*, *Ali Şîr Nevâî ve Zamanımız*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul 1962, s. 17.

⁴ Günay Kut, “Ali Şîr Nevâî”, *İslâm Ansiklopedisi*, TDVY, C. II., İst. 1989, s.450.

⁵ Kemal Eraslan, “Çağatay Şiiri”, *TDK Türk Dili*, Türk Şiiri Özel Sayısı Özel Sayısı, (Divan Şiiri) 415-416-417, Temmuz-ağustos-Eylül 1986, s.642. Ankara; Kemal Eraslan, *Büyük Türk Klâsikleri*, XV.Yüzyıl Çağatay Edebiyatı, C. III, s.107.

⁶ Eraslan, *aynı eser*, C. III, s.107; Kut, *aynı makale*, s.449; Eraslan, *aynı makale*, s.642.

sırada Hüseyin Baykara da Ebülkâsım'ın yanındadır. Ebülkâsım, Ali Şîr ile Hüseyin Baykara'nın öğrenimlerine çok yakın ilgi göstermiş, onlar da gördükleri teşvikle, küçük yaşta şiirler yazmağa başlamışlardır.

Ali Şîr, daha sonra *Meşhed*'e gider, orada *Şeyh Kemâl-i Türbetî* ile tanışır ve *Derviş Mansûr* adında mutasavvıf bir şâirden aruz dersi alır.⁷ Babasının vefâtından bir süre sonra *Herat*'a dönerek *Ebu Saîd Mirzâ*'nın hizmetine girer.

Daha sonra *Herat*'dan *Semer kand*'a gider ve orada *Hâce Fazlullâh Ebu Leysi*'nin hankâhında iki yıl kalarak ondan ders alır.⁸

Nevâyî *Semer kand*'da kaldığı müddet içinde de bir çok şâirle tanışır.

1469'da Nevâyî açısından da çok önemli bir gelişme meydana gelir. Çünkü Hüseyin Baykara *Herat*'ı zaptederek *Horasan*'a hakim olmuştur. Baykara, *Semer kand* valisine mektup yazarak Ali Şîr'in gönderilmesini rica etmiştir. *Sultan Ahmed Mirzâ*'nın müsadese üzerine *Semer kand*'dan ayrılan Ali Şîr, eski arkadaşı Sultan Hüseyin Baykara tarafından *Herat*'ta büyük bir sevgi ile karşılanır. Bu karşılama 14 nisan 1469'da Ramazan bayramına rastlar. Nevâyî de *Hilâliye* adlı meşhur kasîdesini arkadaşı olan genç hükümdâr Hüseyin Baykara'ya sunar.

Nevâyî'nin Sultan Hüseyin'in hizmetinde kabul ettiği ilk görev *mühürdârlıktır*.⁹ Fakat bu resmî görev dışında o, Baykara'nın en güvendiği, yanından ayırmak istemediği dostu ve can yoldaşdır.

Ali Şîr Nevâyî'nin o yıllarda, bir halk ayaklanmasını aldığı tedbirlerle önlemek ve isyan eden bir beyin ayaklanmasını bastırmak gibi önemli siyasî hizmetleri olur. 1472'de de emîr yani *dîvân beyi* olur.

Tarih 1476'ya gelince Nevâyî açısından çok ehemmiyetli bir hadise daha meydana gelir. Çünkü Nevâyî, büyük dostu *Câmî*'nin irşâdıyla tasavvuf mesleğine adım atar, *Nakşibendî* tarikatına intisap eder.¹⁰ Bu yakınlık Mevlâna Câmî ile aralarındaki var olan dostluğu iyice pekiştirmiş, sonuçta Nevâyî'nin eserleri üzerinde büyük etkiler meydana getirmiştir. Nevâyî'nin edebî çalışmaları asıl bu tarihlerden sonra başlar.¹¹ Yani mânevî bağlılığından önce sadece şiirlerinden bir kısmını yazmış olan Nevâyî bu bağlılıktan sonra müstakil eserlerini yazmaya başlamıştır. Mesela ilk eseri olan *Çihil Hadis*'in yazılma tarihi H.886-M.1481'dir.¹²

Nevâyî, 1490'da, *dîvân* beyliği görevinden ayrılır, ondan sonra "*Mukarreb-i Hazret-i Sultan*" ünvanıyla Hüseyin Baykara'nın nedîmi olur.

8 Kasım 1492'de büyük insan, büyük mutasavvıf, mütefekkir, büyük şâir Mevlâna Câmî'nin ölümü Nevâyî için acı olmuş, hayatında, dolduramayacağı bir boşluk meydana getirmiştir. Onun hakkında onunla dostluğunu anlatan *Hamsetü'l-*

⁷ Eraslan, *aynı makale*, s.642.

⁸ Eraslan, *aynı makale*, s.642.

⁹ Eraslan, *aynı makale*, s.642.

¹⁰ Eraslan, *aynı makale*, s. 643; Eraslan, *aynı eser*, C. III, s. 108.

¹¹ Agâh Sırrı Levend, *Ali Şîr Nevâî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, T.D.K.Y., Ankara. 1965, c. I, s. 36; Kut, *aynı makale*, s.450.

¹² Levend, *aynı eser*, C. I. s. 71.

Mütehayyirîn adlı eserini yazmıştır. Nevâyî çeşitli eserlerinde onu övdüğü gibi Câmî de bir çok eserinde onu övmüştür.¹³ Nevâyî ve Câmî dostluğu müstakil olarak işlenebilecek konulardandır.

1498 yılına kadar çeşitli isyan hareketleri ve saray dedikoduları Nevâyî'yi çok üzmüş, 1498 yılında Meşhed'e gitmiş ve oradan Sultan'a gönderdiği mektupta hacca gitmesine izin vermesini istemiştir. Yolların emniyetsiz oluşu sebebiyle sultanın müsalesini alamayan Nevâyî sonra Herat'a dönmüştür.

Son yıllarında Nevâyî'nin sağlığı da bozulmuştur. Yalnız ruhça değil vücutça da yorulmuştur. Sultan Hüseyin'in *Esterâbât* dönüşünde, kendisini karşılamaya çıkan Nevâyî, kalp krizi geçirecek birdenbire fenalaşır. Sultan Hüseyin onu kendi tahtirevânıyla Herat'a götürür. Şâiri kurtarmak için her çareye başvurulmuşsa da alınan tedbirler faydasız kalmış ve Nevâyî 3 Ocak 1501'de sabaha karşı hayata gözlerini kapamıştır. Na'sı, *Kudsiye Câmîi* yanında, hayatta iken yaptırdığı külliye içine defnedilir.¹⁴

Sultan Hüseyin, büyük cenaze töreninden sonra, üç gün Nevâyî'nin evinde kalarak yas tutmuş, yedinci gün şehrin kuzeyindeki *Havza-i Mâhiyân*'da verilen yemeği bizzat organize etmiştir.¹⁵

KİŞİLİĞİ

Büyük filozof, âlim ve sanatkârları, felsefe, ilim ve sanattaki başarıları içinde takdir ve tebci ederiz; ancak diğer sahalardaki hüviyetlerini zikretmeyiz. Nevâyî'ye gelince iş değişir. Nevâyî evvela bir büyük insan olarak saygıdeğerdir. Nevâyî sanat, şiir ve ilim vadisinde büyük muvaffakiyetler göstermiş olmasına rağmen evvela büyük bir insan olarak göze çarpar.¹⁶

Nevâyî hayatında bir çok karakter sınavı geçirmiş ve hepsinden başarı ile çıkmıştır. Onun durumunda, sultana bu kadar yakın bir devlet adamı daha başka türlü görünebilir, çeşitli roller oynayabilirdi. Ama hiç bir ihtiras Nevâyî'yi pençesine alamamış, gönül tokluğundan ayıramamıştır.

O, hayatını, yaşadığı topraklara ve insanlığa vakfetmiş; ömrünü, maddeten ve mânen halkın yararı yolunda geçirmiştir. Okumayı, yazmayı, fırsat buldukça dostları ve sevdikleriyle sohbet etmeyi en büyük zevk bilmiş, "kâmil insan" olarak yaşamıştır. Onu yükselten büyük vasıflarından birisi insanlara karşı sevgisidir.¹⁷

Sultan Hüseyin hacca gitmeye niyet eden Ali Şîr'e yazdığı bir mektupta : "İkimiz arasında beşikten bu güne kadar devam eden birlik, dostluk ve arkadaşlığın ne derecelerde olduğunu ve her zaman ve her halde sizin şerefli kalbinizin arzularını tamamen kendi isteklerimize üstün tuttuğumuzu herkes bilir." diyor. Bu derece

¹³ Levend, *aynı eser* C. I, s.73.

¹⁴ Kut, *aynı makale* C. II, s. 450; Eraslan, *aynı eser*, C.:III, s. 108.

¹⁵ Levend, *aynı eser*, C. I, s. 28-47; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, M.E.B.Y., İst. 1971, s. 423-425; A. Zeki Velidi Togan, "Ali Şîr", *İ.A.*, M.E.B.Y., C. I, İst. 1986, s. 349-352.

¹⁶ Ali Nihat Tarlan, *Prof Dr. Ali Nihat Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler, Ali Şîr Nevâi*, AKDYYK Atatürk Kültür Merkezi, Ank., 1990, s. 133.

¹⁷ Levent, *aynı eser*, C. I, s.242.

hürmete mazhar olabilmek için, o ikbalden kaçmak ve ona değer vermemek irâde ve samimiyetini göstermek lâzımdır.

O, yükselmeyi tamâmen mânevî sahada aramış bir adamdı. Bulunduğu yüksek mevkî içinde samimî tevâzuunu gösteriyor. İbâdet ve tâat ile meşgul olmak için bir vecidli sûfî gibi inzivâya çekilebiliyordu. :

“Taht ü câhıng kişver-i mülk-i Sikender boldı tut

Hızr ömri hem bu mülk üzre müyesser boldı tut

Böyle mülk-i ömrin song cinn ü ins ü vahş ü tayr

Hükm ü emringe Süleyman dik musahhar boldı tut”

Mısralarıyla başlayan şiirinde “Farzet ki tahtın ve şöhretin İskender’in mülküne erişti. Farzet ki Hızr gibi uzun bir ömre ulaştın ve böylesi bir mülk ve ömürde Süleyman gibi cinlere, insanlara, vahşi hayvanlara ve kuşlara hükmettin. Sonunda bunların hepsini terkedip gideceksin. Ömründen sana vefâ yoktur. İnsan dünya nimetlerini kolayca bırakabilmelidir. Onları elde edeceğim diye kendince mukaddes mefhumlardan hiçbirini fedâ etmemelisin”der. İşte o böyle yüksek ruhlu bir insandır.

Devletşâh Tezkiresi’nin¹⁸ başında şöyle diyor : “Ben bu hakikatler gelinini gayb haclesinden çıkardım. Şimdi hangi gönül sahibi bu temiz, afif kızın kıymetini bilecek diye düşündüm. Gaybdan bana şöyle ilham olundu: Altının kıymetini sarrâf, cevherin kıymetini kuyumcu bilir; bunun değerini anlayacak da zamanımızda yüksek ve kerîm vezirdir. Fazilet, onun sayesinde hakim olmuş; cehâlet ise onun azametinin heybeti ile yıkılmıştır”. *Devletşâh* burada onun adâlet, insaf ve irâde hususundaki büyüklüğünü anlatırken şu vasıfları ilâve ediyor:

“O, zayıfları tehlikeden kurtarandır. Keremin temelini atmış, büyüklüğün esaslarını diriltmiştir. Âlimlerin yardımcısı, fâzılları yetiştiren, fakirleri kuvvetlendiren odur. İlimlerin bütün şubelerini selîm tabiatının ölçüsü ile ölçüp tartan; iyisini kötüsünü ayıran odur. O kalem ve kılıcın hakiki efendisi, millet ve dini nizâma koyan Ali Şîr’dir. Yüce değerinin kemalinden dolayı onu anlatmaya methetmeye hacet yoktur. Yalnız iki vasfını söyleyelim: Lakabı “*Sahibü’l-hayrât*” ve “*Hazreti Sultanın Mukarrebidir.*” der.¹⁹

Babür Şâh da: “Ali Şîr tabiatının nezâketi ile meşhûrdur. Türk dili ile o kadar şiir söylemiştir ki kimse o kadar ve çok söylememiştir. Fâzıl ve hüner ehilleri için Ali Şîr Bey kadar mürebbî ve hâmi olan bir adamın hiçbir zaman zuhûr ettiği mâlum değildir. Mirzâ’dan (Hükümdar Mirzâ Hüseyin Baykara) hiç bir şey almazdı. Bilakis kendisi her sene Mirzâ’ya mühim miktarda hediye verirdi. Ali Şîr ne yükselişinde ve ne de düşüşünde hâl ve hareketlerini asla değiştirmemiş nezâket ve zerâfet sahibi zat idi.” der.²⁰

¹⁸ 842 senelerinde Devletşâh-ı Semerkandî tarafından yazılan eser ilk devirlerden XV. yüzyılın nihâyetine kadar İran dili ile yazan şâirleri ihtivâ eder.

¹⁹ Devletşâh, *Tezkire-i Devletşâh*, (Çev.:Prof. Necati Lugal), M.E.B., İst., 1994, s. 28.

²⁰ Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Vekayi, Babur’un Hâtıratı*, (Haz.:Prof. Reşit Rahmeti Arat),TDK.,C.II,Ankara, 1987,s. 193;Tarlın, *Makalelerden Seçmeler*, s.135-139.

Nevâyî, pek küçük yaşta iken zekâsıyla, etrafındakileri hayret ve takdire celbetmişti. Tanınmış şâirlerin eserlerinden *elli bin* beyit ezberlemiş, edebî sanatların çok güçlerinden biri olan *mu'ammâ* sanatında büyük bir iktidar göstermişti. Nihâyet zamanın ilim ve edebiyâtını otuz seneden fazla bir zaman aksamadan sevk ve idâre etmişti.²¹

Zamanındaki âlimleri, sanatkârları bilerek, anlayarak yetiştiren, himâye eden o idi. Onun *nâmına telif edilen* eserler, o kadar çoktur ki hiçbir padişah veya vezir bu mazhariyete ermemiştir.²²

Nevâyî hiç kötümser olmamıştır. Dostlarına gönülden bağlıdır. Sevdikleri zâtlarla ilgili eser verecek kadar da kadirşinâs ve vefâkârdır.²³

Herat ve Horasan'da 370 hayır müessesesi yaptırarak bunların idâresi için hususî bir vakıf idâresi kurmuştu. Bunun için Devletşâh'ın ifadesine göre 500 *tümenlik* büyük bir servet vakfetmişti. Nevâyî'nin yaptırdığı medreselerden *İhlâsiye* medresesinin iki müderrisinden her birine yılda 1200 altın ve 24 yük zahîre, 22 talebeden her birine de tahsil derecelerine göre 12 altından 24 altına kadar aylık ve ayrıca da zahîre veriliyordu.

Varlıklı idi. Resmî memuriyette bulunduğu zaman devletten maaş almamış, bilakis kendisi her sene devlete büyük bir meblağ vererek yardımda bulunmuştur.²⁴

TASAVVUFÎ KİŞİLİĞİ

Nevâyî, kâmil bir müslümandır.²⁵ O, hoşgörülü, iki yüzlülükten uzak, geniş düşünceli, uyanık ve aydın bir müslümandı. Ciddi bir tasavvuf kültürüne sahipti ve onu hayatına hâkim kılmıştı. Eserlerinin büyük bir çoğunluğunda, bazılarında yoğunluğu artmış olarak tasavvufun değişik meselelerine değindiği, o anlayışla beyitler tanzim ettiği görülür. Bu çalışmalarında kendi büyüklüğüne yakışır bir sanat yüceliği, fevkalâde bir ifade güzelliği göze çarpar.²⁶

Nevâyî, tasavvufu, eserlerinin ruhuna sindirmiştir. Ondaki tasavvuf, samimî ve İlahî bir neş'e olmuştur.²⁷ Onun inandığı tasavvuf, dışlayıcı değil bilakis kucaklayıcı bir tasavvuftur. Çünkü o tasavvufu gerçekten idrâk etmiş bir bilgeydi. Derinden tesir aldığı şahsiyetlerin başında *Feridüddîn-i Attâr*, *Hâfız-ı Şîrâzî*, *Mevlâna Lütîfî*, *Hüsrev-i Dihlevî* ve devrinin hem tasavvuf hem şiir kutbu *Mevlâna Abdurrahman Câmî* olduğunu söylersek ondaki tasavvufî tesiri anlayabiliriz.

²¹ Tarlan, *aynı eser* s. 139.

²² Tarlan, *aynı eser*, s. 134-136.

²³ Câmî'nin vefatı üzerine söylediği Farsça mersiyeden başka, ayrıca kaleme aldığı *Hamsetü'l-Mütehayyirin* ile Seyyit Hasan Erdeşir ve Pehlivan Mehmet için yazdığı eser buna şahittir. Geniş bilgi için bkz. A. S. Levend, *Ali Şîr Nevâyî Hayatı Sanatı ve Kişiliği*, C. I., s. 242.

²⁴ Fuad Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İ.A.*, M.E.B.Y., C. III, İst. 1986, s. 298; Togan, *aynı makale*, C.I, s.352. Banarlı, *aynı eser*, C.I, s. 424.

²⁵ Levend, *aynı eser*, C. I, s. 230.

²⁶ Levend, *aynı eser*, C. I, s. 245-246.

²⁷ Levend, *aynı eser*, C. I, s. 234.

Nevâyî, gönülden bağlandığı *Nakşibendî* tarikatının büyüklerine karşı derin saygı besler. Bunları, özellikle tarikatın büyük pîrlerinden olan *Hâce Bahâüddin-i Nakşibendî*'yi tasavvufu ile ilgili eserlerinin hemen hepsinde saygı ile anar.²⁸

Nevâyî'nin tasavvufa ilgisi daha çocukluk yaşlarında görülür. *Lisânü't-Tayr*'da verdiği bilgiye göre daha ilk mektepte *Attâr*'ın *Mantuku't-Tayr*'ı üzerinde çalıştığını anlatır. "Çocuklardan kimi *Gülistân*'ı, kimi *Bostân*'ı okurlardı. Benim ateşli, ihtiraslı tabiatım *Mantuku't-Tayr*'ı istiyordu." der. Sonra Nevâyî'nin yaşına göre olmayan bu çalışma ve tasavvufa düşkünlüğünü zararlı gören baba ve annesi defterlerini imhâ etmişlerdir.²⁹ Bu düşkünlük, ileri yaşlarda tasavvufu, Nevâyî'nin edebî anlayışında istinat ettiği noktalardan biri haline getirmiştir.

W. Bartold'un Nevâyî'nin tasavvufi yönüyle ilgili tespiti şöyledir: "Ali Şîr Nevâyî, pâdişahın itimat ve muhabbetine rağmen dünyevî işlerden elini çekmek istemiş, uzlet hayatını özlemiştir. Aile hayatının güzelliklerinden de uzak kalmak istemiş bu sebeple evlenmemiştir. Edebî faâliyete ve tasavvuf hayatının neşesine dalmıştır." Bartold ayrıca Câmî'nin Nevâyî hakkındaki şu kanâatini aktarır: "Hükümet işlerinden usanan ve dervişlerin sâdik taraftarı ve dostu olan Ali Şîr, *fakr* ve *fenâ* hayatına atılacak bir cesâret göstermişti. Bu suretle kendi irâdesiyle en yüksek iftihâr makamlarına ve mansıplarına ehemmiyet vermeyerek *tecerrüd* ve *fenâ* yoluna sülûk etmeğe, yani mânevî hayata, tasavvufa atılmağa karar verdi."³⁰

Büyük mevkîlerde bulunmasına rağmen zühdî bir hayat yaşamıştır. Nevâyî bu etkiyle gazellerinin bir kısmında tamâmen tasavvufi duygu ve düşüncelerini işlemiştir. Câmî'ye nazîre olarak yazdığı bazı kasîdeleriyle, mesnevîlerin hemen hepsi mutasavvıfâne bir ruh ile yazılmış sembolik ve didaktik eserlerdir.³¹ Nevâyî, tasavvufu mesnevîlerinde ruhî bir salâhiyetle terennüm etmiştir.³² Hamse içinde yer alan mesnevîlerinde asıl gerçeği ortaya koymaya çalışır, yani *aşk-ı mutlaka* varmayı amaçlar. Diğer eserlerinde olduğu gibi Hamse'sinde de *vahdet-i vücûd* felsefesinin açık tesirini görmek mümkündür.³³

Nevâyî, tasavvufa olan ilgisini resmî vazifeleri sırasında veya kendi imkânlarıyla yaptırdığı müesseselerin mâhiyetleriyle de ortaya koymuştur. Meselâ tasavvuf büyüklerinin kabirlerini ve hankâhları tâmir ettirmiştir. Kasım Enverî'nin ve Feridüddîn Attâr'ın türbeleri bu kâbildendir.³⁴

²⁸ Levend, *aynı eser*, C. I, s. 233-239

²⁹ Ali Şîr Nevâyî, *Lisânü't-Tayr*, (Haz.: Prof Dr. Mustafa Canplolat), TDKY, Ank., 1995 s.267; Abdülkadir İnan, *Çağatay Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay., C.III, Ankara 1992, s. 89.

³⁰ W.Bartold, "Mir Ali ve Siyasi Hayatı", (Çev.: Ahmet Caferoğlu), *Ülkü Mecmuası*, Sayı: 59, 1938, s. 524.

³¹ İsmail Hikmet, *Büyük Türk Şâiri Mir Ali Şîr Nevâyî, Emir Ali Şîr Nevâyî'nin Hayâtı ve Edebî Mevkîi*, Azerbeycan Edebiyat Cemiyeti Neşriyatı, Bakü 1926, s.56.

³² Tarlan v.d., *Ali Şîr Nevâyî Hayatı ve Eserleri*, s. 2.

³³ İsmail Hikmet, *aynı eser*, s. 59.

³⁴ Bartold, *aynı makale*, sayı: 60, s.528.

Onun tasavvuf sahasında mühim bir hizmeti de tanınmış evliyâ tezkirelerinde kayıtlarına rastlamadığımız Orta Asya Türk sûfilerini de ilim âlemine tanıtmış olmasıdır.³⁵

Babür Hatıratı'nda Hüseyin Baykara'nın çevresi arasında tanıttığı mutasavvıf Kemaleddin Hüseyin Gazürgehi'den söz ederken "Ali Şîr Bey yanında böyle mutasavvıflar toplanıp vecde gelir ve semâ ederlermiş" kaydını düşer.³⁶ Bundan da anlaşılıyor ki Nevâyî tasavvufla iç içe olan bir sanatkârdır.

SANATKÂRLIĞI VE ESERLERİ

Nevâyî, devrinde bütün Horasan'ın ilim ve sanat odağı olmuş şahsiyettir.³⁷ O, *Çağatay Türkçesi*'ni edebiyât dili mertebesine yükselttiği gibi, *târih, ahlâk, kelâm ve tasavvuf* sahasında da eserler yazmış; edebiyâtın nazari kısmında çalışmış ve devrinin en büyük *münekkidi* olmuştur.

Nevâyî *hattat* idi, *ressam*dı, *mûsikişinâstı*, *kat'* ve *tezhîb* sanatlarına vâkıftı. Bunların hepsinin üstünde ise o bir *şâirdi*.

Nevâyî, ince ruhlu bir sanatkârdı. Bu ince ruh ve hassâsiyetle birleşmiş kuvvetli bir zekâ, onu siyasî cephede olduğu kadar ilim ve sanat yolunda da muvaffâkiyetten muvaffâkiyete uçurmuştur. Zamanındaki tezkirecilerin ifadelerine göre hayatı müddetince dâima çalışan ve bir lâhza tembelliğe düşmeyen Ali Şîr, Asya'da bir büyük şiir dehâsı olarak yükselen şahsiyettir.³⁸

Ona hem Farsça, hem de Türkçe yazabildiği için *zü'l-lisâneyn* denilmişti.³⁹

Doğu Türkçesi söyleyişlerinin bütün güzelliklerini, kendi sanatında toplayarak *Orta Asya Türk Edebiyatı*nı, yükselişinin en ileri derecesine ulaştıran şâir odur.

Onun eserlerini incelemek anlamak için lugatler ve gramer kitapları yazılmıştır. Meselâ ilk kelimesi abuşka olduğu için *Abuşka Lugati* denilen lugatin bir adı "*Nevâyî Lugati*"dir.⁴⁰

Çok küçük yaşlarda şiire başlayan Nevâyî, muhîtinin tesiriyle evvelâ *Farsça* şiirler yazmıştır. Henüz çok genç yaşlarında iken de *Türkçe* yazmaya başlamıştır.

Türkçe şiir yazmayı Farsça'dan daha güç sayıyordu. Çünkü Türkçe şiir işlenmemişti. O zamana kadar Türkçe yazan şâirler azdı. Ama o bu zorluklara rağmen *Garâibü's-Sıgâr*, *Nevâdirü's-Şebâb*, *Bedâyiü'l-Vasat*, *Fevâidü'l-Kiber* isimleriyle tertip ettiği dîvânlarını yazabilmiştir.

Bir de *mesnevî* sahası var. *Nizâmî*, *Hüsrev-i Dihlevî* ve *Câmî* gibi büyük İran sanatkârlarının eserleriyle boy ölçüşecek derecede değerli mesnevîlerini vermişti:

³⁵ Geniş bilgi için bkz.: Ali Şîr Nevâyî, *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, (Haz.: Kemal Eraslan), İstanbul, 1979.

³⁶ Babur, *aynı eser*, C. II, s.186.

³⁷ Tarlan, *Ali Şîr Nevâyî Hayatı ve eserleri*, s. 49.

³⁸ Tarlan, *Makalelerinden Seçmeler*, s., 137. Eraslan, C.III, s. 108.

³⁹ Tarlan, *Ali Şîr Nevâyî Hayatı ve Eserleri*, s.5

⁴⁰ Faruk Kadri Timurtaş v.d. *Ali Şîr Nevâyî Hayatı ve Eserleri, Ali Şîr Nevâyî'nin Türk Diline Hizmetleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İst. 1962, s. 29, 31.

Hayretül-Ebrâr, Ferhad ü Şîrin, Leylâ vü Mecnûn, Seb'a-i-Seyyâre, Sedd-i-İskenderî. O zaman XV. yüzyılda hamse olarak adlandırılan beş mesnevi yazmak usulü Anadolu'da henüz aynı gelişme seviyesinde değildir. Osmanlı şâirlerinden *Behiştî Herat*'a gitmiş ve Osmanlı edebiyâtına o arz mesnevîyi yeni getirmişti.⁴¹

Nevâyî, klâsik nazım ve nesrin her nev'inde ve her şeklinde bir çok eserler yazdı; *Nizamî, Feridüddîn Attâr, Hüsrev-i Dihlevî, Sa'dî, ve Hâfız* gibi İran edebiyâtının en büyük üstadlarının muhtelif vadilerdeki yüksek sanat mahsulleri ile ölçülebilecek eserler vücûda getirdi. Hakkında büyük bir sevgi ve saygı beslediği Câmî'nin bazı eserlerini bazan mühim ilâveler ile Türkçe'ye çevirdi. "*Mîzânü'l-Evzân*" adlı küçük risâlesi ile Türklere mahsus nazım ve musikî şekilleri hakkında malumât verdi. Devletşâh'a yazdırdığı şâirler tezkiresini Çağatayca yazdığı "*Mecâlisü'n-Nefâis*"i ile tamamlayarak Türkçe ilk *tezkire-i şuarâ*'yı vücûda getirdi. Sevdiği ve takdir ettiği kişiler için edebî hatıralar yazdı.

Yukarda adı geçen eserler yanında Hamse içinde yer almayan önemli tasavvufi eseri *Lisanü't-Tayr* ve konularına göre tasnif etmeden sadece adlarını sunacağımız diğer eserlerinin listesiyle Nevâyî'nin ne kadar velûd bir sanatkâr ve ilim adamı olduğunu görürüz:

*Farsça Dîvân, Nesâimü'l-Mahabbe min Şemâimi'l-Füttüvve, Risâle-i Mu'ammâ, Münâcât, Çihil Hadis, Nazmü'-Cevâhir, Sirâcü'l-Müslimîn,, Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târih-i Mülûk-i Acem, Zübdetü't-Tevârih, Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr, Hamsetü'l-Mütehâyirîn, Hâlât-ı Pehlevân Muhammed, Vakfiye, Münşeât..*⁴²

Hülâsa ilk Türkçe gazellerinden "*Mahbûbu'l-Kulûb*" ve "*Muhâkemetü'l-Lugateyn*" gibi en son eserlerine kadar devamlı ve müdhiş bir edebî faâliyet sâyesinde Çağatay Türkçesi'nin sadece bir klâsik şiir dili değil, nazım ve nesrin her nev'ini her şeklini ifâde kudretine mâlik ve Farsça ile her hususta rekâbete muktedir bir kültür dili olduğunu parlak misaller ile gösterdi.

Nevâyî, mevzûlarına, tür ve şekillerine göre manzûm ve mensûr eserlerinde türlü üslûb ayrılıkları göstermiş, bazan ağır ve süslü bazan açık ve sade, fakat dâima canlı ve âhenkli bir ifâde kudretine mâlik olmuştur. Acem klâsizminin bütün inceliklerini, bütün an'anelerini bilen ve yaşadığı devrin edebî zevkine yabancı kalmayan bu büyük sanatkârın eserlerinde kendi muhîtinin akisleri görülür.

Hülâsa Nevâyî, çok parlak ve azametli bir bütün teşkil eden eserleri ile yalnız klasik Çağatay şiirini en yüksek derecesine çıkarmakla kalmamış, Çağatay Türkçesinin yüksek bir kültür dili olabileceğini de mükemmel örnekler ile ispat ederek Çağatay edebiyâtının 16. asırdaki inkişâfında başlıca âmil olmuştur.⁴³

Nevâyî eserlerini çok azı dışında *Türkçe* yazmıştır. Gençleri de bu yolda teşvîk etmiştir. Bu davranışını aşırı ve mutaassıp bir "öztürkçecilik" olarak değerlendirmek mümkün değildir. Onun itirazı, edebî eserlerin, bilhassa şiirin doğrudan doğruya Farsça yazılmasına idi. Yoksa kendi şiirlerini de öztürkçe ile

⁴¹ Tarlan, *Makalelerinden Seçmeler*, s. 140.

⁴² Eraslan, *aynı makale*, C. III, s.109; Kut, *aynı makale*, C. II, s.450-451.

⁴³ Köprülü, *aynı makale* C. III, s. 301-302.

yazmıyor, ortak İslâm medeniyetinin Türkçe'ye lüzumlu kelimelerini Türkçe'nin kendi kelimeleri kadar yerinde ve tabii kullanıyordu.

Nevâyî *Arapça*'nın büyük ve zengin bir dil olduğunu kabul ediyor; *Kur'ân ve Hadîs* diline karşı saygı gösteriyor, bu dilin güzelliğini Kur'ân ve hadîsten misaller getirerek belirtiyordu.

Buna mukâbil Türk ve Acem dillerini mukâyese ve muhâkeme ediyor Türkçe'nin üstün ve ağır basan taraflarını birer birer belirterek, bunları *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı kitabı ile ifade ve ispata çalışıyordu.⁴⁴

Devlet adamı ve şâir olan Ali Şîr, aynı zamanda *mûsikî, resim, mimarî ve hatt* ile de yakından alâkadar olmuş ve bu sahalarda bizzat çalışmıştır. Güzel besteleri olduğu *Baburnâme*'de, hattatlık ve nakkaşlık işlerinde bihakkın mâhir olduğu da Sultan Muhammed b. Amirî'nin *Letâifnâme* adlı eserinde kayıtlıdır. *Belin*, Ali Şîr'e, resim, *tezhib* ve musikî gibi marifetler izâfe eder. Daha dikkat çekici bir kayıt da Horasan'da mâruf bestelerden "yedi bahr" usûlünün Ali Şîr tarafından, kuş sesleri esas tutularak vücûda getirilmiş olduğudur. Bugün de Ali Şîr'e izâfe edilen besteler, *Horasan Türkmenleri, Fergana ve Harezmi Özbekleri* hatta *Şimâli Kafkasya*'da *Stovropol Türkmenleri* arasında yayılmıştır.⁴⁵

ŞÖHRETİ VE TESİRLERİ

Ali Şîr Nevâyî, Türk vatanlarının hepsinde, çağdaşlarından başlayarak zamanımıza kadar üstad bilinmiş büyük bir şâirdir. Nevâyî'nin eserlerinin Doğu ve Batı kütüphanelerinde çok sayıda yazmalarının bulunması, onun asırlarca nasıl ve ne çok okunduğunu gösterir. Aynı şâir, eski, yeni, Doğulu, Batılı ilim ve edebiyat adamları tarafından hakkında çok sayıda araştırma yapıp eser ve makale neşredilen en şöhretli Orta Asya edîbidir.

Nevâyî, başta Sultan Hüseyin Baykara, Câmî, Devletşâh ve diğer çağdaşları olmak üzere XV. yüzyıldan bu yana, Orta Asya Türk şâirleri tarafından ısrarla takdir ve takip edilmiş, eserlerine birçok *nazîreler* yazılmıştır. Onun güzel Türkçesi, bu saha edebiyatında büyük ölçüde benimsenmiş, ilminin ve sanatının uzun süren bir hayatı ve hizmeti olmuştur.

Onun sâyesinde *Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı Kaşgar'dan Kazan'a, Kırım'dan Delhi'ye Tebriz ve İstanbul'a* kadar büyük bir coğrafyada XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar muazzam itibar kazanmış; onun eserleri *Türkistân, Horasan, Harezmi, Volga boyları Kırım ve İran*'da erişilmesi imkansız bir örnek telâkki edilmiştir.

O, Osmanlı ve Azerî şîveleri dışında *yeni bir edebî dil birliği* meydana getiren şahsiyettir.⁴⁶

⁴⁴ Banarlı, *aynı eser*, C. I. s. 425-426.

Levent, *aynı eser*, C. I, s. 191.

⁴⁵ Togan, *aynı madde*, s. 356.

⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu v.d. *Ali Şîr Nevâyî, Devrin Tarihine Bir Bakış*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İst, 1962, s. 25.

Başta *Fuzûlî* olmak üzere *Azerî Edebiyatı şâirleri* ve başta *İkinci Sultan Bayezid*, *Ahmed Paşa*, *Yavuz Sultan Selim*, *Bâkî*, *Nedim* ve *Şeyh Gâlib* olmak üzere birçok *Anadolu Dîvân şâirleri* Nevâyî'yi tanımış, eserlerini takdirle okumuşlardır. İçlerinde onun şiirlerine nazîreler söyleyenler olmuştur. Yukarda belirtilen belli başlı şâirler yanında *Üsküplü Atâ*, *Aşkî*, *Lâmiî*, *Sâfî*, *İbn-i Kemâl*, *Mesîhî*, *Sevdâî*, *Ulvî*, *Azâdî*, *Zihnî* v.b. gibi isimleri nazîre yazarlar listesine eklemek mümkündür.

Türkiye'de Nevâyî'nin şöhreti *Tanzimat*'dan sonra da devâm etmiştir. Nevâyî'nin şiirleri, *Ziyâ Paşa'nın Harâbât*'ında mühim yer almış ve onun *Mahbûbu'l-Kulûb*'u *Ahmet Vefik Paşa* tarafından İstanbul'da neşredilmiştir.⁴⁷

Ali Şîr Nevâyî ile ilgili olarak *Agâh Sırrı Levend*, "*Ali Şîr Nevâyî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*" adlı eserinin birinci cildinde sayısız hayli kabarık araştırma ve yayın listesi vermektedir.

Bütün bunlardan anlıyoruz ki sadece bir şiir kutbuyla değil, çok yönlü bir âlim kişilik, sanatkâr bir bilge ile karşı karşıyayız. Onun bu derinlik ve yüceliğine rağmen hakikaten tanınmamış olmasını kültürümüz açısından çok büyük bir eksiklik olarak görüyoruz. İçten dileğimiz, yakın zamanda vefâtının beş yüzüncü yılını idrak edeceğimiz bu büyük insanın bütün yönleriyle ele alınıp tanıtılmasıdır.

⁴⁷ Banarlı, *aynı eser*, c. I, s. 436; Levend, *aynı eser*, c. I, s. 250-255. Köprülü, *aynı makale*, c. III, s..305; Kut, *aynı makale*, c. II s. 450.

KAYNAKÇA

Babur, Gazi Zahirüddin Muhammed. (1987). *Vekayi, Babur'un Hâtıratı*, (Haz.:Prof. Reşit Rahmeti Arat), TDK., C.II, Ankara.

Banarlı, Nihad Sami. (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, M.E.B.Y., İstanbul.

Bartold, W., (1938), "Mir Ali ve Siyasi Hayatı", (Çev.: Ahmet Caferoğlu), *Ülkü Mecmuası*, Sayı: 59, 517-528.

Devletşâh. (1994). *Tezkire-i Devletşâh*, (Çev.:Necati Lugal), M.E.B., İstanbul.

Eraslan, Kemal. "Çağatay Şiiri", *TDK, Türk Dili*, Özel sayısı (Divan Şiiri) , 415 -416- 417, Temmuz-Ağustos-Eylül 1986, 564-718. Ankara

Eraslan, Kemal. (1986). *Büyük Türk Klâsikleri, XV.Yüzyıl Çağatay Edebiyatı* C.III, İstanbul.

Hikmet, Ali Asgar. (1994). *Câmî Hayâtı ve Eserleri*, İstanbul,

Hikmet, İsmail. (1926). *Büyük Türk Şâiri Mir Ali Şir Nevâyî, Emir Ali Şir Nevâyî'nin Hayâtı ve Edebî Mevkii*, Azerbeycan Edebiyat Cemiyeti Neşriyatı, Bakü.

İnan, Abdülkadir, (1992). *Çağatay Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay., C.III , Ankara.

Köprülü, Fuad. (1986).. "Çağatay Edebiyatı" , *İ.A.*, M.E.B.Y, C. III, 270-323, İstanbul.

Kut, Günay. (1989). "Ali Şir Nevâî", *İslâm Ansiklopedisi*, TDVY,C.II, 449-453, İstanbul.

Levend, Ağâh Sırrı. (1965). *Ali Şir Nevâî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, T.D.K.Y., Ankara.

Nevâyî, Alî Şîr. (1979). *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, (Haz.: Kemal Eraslan), İstanbul.

Nevâyî, Ali Şîr. (1995). *Lisanü't-Tayr*, (Haz.:Mustafa Canpolat), TDKY, Ankara.

Tarlan, Ali Nihat- Kafesoğlu, İbrahim – Timurtaş, Faruk Kadri – Fındıkoğlu, Z. Fahri, vd. (1962). *Ali Şir Nevâî Hayatı ve Eserleri, Ali Şir Nevâî*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul.

Tarlan, Ali Nihat. (1990). *Prof Dr. Ali Nihat Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler, Ali Şir Nevâî*, AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi , Ankara.

Togan, A. Zeki Velidi. (1986). "Ali Şîr", *İ.A.*, MEB., C.I, .349-357 , İstanbul.

REFÎ'-İ ÂMİDÎ VE HÜSN Ü AŞK'A NAZÎRE BİR ESERİ: CÂN U CÂNÂN*

Kaplan ÜSTÜNER**

(Abstract)

Refî, whose life was tried to be determined using limited information given in his works and in the biographies, is one of the last term Classical Turkish Poets. Refî was born in 1756 in Diyarbakır. He was taken a theological school education with some lessons about calligraphy. After he had completed his education, he started to work as a teacher in the some city. He came to İstanbul in 1786. Refî died in 1816 in İstanbul.

Refî's literary personality was defined using thoughts in his own works and the information given in the other sources such as biographies. Refî was a well educated scholar poet. He wrote pastiches to a lot of poets. He had nice, outstanding poems where imagination had taken an important place.

Refî had two known works: Divan and Cân u Cânân.

Cân u Cânân was written as a pastiche to Peyh Gâlib's Hüsn ü Ask in 1790/91. Cân u Cânân is a mystical love story which was set up through imaginations. Peyh Galib criticised Nabi in Hüsn Ask and he claimed that no pastiche could be written with respect to his work. Due to these claims, Refî wrote Cân u Cânân.

I. HAYATI

Refî', H. 1169 senesi Şâbân-ı Şerîfinin 4. Çarşamba (M. 1 Mayıs 1756 Cumartesi) günü doğmuştur¹. Asıl adı, Mehmed'dir². Mahlası Refî'dir. Bazı hicviyelerinde ve atışmalı şiirlerinde "Gayyûr" mahlasını da kullanmıştır³. Doğduğu şehre istinaden Refî'-i Âmidî diye de bilinmektedir. Refî'nin dedesi, Divân sahibi şâirlerden Seyyid Lebib'dir⁴. Şâir, dedesinden dolayı "Seyyid"

* Bu makale, Refî', *Cân u Cânân, İnceleme-Tenkidli Metin*, (KKÜ Sos. Bil. Enst. TDE Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale, 1998'den yararlanılarak kaleme alınmıştır.

** Öğr. Gör., Harran Üniversitesi Fen-Edb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., Şanlıurfa.

¹ Arif Hikmet, *Tezkire-i Şu'arâ*, Millet Ktp. Ali Emîrî Tarih 789, yk. 31b; Ali Emîrî, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, C.I, İstanbul, 1327, s. 397.

² Arif Hikmet, *aynı eser*, yk. 31b; Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 397; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır'lı Fikir ve Sanat Adamları*, C.I, İstanbul, 1957, s. 290.

³ Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 409.

⁴ Arif Hikmet, *aynı eser*, yk. 31b; Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 397; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C.II, İstanbul, 1972, s. 315.

sıfatıyla da anılmıştır⁵. Seyyid Lebib, Refî'nin doğumuna bir duâ kasidesi yazmıştır. Bu kasidenin matla' beytini Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid'den buraya alıyoruz:

İlm ü amel-i sâlih ola şân-ı Refî'â
Âfâkı duta şöhret-i irfân-ı Refî'â⁶

“Refî” mahlasını da dedesinin verdiğini söylemek mümkündür⁷. Refî ise dedesi Lebib için daha sonra aşağıdaki beyti söyleyecektir:

Fikr-i bârikim Refî'â fehm ider ehl-i hıred
Tab'ıma dense becâdır zâde-i tab'-ı Lebib⁸

Refî, Âmid şehrinde (Günümüzdeki Diyarbakır ili) dünyaya gelmiştir⁹. Diyarbakır'da doğduğunu bizzat kendisi de söyler:

Egerçi mevlidim Âmid Diyâr-ı Bekr ile meşhûr
Metûn-i ebyât-ı nazmımda Diyâr-ı Bekr ma'nâdır¹⁰

Refî, Cân u Cânân'da Nâbî ile beldelerinin yakın olduğunu söyler:

Nâbî ile beldemiz yakındır
Birbirine şehrimiz karîndir (180)¹¹

İbrahim Ahmet Aydemir, Refî'nin Divân'ında doğum yeri olan Diyarbakır ile ilgili beyit ve kıt'aları tespit ederek çalışmasında göstermiştir¹².

Refî, on üç yaşına kadar dedesi Seyyid Lebib'in talim ve terbiyesinde yetişir¹³. Hattat Âdem'den¹⁴ hüsn-i hat dersi alır. Dedesi, torununun hat dersi almaya başladığı sıralarda şu beyti yazmıştır:

Seyyid Lebib, XVIII. yüzyılda Diyarbakır'dan yetişen şöhreti yaygın ilim ve sanat adamlarından olup, asıl adı Abdülgafur'dur. H. 1182 (M. 1768) tarihinde vefat etmiştir. Bkz.: Beysanoğlu, *aynı eser*, s. 242.

⁵ Beysanoğlu, *aynı eser*, s. 290.

⁶ Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 398.

⁷ Beysanoğlu, *aynı eser*, s. 290.

⁸ Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 398.

⁹ Arif Hikmet, *aynı eser*, bk. 31b; Fatîm, *Hatimetü'l-Eş'âr*, İstanbul, 1327, s. 109; Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 397; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanîyye*, C.IV, İstanbul, 1996, s. 1370.

¹⁰ Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 399; İbrahim Ahmet Aydemir, *Refî-i Âmidî Divânı Edisyon Kritik*, (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir, 1989, s. IV.

¹¹ Parantez içindeki rakamlar, diğer sayfalarda da tenkidli metnin beyit numaralarını belirtecektir.

¹² Aydemir, *aynı eser*, s. IV-V.

¹³ Beysanoğlu, *aynı eser*, s. 290.

¹⁴ XVIII. yüzyılda şöhreti yaygın hattatlarından olan Âdem, Diyarbakırlı'dır. H. 1141 (M. 1729) tarihinde doğmuş, H. 1204 (M. 1790) yılında vefat etmiştir. Bkz.: Beysanoğlu, *aynı eser*, s. 262.

Feyzinle yâ Rab eyle mükerrer Refî'imi
Her ilm ü her hünerde müselleme Refî'imi¹⁵

Çağının âlimlerinden medrese tahsilini gören Refî', tahsilini tamamladıktan sonra doğduğu şehirde müderrislik yapmıştır.

Refî', H. 1200 (M. 1785/1786) yıllarında İstanbul'a gelmiştir¹⁶. Burada tanınmış şâir ve âlimlerle dost olmuştur. "Perîşân etvâr"lı olduğundan, Sürûri başta olmak üzere kendisine "Deli Refî'" diye lakap takmışlardır¹⁷. Refî' de onlara şu beytiyle cevap vermiştir:

Bakup cemèyyet-i güftârına dikkatle insâf it
Perîşân tavrıdır gerçi Refî' üstâd şâirdir¹⁸

Refî' nin Sürûri ile karşılıklı hicivleri olduğu kaynaklarda anlatılmaktadır¹⁹.

Eskiden Diyarbakır valiliği yapmış bulunan Yusuf Ziya Paşa, H. 1213 (M. 1798/1799) yılında sadrazam olunca, daha önceden tanıdığı ve takdir ettiği Refî'yi Mısır kadılığına tayin ettirerek Kahire'ye göndermiştir²⁰. Sonradan başka yerlerde de kadılık yapmış olan Refî', daha sonra tekrar İstanbul'a gelmiştir.

Refî', İstanbul'da iken H. 1231 (M.1815/1816) tarihinde vefat etmiştir²¹.

Şeyhülislam Arif Hikmet, Refî' nin vefatına şu mısraı tarih düşürmüştür:

Adn'i mekân eyledi şâir Refî' Sene: 1231²²

II. EDEBÎ KİŞİLİĞİ

Meşhur Divân sahibi şâirlerden Seyyid Lebîb'in torunu olan Refî' nin iyi bir eğitim gördüğü ve âlim bir şâir olduğu kaynaklarda anlatılmaktadır²³. Ali Emîrî Efendi, Refî' nin "Lisân-ı Fârisîde dahi üstâd-ı kâmil"²⁴ olduğunu söylerken, Bursalı

¹⁵ Beysanoğlu, *aynı eser*, s. 290.

¹⁶ Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 399.

¹⁷ Arif Hikmet, *aynı eser*, bk. 31b; Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 408.

¹⁸ Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 408.

¹⁹ Mehmed Süreyya, *aynı eser*, s. 1370; Muallim Naci, *Osmanlı Şâirleri*, Haz: Cemâl Kurnaz, İstanbul, 1995, s. 191.

²⁰ Fatîm, *aynı eser*, s. 109; Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 399.

²¹ Arif Hikmet, *aynı eser*, bk. 31b; Fatîm, *aynı eser*, s. 109; Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 399; Bursalı Mehmet Tahir, *aynı eser*, s. 315; *Sicill-i Osmâî*'de ise Refî' nin ölüm tarihi, H. 1223 (M. 1808) olarak verilmektedir. Bkz.: Mehmed Süreyya, *aynı eser*, s. 1370.

²² Arif Hikmet, *aynı eser*, bk. 31b.

²³ Arif Hikmet, *aynı eser*, bk. 31b; Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 397; Bursalı Mehmet Tahir, *aynı eser*, s. 315.

²⁴ Ali Emîrî, *aynı eser*, s. 400.

Mehmet Tâhir Efendi de “Üç lisânda şiir söylemeğe muktedir”²⁵ olduğunu belirtmektedir. Refî'nin Dîvân'ında da 26 Farsça gazel olduğu bilinmektedir²⁶.

Ali Emirî Efendi, Refî'nin “Şuarâ-yı eslâf ve üdebâ-yı mu'âsirine pek çok nezâiri” olduğunu belirtmekte ve nazîre yazdığı beyitlerden örnekler vermektedir²⁷. Ali Emirî Efendi'nin bildirdiğine göre Refî'nin şiirlerine nazîre yazdığı şâirler şunlardır:

Şevket-i Buhârî, Sâ'ib, Kânunî Sultan Süleyman, Kelîm-i Hemedânî, Sa'dî-i Şirâzî, Nizâmî-i Gencevî, Nef'î, Nedim, Sâbit, Nâbî, Ali Şir Nevâyî ve Bâkî.

Kaynaklarda Refî'nin Çağatay dilinde de üstad olduğu anlatılmaktadır²⁸. İ. Ahmet Aydemir, Refî'nin bu dilde söylediği aşağıdaki beyti örnek olarak verir:

Gam-ı rûyun bile gülşenga bardım bir sadâ târ tip
Giribân-çâk boldı gül de bülbül tek nevâ târ tip²⁹

Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid'de, Refî'nin çeşitli ilimleri bilen, yalandan ve gösterişten uzak, kendi yazdığı şiirlerle meşgul olan, tavırlarında ölçülü ve “asîl” bir şâir olduğu anlatılmaktadır³⁰.

Refî, fahriyye edâsıyla söylediği aşağıdaki beyitlerde, kendi şiir ve sanat anlayışını da ortaya koymaktadır.

Refî, şiirlerinde hayâlin önemli bir yere sahip olduğunu söyler. Başkalarının ellerinin yetişmeyeceği hayâl dünyasına, kendisinin hiç bir kayıt altına girmeden rahatça gezebildiğini ifade eder:

İller eli irmeyen hayâli
Ben söylerim anı lâubâlî (2006)

Şâir, şiirde hayâlin önemini kavradığını ve öz şiire ulaştığını belirtir:

Hep fâkihe-i hayâli yardım
Şi'rin de çekirdeğin çıkardım (2008)

²⁵ Bursalı Mehmet Tahir, *aynı eser*, s. 315.

²⁶ Aydemir, *aynı eser*, s. XIX.

²⁷ Ali Emirî, *aynı eser*, s. 400-407.

²⁸ Ali Emirî, *aynı eser*, s. 400.

²⁹ Aydemir, *aynı eser*, s. XI.

³⁰ Ali Emirî, *aynı eser*, s. 408.

Şiirlerinin parlak ve güzel olduğundan emin olan Refî', kendini beğenir:

Ey hâme saña hezâr tahsîn
Yapdın hele böyle nazm-ı rengîn (1996)

Refî', şiirlerinin çoğunun seçkin bir yere sahip olduğunu düşünür:

Ekser gazelim benim güzîde
Hem tarz-ı rubâ'î vü kasîde (2002)

Refî', Cân u Cânân'ı da güzel ve latîf olarak değerlendirir:

Hem kıt'a vü hem de nazm-ı terkîb
Hem mesnevî-i latîf ü pür- zîb (2003)

Şöhretinin olmadığından ve garîb birisi olduğundan yakınan Refî', şiir söyleme kabiliyetinin çok olduğunu, bunu da Allah'ın sadece kendisine verdiğini düşünür:

İller gibi ne kerâmetim var
Ne izzet ü ne de şöhretim var (1998)

Bir merd-i sühanver ü garîbem
Ammâ ki hünerde pür-nasîbem (2000)

Mülk-i hüneri fakîre yek-ser
Rabbim hele eylemiş musahhar (2001)

“Anadolu’da iyi şiir yazan şâirin kalmadığı” düşüncesini de yanlış bulan Refî', dünyanın, bin yıl dahi dönse kendisi gibi şâir yaratılışlı birisini getiremeyeceğini söyler:

Ehl-i sühan oldı sanma ma'dûm
Zann itme tehî bu kişver-i Rûm (2013)

Tab'im gibi bir de itmez ityân
Biñ yıl dahi dönse çarh-ı gerdân (2011)

Refî', yazdığı güzel şiirini, baştan başa hoş kokulu bir bahçeye benzetir. Mısralar, bu bahçedeki düzgün fidanlar gibidir. Mazmunlar ise yeni olgunlaşmış meyvelerdir. Akıcı sözleri, ırmaklar gibi çağlamaktadır. Anlamlar da çiçekler gibi, etrafa koku saçmaktadır:

Dostâne hele bu nazm-ı zîbâ

Bir bâğ-ı latîfveş ser-â-pâ (2024)

Her mısra'ı hemçü nahl-ı mevzûn
Nev-mîveleri de tâze mazmûn (2025)

Elfâz-ı selisi sanki cûlar
Ma'nâları da şükûfe-i ter (2026)

III. ESERLERİ

Refî'nin bilinen iki eseri vardır:

1. DÎVÂN

Mürettep olan Dîvân, H.1203 (M. 1789) tarihinde tertip edilmiştir. Edirne Mollası Hamid'in torunu İsmail Efendi'nin yardımlarıyla tertip edilen Dîvân, Refî'nin 12 yılda söylediği şiirlerden meydana gelmiştir. Dîvân'da 18 Kasîde, 294 Gazel (26 tanesi Farsça), 54 Târih, 1 Muhammes, 2 Terkîb-i Bend, 6 Murabba, 59 Rubâ'î, 28 Kıt'a, 72 Müfred vardır. Dîvân'ın Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi Bölümü No: 666, Millet Ktp. Ali Emirî Bölümü No: 176 ve İstanbul Üniv. Ktp. No: 2924 kütüphanelerinde olmak üzere 3 nüshası bilinmektedir. Dîvân, İbrahim Ahmet Aydemir tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır³¹. Ali Emirî Efendi, hicivlerin Dîvân'da yer almadığını belirtir³².

2. CÂN U CÂNÂN

Cân u Cânân, Refî' tarafından kaleme alınan tasavvufî aşk mesnevîsidir. Yazılış tarihi, eserin sonunda tarih beytiyle söylenmiştir:

Bil nazm-ı dakâyık ism-i ra'nâ
Târîh-i hitâmıdır hem ammâ

“Nazm-ı Dakâyık” terkîbinden de anlaşıldığı gibi, Cân u Cânân H. 1205 (M. 1790/1791) tarihinde yazılmıştır.

Cân u Cânân hakkında ilk bilgilerin yer aldığı Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid'de, eserin 3000 beyit olduğu ifade edilmektedir³³. Bu eseri esas aldığı düşün­düğü diğer kaynaklar da, Cân u Cânân'ın beyit sayısını 3000 olarak vermişlerdir³⁴. Tenkidli metne esas alınan nüshalardaki beyit sayıları ise şöyledir:

³¹ Dîvân hakkındaki bilgiler bu çalışmadan alınmıştır.

³² Ali Emirî, *aynı eser*, s. 409.

³³ Ali Emirî, *aynı eser*, s. 409.

³⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *aynı eser*, s. 315; Beysanoğlu, *aynı eser*, s. 292.

Hazine (Topkapı Sarayı Ktp.): 2123
Üniversite Ktp. : 2112
Esad Efendi (Süleymaniye Ktp.): 2106

Hazırladığım tenkidli metnin beyit sayısı ise 2147'dir. Görüldüğü gibi Cân u Cânân'ın beyit sayısı, kaynaklarda söylenen 3000 sayısını bulmamaktadır. Nazîre olarak yazıldığı Hüsn ü Aşk'ın beyit sayısının da 2040 olduğu düşünülürse³⁵, Cân u Cânân'ın beyit sayısının 3000 olması mümkün görünmemektedir.

Cân u Cânân'ın konusu kısaca şöyledir:

Araplarda "Benî-derd - Dertoğulları" adında benzerlerinden üstün olan bir kabile vardır. Garip olayların yaşandığı bir gece, bu kabilede bir erkek ile bir kız çocuğu doğar. Kıza "Cânân", erkeğe de "Cân" adını verirler. Kabile büyükleri bunları birbirine nişanlarlar. Cân ile Cânân okuma çağına geldikleri zaman "Cezbe" mektebine giderler. Burada "Aşk" dersini okurlar. Hocalarının adı "Şeyh Meczûb"dur. Cânân'ın Cân'a olan sevgisi bu okulda başlar. Bunlar, içinde "Nûr" havuzu bulunan "Muhabbet" gül bahçesinde gezerler. Bahçede her şeyi bilen "Hüdâ" adında bir şeyh vardır. Kabilede bulunan "Hayret" adlı bir yiğit, Cân ile Cânân'ın buluşmalarına engel olmaya çalışır. Cânân, Hayret ile mücadele etmeyi düşünürken Hüdâ gelir. Cânân'a Hayret ile uğraşmamasını tavsiye eder. Cânân ile Cân, Hüdâ aracılığıyla mektuplaşmaya başlarlar. Cânân'ın Şerm, Cân'ın da Cehd adlı bir dadısı vardır. Cân, Şeyh Meczûb'dan da fetva alarak, kabile ileri gelenlerinden Cânân'ı ister. Kabile büyükleri, bu isteği önce alayla karşılarlar. Daha sonra ise "Lâ-mekân"şehrinden "Âb-ı Hızır"ı getirmeyi şart koşarlar. Yolun çok tehlikeli olduğunu da belirtirler. Cân ile Cehd, bu yolda canlarını bile feda edebileceklerini söyleyerek yola koyulurlar. Lâ-mekân şehrinin yolcuları daha ilk adımlarını atar atmaz derin bir kuyuya düşerler. Kuyuda bir de dev vardır. Dev, Cân ile Cehd'i etlendikten sonra yemek için hapseder. Bu sırada yardımlarına yetişen Hüdâ, kuyunun dibinde ucunda "İsm-i Azam" yazılı bir ipin bulunduğunu, onunla kuyudan çıkabileceklerini söyler. Kuyudan çıktıklarından sonra bu defa da karşılarına gam vadisi çıkar. Vadide devler ile gulyabaniler birbirleriyle savaşmakta ve soğuk bir kış hüküm sürmektedir. Orada bulunan son derece çirkin görümlü yaşlı bir cadı, Cân'ı sevdiğini ve kendisiyle evlenmesini söyler. Cadı, teklifini kabul etmeyen Cân'ı çarmıha gerer. Hüdâ imdada yetişir ve onları kurtarır. Cânân'dan hediye olarak kılıç, at ve zırh getirdiğini söyler. Cân ile Cehd tekrar yola düşerler. Ateş denizini geçerler. Hıtâ ülkesinin gül bahçesine ulaşırlar. Cân, Cânân'a benzediğinden padişahın kızı "Dilâviz"e gönlünü kaptırır. Dilâviz, bunları "Zâtü'l-aceb" kalesine götürür. Cân'ın kılıcını aldıktan sonra, onları yalnız bırakır. Gene Hüdâ imdada yetişir. Kaleyi ateşe verdikleri takdirde kurtulacaklarını söyler. Onlar da kaleyi yakarak kurtulurlar. Fakat Cân, üzüntüden çok

³⁵ Şeyh Gâlib, *Hüsn ü Aşk*, (Haz: Orhan Okay-Hüseyin Ayan), İstanbul, 1975.

perişan bir hale düşmüştür. Durumunu Allah'a arz eder. Sonunda kavuşma sabahı ortaya çıkar. Bahçede nür yüzlü bir ihtiyar görünür. Lâ-mekân şehrinin sultanı Cânân'a gideceklerini, kendisinin bir elçi olarak gönderildiğini söyler. Ölü gibi olan Cân, bu müjdeli haberle yeniden dirilir. Cehd, Cân'ın yanından kaybolur. Cân ile ihtiyar Lâ-mekân şehrine ulaşırlar. Burası çok değişik bir âlemdir. Her tarafta âb-ı hayat gibi can veren ırmaklar, cennet bahçesini andıran gül bahçeleri vardır. Çevrelerini nur ordusu doldurur. Şehri gezerler. Cân, gördüklerinden dolayı şaşkınlık içindedir. Cehd, Hayret, Şerm, Hoca Meczûb ve Hüdâ yanlarına gelir. Hüdâ, Cân'a : "Seni kuyudan kurtaran, cadıyı öldüren, atı veren ve sağlığına kavuşturan hekim; kısacası, buraya kadar sana yardımcı olan hep ben idim. İşte şimdi seni vuslata davet etmeye geldim. Bundan sonra bir benzeri daha olmayan sevgiliye arkadaş ol." der. Ve perde açılır, Cân visâle erer.

Cân u Cânân'ın yazılış sebebinden önce, nazîre olarak yazıldığı Hüsn ü Aşk'ın niçin yazıldığına kısaca değinilecektir. Şeyh Gâlib, eserinin "Sebeb-i te'lif" bölümünde, bir mecliste Nâbî'nin "Hayr-âbâd" adlı eserinin çok fazla övülmesi ve bunun gibi bir eser daha yazılamayacağını iddia edilmesi üzerine, Hüsn ü Aşk'ı yazmaya başladığını söyler. Ayrıca, Nâbî'yi Hayr-âbâd'ın konusunu İranlı şâir Şeyh Attar'dan aldığını söyleyerek eleştirir³⁶.

Refî' ise Cân u Cânân'ı niçin yazdığını eserinde şu şekilde açıklamaktadır:

Şâir, zaman zaman Hayr-âbâd'ı okumaktadır:

Gâhîde okurdum ol kitâbı
Kim söylemiş idi anı Nâbî (170)

Okuduğu bu eseri, "nev-îcâd", "pâk" ve "munsıflar elinde mu'teber", fakat biraz sâde olarak değerlendiren Refî', Nâbî'nin yazdığı eserlerle adının dünyada unutulmayacağını da söyler:

Adını komışdı Hayr-âbâd
İtmişdi binâ anı nev-îcâd (171)

Gerçekden o pâk bir eserdir
Munsıflar elinde mu'teberdir (172)

Kim nâmın idüp cihânda ibkâ
İtmiş hele kaç eserde peydâ (174)

³⁶ Şeyh Gâlib, aynı eser , s. 38-46.

Bu sözlerle övdüğü Nâbî'nin eserine bir "Zât-ı azîz-i nükte-perver"³⁷, bir "adîl-i hoşter" yapar:

Bir Zât-ı azîz-i nükte-perver
Yapdı aña bir adîl-i hoşter (175)

Bu "Zât"ın yazdığı eserin kıymetini inkar etmeyen Refî', daha önce yaşayıp vefat eden bir insanın faziletlerini yok sayıp "hezl ü tezyîf" etmeyi de doğru bulmaz. Hattâ kızdığı dahi söylenebilir:

Anıñ dahi nazmı olmaz inkâr
Ammâ bu da ola mı sezâvâr (176)

Nâbîyi idüp de hezl ü tezyîf
İtmiş aña çok kelâm-ı ta'nîf (177)

Gitmiş çü vefât idüp o merhûm
Merhûm olur mı hîç mercûm (178)

Olsa ne kadar da sâde-güftâr
Fazl-ı mütekaddim olmaz inkâr (179)

"Yakın beldeden" biri olan Nâbî'yi, atılan bu "taş"tan kurtarmak için Allah'ın verdiği "tabiat-ı pâk" ile "O'nun yazdığı esere bir nazîre yazmak lâzımdır. Yoksa "gayret-i hâk" razı olmaz:

Nâbî ile beldemiz yakındır
Birbirine şehrimiz karîndir (180)

Kurtaram o Nâbîyi bu taşdan
Hem aña yazam nazîre birden (182)

Virmiş baña Hak tabî'at-ı pâk
Râzî ola mı ya gayret-i hâk (181)

Refî'nin Cân u Cânân'ı yazmak için başka sebepleri de vardır. Şeyh Gâlib, Hüsn ü Aşk'ta "Beş beytine bir nazîre söyle"³⁸ diyerek, eserine nazîre yazılamayacağını iddia etmiştir. Refî', Hüsn ü Aşk'a nazîre yazılıp yazılamayacağını düşünür. Eğer Hüsn ü Aşk'a nazîre yazabilirse, hem Gâlib'i "ilzâm" edeceğini hem de bu sayede adını ölümsüzleştireceğini düşünür:

³⁷ Refî', bu sözlerle Şeyh Gâlib'i kastettiği halde, burada olduğu gibi eser boyunca O'nun adını hiç anmaması dikkat çekicidir.

³⁸ Şeyh Gâlib, *aynı eser*, s. 348.

“Beş beytine bir nazîre söyle”
Da’vâ ile çün dimişdi böyle (184)

Gâhîce gelürdi fikre lâkin
Tanzîri aceb degil mi mümkün (185)

Ben de bir eser idüp hoş inşâ
Nâmım ideyim cihânda ibkâ (183)

Şeyh Gâlib, kaynağını Mevlânâ’nın Mesnevisinden aldığını söylediği Hüsn ü Aşk ile orjinal ve güzel bir eser ortaya koymayı başarmıştır:

Esrârını Mesnevîden aldım
Çaldımsa da mîrî mâlî çaldım³⁹

Refî’ de, Şeyh Gâlib’den etkilenerek söylediği aşağıdaki beyit ile eserinin nazîre olmadığını söyler:

Feyz irdi baña da Mevlevîden
Aldım anı ben de Mesnevîden (191)

Ancak, bir sonraki beyitte şâir, eserinin “nazîre-i tam” olması için “vâdîsini bazı aldığını”⁴⁰ kendisi belirtir:

Zann itme ma’ânisini çaldım
Vâdîsini lîk ba’zı aldım (192)

Tâ ola aña nazîre-i tâm
Âsân ola tâ ki anı ilzâm (193)

Hatta, Hüsn Aşk’ın tamamına nazîre yazabilmek için, gazel, kasîde, rubâ’î, kıt’a gibi nazım şekilleriyle yazdığı şiirleri bırakarak mesnevî sahasına yönelmiştir:

Ekser gazelim benim güzîde
Hem tarz-ı rubâ’î vü kasîde (2002)

Hem kıt’a vü hem de nazm-ı terkîb
Hem mesnevî-i latîf ü pür- zîb (2003)

³⁹ Şeyh Gâlib, *aynı eser*, s. 348.

⁴⁰ “Vâdîsi bazı” alınan eser *Hüsn ü Aşk* olduğu halde, eser boyunca onun adı hiç zikredilmeyecektir.

Dîvân yolını koyup da sapdım
Bi'l-cümlesine nazîre yaptım (2012)

Sonuç olarak, Nâbî'yi yeren ve kendi eserine nazîre yazılamayacağını söyleyen Şeyh Gâlib'in bu eleştiri ve iddialarına karşı Refî', Cân u Cânân'ı yazmıştır. Bu sayede hem Nâbî'yi atılan "taş"lardan kurtarmak hem de kendi adını unutulmaktan kurtarmak istemiştir.

RUŞEN EŞREF ÜNAYDIN'IN MÜLÂKAT YAPTIĞI SANATÇILARA GÖRE DİVAN EDEBİYATI

Kahraman BOSTANCI*

(Abstract)

In this article the standpoints related to the Divan literature, included in the interviews done with some of the famous figures of Turkish literature by Ruşen Eşref Ünaydın between the years 1916-1918, were criticized. Before this criticism, after giving a definition of interview and mentioning some of its features, the names of the authors using this genre and the titles of some of their works were given. Some brief biographical and aesthetic explanations were given about Ruşen Eşref Ünaydın, as well.

In the conclusion part, the positive and negative opinions of the interviewed literary artists were enlisted.

Mülâkat; sanat, bilim, siyaset gibi çeşitli alanlarda sivrilmiş kişileri veya toplumun bir kesimini ilgilendiren bir konuyu kamuoyuna tanıtmak ve kamuoyunu aydınlatmak için yapılan konuşmadır.

Edebîyatımızda mülâkat türü ile ilgili eserler Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında verilmeye başlanır. Bu türde eser veren sanatçılardan ilk akla gelenler Ruşen Eşref Ünaydın, Hikmet Feridun Es, Sermet Sami Uysal ve Mustafa Baydar'dır. Gazete ve dergi sayfalarında bu türün yüzlerce örneği de vardır.

Mülâkat türünün, sanat ve edebîyat açısından önemli bazı görevleri vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Sanatçıların yaşadıkları devirle ilgili bilgi verir.
2. Sanatçıları ve eserleri üzerinde yapılan eleştirilere katkı sağlar.
3. Sanatçı-alıcı (okur) ilişkisinde daha samimi bir ortam yaratır.

Bugüne kadar, Divan edebîyatı üzerinde birçok tartışma yapılmıştır.¹ Bu tartışmalarda birbirine yakın veya birbirinden çok farklı düşüncelere rastlanır. Biz, bu

* Ar.Gör., T.Ü.Fen-Edebîyat Fak. Türk Dili ve Edebîyatı Bölümü, Edirne.

¹ Bu konu üzerinde daha ayrıntılı bilgi edinmek için şu eserlere başvurabilir:

Fevziye Abdullah Tansel, "Muallim Naci ile Recaî-zâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler", *Türkiyat Mecmuası*, C.X.dan ayrı basım, Osman Yalçın matbaası, İstanbul, 1953.

Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebîyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1976.

Orhan Okay, *Sanat ve Edebîyat Yazıları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.

Hasan Kolcu, *Türk Edebîyatında Hece-Aruz tartışmaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

Mehmet Kahraman, *Divan Edebîyatı Üzerine Tartışmalar*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.

Biroel Emil, *Türk Kültür ve Edebîyatından-1*, Meseleler, Ankara, 1997.

çalışmada, Ruşen Eşref Ünaydın'ın edebîyatımızın güzide şair ve ediplerinden bazılarıyla yaptığı mülâkatlarda, bu sanatçıların Divan edebîyatıyla ilgili ortaya koydukları düşünceleri sunmaya çalışacağız.

RUŞEN EŞREF ÜNAYDIN ve DİYORLAR KI

Ruşen Eşref, 18 Mart 1892'de İstanbul'da doğdu. Babası, Doktor Eşref Ruşen Bey'dir.

Yazar: ilk, orta ve lise tahsilini Galatasaray Lisesi'nde (1911) yaptı. Darü'l-fünün Edebîyat Fakültesi'nden mezun oldu (1914). Yüksek Baytar ve Yüksek Muallim mekteplerinde edebîyat ve Fransızca öğretmenliği yaptı. Mütareke yıllarında Ankara'da bulundu. Buhara elçiliğinde başkatip, Lozan Konferansı görüşmelerinde basın danışmanı olarak görevlendirildi. Afyon milletvekili oldu (1923). Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği (1933) ve Tiran, Atina, Budapeşte, Roma, Londra büyükelçiliği görevlerinde bulundu. 21 Eylül 1959'da vefat etti. Rumelihisarı Mezarlığı'nda gömülüdür.²

Ruşen Eşref'in "Eskiler", "Ziyaretler", "Edebî Ziyaretler ve Mülâkatlar" başlıkları altında yayımlanan mülâkatları Türk edebîyat ve basın dünyasında derin akisler uyandırmıştır. Bu mülâkatlardan birkaçının ilk önce, "Servet-i Fünûn", "Donanma" ve "Türk Yurdu"nda; 1917-1918'de daha programlı bir bütün halinde, o günlerin büyük gazetelerinden "Vakit"te yayımlandığı bilinmektedir.

Yazar, mülâkatların ilgi görmesinden memnun kalmış, bu metinleri bir araya toplayarak "Diyorlar ki" başlığı altında bir kitap haline getirmiştir (1918).³ Bu eser, Türk edebîyatında kendi tarzının ilk örneğidir.

Mustafa Kemal Atatürk'le Millî Mücadele boyunca dost olan yazar, onu ilk kez dünya kamuoyuna takdim edişiyile de dikkati çekmiştir.⁴

Erdoğan Erbay, *Eskiler ve Yeniler, Tanzimat ve Servet-i Fünun Neslinin Divan Edebîyatına Bakışı*, Erzurum, 1997.

Mehmet Kalpaklı, *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, YKY, İstanbul, 1999.

Ayhan Yaşar, *Modern Edebîyata Geçiş Döneminde Hakim Divan Edebîyatı Anlayışı*, (Devam eden Doktora Tezi), Edirne, 1999.

² Necat Birinci, *Ruşen Eşref Ünaydın*, (Ankara, 1988) adlı çalışmasında, yazann hayatı, sanatı, eserleri ve onunla ilgili başvurabileceğiniz belli başlı kavnakların ayrıntılı bilgilerini verir.

³ *Diyorlar ki, (Edebî Mülâkatlar:1916-1918)*, İstanbul, 1918, 340 s.; Yeni yazı ile sadeleştirilmiş neşri: (Haz.: Şemsettin Kutlu), Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1972, 352 s.

Biz bu çalışmada, konumuzla ilgili iktibaslar için şu kaynağa başvurduk:

Ruşen Eşref Ünaydın, *Diyorlarki*, (Haz.:Şemsettin Kutlu), Ankara, 1985.

⁴ Necat Birinci, bu konuda şu bilgileri vermektedir:

Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülâkat, (İstanbul, 1930, s.91; 2. baskı:İstanbul 1933, s.107; 3. baskı:İstanbul 1953, s 80) Eser, daha önce *Yeni Mecmua*'nın Çanakkale nüsha-ı mümtâzes'inde neşr olunmuştur (C.III, 1918, s.130-143). Mustafa Kemal Atatürk'ü Türk okuyucularına tanıtmaları bakımından da önem taşır. Eser, Bedri Rahmi Şaman tarafından *Mustafa Kemal über die Dardanellen Kampfe im Welt Krieg* adı ile Almanca'ya çevrilmiştir. (Leykam Varlay, 1933). (a.g.e. s.10-11).

Ruşen Eşref'in mülakat yaptığı sanatçılar, yazara, sırasıyla Eski edebiyat, Tanzimat edebiyatı, Servet-i Fünûn edebiyatı ve Millî edebiyat hakkında cevaplar vermiştir. Mülakat yapılan sanatçılar, elimizdeki esere göre şöyle sıralanmıştır:

Abdülhak Hâmid Tarhan, Nigâr Hanım, Samipaşazâde Sezaî, Hâlid Ziya Uşaklıgil, Cenab Şehabeddin, Hüseyin Câhid Yalçın, Süleyman Nazîf, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Mehmed Emin Yurdakul, Halide Edib Adıvar, Hamdullah Subhi Tanrıöver, Ziya Gökalp, Mehmed Fuad Köprülü, Ömer Seyfeddin, Refik Halid Karay, Fazıl Ahmed Aykaç, Ahmed Hâşim ve Ali Kemal.

Abdülhak Hâmid Tarhan (1852-1937)

Cumhuriyet dönemi öncesinde doğan şair ve ediplerimizin hemen hemen çoğu, Divan edebiyatı kültürünü ya aile ortamında ya da ilk mekteplerde edinmişlerdir.

Abdülhak Hâmid, Ruşen Eşref'le yaptığı mülâkatta, Divan edebiyatı üzerine genel bir değerlendirme sunmaz. Okuma ve yazmaya başlamasıyla Divan edebiyatına yönelişini şöyle anlatır:

“(…) O sıralarda babam İran’a tayin edilmişti. Orada onun hususi mektuplarını yazar, temize çekerdim. Bu da bendenizde bir çeşit yazma temrinleri teşkil edermiş zahir. Fârisî’yi öğrendikten sonra Sâdî, Hakanî, Şevket, Hâfız ruhî ihtiyaçlarımın en yakın, en candan dostu oldular. Okuduğum, zevk alarak okuduğum ilk edebî eserler Acem eserleridir.”⁵

Ruşen Eşref, Abdülhak Hâmid’e “— Çağdaşlarınız arasında Türklerden en çok kimi okur ve takdir edersiniz?” diye sorduğu zaman, “samimi ve açık yürekli bir tevazu” edasıyla cevap vermiş ve eskilerin de adını anmıştır:

“— Takdir etmek haddim değil ki! Lâkin, eski ve değerliler dışında, hayret ve hürmetle okuduğum büyüklerimiz rahmetli Recaizâde Ekrem’le yine rahmetli Namık Kemal’di (...)”⁶

Nigâr Hanım (1862-1918)

XIX. yüzyıl sonunda, özellikle kadınlar arasında şairliğiyle dikkat çeken Nigâr Hanım (Nigâr binti Osman), Ruşen Eşref'in Divan edebiyatı ile ilgili sorusunu daha geniş bir çerçevede değerlendirir.

Ruşen Eşref, Nigâr Hanım’a “— Eski edebiyatımızı çok okur muydunuz hanımefendi? Eskiler arasında hissinizi en fazla okşayan şairler hangileriydi?” tarzında sorular yöneltir. Nigâr Hanım, bu sorulardan hareketle Divan edebiyatı üzerindeki düşüncelerini anlatır:

“—O zamanlar ben eski divanları okurdum. Leylâ, Şeref divanları; Esat Muhlis Paşa divanı ki, Esat Muhlis Paşa çocuklarımın eniştesinin, yani Sadullah

⁵ Ünaydın, *aynı eser*, s.6.

⁶ Ünaydın, *aynı eser*, s.9.

Paşa'nın babasıdır. O vakitler, sabahlara kadar, dirseklerim yazıhane üstünden kalkmazdı. Zaten bütün hayatımda uyku uyuyamamaktan muzdarip oldum efendim (...)

Hep eski divanları okurdum; daha doğrusu elimin altına ne geçerse okurdum. Bu benim âdetimdir. Bir taraftan da Hugo, Musset, Lamartine... Eskiler arasında beni en fazla Fuzulî duygulandırdı (...) Fuzulî, Fuzulî; hâlâ da, bugün de Fuzulî... Ve Nedim. Bunların ikisi arasında o kadar fark vardır ki; birisi aşk ve sevdada derin... ötekini de şakraklığından, şakraklığından severim belki... Fakat ikisi arasında hiç aynı hissime tesir eden ortak bir nokta görmedim. Şeyh Gâlib'i de çok sevdim. Ee... O zamanların edebiyatı bu idi. Sonra ben de ilhamlarımı yazı haline getirmeye başladım. O tarihte Muallim Hayret Efendi'nin Saadet'te benim için yazdığı makaleler, son derece teşvik edici bir rol oynamıştır.”⁷

Ruşen Eşref, Nigâr Hanım'a Millî cereyan, lisan, terkip, aruz-hece, mevzu ve maksat meseleleri ile ilgili bir soru yönelttiğindex Nigâr Hanım, konuyu tekrar Divan edebiyatına getirir ve şunları söyler:

“— Bizde şimdiye kadar mevcut olan edebiyat İran'ın, Arab'ın ve sonra da Avrupa'nın malıdır, onda şüphe yok. Fakat benim sevdiğim ve anladığım edebiyat, eskiden yani Fuzulî'den Fikret'e kadar olan edebiyattır.(...)”⁸

Nigâr Hanım, konuşmasının devamında hece-aruz karşılaştırması yapar, tercihini aruzdan yana kullanır. Halk ve yüksek tabaka için ayrı ayrı edebiyatların oluşmasını temennî eder.⁹

Samipaşazâde Sezaî (1858-1935)

Ruşen Eşref, Samipaşazâde Sezaî'nin “— Vallahi nasıl yapalım efendim, benden ne sormak istiyorsunuz?” sorusuna karşılık,”— Meselâ, lütfen biraz eski edebiyattan bahis buyurun efendim.” diye cevap verir. Samipaşazâde Sezaî, bunun üzerine, Namık Kemal'in eski edebiyata karşı olan tavrını değerlendirir. Yazar, kendisini tanımaya başladığı vakitlerde Namık Kemal'in eski edebiyata karşı harp ilân ettiğini söylüyor. Yazara göre, Namık Kemal, Avrupa'yı görmüş, gerçekleri görüp tanımış ve bizim edebiyatımızı son derece berbat bulmuştur. Bugüne kadar, Namık Kemal'in eski edebiyata karşı olan tavırları üzerine isabetli isabetsiz çok şeyler söylenmiştir. “Sergüzeşt”in yazarı, Namık Kemal'in amacının dedelerimizi kötölemek, onları batırmak değil; içinde bunaldıkları hareketsizliği yıkmak, Avrupa'daki ilerleme ve gelişmenin bizde de meydana gelmesini şiddetle arzulamak olduğunu söylüyor. Yazar, Namık Kemal'in eskilerin en güzel şiirlerini takdirle okuduğuna ve bunu onun ağzından bizzat işittiğine dikkat çekmektedir. Konuşmanın

⁷ Ünaydın, *aynı eser*, s.21

⁸ Ünaydın, *aynı eser*, s.25

⁹ Nazan Bekiroğlu, *Şâir Nigâr Hanım*, İletişim Yayınları, (İstanbul, 1998) adlı çalışmasında, Şair Nigâr Hanım'ın Divan edebiyatıyla ilgili düşüncelerini şu başlıklar altında ayrıntılı olarak değerlendirir. “Üzerindeki etkiler ve Edebi Tercihleri”, “Eski Edebiyat: Fuzulî ve Nedim”, “Fuzulî'den Fikret'e Kadar Olan Edebiyat”, (Bekiroğlu *aynı eser*, s.246-254).

devamında Namık Kemal'in yeni bir edebiyat oluşturulurken yaptığı hizmetin takdirle karşılandığını görmekteyiz. Yazar, Kemal Bey'in devriyle ilgili şunları söylemektedir:

"(...) Kemal ortaya atıldığı zaman memlekette büyük cehalet vardı. Elli altmış kişilik paşa konaklarında ancak bir, nihayet iki, haydi haydi üç kişiden fazla okur-yazar çıkmazdı. Bilhassa edebiyat sahasında o vakitler dünyadan vazgeçmiş, bir köşede kalakalmış, gerçeklerle yüz yüze gelmeyen; fakat kendi kendine çok güzel hayâllere dalmış, afyona benzer bir iki beyitten başka bir şey okunamazdı. Yoktu ki okunsun." ¹⁰

Yazar, bu satırların ardından söyledikleri şeylerde hakaret aranılmamasını temenni eder ve eski mısraların hoş, oğuşturucu, pek gönül çekici hususiyeti olduğunu belirtir.

Bu mülâkattan anlaşılacağı üzere, Namık Kemal'in yazar üzerinde büyük tesiri vardır. Bu tesirden kurtulduktan sonra eskileri okuyan yazar, onlarda nefis şeyler olduğunu farkına varır. Nef'i'yi "Vagneriyen bir musikisi var" şeklinde nitelendirir. Fuzulî'yi gayet büyük bir lirik olarak değerlendirir. Nedim'i ise zarif ve sihirleyici bulur. Yazara göre bu sanatçıları yaratan şey çevreleridir.

Hâlid Ziya Uşaklıgil (1866-1945)

Hâlid Ziya; Abdülhak Hâmid, Nigâr Hanım ve Samipaşazâde Sezaî Bey'e göre, Divan edebiyatıyla ilgili daha ayrıntılı bilgiler vermekte, açıklamalar yapmaktadır. Bunda şaşılacak bir nokta da yoktur. Zira Hâlid Ziya geniş kültürlü bir romancı ve sanat üzerine düşünen bir şahsiyettir. "Sanata Dair" adlı eserinde de Divan edebiyatı üzerine düşünceleri vardır.

Ruşen Eşref'in Hâlid Ziya'ya Divan edebiyatı ile ilgili nasıl bir soru yönelttiğini bilemiyoruz. Sadece konuşma sırasında "İlk sualimi sordum, Hâlid Ziya konuşmaya başladı" diyor.

Hâlid Ziya, edebiyatımızın, başka milletlerin edebî gelişmelerde izledikleri yolları takip etmediğini söylüyor. Osmanlılığın fikir, ilim ve kültür hayatında, edebiyatın ilk devrelerinde tabii olmayan bir hâli vardır. Bu hâl yazara göre, Osmanlı edebiyatının kendisini besleyip büyüten imkânlarını, kendi tabii kaynağının dışında araması ve orada bulmasıdır.¹¹ Bu sebepten Osmanlı edebiyatının eski kaynaklarının Osmanlılık âleminde değil, o âlemin tamamıyla dışında aranması gerekmektedir.¹²

Hâlid Ziya..Divan edebiyatının Arap'tan ziyade Acem'in tesirinde kaldığını; fikir ve ifadenin, yeniliği ilk getiren Şeyh Gâlib'e kadar çeşitli oyunlara kapılıp hiç bir sarsıntı hissetmeksizin devam ettiğini söylüyor. Hâlid Ziya'nın, Şeyh Gâlib'i "yeniliği ilk getiren" olarak nitelendirmesi, Ruşen Eşref'in dikkatini çeker ve hemen araya

¹⁰ Ünaydın, *aynı eser*, s.30.

¹¹ Ünaydın, *aynı eser*, s.43.

¹² Ünaydın, *aynı eser*, s.44.

girerek Şu soruyu yöneltir:

“— Niçin yemliği ilk getiren olarak Şeyh Gâlib’i gösterdiniz efendim?”

Hâlid Ziya, bu soruya Şöyle açıklık getirir:

“— Daha evvel baŐkasını tanımadığı için. Şeyh Glip, kendi zamanına kadar mevcut olan sanat kurallarına yine de esir olmakla beraber, hayllerinde, sanatı anlayış ve kavrayış tarzında, bu sanata bakıŐında pek değişik ve yeni bir Şahsiyettir. Hiç zannetmiyorum ki mahiyeti bakımından olsun, dil ve dile ait meziyetleri bakımından olsun, Şeyh Gâlib’in Hüsn  AŞk’ından evvel, ona benzer, o değerde bir eser adı sylenebilsin.”¹³

Hâlid Ziya’ya göre, Şiirde Fuzulî, Bâki ve Nedim; nesirde Veysi ve Nergis’lere kadar, hemen hemen bütün kalem sahipleri, eserlerinde sun’ilik, külfet ve gösteriŐ düŐkünlüęünden kendilerini kurtaramamıŐlardır. Yazar, bu durumun sadece edebyatımıza mahsus olmadığını, ancak sanatçılarımızın bu konuda harika sayılabilecek başarılar da elde ettiklerine dikkat çeker.¹⁴

Hâlid Ziya, konuşmasının devamında eski edebyatta samimi tarafların olmadığını söylemenin insafla baędaŐmayacaęını vurgulayıp eski edebîyatla ilk defa yüz yüze geliŐiyle ilgili bir anıŐını nakleder. Burada, Bağdatlı Ruhi’nin Terkib-i Bend’inden nasıl etkilendiğini Şöyle anlatır:

“— Bakın, size eski Şairlerden bahsederken, bir ismi unutmuyayım. Ona meftunluğum pek geçen yaŐlarımaya kadar çıkar: Bağdatlı Ruhi’den. Galiba dil kabiliyetimin, daha bu yoldaki edebî eserlerden lezzet alabilecek kudrette olmadığı bir yaŐtaydım. KıbrıŐlı Kâmil Efendi adında bir hocam vardı ki bana, İnan edebîyatını öğretirdi. Bilhassa Hafızla Mevlânâ’ya pek meftn olan babamın ricası üzerine, arasıra gelir ve hususi ders verirdi. Bu zat bana, Türkçe Şiir olarak, en evvel Bağdatlı Ruhi’nin “Terkib-i Bend”ini okuttu; hem de açıklamalar yaparak. O açıklamalar yaparken “Terkib-i Bend” sanki canlanırdı. Ruhi’nin derbeder hayatını, oradan oraya sürüklenen sefil ömrünü; etrafındaki hayattan, hayatın zulüm ve gadir manzaralarından nefretini görürdüm. Artık yaŐamaktan usanmıŐ, hayatını bir kenara, bilhassa o kadar hasretlisi olduğu Bağdat’ın kenarına atmak için inleyiŐlerini, Őikyetlerini pek yakından dinledim. Bu benim eski edebyatımızla ilk defa yüz yüze gelişim olmuştu. Şimdi, vermiş olduğum hükmün doğru olup olmadığından o kadar emin değilim. Hâlâ bugün bile otuz beş senelik bir zamandan sonra beni tesiri altında bulunduran bu eser gerçekten o kadar zengin miydi, yoksa ondaki samimilik ve zenginliği kazandıran, bu eseri bana tefsir eden ağız mıydı?”¹⁵

Hâlid Ziya, bir başka anıŐını naklederken de burada söylediklerine tamamen zıt olan bir tablo çizer:

“Oğlum Vedad’la geçenlerde Bağdatlı Ruhi’yi okurken bütün eski hlyalarımın yıkıldığına, âdeta bir yığın harabe haline geldiğine Őahit oldum. O eski, derin kuvvetlerden hiç birini bulamadım.”¹⁶

¹³ Ünaydın, *aynı eser*, s.45.

¹⁴ Ünaydın, *aynı eser*, s.46.

¹⁵ Ünaydın, *aynı eser*, s.47-48.

¹⁶ Ünaydın, *aynı eser*, s.48.

Hâlid Ziya'nın Divan edebîyatı üzerine yaptığı yorumlarının sonu, bu edebîyatın diliyle noktalanır. Ruşen Eşref'in bu konuyla ilgili sorusu ve Hâlid Ziya'nın bu soruya verdiği cevap ise şöyledir:

“— Üstad, acaba dil bakımından da, dilin sanat içindeki teşekkülü bakımından da eski edebîyat zararlı mı olmuştur?”¹⁷

“— Eski edebîyat –şüphesiz- edebîyatı kendi öz kaynaklarından; gerçek millî seciyelerine tamamıyla uygun bulunan kendine mahsus karakterinden pek fazla bir müddet alıkoymuş olmasından dolayı çok büyük bir zarara sebebiyet vermiştir. Fakat dilden, saf Türkçe'den bahsetmiyorum; Osmanlıca denilen ve birkaç dilin karmaşasından gelmiş bulunan şeyden bahsediyorum. Bu, dilin her türlü sanatkârâne kabiliyetleri elde edip bunları ifade edecek derecede incelmesine pek çok hizmet etmiş olduğundan dolayı, büyük faydalar meydana getirmiştir. Öyle bir kanaatim var ki, eğer dil o sanatkârların elinde bu kabiliyetleri ve meziyetleri kazanmamış olsaydı, bugünün şu güzel diline; fikrimce bugünün medeniyet dünyası dillerinden hiç birine gıpta etmeyecek ölçüde mükemmellik kazanmış bulunan bugünün şu Türkçesine sahip olamayacaktık.”¹⁸

Cenab Şehâbeddin (1870-1934)

Cenab Şehabeddin'in Divan edebîyatı hakkındaki duygu ve düşünceleri bazı noktalarda Hâlid Ziya'nınkine yakındır. Ona göre, Divan edebîyatı muntazam bir şekilde tekâmül etmemiştir. Bu edebîyat işe taklitçilikle başlamış ve öyle devam etmiştir. Cenab Bey, edebîyatın tabii gelişmesinde üç büyük merhalenin olduğunu belirtir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Şarkı, türkü gibi söylenen, çağrılan devir,
2. Epopé-destan devri,
3. Hayatı yaşayan ve bunu dile getiren devir.

0, bu devirle ilgili açıklayıcı bilgiler verir. Biz, burada, üçüncü devirle ilgili duygu ve düşüncelerinin Divan edebîyatı üzerinde odaklaştığını söyleyebiliriz. Cenab Bey, Divan edebîyatı üzerindeki duygu ve düşüncelerini şöyle kaydeder:

“(…) Biz, İran edebîyatını taklit ederek başladık. Fakat İran edebîyatı, daha önceleri, Rûdegi ve Unsuri gibi, birkaç birinci devir şairinden sonra bir Firdevsî görmüştü. Bunun ilerlemesi devam etseydi şüphe yok ki, büyük bir “hayat edebîyatı” devri de yaşayacaktı... Biz böyle olmadık. Asırlarca, evet asırlarca meydana getirdiğimiz manzum eserler -gül ve bülbül, şem' ve pervâne, mey ve muğbeçe gibi- dokuz on mazmun etrafında dağılan ve belli başlı bir mevzuu işlemeyen dağınık fikirlerden ibaret kaldı (...) Ben, bizim cedlerimizi, o eserlerin bize ifade ettikleri mevzu ve manalara göre yaşamış, böyle düşüp kalkmış kimseler olarak düşünmüyorum (...) Eski edebîyatımız samimiyetsizdi; gönülden fazla kalemden çıktı. Fakat eski edebîyatımızı meydana getiren birbirinden ayrı, dağınık fikirlerin bazılarına bayılırım: pek çoğu hoşuma gitmez. Hiç anlamadıklarım da -itiraf ederim- az değildir (...) Eskilerden ben, bilhassa, dil ve ifade terbiyesi aldım. Dil ve ifade hususundaki

¹⁷ Ünaydın, aynı eser, s.48.

¹⁸ Ünaydın, aynı eser, s.48-49.

değerleri bakımından onları pek yüksek bulurum (...) Hayatı, cemiyeti dile getiremeyecek edebîyatlar, âdeta doğmadan ölen birer çocuk gibidirler. İnkâr etmemize imkân yoktur ki, eski edebîyatımızda beşerî olayları ve manzaraları dörtbaşı mamur olarak, tasvir edebilen tek bir nazım bile yoktur (...) Bununla beraber, itiraf edeyim ki, bugünün edipleri olan bizler hepimiz, o dağınık mazinin -az çok- haracını yiyen kimseleriz”¹⁹

Hüseyin Câhid Yalçın (1874-1957)

Hüseyin Câhid Yalçın, Türkiye’de Fransız edebîyatını geniş bir şekilde tanıtmayı amaç edinen şahsiyetlerden biridir. Onun Servet-i Fünûn ve Fikir Hareketleri’ndeki yazıları tamamen yabancı memleket edebîyatlarıyla ilgilidir. Bunun içindir ki Ruşen Eşref’in sualine verdiği cevap, tatmin edici değildir. Hüseyin Câhid, çok kısa ve net bir biçimde Divan edebîyatı hakkında şunları söyler:

“— Eski edebîyat hakkında hiç düşüncem yoktur. Okumadım, bilmem. Herhalde benim eski edebîyata hiç bir borcum yoktur. Fransız edebîyatına, bizim edebîyatımızdan herhalde kat kat daha ziyade borçluyum.”²⁰

Süleyman Nazîf (1870-1927)

Ruşen Eşref, Süleyman Nazîf’e edebîyatımızın çeşitli devirleri ve şahsiyetleriyle ilgili yedi soru yöneltir. Bunlar arasında Divan edebîyatıyla ilgili olanı şöyledir:

“Eski edebîyatımız hakkındaki düşünceleriniz?... O edebîyat, yenileşme devirlerinde de hâlâ yaşıyor mu ve niçin?”

Süleyman Nazîf, Ruşen Eşref’e önce, edebîyat hakkında ne sabit ne de seyyar hiç bir kanaatinin olmadığını söyler. O, eserleri devirlere taksim etmeyi hoş bulmaz. Bu yüzden eski ve yeninin kendisi için ayırıcı bir nitelik taşımadığını vurgular. Bu konuda açıklamalarda bulunurken iki beyite de yer verir:

“(...) Kime eski, kime yeni diyeceğiz? Bunlar hep birtakım şahsi ölçüp biçmelere ve hep birbirine bağlı şeylerdir. Fuzulî’yi, Nedim’i seviyoruz da niçin:

Vermem sana çek benden elin ey melekü’l-mevt

Cânânıma nezreylediğim cânâ dokunma

beytinin şairi olmakla meşhur bulunan meşhur Aşık Ömer’e, o iki üstadın şöhret saraylarında bir kapıcılık olsun vermiyoruz? Ben eskilere hisçe fazla bağlıyım. İlk zevkimi, anlayış ve kavrayış gücümü onlar besleyip geliştirdiler. Kırk sekiz yaşındayım. Artık benim için zevk değiştirmek ne yazık ki mümkün değildir. Ve işte bunun içindir ki, meselâ Mehmed Emin Beyefendi’nin o renk renk, o çeşit çeşit eserleri karşısında, yine meselâ Vecdi’nin:

¹⁹ Ünaydın, *aynı eser*, s.73-74.

²⁰ Ünaydın, *aynı eser*, s.86.

Hava hoş, her taraf güلزâr, bülbü.l zâr, gül handân
Bu esbâb-ı cünûnu seyreden divâne olmaz mı?
beytini okuyorum da, elimde olmayarak, berikini ötekine tercih ediyorum. Bu bir zevk meselesidir.”²¹

Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949)

Ruşen Eşref’in Rıza Tevfik’e Divan edebîyatı üzerine nasıl bir soru sorduğunu bilmiyoruz. Ruşen Eşref, bütün soruları yazılı olarak kendisine takdim etmiştir.

Rıza Tevfik, kendi araştırmaları sonucunda, Divan edebîyatının kusurunu, asıl sanatla birtakım sanat oyunlarını bir tutmasında bulur. Ona göre, eskiler “Sanat tabiatan uzaklaşmamalıdır.” tembihine kulak vermemişlerdir. O, bazı tenkitçilerin iddia ettikleri gibi, eskilik ve yeniliğin Arapça ve Farsça terkiplerin azlığında veya çokluğunda aranmaması kanaatindedir. Eskilik ve yenilik bir hadiseyi tasavvur ediş, kavrayış, anlayış tarzında ve gerçek zevkleri gösteren, bunları temsil eden istiarelerde, teşbihlerde aranmalıdır. Ona göre Hâmid’in şiirleriyle Nedim’in kiler arasında Arapça ve Farsça kelimeler ve terkiplerin sayı ve ehemmiyet açısından hiç bir farkı yoktur. Bunlar arasındaki farkı kâinata bakışlarında görüyor ve şunları söylüyor:

“(…) Hâmid’in: “Odur hiç-i mazi..” ve benzeri beyitleriyle, Nedim’in: “Gel ey fasl-ı bahârân...” gibi beyitleri arasında kâinata bakış ve bu kâinata karşı duyulan, duyurulan his ve zevk bakımından pek büyük bir fark var ki işte asıl arayıcı, bulucu hususiyetler buradadır.”²²

Rıza Tevfik, birtakım sanat oyunlarına sarak sanat yapıldığı zannının sadece bizim eski edebîyatımıza mahsus olmadığını, bu hataya eski Yunanlıların da düştüğünü belirterek, bunları ayrıntılı olarak değerlendirmektedir.

Rıza Tevfik, Ruşen Eşref e eski şairlerden kendisini en çok duygulandıranların adlarını da saymış, bunlar içersinde en çok sevdiğinin Fuzulî olduğunu söylemiştir. O, adını saydığı sanatçılarla ilgili şu ayrıntıları veriyor:

“(Fuzulî) sahiden lirik bir şairdir. Sonra Nedim’den hoşlanırım. Çünkü zarif, şık, edâsı hoş bir İstanbul şairidir. Ve o devri bir daha İstanbul görmedi, ne olursa olsun. Bak Nedim’de, onda biraz tabiat var, tasvir var, fakat şairin asıl alınyazısı, asıl hedefi bu değildir. Onun için asıl iş:

“Dökülen mey, kırılan şişe-i rindân olsun”dur.

Hülâsa zariftir Nedim; o kadar incelmış!

Kasidelere, hele Nef’î’ye gelince; onların bence haysiyeti ve ehemmiyeti zamanın fetih işleriyle alakalıdır.

Sultan Osman ötede mağlup olmuş; Nef’î de hâlâ ona kaside yazıyor. Tuhaf olur bu, gülünç olur.

²¹ Ünaydın, *ayne eser*, s.102-103.

²² Ünaydın, *aynı eser*, s.121.

Hülasa efendim, beni duygulandıran, beni tesirleri altında bırakan şairler bir değil, birkaç tanedir.”²³

Rıza Tevfik, konuşmasının devamında, çocukken babası Hoca Mehmed Efendi'nin terbiyesini gördüğünü, Farsça ve Türkçeyi epeyce öğrendiğini ve Hâfiz'la Sâdi'yi dikkatle okuduğunu da kaydetmektedir.²⁴

Mehmed Emin Yurdakul (1869-1944)

Mehmed Emin Bey, Ruşen Eşref'le yaptığı mülâkatta daha çok Millî edebîyat üzerinde durur. Millî edebîyat taraftarlarının sade dil, şiirde heceyi tercihleri münasebetiyle yer yer aruzdan da bahsetmektedir. Onun Divan edebîyatı ile ilgili açıklamaları şu cümlelerden ibarettir:

“— Edebîyatımızın semasında parlayan yıldızların büyüklüğünü benden sormayınız. Yaşadığım toprak ve bu toprağın fırtınaları, felâketleri benim gözlerimi yukarıya kaldırabilmek ve orada parlayan âlemleri seyredabilmek için bana fırsat vermedi. Bu bilgileri size başkaları, salâhiyetleri olanlar verdiler. Kendilerinin fikir ve hislerine, zevk ve hayâllerine, bazıları, belki de, sevgi ve kinlerine göre söylediler. Ben size bu bir iki duygumu söyliyeyim: Bence Sultan Süleyman devrinin ufuktan ufuğa at koşturan cengâverlik dolu hayatını Bâki mersiyesiyle ebedileştirmiştir. Nedim de Lâle Devri'nin odalar ve bahçeler içinde geçen zevk ve safa günlerini dile getirdi.”²⁵

Halide Edib Adıvar (1884-1964)

Halide Edib Hanım ile Ruşen Eşref arasındaki mülâkat daha çok sanat, hikaye ve roman yazma meseleleri ile Tanzimat sonrası Türk edebîyat devir ve şahsiyetleri üzerinde yoğunlaşır.

Halide Edib Hanım, sadece Divan edebîyatı ile Tanzimat ve kendi dönemleri arasında bir karşılaştırma yaparken eskilerin adını anar ve şunları söyler:

“— Eski devre ile Tanzimat arasındaki farkı, Tanzimat'la bizim devre arasındaki farktan daha çok büyük görüyorum. Meselâ “Tabsıra” sahibiyile Kemal'in Nefi'den ve Nedim'den bu yana atladıkları uçurum, bizim Kemal'den filân bu tarafa atladığımız uçurumdan daha büyük. Onun için onları, yani Tanzimat'ın başlangıcını daha fazla severim. Tanzimat başındaki şair ve ediplerimizi, eserleri bakımından değil, zihniyet bakımından daha yüksek bulurum. Onlar daha kuvvetli ideal sahipleri. O vaktin, zeka bakımından, çevresi ve kavrayışı da daha yüksek.”²⁶

²³ Ünaydın, *aynı eser*, s.123-124.

²⁴ Ünaydın, *aynı eser*, s.136.

²⁵ Ünaydın, *aynı eser*, s.148.

²⁶ Ünaydın, *aynı eser*, s.162-163.

Hamdullah Subhi Tanrıöver (1886-1966)

Hamdullah Subhi'ye gelinceye kadar, Divan edebiyatı üzerine yorumlarda bulunan sanatçılar, bu edebiyatı İran edebiyatını taklit etmekle suçlamışlardır. Hamdullah Subhi Bey Türk-İran ilişkileri üzerinde genişçe durur. Onun bu ilişkilerdeki yorumu diğer sanatçılardan farklıdır. Ona göre, İran en eski devirlerden beri edebiyat, siyaset, felsefe ve sanatıyla pek uzak yerlere kadar tesirlerini iletmış bir memlekettir. Türklerin onlar üzerinde ne gibi tesirler uyandırdığı tetkike değer bir mesele olarak görülmektedir. Yazar, Türklerin İran üzerindeki tesirlerini, vaktiyle okuduğu *Gazette des Beaux Arts*'daki İran çiniciliği üzerindeki incelemeye de yer vererek, açıklık getirmektedir. Yazarın bu konudaki yorumları şöyledir:

“— Türk, yalnız iki kabı birbirine boşaltmakla kalmadı; (İran'ı Çin'e, Çin'i İran'a) aynı zamanda İran'ı bir Arap vilâyeti olmaktan kurtaran, onu yeniden Millîleştiren, yeniden imar eden, yeniden canlandıran Türk'ün bizzat kendisidir. İran'ın en parlak devirleri Gazneliler, Selçuklular ve son, İran medeniyetini tetkik etmiş bütün Alimlerce, bir daha yaşanması îdetâ imkânsız gibi kabul edilen Safeviler devri; İran'nın Millî şahsiyetine, İran'nın medeniyetine, varlığına Türk'ün ne kadar tesirli bir surette yardım ettiğini gösterir.”²⁷

Hamdullah Subhi'nin dil meselesi üzerindeki görüşleri de farklı bir niteliktedir. O kendi döneminde, Acemce'nin Türkçe üzerindeki tesirinin sürekli vurgulanmasını, bu fikrin yaygın ve tutulur hale getirilmesini şiddetle tenkit eder ve şu görüşleri ileri sürer:

“— Acaba içimizde hangimiz Türkçe'nin Acemce'ye yüzlerce kelime verdiğini ve hâlâ bugün de İran'ın dilinde bu kelimelerin devamlı olarak kullanıldığını biliyoruz? Demek istiyorum ki, azizim, hakçasına konuşmuş olmak için, İran'dan aldıklarımızı tanımak ve kabul etmek nasıl bir borçsa, İran'a verdiklerimizi bilmek de öyle bir borçtur. İran'sız bir Türkiye yine var olabilir ve şimdikinden az çok değişik olmak üzere, yine yaşayabilirdi; fakat sizi temin ederim ki Türk'süz bir İran'ı tasavvur edebilmek benim için -yok öyle gülümsemeyiniz- benim için mümkün olamıyor. Türk, İran tarihi için öyle bir destek olmuştur ki, onu çıkardığımız vakit İran'ın yıkılmamasına ihtimal kalmaz.”²⁸

Ünlü hatibimiz, Ruşen Eşref'e, Türk-İran münasebetleriyle ilgili uzun uzun açıklamalar yaptıktan sonra asıl konuya döner. Divan edebiyatı üzerindeki açıklamaları bir önceki konuya göre daha sınırlıdır, O, bu konuda şunları söylemektedir:

“— Eski edebiyatımızın bir parça mübalağalı olduğunu itiraf ederim. Ben bunu, biraz da, eski minyatürcülük, eski tezhipçilik gibi süsleme sanatlarından biri sayarım. Güzeldir. Rengi, nakışı, nağmesi ruh üzerinde pek tatlı bir tesir bırakabilir. Fakat sırçalardan gelen, halılardan gelen, şallardan gelen bir tesir gibi... Edebiyatı bugünkü anlayışımızla düşünürsek, eski devrin şairlerine bundan fazla yer vermenin israf olacağını zannediyorum. Bence halka kadar yayılmayan, üç beş kişi arasında

²⁷ Ünaydın, *aynı eser*, s.171-172.

²⁸ Ünaydın, *aynı eser*, 172.

sınırlı ve mahpus kalan bir edebîyat büyük bir ehemmiyetle kabul edilmeye, değerdendirilmeye layık değildir. Asıl Tanzimat edebîyatı, bizim başka bir âleme doğru yolculuğumuzu meydana getiren bu edebîyat daha fazla üzerinde durulmaya layıktır fikrinde bulunuyorum.”²⁹

Ziya Gökalp (1876-1924)

Ziya Gökalp'e göre, milletlerin edebîyatında iki devir vardır. Bunlardan birincisi “kavmî” bir mahiyet gösterir. Onun için buna “kavmî edebîyat” denilmektedir. İkincisi “ümme devri” adının verilebileceği dini bir devirdir. Ümme devrinde “kavmî hars” yerine “ümme harsı” yer almaktadır. Yazar, İslam ümmeti edebîyatının, İran edebîyatının hususiyetlerini taşıdığını; Avrupa'da da ümme sanatının “Gothique” adıyla meydana çıktığını ve buna “Gothique” edebîyat denildiğini kaydediyor. O, bu iki edebîyatın genel karakterini şöyle çizer:

“— Gerek Gothique edebîyat, gerek İran hususiyetlerini taşıyan edebîyat; kâinat ve hayat hakkında dinî bir görüş ve inanışa sahiptir. Yani o türlü edebîyatlar dünyayı din gözüyle görür. İşte edebîyat o zaman ya tasavvufa dayalı olur ya dini edebîyattır; yahut da normal ve klasik din anlayışına, imana ve ibâdete karşı bir reaksiyon halinde kendini gösterir.”³⁰

Ziya Gökalp, Divan edebîyatı için müsbet şeyler söylemiyor. Bu edebîyatın Millî zevkten uzak kalışına dikkat çekiyor ve kendi bakış açısına göre, bu edebîyatla Halk edebîyatını karşılaştırıyor:

“Bizim yüksek edebîyatımız kendi vicdanımızdan doğmuş olamazdı; çünkü taklide dayanmaktadır. Halk edebîyatımız kendi malımız ise de, yalnız avam dediğimiz geniş halk yığınları elinde kaldığı için o da yükselemez, incelemeydi. İşte bu milletin vicdanından doğan edebîyat bizde, yalnız saz sairleri ile Bektaşî dervişlerinin elinde kalmıştı. Nasıl ki, Arab'ın dini, Acem'in de edebî tesirlerinin neticesi olarak, yüksek edebîyatımızın dili de Arapça Acemce terkiplerle dolmuştu. Hatta kavmî vezin bırakılarak yerine Arab'ın, Acem'in vezni alındı. Ve Acem zevki, yüksek edebîyatla uğraşanlardan Millî zevki büsbütün alıp götürdü Çünkü bunlar artık halk edebîyatı ile hiç meşgul olmuyorlardı. Bundan dolayı halk yığınlarında, yine de az çok kalmış bulunan Millî zevkten istifade edemiyorlardı.”³¹

Yazar, konuşmasının devamında klasik ve romantik sanat telakkileri hakkında açıklayıcı bilgiler de sunmaktadır. Onun bu konuda verdiği bilgilerden, bizim eski edebîyatın, klasik bir devreyi hiç bir zaman yaşamadığı sonucu çıkıyor.

Köprülüzâde Mehmed Fuad (1890-1966)

Ruşen Eşref, edebîyat tarihçisi Mehmed Fuad'a Divan edebîyatı ile ilgili şu soruları yöneltir:

²⁹ Üneydin, *aynı eser*, 173.

³⁰ Üneydin, *aynı eser*, 188.

³¹ Üneydin, *aynı eser*, 189.

“— Eski edebîyatımızın mahiyeti sizce nedir? Şiirde olsun, nesirde olsun o edebîyat niçin her türlü ihtiyacımızı tatmin edemiyordu. Bunun değişmesi mutlaka lâzım mıydı? Madem ki eski edebîyat bu kadar sun’i idi, niçin onu asırlarca sürdürmekte devam ettik?”³²

Mehmed Fuad Bey, bu soruların ışığında ilk önce, bu edebîyatın mahiyetini ele alır ve şunları söyler:

“— Bir kere bu eski edebîyat denilen şey, bize Acemler vasıtası ile gelen İslâm tesiridir. Yani, ikisinin birbirine karışmasından meydana gelmiş Arap-Acem tesiri ki, bunda bilhassa Acem tesiri daha belirli bir şekilde kendini göstermektedir. Türkler, daha bu tesir altına girmezden evvel hatta girmezden asırlarca evvel, zengin bir edebîyata sahiptiler; kavmî bir edebîyata sahiptiler.”³³

Mehmed Fuad, kavmî edebîyatın genel karakterini çizdikten sonra Türklerin İslâmiyetin içine girmesiyle edebî hayatta bir ikiliğin ortaya çıktığını belirtiyor. Bir tarafta halk, diğer tarafta ise Arap, Acem kültürü alan medrese ve saray mensupları, bu edebî hayattaki ikiliğin yaratıcısıydılar. Yazara göre, Acem edebîyatı ile Türk edebîyatı arasında, birincisi Arap ikincisi İran tesirinde gelişme kaydetmekle beraber, tesir altında kalışlarıyla büyük farklılıklar vardır. Buna göre, bizde İslâm-Acem tesiri yukarı tabakada kalıp alt tabakaya geçememiştir. Yazar, bunun sebepleri üzerinde de genişçe durmaktadır. Bu edebîyatın yüzyıllarca devam edişini tabii bulunmakta ve bunda dinin rolünün çok önemli olduğuna dikkat çekmektedir.”³⁴

Mehmed Fuad, Divan edebîyatı bahsini, bu edebîyatın umumi hatlarını çizerek kapatır. Yazarın bu konudaki görüşleri şu cümleyle özetlenebilir: Eski edebîyatın hayatla alakası yoktur.”³⁵

Ömer Seyfeddin (1884-1920)

Ruşen Eşref’in Ömer Seyfeddin ile mülâkatı diğer sanatçılarınkine benzer şekilde cereyan etmez. Ömer Seyfeddin, Ruşen Eşref’in sorularına cevap yazmış ve bu cevapları kendisine teslim etmiştir. Ünlü hikâyecimiz, Divan edebîyatı üzerine şunları yazmıştır:

“Daha ben çocukken, evimizde birçok divanlar vardı. Onları okuya okuya edebîyata heves ettim. Fakat eski edebîyatın çeşnisini, zevkini tattığımı iddia edemem. Çünkü bunun için başka bir ilim, başka bir tahsil ister. Pek gençken gazeller falan da yazdım; fakat tabii bunlar saçma şeylerdi. O vakitten bu yana aklımda sadece Leylâ-Mecnunlar kaldı. Demek ki aslında yalnız onları anlayabiliyormuşum.

Bugün artık “Eski edebîyat”ımıza hiç taraftar kalmadığı için bu mevzu bahse bile değmez sanırım. Divan Edebîyatı! İşte olsa olsa edebîyat tarihi için lüzumlu bir saha! Daha fazlasına aklım ermez.”³⁶

³² Ünaydın, *aynı eser*, 201.

³³ Ünaydın, *aynı eser*, 201.

³⁴ Ünaydın, *aynı eser*, 205.

³⁵ Ünaydın, *aynı eser*, s.206.

³⁶ Ünaydın, *aynı eser*, s.219.

Refik Hâlid Karay (1888-1965)

Refik Halid, Ruşen Eşref'e Divan edebîyatı konusunda şu açıklamaları yapar:

“— Ben eski edebîyatla pek uğraşmış filan bir adam değilim. Ne Nedim'in, ne Fuzulî'nin, ne Nef'i, ne de Şeyh Galib'in divanlarını baştan aşağı büyük bir sabır ve metanetle okumak bana kısmet olmadı. Ruhumuzun bazan eski şeylerle meşgul olmaya ihtiyacı vardır. O zaman, nadiren, bu divanlardan birini açar ve beş on satır okurum. Bunların bana verdikleri zevk hiç bir zaman, Fransızların klasik eserlerinin verdiği zevkler ölçüsünde olmamıştır (...)³⁷

Yazar, konuşmasının devamında, eski edebîyat üzerine pek selâhiyetli olmadığını söyler ve bu konularla âlimlerin, üniversite profesörlerinin, birtakım ilim ve fen derneklerinin meşgul olmasını diler.³⁸

Fazıl Ahmed Aykaç (1884-1967)

Fazıl Ahmed, Divan edebîyatı hakkında sadece şu cümlelerden oluşan bir açıklama yapar:

“— Meselâ eskiler, sarayda padişahla bayramlaşma merasimine gider gibi yazı yazarlardı.

(...) Üsluplarının kılığı kıyafeti birtakım terimlerle dolu cümlelerden kaftanlar, ağır ve anlaşılmaz kelimelerden meydana gelme süslerle bezensin! (...)³⁹

Ahmed Hâşim (1884-1933)

Ruşen Eşref, Ahmed Hâşim' in Divan edebîyatı hakkındaki görüşlerini almak için ona şu soruyu yöneltir:

“— Şinasi'den evvelki edebîyat hakkındaki düşünceleriniz nedir? O edebîyat için “sun'idir, sahtedir, taldittir.” diyenler var. Siz ne dersiniz?⁴⁰

Hâşim, bu soruyu şöyle cevaplandırır:

“— Ben ne deriim! Ben derim ki Şinasi'den evvelki edebîyat, Şinasi'den sonraki edebîyattan daha az sun'i ve daha çok samimidir. Şüphe yok ki her ikisi de birer taklit edebîyatı idi; fakat birinin taklit ettiği şarkı. Bu milletin, ana yurdundan gelirken göç yollarına tesadüf etmiş olan bildik, tanıdık olan bir şark. Ötekinin taklit ettiği ise yabancı bir batı ve yabancı batının yabancı olan duyguları, duyuları idi. (...)⁴¹

³⁷ Ünaydın, *aynı eser*, s.227.

³⁸ Ünaydın, *aynı eser*, s.227.

³⁹ Ünaydın, *aynı eser*, s.243.

⁴⁰ Ünaydın *aynı eser*, s.261.

⁴¹ Ünaydın, *aynı eser*, s.261- 262.

Hâşim, konuşmasının devamında Osmanlı Türk'ünün hayat karşısında aldığı tavrı aksettirir. Şarklıların hayat karşısında aldıkları tavrın Garplılarınkinden farklı oluşuna dikkat çeker. Eskilerin sevgili tasavvurunu ortaya koyarken Batı edebiyatı ile Şinasi'den sonraki Türk şiirinin "sevgili" tasavvurunu karşılaştırır ve eskilerin "sevgili" tasavvurunu beğenir.⁴²

Ali Kemal (1867 - 1922)

Ali Kemal, Ruşen Eşref'in mülâkatta bulunduğu son şahsiyettir. O, Ruşen Eşref'in soruları üzerindeki duygu ve düşüncelerini, Ömer Seyfeddin gibi, yazılı hâlde aktarmayı tercih eder.

"Diyorlar ki"de yer alan sanatçılardan Divan edebiyatı hakkında görüş bildirenlerin verdikleri bilgiler üç beş sayfayı geçmezken, Ali Kemal'in verdiği bilgiler on sekiz sayfa tutmaktadır. Bunun başlıca iki sebebi olabilir: İlk sebep, Ali Kemal'in kendisinden önceki sanatçıların mülâkatlarını okuyup genel bir sonuca varması; ikincisi ise, Ali Kemal'in bir zamanlar yazdığı sohbet yazıları ve makalelerinde Muallim Naci'yi canla başla müdafaa etmesidir.

Ali Kemal'in bu uzun yazısından, onun içinde bulunduğu psikolojik vaziyet de anlaşılabilir.⁴³

Ali Kemal, Divan edebiyatına dair ilk açıklamalarında, bu edebiyatın meftunu, minnettarı olduğunu, ondan çok büyük feyizler aldığını bildirir. Eski edebiyatın kendisinden önceki sanatçıların iddia ettikleri kadar kusurlu, lekeli ve düşkün olmadığını, birçok güzellikleri nefsinde barındırdığını ifade eder.⁴⁴

Ali Kemal'e göre, eski edebiyatın yerine getirdiği hizmetleri şöyle sıralandırabiliriz:

1. Türklere fikir bakımından büyük hizmetler etmiştir.
2. Gelişmiş bir dil ve edebiyat kazandırmıştır.
3. Edebîyat-ı Cedide'nin oluşumuna katkıda bulunmuştur.
4. Devlet ve millet, dil ve edebiyat bakımından varlığımızın mesnedi olmuştur.

Ali Kemal, Osmanlı Türklerinin saltanatından önce, Selçuklular zamanında, Türkçenin yazı dili olarak, kendini gösterme imkânı bulamadığını söyler. Türkçenin ilk zamanlar, Arapça ve Acemcenin yanında bir sığıntı gibi durduğunu, Osmanlı Türklerinin bu dili düzeltmeye, geliştirmeye ve yeniden canlandırmaya çalıştıklarını

⁴² Ünaydın, *aynı eser*, s.262-263.

⁴³ Şemsettin Kutlu, *Diyorlar ki'* nin 266. notunda Ali Kemal'in psikolojik vaziyeti hakkında şöyle bir yorum yapmaktadır:

"Ali Kemal, Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman iktidarda bulunan (ittihad ve Terakki) partisinin çok koyu bir muhalifi idi. Savaşın başlamasından kısa bir zaman sonra iktidar partisi Ali Kemal'in gazetesini kapatmaya; kendisini de hiçbir sisayi faaliyette bulunmaksızın bir köşede oturmaya mecbur tutmuştu. Bütün bunlardan dolayı küskün ve kırgın olan Ali Kemal'in, ruşen Eşref'in suallerine cevap teşkil eden bu uzun yazısında -yerli yersiz- bu öfke ve bu ruh hâlinin izlerine rastlanmaktadır. " (Ünaydın, *aynı eser*, s.344).

⁴⁴ Ünaydın, *aynı eser*, s.270.

kaydeder. Ali Kemal, Osmanlıların son zamanlara gelinceye kadar, Milliyetlerine karşı garip bir alâkasızlık gösterdiklerini de vurgulayıp şu misalleri aktarır:

“Osmanlıların, Milliyetlerine karşı bu garip alâkasızlıklarına edebîyatımızda, kültürümüzde, bütün siyasi işlerimizde, bütün tarihimizde hesaba gelmez misaller bulabilirsiniz. Hatta, muhtasar olmakla beraber zannımca belki en mükemmel Osmanlı tarihini yazmış bir Fransız yazarı der ki: Bir Osmanlı’ya Türk dersiniz fena hakaret etmiş olursunuz. Çünkü Osmanlı; tavır ve hareketlerinde çok nazik olma, kültürlü bulunma, fikirce yükselme gibi meziyetlere, hasılı her türlü muaşeret âdâbına vâkif olma iddiasındadır. Halbuki Türk denince bunların büsbütün zıddı bir görüş ve düşünce ortaya çıkar.”

Maalesef bu sözler gerçeği ihtiva etmektedir: Bizim eski büyüklerimiz, akla hayâle sığmaz bir gafletle, Türklüklerini bu derece ayak altına alıyorlardı. Hatta, Anadolu’ya varıncaya kadar, bütün bu Türk iline “Diyâr-ı Rum” demektedirler. Şairlerimiz “Şair-i Rum”, ilim adamlarımız, din adamlarımız “Ulemâ-yı Rum” oluyor idi. Yakın vakte kadar böyleydi. Ziya Paşa bile meşhur “Terkib-i bend”inde:

Meydân-ı sühanda yoğ iken sen gibi bir er

Bir şâir-i Rum oldu sana şimdi beraber

der. Halbuki Arap ve Acem bu diyara Rum vasfını onu horlamak için verirlerdi. Timurlenk, Yıldırım Beyazıd’a sırf bu maksatla “Melik-i Rûm” diye hitab etmiştir. (...)⁴⁵

Ali Kemal, Divan nesrinin Arab’ın ve Acem’in kurbanı olduğunu, bu nesrin içersinde onların kelimelerinin, terkiplerinin, yersiz, lüzumsuz ve manasız sözlerinin bulunduğunu ifade ettikten sonra, şiirimizin nisbeten saf kaldığını belirtir. Veysi’nin külfetli, gösterişli, süslü ve tantanalı; fakat kapalı ve anlaşılmaz nesrinden ziyade şiirleriyle, divanı ile kıymetli olabileceğini ve:

Gider hâb-ı tegaafül dîdelerden dûr olur bir gün

Bu meclis böyle kalmaz, mestler mahmur olur bir gün

beyti ve benzeri şiirleriyle sevilip örnek alınabileceğini vurgular.⁴⁶

Ali Kemal, Bâki ve Fuzulî’ye gelinceye kadar, Âşık Paşa’lar, Ahmedi’ler, Ahmed Paşa’lar, Necatî’ler, Zatî’lerin -Nesimî, Usûlî, Nizami, Hayretî ve saire gibi arkalarından gelenlerle birlikte- Osmanlı Türkçesine temel koyduklarını belirtir ve bu şairlerin şiirlerinde Türkçe kelimeler kullandıklarına dikkat çekerek örnek beyitler de sunar.⁴⁷ Zamanla Arapça ve Farsça özellikle aruz derdiyle Türkçe kelimelerin ve terkiplerin yavaş yavaş dilimizden atıldığını, bununla birlikte Bâki ve Fuzulî gibi üstadların himmetiyle Türkçenin sağlam bir tarzda gelişip ilerlediğini de kaydeder.⁴⁸ Ali Kemal, bu kayıttan sonra Bâki, Fuzulî, Nef’î, Naîfî, Fehim, Âsım, Râşid, Koca

⁴⁵ Ünaydın, *aynı eser*, s.273-274.

⁴⁶ Ünaydın, *aynı eser*, s.276.

⁴⁷ Ünaydın, *aynı eser*, s.277-278.

⁴⁸ Ünaydın, *aynı eser*, s.278-279.

Râgıb, Leskofçalı Gâlib, Yenişehirli Avnî, Şeyhülislam Bahâî, Neşâtî, Topkapılı Feyzî, İsmetî, Nâbî, Sâbit, Ramî Mehmed Paşa, Seyyid Vehbî, Samî, Nedim ve Şeyh Gâlib gibi sanatçıların adını anar; bu sanatçılardan bazılarını karşılaştırır, bazılarını da hususiyetleriyle değerlendirip eserlerinden beyitler aktarır. Biz, burada, Ali Kemal'in, üzerinde genişçe durduğu şairlerle ilgili değerlendirmelerinden bazılarını kısaltarak sunalım:

“Koca Fuzulî ise, yalnız mânâ bakımından değil, sözleri ve dili ile de hiç bir zaman ölmeyecektir

Ey Fuzulî dâimâ devrân muhâliftir sana
Gâlibâ erbâb-ı isti'dâdı devrân istemez

Nef'i'ye gelince o kocaman bir denizdir. Dil ve ifadenin o kocaman denizi ki, damla damla, hatta dalga dalga bu dile yeniden hayat vermiştir.

Bahâdır pehlivan çok gerçi meydân-ı maânide
Benim tab-ı dilrim cümleden ammâ dilâverdir
demekle haklıdır. Gerçekten de öyledir:

Yüzünde pertev-i nûr-ı ilâhi gün gibi zâhir
Sözünde vâridât-ı feyz-i akdes can gibi muzmer
(...)

(...) Şeyhülislâm Bahâî ahlâk ve siyaset bakımından bir şahsiyet, hem de seçkin bir şahsiyet olduğu gibi ilim ve edebiyat bakımından da öyledir:

Dil-i mecrûhuma rahmeyle kalsın dâm-ı zülfünde
Şikeste-bâl olan mürgu edüb âzâd neylersin
gibi güzel sözleri ihtiva eden o mükemmel. Bahâî Divanı hâlâ basılmamıştır bile.

Nâbî Efendi, yalnız şair değil, Bâki gibi aynı zamanda bir ilim adamıdır (...) Eskiler Nâbî'yi pek büyük görürlermiş. Çünkü, aslında, gerçek şairlik bakımından Fuzulî'nin derecesine varamasa, Nedim'e hele hiç yetişmese bile usta bir nazımcı olarak bir harikadır. Nâbî Divanı neleri, ne fikirleri, ne mazmunları, ne kadar yeni ve güzel şeyleri ihtiva etmiyor ki... (...) Nâbî bazan dilimizi, ne kadar mümkünse o kadar sadeleştirmiştir. Ondaki sadelik, yalnız Türkçe kelimeler kullanmaktada da kalmaz:

Bu kâr-hânede bir başka kâr ü bârım yok
Ne varsa cümle onundur bir özge dârım yok
Cihâna gelmede gitmede ihtiyarım yok
Benim benim diyecek elde bir medârım yok
Bu kâr-hânede bilsem neyim benim nem var

gibi sade Türkçe'ye bugün bile şiirimizde nadiren tesadüf olunuyor (...) Nedim başlı başına bir cihandır:

Nedim namında bir şâir-i cihân var imiş...
diye övünmekte haklıdır. Çünkü yalnız fikrinize değil, ruhumuza da tesir etmiştir.

Kelime, söz ve ifadede, mânâlarda birtakım yeni şeyler ortaya koymuştur. Eski şairlerimiz içinde halk dilini edebîyat diline bu derecede yaklaştıran kimse olmamıştı; yenilerden var mıdır bilmem?

Gülelim oynayalım kâm alalım dünyadan

şarkısını hangi Türk anlamaz. Bununla beraber o şarkı yine de ne kadar edebîdir (...)

Edebîyatımızın son devirlerinde yetişen bu büyük değerlerin başta geleni, Şeyh Gâlib'dir ki:

Tarz-ı selefe takaddüm ettim

Bir başka lûgat tekellüm ettim

der ve "Hüsn ü Aşk"ı ortaya fırlatır. Ziya Paşa'nın hakkı var:

Gûyâ ki o şâir-i yegâne

Gelmiş bu eser için cihâne

Fakat Gâlib Dede'nin ortaya koyduğu yenilik, bir yenilik ve yenileşme devrinin gelmekte olduğunu haber vermekten ibarettir. Yoksa şeyhin bizzat kendisi bir yenilikçi sayılamaz. "Hüsn ü Aşk" ne kadar ince ve güzel hayâlleri, derin hislen, seçkin fikirleri toplamış olursa olsun edâsı, mevzuu ve mânâsı bakımından "Leylâ ve Mecnun" gibi benzerlerine öyle belirli ve büyük bir üstünlük gösteremez"⁴⁹

Ali Kemal, Divan edebîyatı bahsinin sonunda da, bu edebîyatın tenkit edilebilecek taraflarına temas eder. Bu konudaki düşüncelerini şöylece sıralandırabiliriz:

1. Eski edebîyatımız Garp edebîyatı ile karşılaştırılırsa yayan ve iptidaî kalır.

2. Eski edebîyatta belli başlı bir nesir dili ve fikre dayalı eserler yoktur.

3. Eski edebîyattaki mensur eserler, Arapça ve Farsça tercümelerle, vak'anüvislerin basit yazıları ve münşeâtlarından ibarettir.

4. Bu mensur eserlerde ne samimiyet, ne Millîyet ve ne de bir kıymet vardır. Eski edebîyatı çürüten en fazla bu kusur ve noksandır.

5. Divan şairleri, düşündüklerinin binde birini söyleyip kendilerinden sonra gelenlere kendi benliklerinin iç dünyasından ziyade dış dünyasını tanıtmışlardır.⁵⁰

Sonuç

Ruşen Eşref Ünaydın'ın mülakat yaptığı sanatçılar, Divan edebîyatı üzerine düşüncelerini sunarken yetişme şartlarından, sanat anlayışlarından ve edebî cereyanların etkisinden kurtulamıyorlar. Divan edebîyatı üzerindeki kanaat ve hükümleri objektif tenkit anlayışından uzaktır. Genel olarak, estetik ve sanat kavramının rehberliğinde, Divan edebîyatının değerlendirildiğini söylemek güçtür. Mülakatta bulunulan sanatçılar, kendilerine göre, Divan edebîyatının olumlu-olumsuz şu yönleri üzerinde durmaktadırlar:

⁴⁹ Ünaydın, *aynı eser*, s.279-284.

⁵⁰ Ünaydın, *aynı eser*, s.286.

A) Divan edebîyatının olumsuz yönleri:

- 1.Divan edebîyatı Arap ve Acem tesirinde kalmıştır.
- 2.Divan edebîyatı hayattan kopuk bir edebîyattır.
- 3.Divan edebîyatı belirli bir tahsil aşamasından geçen zümreye hitap etmektedir.
- 4.Divan edebîyatının nesir yönü zayıftır.
- 5.Divan edebîyatı Millî değildir.
- 6.Aruz, Türkçesinin ses yapısına uygun değildir.

B) Divan edebîyatının olumlu yönleri

- 1.Divan edebîyatı ecdadımızın edebî zevkini yansıtır.
- 2.Divan Edebîyatı, bünyesinde birçok güzellikleri barındıran bir edebîyattır.
- 3.Divan edebîyatında gelişmiş ve zarifleşmiş bir Türkçeyle karşılaşılır.
- 4.Divan edebîyatı, Edebîyat-ı Cedide' nin oluşumuna katkıda bulunmuştur.
- 5.Divan edebîyatında şiir türü son derece gelişme kaydetmiştir.
- 6.Divan edebîyatı, dil ve edebîyat, dolayısıyla millet ve devlet olarak varlığımızın teminatı olmuştur.

ISSN : 1303 - 0094